مهراڻ

ABC CERTIFIED

نمبر 2-1/2011ع

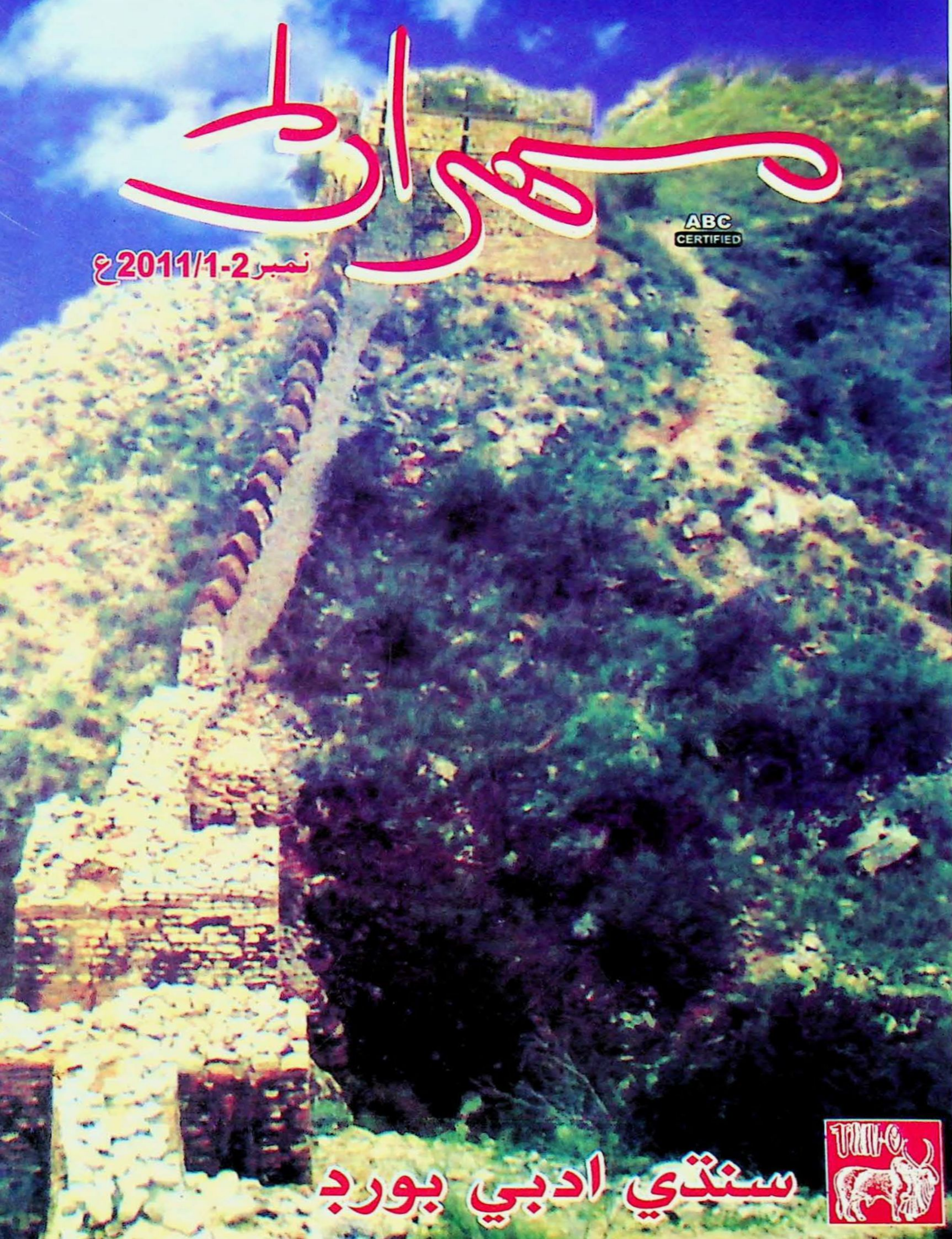

سنڌي ادبي بورڊ

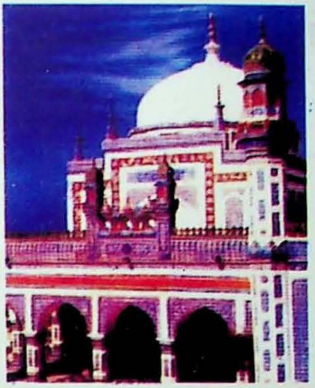

هيءَ جا لات لطيف جي

تصوف، شاهه جي شعر جو، گويا تاجي ۽ پيٽو آهي، يا تصوف کي سندس شاعراڻي عمارت جو مکيہ پايو ڪري چئجي. جيتوڻيڪ شاهه جي شعر جا مضمون علحدا علحدا آهن؛ تڏهن بہ تصوف هڪ سُر وانگر آهي، جنهن تي اهي مضمون موتين جيان مڙهيل آهن. اهڙيءَ صنعت ۽ جدت سان، شعر جي پلٽ ڪئي اٿس، جو ظاهريءَ طرح مضمون جي ڪثرت معلوم پئي ٿئي، مگر اندروني طرح، مڙيئي وحدت آهي. اها وحدت ۾ ڪثرت، ۽ ڪثرت ۾ وحدت سندس صوفياڻي خيال جو نتيجو آهي.

پر اندر ڪيئن اُجارجي؟ نہ ڏيهہ ڏورڻ ۽ جهرجهنگ جهاڳڻ سان، نہ فقط ڏيکاءَ وارين عبادتن سان، مگر پاڻَ وڃائڻ سان، ڇاڪاڻ تہ پنهنجو پاڻ هڪ 'جاڏي جبل' جيئن حق جي آڏو اچي ٿو ۽ دوئيءَ جو ڪارڻ بنجي ٿو.

جڏهن سالڪ پاڻ ماري، پاڻ مڃائي، فنا في الله ٿئي ٿو، تڏهن ازخود سندس اندر ۾ 'اناالحق' جو نعرو وڃڻ لڳي ٿو. انهيءَ حالت ۾ ساري ڪائنات ساڻس ليءِ ٽيو منجهس سمائجيو وڃي، ۽ عالم جي هرهڪ جزي مان اهوئي آواز پيو نڪري.

جَرِ ٿرِ تِڪَ ٿنوارَ، وَڻ ٽِڻ وائي هيڪڙي،
سَڀيئي شيءِ ٿئا، سوُرِيءَ سزا وار،
هَمه مَنصورَ هزارَ، ڪِهڙا چاڙهئو چاڙهيان.

اِهي آهن تصوف جا مول مسئلا، جن کي شاهه پنهنجي بينظير ٻوليءَ ۾ گهٽيءَ ڇڻائيءَ سان بيان ڪيو آهي. ازان سواءِ شريعت، طريقت، معرفت ۽ حقيقت جي جدا جدا منزلن، قضا ۽ قدر، رضا ۽ تسليم، تجليٰ ۽ استقار وغيره ڏي پڻ سندس ڪلام ۾ هرهنڌ اشارا ليندا.

- ڊاڪٽر گربخشاڻي

شاهه جو رسالو (جلد پهريون) ص 41، 42، 43،
ڇپائيندڙ: ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ 1985 ع)

تحقيقي لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو۔

سائين سدائين ڪرين
مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار
عالم سڀ آباد ڪرين

تحقيقي لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو

پاران ايم ايچ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو۔

تاريخ ڇا آهي؟

هيءُ سوال، خاصو وڏو سوال آهي. پر ان سوال جو اسان سان رڳو ايترو واسطو آهي، جيترو تاريخ جو شاعريءَ سان. ان ڪري آءٌ چاهيان ٿو ته اسان اديبن ۽ شاعرن کي به هن سوال جو ڪونه ڪو جواب فراهم ڪرڻ گهرجي. پر پوءِ به اسان لاءِ هيءُ ڪو ٿورو يا ڪو معمولي ڪم نه آهي. اسان مان تمام ٿورا ماڻهو تاريخدان آهن ۽ اجا به تمام ٿورا علم تاريخ کان واقف آهن. اسان جو نئون ادبي نسل، تاريخ سان ڪا دلچسپي نه ٿو رکي ۽ تمام گهڻا اديب، لکڻ وقت همعصر تاريخ يا تاريخ کان واقفيت رکڻ کي ضروري نه ٿا سمجهن.

اها صورتحال ڪجهه مونجهاري ۾ وجهڻ جهڙي آهي، پر آءٌ پاڻئيان ٿو. آءٌ ان صورتحال مان، جند ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪرڻ سان، ڪنهن نه ڪنهن واضح نڪتي تائين پهچي ٿو سگهان. جن کي شڪ آهي ته تاريخ ادب تي ڪي فيصلا صادر ڪري به ٿي يا نٿي ڪري! سي ٻن مونجهارن ۾ آهن.

(1) انهن جو تصور تاريخ جي مفهوم جي باري ۾ واضح ڪونه آهي.

(2) اهي تاريخ ۽ همعصر تاريخ جي وچ ۾ فرق کي محسوس ڪونه ٿا ڪن.

ٻيا اهي صاحب، جيڪي چون ٿا ته، تاريخ کي ادب جي پويان هلڻو آهي ۽ اسان جو ڪم آهي ادب پيدا ڪرڻ. تاريخ کي پنهنجو ڪردار پاڻ ادا ڪرڻو آهي ۽ اديب کي پنهنجو. اديب ۽ تاريخ نويس، پنهنجو پنهنجو ڪردار ادا ڪري رهيا آهن.

هيءَ صورتحال ڪيتري قدر تائين سچي ۽ حقيقتن تي ٻڌل آهي، انهيءَ ڳالهه جي فيصلي جي لاءِ، گهڻ ۾ گهڻ ايترو ته ضرور ڪرڻو پوندو، ته اسان ادب ۽ تاريخ کي جدا جدا جاين تي سمجهون ۽ انهن ٻنهي جو اڀياس ائين سمجهي ڪريون. ته اهي به جدا علمي سوال آهن ۽ جدا جدا معيارن تي ٻڌل به وڏا معيار آهن ۽ ٻنهي کي پنهنجو پنهنجو ڪونه ڪو ڪردار جدا ئي به آهي ۽ اهو ڪين ادا ڪرڻو آهي.

ڪن عالمن تاريخ جي سوال تي انجيل مقدس مان خاصو فڪر پيش ڪيو آهي. اسلامي طرز فڪر ۾ به تاريخ جي نفس، مضمون ۽ مفهوم تي ويچار موجود آهن. عالمن تاريخ کي ’عمر‘ ۽ ’سنة الله‘ جي مفهوم ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. تاريخ جي باري ۾ تاريخي مذهبيت (Historical Religiosity) جو خيال هيگل کان شروع ٿيو ۽ اهو اڄ سوڍو ٿوري گهڻي ردوبدل سان اسلامي فڪر ۾ به اختيار ڪيو ويو آهي. تاريخ جي مادي نظريي کي مارڪس پيدا ڪيو ۽ هن اهو نظريو، پنهنجي فلسفي جدلياتي ماديت جي اصولن تي پرکيو ۽ مقرر ڪيو. وائيڪو (Vico) جو نظريو ٽائن بي (Toynbee) جهڙن عالمن اختيار ڪيو ۽ تاريخ کي، هنن تاريخي مذهبيت جي تصور ۾ موجود سمجهو. ان ڪري ٽائن بيءَ کي مذهب جي حمايت ۾ پيش ڪيو ويو.

- الهداد ٻوهيو

شعر جي اڀياس جا نوان طريقا (شاعري ۽ تاريخ)

ٽماهي ”مهراڻ“ 1978/3ع

تان ورتل ٽڪرا، ص 182، 183

اندر روح رهيام، سچڻ اوطاقون ڪري

(شاهہ)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

(سنڌي ٻوليءَ جو ناميارو اسڪالر ۽ لغت نويس)

ولادت: 16- ڊسمبر 1917ع　　　　وفات: 6-اپريل 2011ع

جوڳي پنهنجي جُوءِ ويا.....

سنڌ جي نامور اسڪالر، لغت نويس ۽ شاهه جي پارکو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مڙهه تي جناب مخدوم جميل الزمان وزير بين الصوبائي رابطا حڪومت سنڌ ۽ چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو فرزند)، سنڌ جو نامور دانشور ۽ اديب جناب محمد ابراهيم جويو، جناب سرفراز راڄڙ (صوبائي صلاحڪار)، جناب سيد زوار حسين شاهه نقوي (سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ) جناب هادي بخش جتوئي، جناب سرفراز وسطڙو، جناب فقير منٺار مگريو ۽ ٻيا جنازي جي نماز ڪانپوءِ دعا پڙهندي.

[سنڌي مسلم سوسائٽي قاسم آباد، حيدرآباد، سنڌ 7- اپريل 2011ع]

ABC CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 61 — جنوري- جون 2011ع — نمبر 1-2

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

وزير بين الصوبائي تعاون، سنڌ

چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران اعليٰ

شيخ عزيز

وائيس چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

پروفيسر سيد زوار حسين شاھ نقوي

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر

طارق عالم ابڙو

اسسٽنٽ ايڊيٽر

دين محمد ڪلهوڙو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

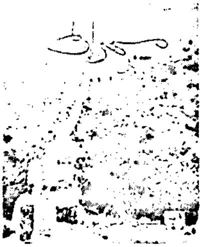

ٽماهي

مهراڻ

(Regd No. NS-20)

سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ.

The "**Mehran**", Quarterly
Vol: 61 , No 1-2/2011
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.

* Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.

* Published by *SINDHI ADABI BOARD* for the promotion of Sindhi literature with the financial assistance of *PAKISTAN ACADEMY OF LETTERS* Islamabad.

• Publication contact:
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ
فون نمبر: 022-2633679

هن پرچي جي قيمت: هڪ سؤ رپيا

ساليانو چندو: ٽي سؤ رپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

"جي ماسو جُڙيئي مالَ، تہ پوڄارا! پُر ڌِئين."

(شاھ)

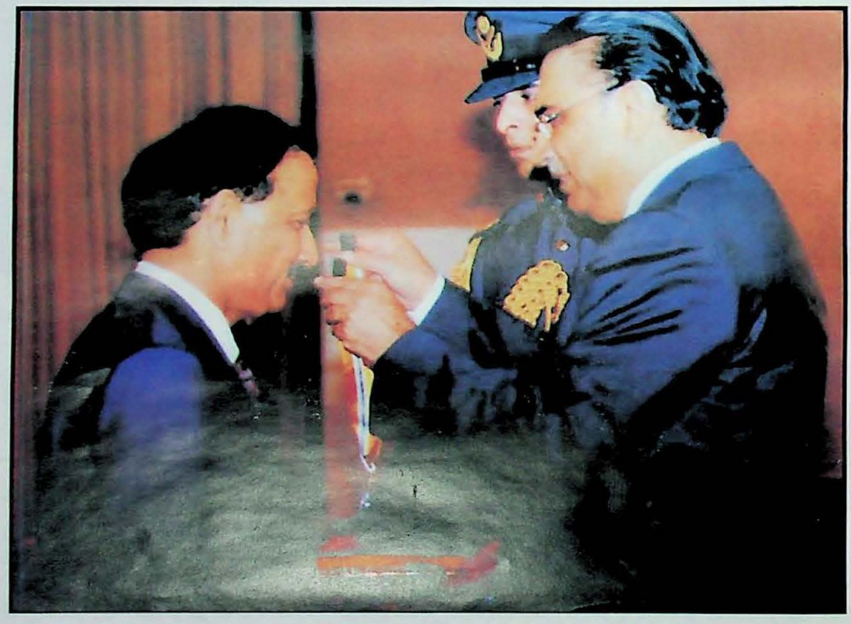

23 مارچ 2011ع تي صدر پاڪستان جناب آصف علي زرداري صاحب جن نامور عالم جناب ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب کي علمي خدمتن جي عيوض "ستاره امتياز" جو ميڊل پارائي رهيا آهن.

بورڊ جي ملازمن جي هڪ يادگار تصوير

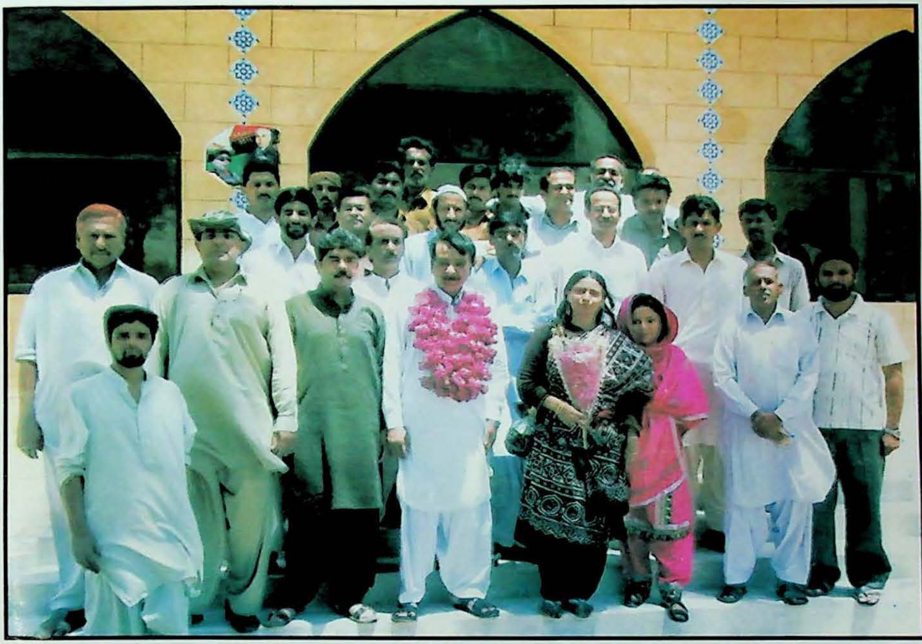

سنڌي ادبي بورڊ جي ٽن ملازمن:طارق عالم ابڙو، الهڏتو وگهيو ۽ گلبدن جاويد کي 18 گريڊ ۾ ترقي ملڻ جي خوشيءَ ۾ بورڊ جي يونين ملازم طرفان منعقد ڪيل تقريب دوران نڪتل گروپ فوٽو. ساڄي کان پهرين قطار ۾: دبير مرزا، گل حسن درس، گل بانو مرزا، گلبدن جاويد مرزا، الهڏتو وگهيو، غلام حيدر ڪڇي، عبدالقادر دراني، عبدالواحد مگريو، اياز علي درس، ٻي قطار ۾: معراج الدين، شڪيل احمد سومرو، دين محمد ڪلهوڙو، عبدالصمد ٻبر، جاويد احمد سومرو. ٽي قطار ۾: شبير احمد چانديو، عزيز اختر لغاري، حافظ احمد الدين انڙ، سڪندر علي ملاح، برڪت علي سيال. چوٿين قطار ۾: محمد افضل مگريو، فدا حسين ڪوسو، ڄام سپڙ رونجهو، عبداللطيف رونجهو، سيد مير علي شاهه ڪاظمي، سليم اختر پيرزادو.

[سنڌي ادبي بورڊ جي لائبريري واري گيٽ. 29- اپريل 2011ع]

گذارش

”مهراڻ“ جو سفر...

”مهراڻ“ جو تازو پرچو اوهان سڀني جي هٿن ۾ آهي. اسان جي هر ڀيري خواهش هوندي آهي ته ”مهراڻ“ جو هر نئون پرچو گذريل پرچي کان وڌيڪ خوبصورت هجي ۽ پڙهندڙن کي نئون لڳي. پرچي کي وڌ کان وڌ بهتر ۽ معياري بڻائڻ ۾ گهڻو ڪنٽريبيوشن اسان جي مانوارن لکندڙن جو هوندو آهي جو ته هن ۾ سندن دماغ جي عرق ريزي شامل هوندي آهي، اسان ته فقط انهن جي مواد کي سوڌي سنواري رسالي جي صورت ۾ پيش ڪريون ٿا.

هن سال جي مارچ، اپريل ۽ جون مهينن سنڌ کان وڏا ۽ معتبر اديب، محقق ۽ شاعر ڦري ورتا، جن کان سواءِ سنڌ جي تاريخ، تحقيق، سنڌي شاعري ۽ فن ويڳاڻو ۽ اڌورو رهندو.

معروف اسڪالر، لغت نويس ۽ لطيف جي شارح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو وڇوڙو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن 6- اپريل 2011ع تي رات جو 3:00 وڳي، دل جي دوري پوڻ تي اسپتال هلال احمر لطيف آباد6 ۾ 94 ورهين جي ڄمار ۾ دم ڏنيءَ حوالي ڪيو. (انا لله وانا اليه راجعون) سندن وصيت تي علامه آءِآءِ قاضي جي مزار پرسان ڪين دفنايو ويو. پاڻ 100 کان وڌيڪ ڪتاب لکيائون. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن هڪ طرف ٻوليءَ ۽ سنڌي لغت تي دسترس رکندڙ هئا ته ٻي طرف لطيفيات، لوڪ ادب، سنڌي ادب، موسيقي ۽ تاريخ جا باڪمال اسڪالر به هئا. هو لطيف جي سوانح ۽ ڪلام جا وڏا پارکو ۽ نقاد هئا. کين مختلف وقتن تي پرائيڊ آف پرفارمنس، ستاره امتياز، صدارتي ايوارڊ ۽ اعزاز ڪمال جهڙا فخر جوڳا ايوارڊ ۽ تمغا ڏنا ويا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسيلر، نگران وزير تعليم ۽ زراعت رهيا. سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جا باني چيئرمين رهيا. سنڌ يونيورسٽي جي ڄامشوري واري ڪيمپس جوڙائڻ ۾ علامه آءِآءِ قاضي صاحب سان هر رڪاب رهيا، سندن وڇوڙو سنڌي قوم جو وڏو نقصان آهي، جنهن جي تلافي ڪرڻ مشڪل آهي. سندن ڪيل بي مثال خدمتن کي هميشه ياد رکيو ويندو.

نامور اديب مراد علي مرزا جي وفات:

مراد علي مرزا، 1- مارچ 2011ع تي اسان کان جدا ٿي ويو. (انالله وانا اليه راجعون) سنڌي ادب ۾ مراد علي مرزا جو نالو ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي. هو سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ۽ بورڊ آف گورنرس جو ميمبر به رهيو. ادب ۾ خاص طور تي فڪشن ۾ سندس خدمتون ساراهه جوڳيون رهيون. هو زندگيءَ جو ڪافي عرصو ريڊيو پاڪستان سان به لاڳاپيل رهيو. مراد علي مرزا صاحب، وفات کان ڪجهه عرصو اڳ، C.M.H صدر ڪينٽ حيدرآباد ۾ زير علاج به رهيو.

ٽماهي ”مهراڻ“ جي ايڊيٽر ۽ ناليواري اديب طارق عالم ابڙي جو لاڏاڻو:

11- جون تي رات جو تقريباً 9:00 وڳي سنڌي ٻوليءَ جو نامور اديب ۽ ٽماهي ”مهراڻ“ جو ايڊيٽر طارق عالم ابڙو لاڏاڻو ڪري ويو. هو ڪافي عرصي کان گُردي ۽ جگر جي تڪليف ۾ سول اسپتال ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽر اديب الحسن رضويءَ جي وارڊ ۾ زير علاج هو، سندس گُردو ۽ جگر ڪم ڪرڻ ڇڏي ويا هئا. ڊاڪٽر رضوي صاحب جي تجويز هئي ته گُردي ۽ جگر جي پيوندڪاري پرڏيهه ۾ ٿي سگهندي ۽ ان تي تقريباً 60 لک رپيا خرچ گهربل هو. ان ڏس ۾ جناب مخدوم جميل الزمان صاحب جن چيف منسٽر سنڌ جناب سيد قائم علي شاهه کي صورتحال کان آگاهه ڪيو، جن جي حڪم تي 5- مئي 2011ع تي هڪ ميڊيڪل بورڊ به ويٺو، جنهن طارق عالم ابڙي کي پارٽ ڏانهن موڪلڻ جي سفارش ڪئي.

علاج جي سلسلي ۾ طارق عالم کي بورڊ جي ويلفيئر فنڊ مان 5 لک رپيا ۽ سنڌ حڪومت طرفان 7 لک رپيا امداد ڏني وئي، پر گهربل رقم جو اڃا بندوبست نه ٿيو هو ته مسٽر طارق عالم ابڙي کي خداوند ڪريم جو سڏ ٿيو ۽ هو 53 سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪري ويو. (انالله وانا اليه راجعون) طارق عالم ابڙو پنهنجي پٺيان هڪ گهر واري ۽ به فرزند سوڳوار ڇڏيا. سندس ٽيجهي تي بورڊ ۾ قرآن خواني پڻ ڪرائي وئي. جناب مخدوم جميل الزمان صاحب جن طارق عالم ابڙي جي تڏي تي وڃي سندس فرزندن، پاڙن ۽ دوستن سان تعزيت ڪئي ۽ هوڏانهن بورڊ جي ملازمن پڻ طارق عالم جي پونئرن سان تعزيت ڪئي.

ناليور اديب منصور ملڪ جو لاڏاڻو:

سنڌي ادب ۾ نالي وارو ڪمپيئنڊر منصور ملڪ 12- جون تي دل جي دوري پوڻ سبب ڪراچيءَ جي هڪ مقامي اسپتال ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. (اناللہ وانا اليه راجعون) منصور ملڪ 12 ڪتابن جو خالق هو. هو پروفيشنلي ايم.بي.بي.ايس ڊاڪٽر هو ۽ روس مان پي ايڇ.ڊي ڪئي هئي. هن 11 سال روس ۾ گذاريا ۽ 30 ڪان وڌيڪ ملڪ گهميا. ادب ۾ سندس ڪتابن مان ”الا مان اڏري ويندو سانءِ“، ”تنهنجي اُس ٽڪي چانو“ ۽ ”ديوان منصور-لا“ کيس وڏي مقبوليت ڏني. منصور ملڪ کي پنهنجي اباڻي ڳوٺ پڊعيدن ۾ مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيو ويو. مرحوم پنهنجي پويان هڪ بيواهه، هڪ نياڻي ۽ 2 فرزند سوڳوار ڇڏيا.

سنڌي ٻوليءَ جي خوبصورت شاعر حسن درس جو دردناڪ وڇوڙو:

سنڌي نظم جو خوبصورت شاعر حسن درس 45 سالن جي ڄمار ۾ 16- جون 2011ع تي قاسم آباد ۾ پونم پيٽرول پمپ لڳ ڪار حادثي ۾ صبح جو لڳڀڳ 4 وڳي لاڏاڻو ڪري ويو. (اناللہ وانا اليه راجعون) حسن درس جنهن صورتحال ۾ دم ڏنو، در حوالي ڪيو، اها صورتحال ڏاڍي ڏکوئيندڙ ۽ نهايت بي حسيءَ تي ٻڌل آهي. اکين ڏٺل شاهدن مطابق: حادثي کان پوءِ قاسم آباد ٿاڻي کي اطلاع ڪيو ويو، پوليس اچي، حسن درس کي کڻي اسپتال پهچائڻ بجاءِ اهو چئي واپس هلي وئي ته اها حد قاسم آباد جي نه پر جي.او.آر ڪالوني ٿاڻي جي آهي. وري جڏهن جي.او.آر ڪالوني جي حد واري ٿاڻي کي اطلاع ڪيو ويو ته ان به اچي هن کي اسپتال پهچائڻ بجاءِ ساڳيو عمل ورجايو. حسن درس حادثي واري هنڌ تي پورو ڏيڍ ڪلاڪ مڇيءَ وانگر ڦٿڪندو رهيو، ۽ ٻنهي ٿاڻن واري پوليس هن کي اُن حالت ۾ ڇڏي هلي وئي، آخرڪار ڏيڍ ڪلاڪ گذرڻ کان پوءِ هڪ ڇڄ جي بس آئي جنهن سنڌي ٻوليءَ جي هن لاوارث شاعر کي کڻي سول اسپتال حيدرآباد آندو، جتي هو گهڻو رت ضايع ٿي وڃڻ سبب گذاري ويو، بي حسيءَ جي انتها ٿي وئي! پوليس، جنهن جو مقصد آهي ڏکين حالتن ۾ شهرين جي پرگهور لهڻ ۽ اها ”پرگهور“ سڄيءَ دنيا ڏٺي. حسن درس پنهنجي پويان هڪ بيواهه، ٻه فرزند ۽ هڪ نياڻي سوڳوار ڇڏيا، کيس آڳين اکين سان، سندس اباڻي ڳوٺ مشائخ هوٽي لڳ ٽنڊي الهيار ۾ دفنايو ويو.

1- اپريل 2011ع تي پير حسام الدين راشدي صد ساله جشن تقريبات:

پير حسام الدين راشدي سنڌ جو هو اسڪالر ۽ تاريخدان هو جنهن سنڌ جي سنڌ سان سڃاڻپ ڪرائي. هن علم جو سنڌ جي تاريخ مرتب ڪرڻ ۾ وڏو ڪردار رهيو. سنڌي ادبي بورڊ ان وڏي اسڪالر جي ڪيل خدمتن کي مڃتا ڏيڻ لاءِ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين جناب مخدوم جميل الزمان صاحب جن جي خصوصي هدايتن تي ”پير حسام الدين راشدي صد ساله جشن تقريبات“ ملهائڻ جو اعلان ڪيو آهي. ان تقريبات جي شروعات بورڊ طرفان 1- اپريل 2011ع تي پير حسام الدين جي مزار مڪلي تي حاضري ڀرڻ سان ڪئي وئي. سنڌي ادبي بورڊ جي ميزبانيءَ ۾ سنڌ جي نامور اديبن، شاعرن، ۽ دانشورن جو هڪ وفد مڪلي تي پهتو ۽ پير صاحب جي مزار تي گلن جي چادر چاڙهي فاتحه پڙهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لاڏاڻي تي منعقد ڪيل تعزيتي ميڙاڪو:

نامور اسڪالر لغت نويس ۽ لطيف جي شارح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لاڏاڻي تي سنڌي ادبي بورڊ طرفان تاريخ 11- اپريل 2011ع تي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هال ۾ هڪ تعزيتي ميڙاڪو ڪوٺايو ويو، جنهن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي فرزند ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ، سرفراز راڄڙ، شيخ عزيز، ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل، گل محمد عمراڻي، عنايت بلوچ، حميد سنڌي، علامه عبداللطيف شاه تاج جويو، پروفيسر سيد زوار نقوي ۽ ٻين اديبن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪيل علمي ۽ تحقيقي خدمتن تي روشني وڌي بورڊ انتظاميه ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪيل انهن شاندار خدمتن کي مڃتا ڏيڻ لاءِ ٽماهي مهراڻ جو ”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نمبر“ ڇپائي پڌرو ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو.

3- جون تي سنڌ اسيمبلي ڪراچيءَ ۾ بورڊ جي مِني بُڪ شاپ جو افتتاح:

ڪافي عرصي کان سنڌي ادبي بورڊ جي خواهش هئي ته اداري جي ڇپجندڙ ڪتابن ۽ رسالن جي وڪري ۽ پبلسٽيءَ لاءِ ڪراچيءَ ۾ هڪ بُڪ شاپ قائم ڪيو وڃي. جناب مخدوم جميل الزمان صاحب جن جي ذاتي ڪوشش سان اها خواهش نيٺ ساڀيان تي ۽ سنڌ اسيمبلي بلڊنگ ڪراچيءَ ۾ مِني بڪ شاپ جو قيام عمل ۾ آندو ويو آهي، 3- جون 2011ع تي اسپيڪر سنڌ اسيمبلي جناب نثار احمد کهڙو صاحب ۽ ٻين الصوبائي منسٽر/ چيئرمن بورڊ جناب مخدوم جميل الزمان صاحب افتتاح ڪرڻ فرمايو. صوبائي وزيرن مان جناب اياز حسين سومرو، جناب موهن لعل ڪوهستاني، جناب مظفر حسين شجراع، جناب ڄام مهتاب ڏهر پڻ افتتاحي تقريب ۾ شرڪت ڪئي. ان موقعي تي اسپيڪر سنڌ اسيمبلي جناب نثار احمد کهڙو صاحب سنڌ اسيمبلي بلڊنگ ۾ قائم ڪيل بورڊ جي مِني بڪ شاپ تي سرهائيءَ جو اظهار ڪندي انهيءَ عمل کي خوش آئين عمل قرار ڏنو. افتتاحي تقريب ۾ بورڊ جي عملدارن ۾ سيد زوار نقوي سيڪريٽري، مسٽر الهڏنو وگهيو ايڊمنسٽريٽو آفيسر ۽ ٻيا موجود هئا.

- اسسٽنٽ ايڊيٽر

ڇوليون

ڏونگر سو وهاءُ

هيون آباد محفلون جن جي دم سان...
- منٺار فقير راڄڙ 12
- فقير هدايت علي 'نجفي' 13
- حاجي محمود "خادم" 14
- عبدالڪريم گدائي 15
- پير سيد صبغت الله شاهه ثاني 16
- نارائڻ شيام 17
- رشيد ڀٽي 18

شاعري

- يوسف شاهين 21
- پروفيسر محبوب سروري 22
- غلام حسين رنگريز 23
- ادل سومرو، ميرمحمد پيرزادو 24
- ڪوثر هالائي 25
- آزاد قاضي 26
- روبينه ابڙو 27
- وسيم سومرو، امر ڪهاوڙ 28
- گل ٽڪڙائي، رحمت سومرو 29
- عاجز اُڄڻ 30
- ماڻڪ ملاح، شمس چانڊيو 31
- محبوب ڀٽي 32
- نور راهوجو 33
- خليل عارف سومرو 34
- فياض لطيف 35
- خُبدار سولنگي 36
- فراق هاليپوٽو 37
- علي زاهد 38
- ساحر راهو 39
- بخشل باغي 40
- پريم پتافي 41
- سيف الحق سيف 42
- ابرار ابڙو 43
- رحمت الله پيرزادو 44
- عاجز عزيز ڪوسو 45
- امين ڀٽو، زاهد امروز 46
- ڪمار وِشوَ ٻنڌو/ولي رام ولڀ 47
- مرليڌر، سيد نادر علي شاهه فراق 48
- اَبل اُداس ٻبر 49
- فراخ جانوري، رحيمداد جوڳي 50
- علي حسن سرڪي، جهان آرا قنبراڻي 51
- سيده سدرة المنتهيٰ 52

ڪهاڻيون

- چور - احمد نديم قاسمي 55
مترجم: شگفته شاهه
- پڪ اينڊ ڊراپ سروس 63
- پير عبيد راشدي
- رُڪجي ويل صدي 67
- سدرة المنتهيٰ جيلاني
- اڪيلائپ جو آخري الميو 71
- جمن احمداڻي
- مختصر ڪهاڻيون - رياضت ٻُرڙو 73

متفرق

- مولانا اعجاز الحق قدوسي 77
- سيد حسام الدين راشدي
مترجم: امام راشدي

- عبدالله جي ميمڻ، وفات کان هڪ ڏينهن اڳ 80
- ايم.ايڇ پنهور
مترجم: غلام محمد لاکو

- سُرن جا ستارا ڪٿي چمڪندا؟ (امانت گل جي ياد ۾) 83
- ڪوثر هالائي

- خط، خوشبو جا خواب ڏسندا آهن (فياض لطيف جي ڪتاب "خط خوشبو خواب" جو مختصر جائزو) 85
- رڪيل مورائي

تحقيق

- شاهه جي رسالن جي مختصر تاريخ 89
- استاد لغاري

- سچل سرمستؒ جو پنهنجي دور تي اثر 112
- ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري

- گنجو ڏونگر گام 123
- اشتياق انصاري

- نئن مُکي ۽ ان جا تاريخي يادگار 132
- شرف الدين پنهور

- سنڌي مرثيه جي اوسر ۽ سيد ثابت علي شاهه ڪربلائي 136
- نظير حيات سيوهاڻي

- گهڻين ٻولين جو شاعر ۽ ماهر: علامه هدايت علي نجفي "تارڪ" 142
- ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي

- سنڌي عالمن جي فقهي مخطوطن جو تعارف ۽ مطالعو 148
- ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو

- سنڌي ٻوليءَ جي لاڙي ۽ اُترادي لهجن جو تقابلي جائزو 174
- ڊاڪٽر غفور ميمڻ

- سنڌي شاعريءَ ۾ قدرتي، حيواني ۽ انساني آوازن ۽ اشارن جو استعمال 180
- مجاهد حسين سولنگي

- پهاڪا ۽ سنڌي ادب 184
- نظام الدين ڪلهوڙو

- صاحب ڏنو شاهه بلڙيءَ وارو ۽ سندس ڪلام 193
- شگفته شاهه

- استاد بخاري (هڪ شاعر هڪ عاشق هڪ ڪرشماتي شخص) 200
- انور ساگر ڪانڌڙو

- لاڙ جو هڪ لاکيڻو لطيف (احمد فقير مستان لغاري) 207
- پروفيسر ڊاڪٽر قادربخش مگسي

- نياز همايونيءَ جي طويل نظم نگاري 213
- شريف "شاد" سومرو

- مولانا عبدالڪريم قريشي (پير وارا): شخصيت ۽ ڪردار 222
- عبدالرزاق ڪلهوڙو

- شاهه پنجو سلطان ۽ عبدالله شاهه گودڙيو (ڪلهوڙا دور جا ٻه عظيم جرنيل) 231
- آزاد انور ڪانڌڙو

- جمال ابڙو- بحيثيت افسانه نگار 236
- ريحانه نظير

- ورهاڱي کان اڳ جو سنڌي افسانو (آخري حصو) 243
- بشير نوناري

ڪافي

اڄ پرين پاتا پرتئون پير، اهي پير چُمان پيزار چُمان،
آيا پرين جتان پير پري، جن سَئرن تان سڀ سَئر ڪري،
سِر ساھہ صدق تن سَئرن تان، اُهي سَئر چُمان سؤ وار چمان.
اچي مونِ سان ملي منٺار ٺيا، هرجاءِ حسن هيڪار ٺيا،
هُئي حب جي هينئين ۾ هير گھٽي، اها هير چمان هيڪار چمان.
ويهي وحدت جا واپار ڪيئون، وهواه ٻلي ٻٽڪار ڪيئون،
اهي مون تي ٻلائي جا ٻير ٺيا، اهي ٻير چمان ٻٽڪار چمان.
’ولي بخش‘ وصال جا واءُ وريا، اچي محب مليا جي دل گھُريا،
اها وير ٻلي جنهن وار آيا. اُها ويرِ چمان اهي وارَ چمان.

- فقير ولي بخش راڄڙ

فقير ولي بخش راڄڙ

فقير ولي بخش راڄڙ، مشهور شاعر مننار فقير راڄڙ جو پوٽو هو. جنم 1331هه ۾ ٿيو. ٽن سالن جي عمر ۾ هو ته سندس والد پير بخش فقير گذاري ويو. تنهنڪري سندس ڏاڏي مننار فقير جي هٿ هيٺ سندس نيپاج ٿيو.

فقير صاحب جي مزاج ۽ ذهني تربيت جي سلسلي ۾ مننار فقير جي صحبت، فقيرن ۽ ڳائڻن جي اچ وڃ، محفلن ۽ مجلسن جو وڏو دخل رهيو. سندس تعليم فقط ٻن سنڌي درجن تائين هئي.

فقير صاحب، سروري جماعت جي سماع، ذڪر ۽ ذهر ذهن جي تربيت پڻ پنهنجي ڏاڏي مننار فقير کان حاصل ڪئي. فقير انهيءَ طبع ۽ مزاج جي ڪري شعر ۽ شاعريءَ جي سٺي صلاحيت حضرت 'طالب المولي'' سائينءَ جي صحبت کان پوءِ پختگيءَ جي منزل تي پهتي. سندس پهرين ڪافي، حضرت 'طالب المولي'' جي مدينه منوره کان واپس اچڻ تي چيل آهي. جنهن جو ٿلهه آهي:

"اڄ پرين پاتا پرتئون پير - آهي پير ڇمان، پيز ار ڇمان!"

شعر و شاعريءَ ۾ ڪافي ۽ بيت سندس مرغوب صنفون رهيون. سندس ڪلام ۾ سوز ۽ گداز، رنگيني ۽ شيريني، پختگي ۽ سلاست آهي. جنهنڪري فقيرن جي ساٿ ۾ عام طرح سان ڳايو وڃي ٿو.

(مهراڻ- شاعر نمبر 1969ع)

هيون آباد محفلون جن جي دم سان...

مننار فقير راڄڙ

[جنم: 1865ع وفات: 16- جنوري 1935ع]

ڪلام

لاهي ويهه م لڏ، لاهه م لڏ،
هل ته پهچين هوت ڪي،

ڪر نه اينديئي ڪيچ ري، ڪا ٻي اڏاوت اڏ.

ڀنيا هن ڀنڀور جا، نيئي رسائيندئي ڪڏ.

ٻانيڙ عشق ٻروچ جو، ٻينو ڪريئي سڏ.

متان مُنجهين "مننار" تون، ڏينهن وڃنئي ٿا ڏڏ.

فقير هدايت علي ”نجفي“

[جنم: 29- جولاءِ 1894ع، وفات: 9- مارچ 1939ع]

ڪلام

چيو ٿي همسايہ تہ هجر دلبر ۾، ڪين اهل بڪا، بڪا ڪر،
نہ پنهنجو ساٿي غم والم ڪر، نہ ساڻ دافع عنا عنا ڪر.
گهٽائي ڦاسيءَ ۾ جنهن جي ڦاسن ٿا، ڪين ڦاسڻ سان ڪن ٿا ڦٽڪا،
تون شوخ اهڙو نہ خوشنمائي ۾، خوب زلفِ دُوتا دُوتا ڪر.
اجايو شاهي وزيري جي ٿو رکين تمنا و حرص بيحد،
ٿي يا قناعت ۾ فقر وارو ڪڍهن نہ دل ۾ هما هما ڪر.
نندو جي آهين تہ فڪر ناهي وڏن جون رهڻيون هميشہ هٺ ڪري،
وڏو نہ ٿيندين منجهان وڏائي، وڏائي ڇڏ، ڪر وڏا وڏا ڪر.
پروڙي فرق مراتب اول، لڳاءِ دل ڪي پو ياد حق ۾،
ڀلا ڀلا ڪر، ڏلا ڏلا ڪر، ڪڙا ڪڙا ڪر، مٺا مٺا ڪر.
سگهو پيارين شراب صافي، جو ساقي ميخوار سڀ گهرن ٿا،
تہ آهِ فصلِ بهار آيو ڪو جام خوشتر عطا عطا ڪر.
جڏهن وڃائين وجود پنهنجو ۽ بود پنهنجو، نمودِ پنهنجو،
پو مثلِ منصور بنجي بيخود، ڀلي پيو نت انا، انا ڪر.
سڏن ٿا بزم سخن ۾ توکي، سخن جا پرور، سخن جا گوهر،
اتي اي طبع رسا رسا ٿي، سخن عيان تون سنا سنا ڪر.
نہ آءٌ زاهد تون ريش فش ڪي، لڳائي ميندي، بنائي ڳاڙهو،
انهيءَ ۾ رندن جي قتل جو آهہ رت نہ تنهن ڪي حنا حنا ڪر.
ڇڏي خوديءَ ڪي اصل ٿي بيخود، خدا نہ ”تارڪ“ خوديءَ ۾ ملندو،
خدا جا بندا خدا خدا ڪر، خدا جا بندا خدا خدا ڪر.

حاجي محمود "خادم"

[جنم: 4- جنوري 1895ع، وفات: 9- جنوري 1960ع]

ڪلام

عدو چوندي وري گل ٿو وجهي دلبر جي دامان ۾،
لڳي ٿي چو .نہ يا رب باهہ اڄ صحن گلستان ۾.

هو گل رخ آهي ۽ گلگون سندس آهي گلن سان دل،
مثالِ بوءِ گل، يا رب وڃان مان بزمِ جانان ۾.

ڪري ويٺو جو تو سان همسري تنهين زماني ۾،
ٿيو آ شرم ڪان ڏس داغ ڪارو ماهِ تابان ۾.

نہ ڏي طعنا ڪڏهن پيي بت پرستيءَ جا تون اي واعظ!
عجب ڇا؟ ساهہ جي پئجي وڃي تصويرِ جانان ۾.

مهہ ڪامل جي چوڌاري ستارا جيئن ڪٺيل آهن،
رخ زيبا اچي اهڙو نظر ٿو وچ چراغان ۾.

اگرچہ لک مون سمجهايو، مڃو هرگز نہ ڪجھہ "خادم"،
ڏنائين تڙپي تڙپي جان آخر عشق خوبان ۾.

عبدالڪريم ”گدائي“

[جنم: 1- جنوري 1901ع، وفات: 28- جنوري 1978ع]

ڪلام

هڪ دفعو تو جا ڪئي بادِ دگر پيي ٿيندي،
ڪا عنايت جي نظر رشڪِ قمر پيي ٿيندي.

انتظار آهي قيامت جو روح گهڻجي ٿو،
ڪجهه خبر ناهي ته هي رات گذر پيي ٿيندي.

جن کي آهي نه ميسر هتي مانيءَ جو گِيو،
اهلِ دولت کي انهن جي ڪا خبر پيي ٿيندي.

چو ڪجي فڪر جي اڄ آهي انڌيرو چانيل،
رات ڪان پوءِ يقين آهي سحر پيي ٿيندي.

چا ڪندا مون کي ”گدائي“ هي زماني جا ستم،
زندگي آهي ته ڀهر طور بسر پيي ٿيندي.

پير سيد صبغت الله شاهہ ثاني

[جنم: 6- مارچ 1909ع، وفات: 20- مارچ 1943ع]

ڪلام

مون کي هٽي ڪر حادو، سهڻا يار دل لُٽي وئين،
ڪري چشمن سنبر ڪا چالو، سر ساهہ ہئي سٽي وئين.

ڪري پهريئون مليون تو ڳالهيون، وڌئي يار دل کي دواليون،
هٽي نيڻن سنديون دوناليون، منهنجا دوست دل ڦٽي وئين.

عشق تنهنجو آهہ قهري، مثل يرا باز بحري،
وٺي بلبل جيئن ٿو سحري، تيئن جهٽ منجهہ دل جهٽي وئين.

'صبغت الله' جي سڻ تون زاري، ڪر ڪا سجڻ ستاري،
هيڪر ڏيئي ڏيکاري، منهن پوءِ چو مٽي وئين.

نارائڻ شيام

[جنم: 25- جولاءِ 1922ع، ديهانت: 10- جنوري 1989ع]

ڪلام

ڪيڏو سورن جو سامان،
سک جو هو نہ ڪوئي امڪان.

سيتل ڇايا ڪنهن جي ياد،
رڻ جو پنڌ ٿيو آسان.

تنهنجو صدين جو وشواس،
تنهن پر منهنجو هاڻ گمان.

ڦوٽو پاڻيءَ جو هو ڪالهہ،
اڄ تہ اٿاهہ سمنڊ انسان.

جاڳيو آهين ٿيءُ سجاڳ،
ڪيسين سپنن جو احسان.

صبح ڪ شام جي آهہ شفق،
"شيام" اٿيئي ڏس جو ڏيان.

رشيد ڀٽي

[جنم: 6- جولاءِ 1933ع، وفات: 16- فيبروري 1988ع]

ڪلام

هليا ساقي هتان ويندا تہ ميخانن جو ڇا ٿيندو،
جي ٿيندا بند ميخانا تہ مستانن جو ڇا ٿيندو.

اسان جي آرزو آهي چمن کي گهر بنائڻ جي،
خزان بڻجي بهار آيو، ارمانن جو ڇا ٿيندو.

هزارين داستان هن دل جي گهرائيءَ ۾ مون سانديا،
جي منهنجي دل شڪستہ ٿي تہ افسانن جو ڇا ٿيندو.

جي هوندي سوز ساماٽي تہ محفل رنگ لائيندي،
وسامي شمع جي وئي تہ پروانن جو ڇا ٿيندو.

ماضيءَ تي تا پاڻ پڏايو، حال ۾ کهڙا آهيو!
پوئتي ڏسبو اڳتي وڌبو، ڪيئن پلا سمجهايو!
اُٺ پڪيءَ جان واريءَ ۾ تا، پنهنجو مُنهن لِڪايو!
پيالو مون تہ پريو آهي پر، اوهان بہ هٿ وڌايو!
ماضيءَ تي تا پاڻ پڏايو!

- **تنوير عباسي**

شاعري

نثر ۽ نظم ۾ فرق

بظاهر ته نثر نگار ۽ شاعر ٻئي تخليقڪار هوندا آهن ته به سندن حدون الڳ. مقرر ٿيل آهن. نثر ۽ نظم ۾ اسلوب بيان جي لحاظ کان گهڻو فرق آهي. شاعر جا تجربا منظوم شڪل ۽ بحر وزن سان نروار ٿيندا آهن ته نثر نگار پنهنجن خيالن. تجربن ۽ مشاهدن کي پوري غور و فڪر ۽ Calculation سان پنهنجي اظهار جو وسيلو بنائيندو آهي. نثر ذهني وسعتن جو امين آهي. شعر جو دارومدار جذبي ۽ تخيل تي آهي. شعر منظوم ڪلام آهي ته نثر موزون.

هن وقت جديد شاعري ۾ نثر اڻو نظم پڻ گهڻي قدر رائج آهي. شروع واري دور ۾ لالچند امرڏني مل جو "سدا گلاب" نثر اڻو نظم طور شمار ٿئي ٿو. هي هڪ ڪتاب نثر ۽ نظم جو سهڻو ميلاپ آهي. نثر اڻي نظم ۾ سنڌي ۾ ڪافي ڪتاب آهن. هن ڏس ۾ شيخ اياز. نور الهديٰ شاهه. تنوير عباسي ۽ ٻين شاعرن لکيو آهي. (شيخ اياز جو دعائيه نثر اڻي نظم تي مشتمل ڪتاب "اتي اور الله سين". اهم ڪتاب آهي). وري به باقاعده نثر هڪ الڳ حيثيت رکي ٿو. نثر ۾ شعريت اچي سگهي ٿي. پر منجهس شعر نٿو سمائي سگهجي. نثر ۾ جيڪڏهن شاعرانه عناصر زياده نمايان ٿي وڃن ته ان کي شاعرانه نثر چئي سگهجي ٿو. نثر جو لکندڙ ٻهرين کان موجود مواد کي تخليق ڪري تعمير ڪري ٿو. جڏهن ته شاعر پنهنجي شعر جي مواد کي سڌو سنئون تخليق ڪري ٿو.

- پروين موسيٰ ميمڻ

سنڌي نثر جي ڪن صنفن جو اڀياس، ص 3
ڇپائيندڙ: هائير ايجوڪيشن
ڪميشن اسلام آباد 2008ع

سنڌ اسيمبلي ڪراچيءَ ۾ بورڊ جي مِني بُڪ شاپ جو افتتاح

اسپيڪر سنڌ اسيمبلي جناب نثار احمد کهڙو صاحب، سنڌ اسيمبلي بلڊنگ ڪراچيءَ ۾ قائم ڪيل بورڊ جي بُڪ شاپ جو افتتاح ڪري رهيو آهي. جناب مخدوم جميل الزمان چيئرمن بورڊ ۽ صوبائي وزير بين الصوبائي رابطا حڪومت سنڌ، صوبائي وزير جناب اياز سومرو، جناب جام مهتاب ڏهر، جناب مظفر حسين شجراع به ساڻن گڏ آهن. (3- جون 2011ع)

اسپيڪر سنڌ اسيمبلي جناب نثار احمد کهڙو صاحب صحافين کي پريس بريفنگ ڏئي رهيا آهن. جناب مخدوم جميل الزمان صاحب به ساڻن گڏ آهن.

صوبائي وزير جناب ڊاڪٽر موهن لعل ڪوهستاني افتتاحي تقريب دوران پنهنجا تاثرات لکي رهيو آهي، مسٽر الهڏنو وگهيو (ايڊمنسٽريٽر) به بيٺل آهي.

وائيس چيئرمن صاحب کي ڏنل الوداعي پارٽي

جناب شيخ عزيز وائيس چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ کي، سندس مقرر مدي ختم ٿيڻ تي بورڊ جي ملازمن پاران ڏنل الوداعي پارٽي ۾ جناب شيخ عزيز ۽ الهڏتو وگهيو (ايڊمنسٽريٽر) خطاب ڪري رهيا آهن. (28- جون 2011ع)

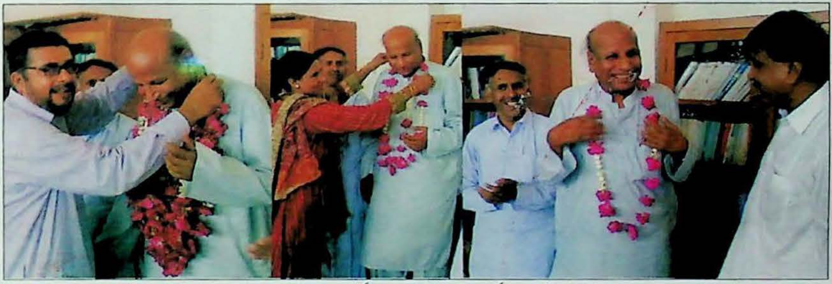

جناب شيخ عزيز کي مسٽر الهڏتو وگهيو، محترمہ گلبدن جاويد ۽ مسٽر سڪندر علي شاهہ گلن جا هار پارائي رهيا آهن. جناب شيخ عزيز صاحب سان گڏ بورڊ جو جنرل سپروائيزر گل حسن درس سروري بہ بيٺل آهي.

وائيس چيئرمن صاحب کي ڏنل الوداعي پارٽي دوران بورڊ جي ملازمن جو گروپ فوٽو

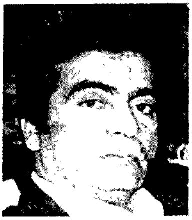

يوسف شاهين

آهي نہ ڪنهن جي
جهڙي پنهنجي پوءِ ٻلي آ!

هيءَ ڳالهہ انهن جي آهي
جي ويا مُنهڙو مٽائي
ٻولئہ راڻا، هيرن هاڻا
ڀيڀ ڀچن ٿا
توڪ، ساريو، سڀ لُچن ٿا
ڇڏي ماڻا، هاڻ هلي آ
پنهنجي سَهنجي، پُونءِ ٻلي آ
آهي نہ ڪنهنجي، جهڙي پنهنجي
پُونءِ ٻلي آ، هاڻي هلي آ
ڇڏي ماڻا، هيرن هاڻا، هاڻ هلي آ.

پَٽ پيارا، نِتِ نظارا
تنهنجو ڀچن، سيئي سارا، جيءَ جيارا
ٻوليون چون، ڪوليون چون
آهي نہ ڪنهنجي، جهڙي پنهنجي
پُونءِ ٻلي آ، هاڻ هلي آ
ڇڏي ماڻا، هيرن هاڻا، هاڻ هلي آ.

اچن شال، ڪري ڀال
ٻڏان ٻيهر
ٻول انهن جا، قول انهن جا
ٿين وري چؤٻول انهن جا
وَڻ وَڻ وائي، آهي اهائي
پنهنجي سَهنجي پُونءِ ٻلي آ
آهي نہ ڪنهنجي، جهڙي پنهنجي
پونءِ ٻلي آ، هاڻي هلي آ
ڇڏي ماڻا، هيرن هاڻا، هاڻ هلي آ.

اُيو يوسف، نِتِ نهاري
سڄڻ ساري، ڪانگ اُڏاري
هي وڇوڙو، هاڻ ماري
ڪيئن گذاري
هيڪل هيڪل، هَنجون هاري
هيئن چوي ٿو
پنهنجي سَهنجي پُونءِ ٻلي آ، هاڻ هلي آ
آهي نہ ڪنهنجي، جهڙي پنهنجي
پُونءِ ٻلي آ، هاڻ هلي آ
ڇڏي ماڻا، هيرن هاڻا، هاڻ هلي آ.

پروفيسر محبوب سروري

نظم

سنڌي تهذيب جي سرهاڻ سان مون کي محبت آ،
خدا جو سُنهن! منهنجي مهراڻ سان مون کي محبت آ!

گهٽين قومن سندا ڪيئن گل، ڪِڙي پيا سِنڌ جي گلشن ۾،
انهيءَ خوشبو ڪٿوري ڪاڻ سان مون کي محبت آ!

منهنجي محبوب ﷺ کي ”ٿڌڙي هوا مشرق کان آئي هئي“،
انهيءَ هڪ سنڌ لئه اهڃاڻ سان مون کي محبت آ!

ڪئي تعريف سنڌ جي سونهن جي تاريخدانن آ،
حسين چهرن سنڌي چانداڻ سان مون کي محبت آ!

سگهڙ، شاعر ۽ دانشور، ڪچهريون قرب جون ٿا ڪن،
محبت جي انهي مانداڻ سان مون کي محبت آ!

حقن جي واسطي ٿو جنگ جوٽي جبر سان جيڪو،
انهي سورهيه سنڌي سرواڻ سان مون کي محبت آ!

سنڌين جي واسطي جو ساھ سر کي ٿو ڪري صدقي،
ابوجهن جي انهي اڳواڻ سان مون کي محبت آ!

سنڌي مان ”سروري“ آهيان، سنڌين مان مون کي پيار آهي،
ڪٿي چئجي تہ پنهنجي پاڻ سان مون کي محبت آ!

غلام حسين رنگريز

غزل

اُهائي هستي، اُهائي مستي اجا اُمنگون جوان آهن،
اجا آ ساغر جو دور جاري، اجا تہ رنگين جهان آهن.

حِنا جي خوشبو اجا اچي ٿي هٿن تان ميندي لٿي نہ آهي،
حسين ماڻهو اسان جي لاءِ تہ ديوتائن سمان آهن.

اجا سُهائي بہ آهي ساٿي، اسان نہ همت ڪا آهي لاٿي،
اجا تہ اُوندهہ نہ آهي چانئجي ۽ نُور جا ڪي نشان آهن.

ٻہ چار پلڪر ٻہ چار مُرڪون لوهان ڪان مليو سي ڪوڙ آهن،
اوهان جي پاڪر پريءَ ۾ سارا زمان آهن مڪان آهن.

پيار جهڙي پياري شيءِ سان پيار ڪوئي گناهہ نہ آهي،
پيار جن جو ايمان آهي، اُهي تہ ماڻهو مَهان آهن.

اندر مان اُڀري اچي ٿي جيڪا، اُهائي رنگريز شاعري آ،
سرور جنهن ۾ ۽ شور جنهن ۾، ٻيا تہ خالي بيان آهن.

غزل

رات ڪاري قهر جهڙي،
هر گَهڙي آ زهر جهڙي.

چين چائي ڪنهن ڏني آ،
بي قراري بحر جهڙي.

بنسري جي ڦُوڪ ۾ آ،
ڳالهڙي ڪنهن سحر جهڙي.

ڪهڪشائون ڳهر ۾ هن،
دل آ اُجڙيل شهر جهڙي.

چيٽ- چاندوڪي لڳي ٿي،
سانتيڪي نهر جهڙي.

ادل سومرو

سچل سائينءَ جو فلسفو

دنيا تي چوي ڪجهه ٿي ڏيکار،
ماڻهن تي پنهنجو ڌاڪو بہ ويهار،
جيئن تنهنجا سلامي ڪوڙ ٿين،
وٽ ايوانن جي رستن ڪي،
سچل ٿو چوي هل مستن ڏي.

نصير چيو: ”تون شيعو ٿيءُ،
ڪنهن وڏي علم جو ڏيئو ٿيءُ“،
محمود چيو: ”ٿيءُ يار سُني،
ٻڌ واعظ ۽ ڏس جلسن ڪي.“
سچل ٿو چوي ڇڏ ٽرمن ڪي.

احمد ٿو چوي: ”ڪجهه مال ٻٽاءِ،
نہ وقت پنهنجو شعرن ۾ وڃاءِ،
تون ڪرسي ڪائي حاصل ڪر“،
آ ماڻُ وڏو هت عهدن ڪي،
سچل ٿو چوي ڇڏ رُتبن ڪي.

قاضي ٿو چوي: ”بس علم وڌاءِ،
تون عالم ۽ فاضل بہ سڏاءِ،
رک جبو ۽ دستار وڏي،
پڙهہ صرف نحوَ جي ورقن ڪي“،
سچل ٿو چوي ڇڏ حرفن ڪي.

سچل ٿو چوي هَلُ مستن ڏي،
سچل ٿو چوي ڇڏ ٽرمن ڪي،
سچل ٿو چوي ڇڏ رُتبن ڪي،
سچل ٿو چوي ڇڏ حرفن ڪي.

مير محمد پيرزادو

نظم

سڀ ٺهي ٿو هوند سان، اڻ هوند سان ڇا ٿو ٺهي؟
پوءِ بہ ٿو پرگهور هيئڙو پيو لهي!

هن وڃائي چير چَپڙي، ڍولڪيءَ جي تال سان،
واڳجي ويندو آ جيئن ڪو ڳڻن واريءَ ڳالهہ سان،
روح ٿي رلبو تڏهن جي، خيال ملنبو خيال سان،
قبل، ماضيءَ کي ڇڏي، حاضر جي رهبو حال سان،
ڪِرتِ ۾ آيل ڪلا ڪيئن روڪبي؟
پرتِ ۾ گهايل پلا ڪيئن روڪبي؟

ميل ميلاپن منڊن ۾ سونهن ڏس ڪيڏي پَري،
ڪيتري آسان گذري، زندگي جيڏي ڳري،
جيتري تو جيءُ چَئي، دلڙي بہ هئي تيڏي ٺري،
ڪيئن ڇڻ پوءِ توسوا ويندي هتي هيڏي سَرِي!
چيچ ۾ پورو چلو ايڏو ٺهي،
پيچَ ۾ پورو سلو جيڏو ٺهي!

سُرَ منڊل جا سُرَ تڏا ڇڻ ساهہ آهن ساز جا،
سُر سپئي سڏڪا پرن تا هوبهو آواز جا،
ناز پرور جو پکيڙيا ڳر سمورا ناز جا،
سي سپئي پردا ٿا کولن الستي ڪنهن راز جا،
ڳونج جو ڦهلاءُ اهڙو ٿو لڳي،
ڪونج جي ڪرلاءُ جهڙو ٿو لڳي!

پرَ ڪٽڻُ جيڪو پکي آ، سو ڪري پرواز ڪيئن!
اڌ- رنگو جن آڳرين جي، سي وڄائن ساز ڪيئن!
دل- گهريو جي ناهہ سلمهون ڪو ڪري پوءِ ناز ڪيئن!
جنهن سُڪي ويو آ گلو سو ڇڻ ڪڍي آواز ڪيئن!
تاءُ ان جو تير وانگي ٿو لڳي،
گهاءُ ان جو سِيرَ وانگي ٿو لڳي!

ڪوثر هالائي

نظم

سنڌي ٻوليءَ جي جهوليءَ ۾،
ستارا، ڪيترا آهن،
انهيءَ جا پيچرا ۽ رنگ،
سارا، ڪيترا آهن،
لهن ٿا لڪ سندس لهجا،
سڄي دنيا سجائي ٿي،
پٽائي! تنهنجي ٻوليءَ مان،
هوا ڪو پن نہ چاٽي ٿي،
سنڌي ٻوليءَ جا ٻوليندڙ،
پيارا، ڪيترا آهن،
زمانن کان مڪانن کان،
سدا سر موڙ، ٻولي آ،
ڪٿا کهڙي ڪجي هن جي،
جُڳن جو جوڙ، ٻولي آ،
اگر سمجهڻ جي چاهين ها،
اشارا، ڪيترا آهن،
اتر پرديش جي ٻولي،
رڳو افواهہ، جهڙي آ،
ڦٽي ٿو جو بنا مُند جي،
انهيءَ ڪنهن گاهہ، جهڙي آ،
تنهنجي ٻوليءَ ڪيا ڪنڌ ۾،
گذارا، ڪيترا آهن،
جوڙي جا جيءَ ۾ جايون،
اُها ٻولي، اسان جي آ،
جيڪا ٿانئن مٿان ڊوڙي،
اُها ٽولي، اسان جي آ،
انهيءَ ٽوليءَ ڏي ڏس نينهن جا،
نظارا، ڪيترا آهن،
ٻيلي! ٻاجهاري ٻوليءَ جون،
گُنر گاهون، هزارين هِن،
هِتان خطرو هتان لوڏو،
ٿيون ڪاهون، هزارين هِن،
انهيءَ لوليءَ جي ٻوليءَ لئہ،
سهارا، ڪيترا آهن،
سنڌي ٻوليءَ جي جهوليءَ ۾،
ستارا، ڪيترا آهن.

آزاد قاضي

نظم

ڪالهه برسات ۾، ڪيڪڙيءَ جي مٿان،
ڇال نينگر ڏنو، جيءُ منهنجو ڏنو.
هوءَ ترائي ڪنڌي، جا وسي ٿي پيئي،
پونءِ ساري ڏسو، ٿا پُسي ٿي پيئي.
ڇال اهڙا نه ڏي، ڪٿ ائين ٿي نه پئي،
تون نه ترڪي پوين، جيءُ پيو ٿو جُهري.
شال اي نازنين، خوش هجين خوش هجين،
تنهنجي مڪڙي ڏني، سفر سُهنجو ٿئي.
تون جيئن شل جيئن، شال مارل ٿئين،
ٿو دعائو گهري، من اسان جو ائين،
شل سُکي تون هجين، پنهنجي گهر گهاٽ سان،
آءٌ مسافر اڪيلو ٿو، واپس وڃان،
آءٌ مسافر اڪيلو ٿو، واپس وڃان.

غزل

نئين ڍنگ سان تون ستائين پيو،
لڳي ٿو اجا آزمائين پيو.

ڏسڻ ۾ ڪلڻ خوب تنهنجو نرالو،
ائين ئي نه ڇڻ من وڏائين پيو.

مُشڪ ۾ محبت لڪڻ جا نه ناهن،
پرين پيار تون ڪيئن لڪائين پيو.

خبر ناهه ڪهڙو ارادو اٿئي،
پڌو ٿر نه منهنجو پُڇائين پيو.

گهٽي وقت ڪان پوءِ پيغام پهتو،
نه پاڻيم اجا دل سان پائين پيو؟

رقيبن جي محفل ۾ او يار جاني،
ڪري قرب مون ڪي سڏائين پيو.

هي 'آزاد قاضي' آ زلفن جو قيدي،
لڳي پيو انهن مان ڇڏائين پيو.

۾ جي واري، مان سفر لاءِ خاص نوعيت جي ٽرڪ

روبينہ ابڑو

غزل

توڙي جو پنڌ پهاڙن جو،
چو سوچين ساٿ سهارن جو.

ڪو خاموشيءَ جو ساز سُڻي،
ڪو ڄاڻي راز اشارن جو.

چو موکي مَٿ چڙهي هاري،
ڇا ٿيندو هاڻ اُجارن جو.

تا دور هلن دلداريءَ جا،
هيءَ ديس نہ آ دل وارن جو.

هر خوشبو قيد و بند ڪيو،
جي وس هلي تو پارن جو

ڪو ورهين ڪان پوءِ واند وريو،
جڻ پاڳ ڪُلي پيو چارن جو.

هئي جن جي سارَ سدا توکي،
اڄ خيال نہ تن ئي پيارن جو.

ڪي پاڳل نيڻ اُجهامي ويا،
ڇا ٿيندو هاڻِ نظارن جو؟

اڄ، اوسيئڙي جي مند ڪٽي،
آيو آ جهول بهارن جو.

بس تِڪَ منجهاران ترندي رهہ،
تون سوچ نہ اڄ ڪنارن جو.

◘

وسيم سومرو

غزل

سنڌو تنهنجي جر جي جهولي ٻڏندي ڪانهه،
مون کي پڪ آ، منهنجي ٻولي ٻڏندي ڪانهه!

گهر جا ڀاتي سڀ پريندي پاکر ۾،
آيل جي جذبن جي چولي ٻڏندي ڪانهه!

سياست پنهنجا رنگ مٽيندي رهندي پر،
سارين جي هيءَ رُت رَتولي ٻڏندي ڪانهه!

آنڌين جا طوفان ته ايندا ويندا پيا،
چانڊوڪين جي روشن چولي ٻڏندي ڪانهه!

بيمارين جا حملا ٿيندا لک مگر،
ٻارن جي ٽهڪن جي هولي ٻڏندي ڪانهه!

ڏهه ڏهه ڀيرا ڪوشش پنهنجي ڏمر ڪندو،
ها پر ايڏو سهڻي سولي ٻڏندي ڪانهه!

سنڌ اُجالن، اهڃاڻن سان جيئندي پئي،
ڪابه ڳجهارت، ڪابه پرولي ٻڏندي ڪانهه!

اَمر کُهاوڙ

نظم

سنڌي ٻولي، قومي ٻولي

تنهنجي ٻولي، منهنجي ٻولي،
سنڌي ٻولي، قومي ٻولي.
جنهن ۾ ٻاتا ٻول چياسون،
جنهن ۾ لکپڙهه پاڻ سکياسون،
جنهن ۾ قرب جا قول ڪياسون،
جنهن ۾ ماءُ ڏني ٿي لولي،
سنڌي ٻولي، قومي ٻولي.

جنهن ۾ شاهه لکي آ وائي،
سهڻي سچل ڀي آ ڳائي،
خوب اياز به آهي ٻڌائي،
آمر، جابر جي لئه گولي،
سنڌي ٻولي، قومي ٻولي.

جا شيام، ڪمل، اُستاد لکي،
جا بيوس، گل، امداد لکي،
جا تنوير، ادل ۽ شاد لکي،
ڪيڏي سهڻي، سادي، سولي،
سنڌي ٻولي، قومي ٻولي.

پنهنجي ٻولي هند به رهندي،
ٻوليءَ سان گڏ سنڌ به رهندي،
آڇي پنهنجي جند به رهندي،
رهندي عيد، ڏياري، هولي،
سنڌي ٻولي، قومي ٻولي.

تون به اُٿي پئو، مان به اُٿيو هان،
ڏس! ڏُور نه آهيون منزل کان،
ڪُل سنڌ اُٿي آ نعرن سان،
"سنڌي ٻولي، قومي ٻولي".

گل ٽڪڙائي

نظم

هوا لڳڻ سان اُجهاميو آ،
جلايو جيڪو اسان ڏيو آ.

گناهہ ڪنهن جا ڳڻيون پيا ٿا،
ڪڏهن نہ پنهنجي ڪي جانچيو آ.

جهان جاڳي ٿو گيت ڳائي،
اجا بہ سنڌي نہ جاڳيو آ.

دوهي جي دل ۾ دُکن ٿيون يادون،
ءَ سورني سان فريب ٿيو آ.

گلال چهري مٽي پيو وکري،
بهار شايد اچي ويو آ.

رَئي تي مُرڪي آ پنهنجي جانان،
حَسين ٽيڙو هي ٽانڪيو آ.

ويو ڪو صحرا ۾ آهي پُلجي،
پياسو سوئي تہ موٽيو آ.

انيڪ سپنا اچڻ لئہ آتا،
اُنهن جو رستو ويو روڪيو آ.

اُماس راتين ۾ روج راڙو،
هِنيو تہ خوشبوءِ جو ڦاٽي پيو آ.

وسارجو "گل" پلي اوهين پيا،
مگر اوهان جو سو سنڌيو آ.

رحمت سومرو

ڏيڍوٽا

اهڙيون بہ نهارون هِن.
جڪي پن چڻ جيون لئہ، پرپور بهارون هِن.

•

جنهن ويل نهاري ٿي.
منهنجي اجڙيل جيون جي، چڻ سينڌ سنواري ٿي.

•

هر ديد دعا آهي.
شل تنهنجي نيڻن ۾، ٿئي عيد دعا آهي.

•

ڳالهاءِ ڪٽي هاٽي.
لفظن ڪي نند منجهان جاڳاءِ ڪٽي هاٽي،

•

دلجاءِ اڪيون هن جون.
جنهن جاءِ ملي راحت، سا جاءِ اڪيون هن جون،

•

جنهن ڏي بہ ڏٺو نيڻن.
هر ماٿهو ۾ هڪڙو، نئون درد لٿو نيڻن.

عاجز اُچڻ

نظم

اجا بہ رات اَجهاڳ آ،
اجا بہ رات اَجهاڳ آ.

او همسفر هوشيار ٿي، اجا ﺗﮧ منزلون پري،
اجا بہ لُڪَ پئي لڳي، اجا بہ ڏينهن پيو ٻري،
اجا بہ قسمتون سُتل، اَنگهَن تي روح آ ٽنگيل،
اجا سويرو دور آ، پرينءَ جو ديرو دور آ،
اجا جلي ﻧﮧ جاڳ آ، اجا ﻧﮧ جاڳيو ڀاڳ آ،

اجا بہ رات اَجهاڳ آ،
اجا بہ رات اَجهاڳ آ.
منزلن ڏي، ماڳ ڏي، وِڪون سيئي گَڏي کڻو،
اچو مِڙي مُڙهِي ٿيو، متان ٿيو ڇڻو ڇڻو،
پرينءَ جي پار ڏي هلو، پنائي ٿيندو پرجهلو،
مِٺين اکين جو آ قسم، قسم آ سنڌ جو قسم،
هو سنڌ جو سهاڳ آ، هُو بيوسن جو ڀاڳ آ،

اجا بہ رات اَجهاڳ آ،
اجا بہ رات اَجهاڳ آ.
لهوءَ جِي لال لاٽ مان، رَڱي ريٽو کڻو ڪفن،
هجي رڳو زبان تي، وطن وطن، وطن وطن،
دلين جي ڌڙڪَ ڌڙڪَ تي، قدم وڌي وڌي کڄي،
ميدانِ ڪارِ زار ڪان، پرينءَ جي پياري پارَ ڪِلِن،
وري بہ جنهن جِي واڳَ آ، اهو انهيءَ تي داڳ آ،

اجا بہ زات اَجهاڳ آ،
اجا بہ رات اَجهاڳ آ.

ماڻڪ ملاح

وائي

اسين پل پل ڏکي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا،
حياتي ڄڻ رُکي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا.

سڳاهون توتان ٽاريون ٿا، پنهنجو ڄڻ پاڻُ ماريون ٿا،
اسين سورج مُکي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا.

لڏيئين نون لوڏ لڙڪائي، پڙر ۾ ڏار ڏکيا ٿي،
اسين وڻ جا پکي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا.

اڱڻ ۾ آر سان چولو، ٻه ٽي ڪنگڻيون ڪارائين ۾،
اسين لڙندڙ ڪتي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا.

مٽيءَ ۾ منڌ ۾ اهڙو آ، خدا ڪيو وَندُ اهڙو آ،
اسين ٿنهنجي پٽي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا.

مرڻ مهٺو تہ ڪونهي ڪو، مرڻ جهڙا هُئاسي ڄڻ،
اسين شايد لُڪي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا.

ڏسڻ جي پَر نہ تو وٽ آ، ڏکڻ جي پرِ اٿئي پالي،
اسين دل سخي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا.

پَچين آرس، ڳهلي وڻ جيان، پنهن وارن جون آسيسون،
اسين ڏاڍا ٿڪي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا.

اندر آڙاھَ جيان ماڻڪ، رڳو مرڪڻ جي عادت آ،
اوهان ليکي سُکي آهيون، ڏسي توکي جيئون ٿا پيا.

⊡

شمس چانڊيو

غزل

ڪاٿو ناهي نينهن نديءَ جو،
سايپان ٽيندو خواب صديءَ جو.

دامن ۾ ٿو ڪندا سانڍي،
پوڙهو تنها درد جهڳيءَ جو.

ڪيڏو آهي وٽندو سڀ ڪي،
هڪڙو پيرو ساٿ سکيءَ جو.

ڪير وساري سگهندو سائين،
پهريون آخر پيار وهيءَ جو.

تنهنجو چهرو ڪيئن ڏسان مان،
هاڻ ڪپي ويو تيل بتيءَ جو

آهي اُداسي چانيل سڀ تي،
گم ٿي ويو آ هار ونيءَ جو.

من جا گلڙا پوءِ نڙي پيا،
سيني تي پيو بار سڳيءَ جو.

ڪم ڪڍي پو اڇلي ويو آ،
ڪاغذ ڄڻ هو شمس رديءَ جو

⊡

محبوب پٽي

غزل

شايد ڪوئي در تي آهي،
واس وسي پيو گهر تي آهي.

جنهن جو پير ابر تي آهي،
ڪرندو نيٺ قبر تي آهي.

قاتل آخر سامهون ايندو،
نانءُ لکيل خنجر تي آهي.

جهيڙو سارو زر تي آهي،
بانور هٿ جي مر تي آهي.

سِيرَ ٽپي آ مون هيءُ جاتو،
خطرو صرف ڪپر تي آهي.

ڪوڙ ۾ ڪهڙي طاقت آهي،
ريت وچايل جر تي آهي.

جيئرا ماڻهو فٽ پاٿن تي،
ڪيڏو محل قبر تي آهي.

غزل

يار ڪو اهڙو مچ،
وگهري من جو ڪچ.

ڪوڙ ڪروڌي آهي،
سندرتا هڪ سچ.

ڪوبہ نہ تنهنجو دشمن،
پنهنجو پاڻ کان بچ.

دنيا جي هيءَ دولت،
پاڻيءَ ۾ جيئن گچ.

منهنجي من ۾ اوندهہ،
چانڊوڪي تي اچ.

اگر قلندر آهين،
ٽانڊن تي تون نچ.

سبق نہ ڪوئي ورتم،
عمر گذاريم گچ.

نور راهوجو

اجرو احساس

سياٽي جي سوپ جا
سدائين ٻهڪندڙ،
جڳمڳ جڳمڳ جرڪندڙ
او اجرا احساس!
تون ساڪي رهجانءِ،
اسان سدائين تنهنجي
راهن ۾ ئي رهياسين!
ڪڏهن ۽ ڪٿي پي
جي خطا ڪا تي هوندي
مگر نيتن جو عمل
ڪوڙو نہ هوندو!
ڪٽي جي ڪي گهڙيون
رُج ۾ رلياسين
پر رکيوسون جلائي
پنهنجي نيٽن کي
باس جي ڏيئن جيان
۽ سيني تي سوين
الزامن ۽ تهمتن جا
ميڊل لڳائي
پاڻ ئي پنهنجي گهر ۾
اٿهوند جا پاڇا سجائي
ڪڏهن ۽ ڪنهن
مارڪسي منظر تي
اکين ۾ اوچتو
ٻہ چار لڙڪ آيا بہ هوندا
مگر مُک تي مرڪون پکيڙي
لڪايوسون جذبات کي
هوند/اڻ هوند جا سمورا
رشتا ٽوڙي!
ڪنيوسون آس کي
۽ رکيوسون روشن،
اجري احساس کي

خليل عارف سومرو

وائـــي

أجايل اکين جي،
نِماڻي کٽا.

ودي وڻ ڇڏيائون!
اُڏاڻل پکين جي،
نِماڻي کٽا.

ها قانون پاران،
جلايل جُهڳين جي،
نِماڻي کٽا.

صفا سادگيءَ سان،
ملهايل خوشين جي،
نِماڻي کٽا.

هي تاريخ ”عارف“،
لکيل آ صدين جي،
نِماڻي کٽا.

غزل

گيت وايون غزل سُخن ڪاغذ،
ڪين ڪنهن جو بہ آهي، فن ڪاغذ.

هن اڏيو گهر اکين دلين اندر،
شاعريءَ جو نہ هو وطن ڪاغذ.

هو هوا ڪان بہ هلڪي ڦُلڪي هئي،
وار ها ريشمي بدن ڪاغذ.

سونهن سُرهاڻ جو بدل ٿي پيو،
جو تہ تنهنجي ڇُهيو هٿن ڪاغذ.

تون تہ بي جانَ چيز هين تو ڀر،
لفظ جي ساھ ٿا وجهن ڪاغذ.

يادگيريون سندس لِکان وينو،
ءُ پيا ٿا پڃن پُسنَ ڪاغذ.

رنگ جن ڀر پريا هئا ”عارف“،
اڄ اُهي ئي ٽيس ڪفن ڪاغذ.

فياض لطيف

نظم

پٿرن جي شهر ۾

ڪيتري آ بي چئي
دل جي هيءَ ديوانگي
مون چيو، ڏس او چري!
ڪانچ جي چوڙين جيهو
پنهنجي سپنن جو بدن
هل نہ تون ائين ڪٽي
لوڪ جي خنجر نظر
۽ ابابيلن جيان
عاشقي پنهنجي پرين
ٿوهرن جا لوڪ ٿي
ٿورڙو تون خيال ڪر
ڪڻ سنڀالي تون وِکون
تهمتون هن بي نقاب
تنهنجي تعاقب ۾ مِٺي!
آ الهڙ تنهنجي عمر
پيچرا اوکا اٿئي
آدميءَ جا ڪيترا
روپ ۽ بهروپ ٿئي.
سلسلو هي سنگ جو
ڏوپ جو ۽ اُڏوپ ٿئي
ها، مگر هي ٻار جي
هوڏ جهڙي دل ضدي
ڪجهہ مڃي ٿي ڪونہ ٿي
ڪجهہ مڃي ٿي ڪونہ ٿي.

غزل

پاڻ کي پاڻ تائين پُڳيون هِن اکيون،
خواب مجذوب جو هي رُڳيون هِن اکيون.

درد جي دلبري ۾ رهي آ عجب،
دشت سارو سفر ۾ جهُڳيون هِن اکيون.

چپ جتي ۾ نہ ڪجهہ هِن چئي جي سگهيا،
راز دل جا اُتي هي اُڳيون هِن اکيون.

چاهہ راهن ۾ ئي روح رمتو رهيو،
دل رُني آ سدائين ڀڳيون هِن اکيون.

ڇا نہ ڀوڳيو هميشہ مِٺيءَ آ اسان،
موڙ ڪنهن تي جي توکان ڇڳيون هِن اکيون.

حبدار سولنگي

غــزل

جلائي نيڻ، ٽِيُن دلڪشين کي ساريون ٿا،
اسان اڃا بہ اڌورين خوشين کي ساريون ٿا.
انيڪ نيڻ اُجالا ڪٽي ڪَٽي ٿا هلن،
سفر ۾ رات سڄي سانورين کي ساريون ٿا.
اسان اُداس گهڙين جي نراس اوندهہ ۾،
محبت جي حسين روشنين کي ساريون ٿا.
حسين پهرَ، محبت جا سلسلا، تون مان،
ڇُهاءُ، ٻَڪَ، ادائن، چُمين کي ساريون ٿا.
لکئون ٿا گيتَ جڏهن پي گلاب لمحن جا،
اوهان سان گڏ گذاريل گهڙين کي ساريون ٿا.
ٻِڙي پئون ٿا محبت جو موهہ ڇُهندي ئي،
خُمارجي ٿا وڃون، عاشقِن کي ساريون ٿا.

غــزل

هي ڪڪر، هِيءَ ڪنوڻ، هيءُ وحشي هوا،
وڻ بہ ڇرڪي پيا، ائين آئي هوا.
پرهہ تائين اکيون ڪين بند ٿي سگهيون،
مون کي ٿڦڪيون هڻي پيئي ٿڪجِي هوا.
گُلبدن، چاندني، رات، خاموش پَل،
خوشبو خوشبو اڱڻ، ڏيمِي ڏيمِي هوا.
شال تنهنجون اکيون مُرڪنديون ئي رهن!
شل نہ توکي ڇُهي ڪابہ ڪوسِي هوا.
هوءَ جاڳي نہ پَنُ پَنُ بہ جاڳي پيو،
جيئن جو آرسُ ڀڃائين تہ ٿڪِي هوا.
جنهن مهل هُئي گلابن سان ڪيڏِي هوا.

اياز اڇي ٿو

اُڀ تي ڳاڙهي باک ڦُٽي آ،
مِٽيءَ تي خوشبو ٿي مهڪي،
آهي ڪيفُ عجيب فضا ۾،
ڄڻ ڪو جادو آهي هوا ۾،
سونهن، سڳنڌ گُلن تي آئي،
پوپٽ آيا ڪٽي واڌائي،
سنڌڙي تنهنجي ساک سجائي،
تو ۾ هڪڙو شاهہ ڀٽائي،
۽ ٻيو هيءُ ڪوي آيو آ،
جنهن وٽ ڏات· انوکي آهي،
سچ جو هيءُ سهيوڳي آهي،
ڪو جهونجهار ۽ جوڳي آهي،
جنهن جو پنڌ انت، انوکو،
صدين جي ماپن کان اوچو،
هو جئن نهنا نيڻ ڪٽي ٿو،
چوڏس سچ جو سازُ وڄي ٿو،
۽ هڪڙو آواز اچي ٿو،
هو ڏس سنڌ 'اياز' اچي ٿو.

فراق هاليپوٽو

ڪجهہ مختصر نظم

نئين پَل جو افتتاح

اگر آءٌ اڄ اڏورو رهجي ويس
تہ سڀاڻي لاحد منهنجي لاءِ
حدون مقرر ڪري ڇڏيندو
۽ هوءَ ڪاليج جي پارڪ ۾
ليپ ٽاپ سان کيڏندڙ ڇوڪري
سڀاڻي اخبار ۾ پڙهندي
تہ نئين پل جو افتتاح مون ڪيو آهي.

هو اڄ تائين زندهہ هو

ڪيترو وقت گذري چڪو آهي
هن کي وفات ڪئي
تون اڄ هن لاءِ نظم لکي رهيو آهين؟
ها!
منهنجي لاءِ تہ هو اڄ مُئو آهي

اسين مردهہ باد هو زندهہ باد

اڄ ڪلهہ اسان
ڏهاڙي تي نعرا هڻون ٿا
زندهہ باد، مردهہ باد
زندهہ باد، مردهہ باد
آءٌ سوچيان ٿو:
اگر ٽرڪن ۽ عمارتن تي نعرا
۽ ٿنڀن تي جهنڊا لڳائيندي
اسان خود مردهہ باد ٿي وياسين
تہ ڪير اسان جي لاءِ
زندهہ باد چوندو!؟

عيد تون ڪٿي آهين؟

آءٌ عيد جي آخري موڪل
انجواءِ ڪرڻ لاءِ
ريلوي اسٽيشن جي گهاٽي وڻ هينان
پنهنجو پسنديده ڪتاب ۾ گڏ ڪٽي آيس
جتي قلفين جو دٻو کيرائيندڙ
ڇوڪري جي اکين ۾
عيد جون سڀ خوشيون روئي رهيون هيون.

ڪهاڻي ڪٿان شروع ڪريان!

مون کي هڪ عورت جي ڪهاڻي لکڻي آ
جڏهن هوءَ ڇوڪري هئي
تہ منهنجا ڪيترائي نظم
سندس باغيچي جي گلن جيان
ٽڙي پوندا هئا
هاڻ هوءَ عورت ٿي ويئي آهي
۽ مون کي هن مان ڪهاڻي جا موضوع
ڳولهڻا ٿا پون.

نجات

هو هن شهر ۾
پنهنجي آخري رات گذاري چڪو آهي
هاڻ اڄي پني تي سندس آڱوٺو هڻي
خاموشيءَ سان اُن طرف ڪٽي ويجوس
جتي هڪ پوڙهي اڏوهي جو پريوار
۽ اڻ ڳڻيا جيت ماڪوڙا
سندس اچڻ جو جشن پيا ملهائين
هي پنهنجي مٽيءَ جون ڳالهيون ڪندو هو
پوڙهي اڏوهي جو پريوار ئي
سندس ڳالهين کي سمجهي سگهي ٿو.

علي زاهد

ارپنا (نظم)

منهنجي سوچن ۾ ڪي ئي اُلڪا هئا
منهنجي اندر ۾ ڪي ئي اڌما هئا
رات جي سانت ۾ اڪيلي ۾
روح جي راڙ جيئن رڙيو ناهيان
جي ٻہ ڳوڙها هئا، رُنو آهيان
توکي ويجهو اچي حياتيءَ جو
هر مزو هر سڪون پلتو آ
زندگيءَ جو سُرور ڇلتو آ
تنهنجي قربت ۾ جنتون ماڻيون
پيار جون بي بها ڏنئي ڪاٿيون
پنهنجي نيڻن ۾ تو ڏسيا رستا
منهنجي جذبن جي رول هرڻن کي
پنهنجي اندر ۾ تڙ ڏسيئي ڪيڏا
تنهنجي وارن جو واس ماڻيندي
خوشبوئون ڄڻ تہ وسرجي ويون هِن
تنهنجا رخسار هِن يا ساگر هِن
ڪيترين مون ڇڏيون چمين پيڙيون
تنهنجا ابرو ٻنا ڇنا ايڏا
ڄڻ تہ ڪي ڪائناتي دنگ آهن
تنهنجي هٿڙن جون هي جي ريکائون
منهنجي قسمت جو ڏس ڏين ٿيون پيون
تنهنجي چپڙن جون پرڪشش ڪنبون
مون کي جيوت جو گس ڏين ٿيون پيون
لفظ تنهنجا گهڻا جيان برسن
گفتگو ڄڻ تہ ڪي هوا جهوٽا
ٽهڪ مورن کي ٿا ڇڏن ٽوڪيءَ
ساهہ سنسار کي ڇڏن روڪي

تون تہ سڄڻي سراپا حسن آهين
سونهن جو ٿيو نزول آ تو تي
هاڻ تنهنجي حضور ۾ جانان
هيءُ حاضر سرير آ منهنجو
هاڻ توکان پري گذر ٿئي جو
وقت سو خوشگوار ڇا معنيٰ؟
چين ڪهڙو، قرار ڇا معنيٰ؟
هي نظارا ۽ نور ڇا معنيٰ؟
هنج ڪونجن اڏار ڇا معنيٰ؟
رنگ بوندون، بهار ڇا معنيٰ؟
تو سوا او پرين حياتيءَ جي
هر خوشي، هر گهڙي اپالي آ
ها ميان ٿو تہ هن محبت ۾
ڪي ئي الجهاءَ هن ۽ دوڪا هن
ها ميان ٿو تہ او مٺي جانان
چاهتن جي منجهيل ٽوائي تي
توکي پنهنجو پرين سڏڻ ڪان پوءِ
ڪي ئي طوفان جهاڳنا آهن
۽ انومان جاڳنا آهن
ڇا ٻہ سمجهيو وڃي وفائن کي
پر پرين تنهنجي سڀ ادائن کي
پيار پوڄا عبادتن کان پي
ڪو مٿانهون مقام ڏينداسين
توکي سارو جهان ڏينداسين
توکي سارو جهان ڏينداسين.

ساحر راهو

غزل

رنگين پوشاڪن ۾ بوتا سوچن ٿا،
هر ماڻهوءَ ۾ دل جا رستا سوچن ٿا.

ڪٿهين ڇُهندا گهايل پيرا منزل کي،
مظلومن جا پياسا ڳوڙها سوچن ٿا.

بربادين جي چادر اوڍي عُمرِ سڄي،
لاش ستين جا، سُندر چهرا سوچن ٿا.

ديوارن ۾ قيد نہ ٽيندي ڪستوري،
پتلين پوپان ڪچا ڌاڳا سوچن ٿا.

ڪيسين هيسيل هرڻيون رُلنديون صحرا ۾،
ڇٽندڙ پن ۽ لهندڙ پاڇا سوچن ٿا.

منبو ناهي مقدر ڪنهن جي دعائن سان،
آلي مٽي تازا ڪتبا، سوچن ٿا.

آسائش ڪان بڪ پلي آ جياپي جي،
دربارن جون ڳڙڪيون، پردا سوچن ٿا.

آءٌ ڪنهن جي ڪوچ ۾ "ساحر" پنڪان ٿو،
مون کي ڪنهن جا اجايل سپنا سوچن ٿا.

غزل

گلابي يادگيرين جي، جو دل مان سِير اُڀري ٿي،
بزارن ۾ سناٽن جي، اُنهي پل وِير اُڀري ٿي.

چيو چنڊ رات حيران ٿي، تنهنجي مدهوش خيالن مان،
ڪنهين زرخيز ڌرتيءَ جي، حسين تصوير اُڀري ٿي.

عجب يادن جا پئمانا، پيئان ٿو سرد راتين ۾،
عجب ٻانهن وهاڻن جي، گرم تاثير اُڀري ٿي.

ڳليون مون ڳوٺ ڇون ناهن، وڃايون شهر جهنگل ۾،
اڃا سُڳداسي خوشبو جي، ڪٿوري هِير اُڀري ٿي.

ٽڏي ٽِڙڪي تي سيڪندي، هوندي راتين جا اوجاڳا،
اڪيلائن جي هڪ دل مان، ڏکهي جاڳير اُڀري ٿي.

ڪڏان بي ڏيان ٿي ليڪا، مان آلي ريت تي جڏهين،
سُڪل چپڙن تي يادن جي، ڪومل تحرير اُڀري ٿي.

رهان بي جان رشتن جي وچان ٿو مان مگر "ساحر"،
گهڙي پالهو ٿيان دل مان، وفا زنجير اُڀري ٿي.

بخشل باغي

نظم

دائرو

جنوريءَ جا پڄاڙڪا ڏينهڙا،
سُرمئي، سرد شام ۾ مينهڙا،
تڏهن بي انت لُڪ برفايا،
تيز ڪيڏي نه ٿڌي آهڻ هوا،
جڻ وڃن ٿا سرير کي سيٽڙا،
ڌُنڌ ۾ ويڙهجي وئي آ فضا،
آسمان، برف جهڙي ڪڪرن سان،
ڏينهن ۾ رات ٿڙڪندو ٿو رهي،
ڏيکَ،! فطرت جا جمي ويا آهن،
ڪي ٻُه ٻوليون نه پکين جون آهن،
برف جهڙي ٿڌي آ خاموشي،
آلي ڪاٽيءَ جيان ڌُڪيل ڪوهيڙي،
جڻ بُلهي شاهه جي ڪنهن ڏوهيڙي،
منهنجي عينڪ جي صاف شيشن کي،
ڌُنڌ ۾ آهي ڇڏيو ڌُنڌلائي،
منهنجي ڳوڙهن کي ڇڏيو ڦهلائي،
ڪوبه نلهي جو پنهنجي آنچل سان،
هاءِ! تن کي اُگهي اُجاري ڇڏي،
وار، وکريل سنئر سنواري ڇڏي،
وِههُ ويرانين مان مون کي سڏي،
پنهنجي آواز جي صرارت . سان،
مون کي جنمي، نئون جنم ڏيئي،
ٻڏڪندڙ روح کي جسم ڏيئي،
دل جي وادي سفيد ٿي وئي آ،
درد جي تيز برف باريءَ ۾،
نيٺ، تنهائي ٿي ويئي تحليل،
زندگانيءَ جي بيقراريءَ ۾،
تو نه چاتو ڪٽيو "ڊسمبر" ڪيئن؟
ٽيپو، ٽيپو ڳريس برف وانگي
سرد خانو وجود ٿيو منهنجو
روح، رولاڪ جمي ويو منهنجو

جاڳندي راتيون "نومبر" جون،
ميڻ جي ڏاڳي جلي ويو جي،
منهنجي خوابن ۾ وئي اونده ٿي،
"آڪٽوبر" جي انتظاريءَ ۾،
"سيپٽمبر" صليب ٻڌجي پيو،
دل جي مصلوب ٿي مسيحائي،
ڪلهه "ميري" نه پر روئڻ آئي،
چاهه منهنجو چکيا تي چاڙهيو ويو،
ساهه منهنجو سزا ۾ ساڙيو ويو،
ڏينهن "آگسٽ" ٻُجائي پهتا،
وقت ٿي ويو ڪٿي الئي لاپتا،
ڏينهن "جولاءِ" جا گرم ۾ ڏکيا،
فاصلن ڪان به ٿي ويا ها وڏا،
مختصر تنهنجي ميل جون راتيون،
ڪهڪشائون به ٿي پيون ڪاتيون،
"جون" سانئي رکيون ستم ظرفيون،
موت جهڙي "مئي" جي موسم ۾،
حادثن جي طويل هلچل هئي،
انت "اپريل" پئي اُٿيو اهڙو،
"هيروشيما" هيئڻون ٻٽيو جهڙو،
محبتن جو بسنتي "مارچ" پِيو،
پن، جڻ جو ڪفن ڪٽي آيو،
دل جي ترتيءَ مٿان ڇٽي آيو،
اڳ "فيبروري" وري اهڙي،
ڪين ڪنهين ٿي دل چري اهڙي،
درد جي جنهن ڇڏي دري کولي،
فاصلا، فلڪ جان ڦهلجي ويا،
زندگي ٿي وئي هئي نُڪتو،
تنهنجي نالي جي "نُون" جو آخر،
منهنجي دل جي جنون جو آخر،
خون پنهنجي هٿان ئي ٽيٽو هو،
زهر زم زم ڪري به پيتو هو،
او جنم جهڙي جنوري! مون ٿي،
تو کي جنميو هيو محبت سان،
رنگ تو ۾ پريا هيم رت سان،
تو ڏنا رت جا پو ڳوڙها ڇو؟
وِلهه جهڙا ٿڌا وڇوڙا ڇو؟
او جنم جهڙي جنوري! مون کي؟

پريم پنافي

غزل

سهڻو ۽ سهل آهين،
سنڌيءَ جو غزل آهين.

تون سنڌ اَيامن کان،
ڪربل جي مثل آهين.

ڪونئر تو ڪسيا ڪيڏا،
اي موت! اٽل آهين.

سگهجي نہ وڃائي سو،
موقعو ۽ مهل آهين.

ايندين نہ وري واپس!؟
چا وقت وَيل آهين؟

هو مُڄ تي ستارن جان،
جڻ پرت پريل آهين.

او سنڌ جا ماٺهو تون!
پنهنجن جو ڏنگيل آهين.

غزل

هِي جو آ انسانُ مٽيءَ جو،
ٿيٽو آ مهمانُ مٽيءَ جو.

سجدا ڏيندي مَلڪن سوچيو،
ڪيڏو آهي مانُ مٽيءَ جو.

تنهنجي دم سان پٽ ڏٽيءَ!
ٿي پيو مانُ مهانُ مٽيءَ جو.

اڄ پڻ جوڙي وينو رَزميو،
ساڳيو ياڳو ياڻُ مٽيءَ جو.

مَن جي اندر مندر جوڙي،
ٺاهيو ٺر پڳوانُ مٽيءَ جو.

سيف الحق سيف

غزل

لمحو لمحو هرجائي آ،
جيون انت اڪيلائي آ.

ملندي ڪنهن بہ سڄاتو ناهي،
سورن صورت بدلائي آ.

تنهنجي يادن جا ٽورا جن،
شامر اسان جي مهڪائي آ.

مرندو پر مات نہ کائيندو،
آزاديءَ جو شيدائي آ.

پنهنجي مطلب خاطر ڪوڙي،
ڳالهہ تہ ڪيڏي ڦيرائي آ.

ڌرتي ڏن تي جنهن بہ ڪپائي آ،
تنهن پاتي منهن ۾ ڇائي آ.

چوڏس خوشبوءِ خون ڪٿوري،
مقتل ڪنهن ڙي مهڪائي آ.

جهڙ ڪن آ ساٿ هي يارن جو،
پوءِ تہ اُهائي تنهائي آ.

هُن ڪي ايڏا غمر نہ ڏيو ڙي،
"سيف" اڳي ئي سودائي آ.

غزل

سمجهہ کهڙي ڏجي اياڻن کي؟
سوچ ناهي جڏهن سياڻن کي!!

پرت تنهنجي هڻن جو ڏسندي مون،
رات آلو ڪيو وهاڻن کي!

بي سهارا رهيا سدائين هو،
در تان هرڪنهن ڌڪيو نماڻن کي!

پرڏجي ڏنڊ ۾ وئي آ هوءِ،
سڏڪندي پئي سڏي اباڻن کي.

سمنڊ جي ڇڪ اٿن صدين کان ئي،
ڪير روڪي پلا مُهاڻن کي؟

ابرار ابڙو

غزل

ذهن کوليو، اکيون کوليو، پروڙيو پاڻ کي سمجهو
اندر ۾ ڪير آ ڳوليو، پروڙيو پاڻ کي سمجهو.

اکين کي روشنيءَ جي رمز کان واقف ڪيو هاڻي،
مٽي ڇوليو ۽ ڇاڇوليو، پروڙيو پاڻ کي سمجهو.

اصل حد آجپي ۽ ماٺيپي جي اُن طرف آهي،
پرينءَ ڏي پاڻ کي روليو، پروڙيو پاڻ کي سمجهو.

الائي ڪير ڪنهن جو آ، سڃاڻڻ ڪِين سَنهن جو آ،
ٻه ڳالهيون پيار جون ٻوليو، پروڙيو پاڻ کي سمجهو.

نه ڏسندين ڪِين پرکيندين، ڏسڻ سان سڀ نظر ايندءِ،
زمانو ڦندُ آ ڦوليو، پروڙيو پاڻ کي سمجهو.

غزل

ٽيڙ ڪاڏا بدن روشنيءَ جي طرف،
پير ڇو ٿا وڃن عاشقيءَ جي طرف!

ڪونه هٿ ڪي مليو ڪنهن جي هٿ جو يقين،
هاڻ وڃبو نه ڪنهن دوستيءَ جي طرف.

ڪوبه آواز پنهنجن ڪنن تي نه پيو،
سانت ئي سانت آ هر گهٽيءَ جي طرف.

زندگيءَ جي اڳيان زندگي منتظر،
پاڻ ويندا رهياسين مٽيءَ جي طرف.

جيڪڏهن ڪير اچڻوئي ناهي ته پوءِ،
نيڻ ڇو ٿا کڄن دَر، دريءَ جي طرف.

ڪنهن نه حد تي وڃي پير بيهي رهن،
موٽبو ڪين هاڻي وَهيءَ جي طرف.

رحمت الله پيرزادو

غزل

اسان کي سُور سانڍين ٿا، تڏهن صحرا رُليا آهيون،
اسان سان درد جا رشتا، تڏهن صحرا رُليا آهيون.

تڏهن صحرا رُليا آهيون، جڏهن ماڻهن ستايو آ،
جڏهن ٿيا اوپرا چهرا، تڏهن صحرا رُليا آهيون.

ڪڏهن ڪوئي هليو ناهي ڪنن دنيا جي رستن تي،
هليا هن ساڻ جو پلڇا، تڏهن صحرا رُليا آهيون.

ڪڏهن ايندين وري مون ڏي؟ پرينءَ وانگر پڇن ٿا پيا،
اسان ڪان يار ڪوهيڙا، تڏهن صحرا رُليا آهيون.

بظاهر جهول خالي آ، رُلن ٿا پوءِ بہ جوڳيڙا،
نہ ڄاڻين تون مليو ڇا ڇا، تڏهن صحرا رُليا آهيون.

جڏهن صحرا رُليا آهيون، تڏهن ئي پاڻ مليو آ،
جڏهن پيي پاڻ مليو آ، تڏهن صحرا رُليا آهيون.

غزل

پرين بي تاب آهيان مان، مٽيءَ ۾ مان نٽو ماپان،
مٽيءَ جو خواب آهيان مان، مٽيءَ ۾ مان نٽو ماپان.

مٽي منهنجي مقدس آ، خدا ڳوهي تہ هٿڙن سان،
هٿن جو تاب آهيان مان، مٽيءَ ۾ مان نٽو ماپان.

هڏن ۽ جسم جي دنيا رڳو ناهيان، رڳو ناهيان،
ڪوئي اسباب آهيان مان، مٽيءَ ۾ مان نٽو ماپان.

اکين کي عشق جي عادت، عُمر ساري روئاريو آ،
اکين جو آب آهيان مان، مٽيءَ ۾ مان نٽو ماپان.

وڄي ٿو ساز پيو حق جو، ٽپي ٿو روح پيو هاٿي،
ڪوئي مضراب آهيان مان، مٽيءَ ۾ مان نٽو ماپان.

مٽي منهنجي ڪٽي وئي آ، عبادت عشق جيءَ ۾ اڄ!
ڏکن جو باب آهيان مان، مٽيءَ ۾ مان نٽو ماپان.

عاجز عزيز کوسو

غزل

ساهُ دل تي اُڀار جانان، اجا تماشو ٿيا ئي ناهيون،
اکين جي سرگم اُلار جانان، اجا تماشو ٿيا ئي ناهيون.

اجا صبح آ گلن ٽڙڻ جي، خزان تي سوچڻ فضول آهي،
شعاع کو دل تي سنيار جانان، اجا تماشو ٿيا ئي ناهيون.

لِکل اسان کنهن سخي لمحي ۾، دفن رهي ڪٿان اسان جي،
اها ڇڏي ڏي پچار جانان، اجا تماشو ٿيا ئي ناهيون.

سماج پنهنجو رذيل آهي، اُنهي جي فتويٰ پڙهڻ ڇڏي ڏي
چمين جي خوشبو اُڏار جانان، اجا تماشو ٿيا ئي ناهيون.

ڪٿي رهي ٿي گلن ڪي معنيٰ، جڏهن قبر تي سمهي پون ٿا،
جيئڻ ٿو چاهيان جيئار جانان، اجا تماشو ٿيا ئي ناهيون.

اُٿي ڀڻائي اياز چئي ٿو، ڳلن تان ڳوڙها ڌمي پياهِن،
وجد ۾ آهي ڄمار جانان، اجا تماشو ٿيائي ناهيون.

غزل

ڇڄي پيا ڇوهه سڀ دل جا، وري ڪا ياد جو آئي،
ڀلا ڇو دور ڀاسين، اهو ئي سوڳ ويو ڪائي.

ڇيو هو تو ڪٽي، چمين جو چنڊ شاهد آ،
رڳو دل تي پڙاڏي جيئن، وڃي ٿي ڳالهه پئي ٻسائي.

مٽيءِ جي گهر جي چائوڪٽ تي، پريو پي رات جو ڏيئو
لڳو هڪ واءُ جو جهونڪو، ڪري ويو ڀاڪ اونڌائي.

ٽڪي پيو شهر آ ڪيڏو ڪراڙيءِ جي صدائن مان،
چوي ٿو دور جو حاڪم نہ ٿي ڀاڳهل ڀني ڪائي.

وڄت اندول[1] جي سامهون، پيو هو ساهه ڳوڳي[2] ۾،
جڏهن سوڍي[3] هئي ڳائي، لطيفي لاٽ ۾ وائي.

[1] اندول. راڳ
[2] ڳوڳو. جوڳين جو پيز
[3] سوڍو: سوڍو جوڳي راڳي

امين پيتو

غزل

ڪانہ محفل اُداس آهي اڄ،
بي سبب دل اُداس آهي اڄ.
مون کي مارڻ کان پو پيي هي يارو،
.منهنجو قاتِل اُداس آهي اڄ.
تنهنجو مرڪڻ اهو نہ آ مرڪڻ،
تنهنجي کِل کِل اُداس آهي اڄ.
ڪونہ ماڻي سگهيو محبت کي،
شخص غافل اُداس آهي اڄ.
سڀ مهاڻيون سمهي پيون آهن،
۽ هي ساحل اُداس آهي اڄ.

غزل

اکين ۾ ترس ڪجهہ آوارگي گهڻجي،
نہ آهين تون تہ ڄڻ ٿي زندگي گهڻجي.
سدائين پيار جو پيڪر رهين تون شل،
نہ تنهنجي زندگي ۾ ڪا خوشي گهڻجي.
اچڻ سان باغ ۾ پؤنرا ڏين پيرا،
وڃڻ سان ٿي گلن جي تازگي گهڻجي.
چني تنهنجي بہ چهري تي نہ آهي پو؟
پلا ڏسن ڪيئن گهر ۾ روشني گهڻجي.
وڏي توڙي ويا هن مرض دل جا،
مگر ڪاٽي اجا پئي عاشقي گهڻجي.

زاهد امروز

نثري نظم

پنهنجي اندر مان رستي جي تلاش

ديوار منهنجو عقيدو رهي آهي
عقيدو اهوئي پڏائي ٿو
قيد ماڻجي پيٽ مان جنم وٺي ٿو
منهنجا آواز ديوار ٽٽا ٽپي سگهن
تہ اندر جي خلا ڪيئن عبور ڪندا
اُڄ اجهاڻ جي لاءِ
مون کي پنهنجا ئي چپ چوسڻا پوندا
آءٌ پنهنجو جسم ڪٽان ڪٽان ڏنگيان
هڪ خواهش جو قتل
ٻي خواهش کي جنم ڏي ٿو
سو ڪُراڙو منهنجو طبيب نٿو ٿي سگهي
تسلي هاڻ منهنجو اوڇڻ ناهي رهي
پيٽ ڀرڻ ڪافي ناهي
بک منهنجي جسم ۾
ڪيترن ئي رستن کان
موت ڪڏهن بہ منهنجي ترجيح ناهي رهيو
ان ڪري آءٌ نٿو چاهيان
منهنجا هٿ منهنجو مستقبل بنجي وڃن
انسان جو آخري سهارو هو پاڻ هوندو آهي
ديوار هجي يا درياء
پاڻي پنهنجو رستو پاڻ گهڙيندو آهي.

ڪُمار وشوَ ٻنڌُو

ولي رام ولڀ

ڪو ٻيو ماڻهو

صاحب، ڏِسو نہ
هي اکيون پٿر جون نهيل آهن
سيڪجهہ ڏسڻ وانگي، بلڪل زندھ
پر ڏسن ڪجهہ بہ نٿيون.

هي هٿ ۽ پير پلاسٽڪ جا آهن
نڪ ۽ ڪن تائين
جي ها، چِپ بہ پلاسٽڪ جي آهي!
۽ ڏند بہ
موتين جهڙا سهڻا
پلاسٽڪ جي مُشڪ...!
هي چپ ربڙ جا آهن
چاهي جيترا ڦهلائي ڇڏيو
هڪ ئي پيري آفيس ۽ گهر
ٻنهي کي سرچائي ڇڏيو
اَن بريڪيبل، واٽر پروف
واشيبل ربڙ جي مُشڪ...

هي رعبدار چهرو
جيڪو ڏسڻ ۾ ٽائيگر جو آهي
سچ چوان ٿو
فائبر جو آهي
پروسي جوڳو، گهر- ٻاهر
اوهان جي سموري زندگيءَ جو سچو ساٿي.

هي چمڪندڙ دل؟
صاحب، اسٽين ليس اسٽيل جي آهي، مضبوط
هڪدم اصلي!

۽ صاحب هن ماڻهوءَ جو دماغ
ڪيڏو نوس، سڻيو ۽ گول آهي
پر غور تہ ڪريو
اصل ۾ اخروٽ جي ڪاٺيءَ جو آهي.

نہ... نہ... نہ هيءُ ٽُٽندو ڪونہ
ڪنهن بہ ڳالهہ تان ڪڏهن رُسندو ڪونہ!
هي اوهان وانگر پوڙهو تہ ٿيندو.

تہ صاحب، پسند آهي؟
ٻِل ناهيان؟
يا ڪو ٻيو ماڻهو ڏيکاريان؟

مرليڌر

ڪرچيون ڪرچيون ڪنهن جا اُڌما!

عيد ڏهاڙي پنهنجي چوڌاري
نظر ورائي ضرور ڏسجانءِ
ڪو ٻار، ٻنا رانديڪي جي
ڪا نياڻي چوڙي چپل ٻنا
ڪا ماءُ ميرن ڪپڙن ۾
ڪو پيءُ آلين اکڙين سان
عيد ڏهاڙي پنهنجي چوڌاري
نظر ورائي ضرور ڏسجانءِ

ڪي ڇت ٻنا ڪنهن روڊ ڪناري
ڪي لاٿيٽ ٻنا ڪنهن تنبو ۾
ڪي پاٽي ٻنا ڪنهن ڇپري هيٺان
سڏڪندي، روئيندي، سوڳ ڪندي
عيد ڏهاڙي پنهنجي چوڌاري
نظر ورائي ضرور ڏسجانءِ

ڪي اکڙيون آليون، دلڙيون زخمي
ڪي خواب اڌورا، سڏڪا صدما
ڪي پير اگهاڙا ليڙون ڪپڙا
ڪرچيون ڪرچيون ڪنهن جا اُڌما
عيد ڏهاڙي پنهنجي چوڌاري
نظر ورائي ضرور ڏسجانءِ
ڪو لمحو پنهنجو وقف ڪجانءِ

(ٻوڏ ستيل مظلومن لاءِ)

سيد نادر علي شاهہ فراق

غــزل

با وفا سمجهو مون جنهن کي، بي وفا نڪري پيو،
مون نہ سمجهو دلربا، باخود ڇا مان نڪري پيو.

ڪم ڪيو مرهم جو، پورو نمڪ ريزي ڇڏيو،
جنهن وڌايا زخم دل تي، سو دوا نڪري پيو.

ٿي ڪليا مون تي رقيب، روسيه هر موڙ تي،
باوفا منهنجو سڄڻ، خود بيوفا نڪري پيو.

بي خطائن ڪان خطائون، ٿي پيون آهن مگر،
جنهن کي مجرم مون ٿي، سمجهيو بي خطا نڪري پيو.

جنهن کي مون محبوب سمجهيو، سو تہ دشمن ٿيو فراق،
جانِ من آخر تہ پٿر جو، خدا نڪري پيو.

اَبل اداس ٻبر

غزل

باهه ٻه گل پچن تہ چا سمجهان،
نيڻ پرجي اچن تہ چا سمجهان.

هيءُ دنيا تہ آهه نچڻي پر،
ڪي قلندر نچن تہ چا سمجهان.

پنهنجي دل مان ڪڍي ڇڏيو آ جن،
سي رڳن ۾ رچن تہ چا سمجهان.

جيئري هوندي رهيس اڪيلو مان،
ميڙ مرندي مچن تہ چا سمجهان.

اڄ وَسي سانوڻي جڏهن تنهنجو،
ٿئي نہ پورو وچن تہ چا سمجهان.

حق ڪِلڻ جو ابل وڃي ڪسجي،
لڙڪ باقي بچن تہ چا سمجهان.

◙

غزل

خالي منظر خالي نيڻ،
پٿر ماڻهو من آ ميڻ.

شابس سائڻ شابس ٿئي،
ٽُنهنجي واتان اهڙا ويڻ.

پُورن جي پوڪيسين پوک،
هانوَ کي ڏيندين هَرَ ۽ ڪيڻ.

توکان پالي ڪيئن نہ ٿيئي،
هڪڙي ماءُ ۽ هڪڙي ڀيڻ.

ڪيسيتائين آءٌ ابل،
سيني سانديان سؤ سؤ سيڻ.

◙

فراخ جانوري

نظم

ايائي ٿيءُ سيائي تون،
آهين بس روح راڻي تون.
اسان سان بي وفائي ڪي،
ڇڏي ڏي بي رُخائي ڪي.
نرم دل ساڻ ڏس سوچي،
اسان جي سمجھ الفت ڪي.
اوهان جو پيار او جانان،
سمايل آهي رڳ رڳ ۾.
اسان ڪي تون ٻه ويڙهي ڇڏ،
حسين وارن جي چڳ چڳ ۾.
ڇو نفرت جي ڪانپاٽي سان،
اسان ڪي پئي جفائن جا.
ڪٽي پٽر هٽي ٿي تون،
مگر پو پي وٺي ٿي تون.
اسان جو عشق توسان آ،
اڪين جو خواب تون آهين.
ڪِرِيو جو دل جي اپ تي آ،
اهو مهتاب آهين تون.
جوان جا آهَه توڪي ڏس،
حسين ڪومل چنبيلي آن.
توڪي مان ڪيئن سمجھايان،
الا ڏاڍي ڳهيلي آن.
اسان پرديس جا پنڇي،
وفا جي ديس جا پنڇي.
اسان اُڏري وياسي جي،
هتان گذري وياسي جي.
اسان جون اڄ ڳٽيون توڪي،
ادائون ياد اينديون پوءِ،
محبت ياد ايندئي ءِ،
وفائون ياد اينديون پوءِ.

رحيمداد جوکيو

نثري نظم

پُنَر مِلَن

لِڪجي ويا آهيون وقت جي لٽ ۾،
ٻڌاپي جي پيئري ۾ اداس شام،
ننيپڻ جي آس ٻڌجي،
ڳهٽيءَ ۾ سانوري چانءِ ٻڌجي آئي آهي
۽ ڏور ڪجين جا جهڳٽا
اولهه ۾ ٻڏندڙ نوجوان سورج
واهيرن ڏانهن موٽندڙ ڪنوارا پنڇي
آس جي احساس ڪي تازو ڪري ويا آهن.
پاڻ ٻئي گم ٿيل
وقت جي لٽ ۾ لِڪجي ويل
جاڙ دريافت ٿيڻ وارا آهيون!

وائي

ڪنهن ڏي وڃجي يارَ!
جڳ ۾ ڪنهن جا آهيون؟
رات لڙي ٿي رُج ۾،
راڻو ٻتجي يارَ!
ڪنهن ڏي وڃجي يار!
جڳ ۾ ڪنهن جا آهيون؟
آهن گُل نِڪار ۾،
دامن پرجي يارَ!
ڪنهن ڏي وڃجي يار!
جڳ ۾ ڪنهن جا آهيون؟
دل جو دوست ملي وڃي،
سور پو سلجي يار!
ڪنهن ڏي وڃجي يار!
جڳ ۾ ڪنهن جا آهيون؟
جڳ ۾ ڪنهن جا آهيون؟

علي حسن سرڪي

غزل

ساڃ تنهنجو يار، آهي شاعري،
دل تي ڪوئي بار، آهي شاعري.

ڪيڏ، اهڙا ٿي ڏيکاري، هر گهڙي،
ڇڻ تہ ننڍڙو ٻار، آهي شاعري.

ڇڻ تہ لٽڪائي، ڇڏي ٿي ڏار تي،
ڪا تکي تلوار، آهي شاعري.

جي، ٽٽي، ٽاڪو، نہ ڪوئي ٿو لڳي،
دل جي نازڪ تار، آهي شاعري.

مان لکان ٿو، ڪو لکائي ٿو پيو،
حُسن جي سرڪار، آهي شاعري.

مون اهو محسوس، ڪيو آهي مٺي،
هير، ٿڌڙي بهار، آهي شاعري.

جنهن ۾ شامل عڪس، تنهنجو نہ هجي،
ستارهٔ حسن بيڪار، آهي شاعري.

جهان آرا قنبراڻي

(نثري نظم)

رهجي ويل ڏک

منهنجي گهر آڳر تي
روزانو درد جي شام
ڇٽي پوندي آهي-
۽ مان-
روزانو اُن کي
ٻُڪن ۾ ميڙي
حياتيءَ جي ٻستَ ٻَن
۾ ڦٽي ڪندي آهيان.
پوءِ بہ الائي ڇو-
اڱڻ ۾ ڏک جا
ڪجهہ پَن رهجي ويندا آهن.

احساس جي شدت

خوابن جي آکيري
۾ احساس محروميءَ
جا پکي-
پرڙا هڻي منهنجي
ننڊ ڦٽائيندا آهن-
سوچيان ٿي
شڪارين، اچا تائين
اهڙو ڄار ڇو ناهي اُڻيو!
جيڪو اُنهن پکين کي
جهلي هميشہ لاءِ
قيد ڪري!

سيده سدرة المنتهيٰ

نظم

پيار کي وڌايو آ،
پيار به پرايو آ،
خواب کي نڀايو آ،
خواب به ڪهاڻي آ،
آءُ توکي ٻڌايان مان.

رات جي اونداهين ۾،
ٽڪل ٽڪل نيڻن ۾،
پاڻ کي وسائن ٿا،
ڪيترو ڀُلائن ٿا،
خواهش جي حسرت ۾،
خواب کي ورهايو هو،
خواب کي ورهايو آ،
خواب کي نڀائڻ ۾،
روح کي رُلايو آ،
ايڏو آزمايو آ،
مون جڏهن به چاهيو آ،
زندگي ٻڌايو آ،
هو منهنجو پرايو آ.
زندگي ۾ سپنن جي،
ايتري ڪهاڻي آ،
زندگي ڪهاڻي آ،
آءُ توکي ٻڌايان مان.

زندگي جي مسئلن ۾،
گولين ۽ ڌماڪن ۾،
جنگي حالتن هوندي،
ڪي اميد جا ذرا،
پاڻ کي ورهائن ٿا،
ڪي ڏيا جلائن ٿا،
زندگي نڀائن ٿا،
جنگ به ڪهاڻي آ،
آءُ توکي ٻڌايان مان.

حوصلا ويڙهائن ٿا،
جنگ کي وڌائن ٿا،
زندگي ڪٽائن ٿا،
موت کي گهرائن ٿا،
موت به ڪهاڻي آ،
آءُ توکي ٻڌايان مان.

ڪيتري ڪهاڻي آ،
ڏينهن ڪشمڪش آهي،
رات جي اونداهي ۾،
ننڊ کي گهرايو آ،
ڪشمڪش ٿڪايو آ،
روح چا منجهايو آ،
جسم کي نڀايو آ،
خودي آزمايو آ،
روح به ڪهاڻي آ،
آءُ توکي ٻڌايان مان.

زندگي ڪٽڻ لاءِ،
جسم جي زنجيرن ۾،
قيد ڪيئن ڪرايو آ،
چو وري چڙهايو آ،
چا ته بي وفائي آ،
زندگي پرائي آ،
ايتري ڪهاڻي آ،
وقت کي پڄاڻي آ،
وقت به ڪهاڻي آ،
آءُ توکي ٻڌايان مان،
بس اتي پڄاڻي آ،
ختم ٿي ڪهاڻي آ.

هوندا سي حيات...

مراد علي مرزا

ولادت: 27- آگسٽ 1929ع
وفات: 1- مارچ 2011ع

طارق عالم ابڙو

ولادت: 10- اپريل 1958ع
وفات: 11- جون 2011ع

منصور ملڪ

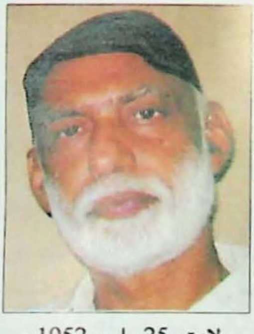

ولادت: 25-مارچ 1952ع
وفات: 12- جون 2011ع

حسن درس

ولادت: 5- سيپٽمبر 1966ع
وفات: 16- جون 2011ع

شهيد محترم بينظير ڀٽو صاحبہ جي 58 هين سالگرهہ تقريب

سالگرهہ ڪيڪ

بورڊ ملازم (ڪاهي ڪان) مسٽر الهڏتو وگهيو (ايڊمنسٽريٽر)، مسٽر گل حسن درس سروري (جنرل سپروائيزر)، مسٽر غلام حيدر ڪچي (مئنيجر بڪ اسٽال)، مسٽر جاويد علي سومرو (پي. اي. ٽو سيڪريٽري)، مسٽر لعل جان مگسي ۽ مسٽر جمشيد علي سومرو سالگرهہ تقريب دوران (21- جون 2011ع)

احمد نديم قاسمي

پير عبيد راشدي

جمن احمد اٽي

رياضت برڙو

رُڪجي ويل صدي...

ڪهاڻيون

محمد عثمان ڏيپلائي اُنهن ادبي مؤرخن مان هڪ هو. جن پنهنجي رت ۾ قلم ٻوڙي سنڌ جي عظمت ۽ خوشحاليءَ جا ڪيئي داستان رقم ڪيا ۽ جن سنڌ جي نوجوان نسل جي اندر ۾ اُهي طوفان اُٿاريا جو سنڌ اندر ڪيئي تحريڪون هلي پيون.

ڏيپلائي صاحب سنڌ جي هڪ عظيم سپوت ۽ مجاهد سيد صبغت الله شاهه راشدي پير پاڳاري جي هيري جهڙي ڪردار کي نه رڳو اُڀاريو. پر "حُر تحريڪ" جي حُر مجاهدن کي الڳ الڳ داستانن وسيلي اُن تحريڪ جو هيرو بڻايو. "سانگهڙ" ناول 'داستان اندر داستان' جو مجموعو آهي. جيڪو هڪ غريب فقير طبع ۽ سگهاري ليکڪ جو سنڌ جي عوام لاءِ سبق آموز "تاريخي دستاويز" آهي. جنهن ۾ اُنهي دور کي نهايت اثرائتي انداز سان بيان ڪيو ويو آهي. جڏهن سنڌ غلاميءَ جي هڪ نئين دور مان گذري رهي هئي.

- حميد سنڌي

ناول "سانگهڙ" تي هڪ نظر،

ٽماهي "مهراڻ" 2، 1/1999ع، ص 41

وٺي وئي. رحمان جي پڦڙ پنهنجي ڳوٺ ۾ ڪپڙي ۽ چمڙي جو دڪان کوليو هو ۽ ڏينهون ڏينهن شاهوڪار پئي ٿيو، ان لاءِ هلڪڙو به پئي ٿيو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ زال کي چوندو هو ته:

"رحمان کي هڪ ماڻيءَ کان وڌيڪ ڏيڻ جي کهڙي ضرورت آهي، ستن اٺن سالن جو ڇوڪرو آهي ۽ ڇورو ايڏو آهي جو ماڻين جو ٽوڪرو به پري رکو ته اک ڇنڀ ۾ چٽ ڪريو ڇڏي. هن کي ڇئو ته ماٺيپي ۾ رهي، نه ته پنهنجي ڳوٺ روانو ٿئي. آءٌ سچو سچو ڏينهن دڪان تي ويهي تنهنجي پاٽي لاءِ مٽو نٽو هٽان. پير دستگير محبوب سبحاني جي برڪت سان ڪڏهن ته مون کي به اولاد ٿيندو."

رحمان اهي ڳالهيون هڏي ورتيون هيون. ان ڏينهن هو سچو ڏينهن پوسي واري ڪوٺڙيءَ ۾ لڪيو

ڪهاڻي

احمد نديم قاسمي

چور

رحمان جو پيءُ جنگ ۾ ماريو ويو هو، ۽ ماءُ وري امن ۾ ماري وئي، جنهن جو نسخو مغربي ملڪن ايشيائي مزاج لاءِ خاص طور تي تجويز ڪيو هو. پيءُ، رنگون ۽ امڦال وچ ۾ هڪ جاپاني بم جي زد ۾ اچي لوڙا لوڙا ٿي ويو ۽ ماءُ ڳوٺ ۽ اسپتال جي وچ تي ساهه ڏنو. اسپتال وارن جو چوڻ هو ته جڏهن سندس پيٽ ۾ سور شديد ٿي ويندو تڏهن ئي هوءَ اسپتال ۾ داخل ٿيڻ جي حقدار ٿي سگهندي. خوشقسمتيءَ سان هڪ ڏينهن شديد سور پيو ته هوءَ رحمان کي ساڻ ڪري اسپتال ڏانهن پڳي پر رستي تي ئي ڦٿڪڻ لڳي ۽ مرڻ کان اڳ هن رحمان جي هٿ کي ايڏو ته زور سان مروڙيو جو رحمان ڪاوڙ مان "امان، ڪمان، ٺمان..." چئي پوئتي هٽي ويو ۽ روئڻ لڳو.

هو هڪ سال تائين ائين ئي روئندو رهيو. سندس مائٽن مان صرف هڪ پڦي زنده هئي جيڪا پرديس ۾ پرڻيل هئي. هوءَ پاڃائي جي عذر خواهيءَ لاءِ ڳوٺ آئي ۽ موٽندي پنهنجي ڀاءُ جي نشاني ساڻ

روئندو رهيو. شام جو بک لڳس ته پنهنجي پڦيءَ جي پرسان سوڙهو سنگهڙو ٿي ائين آيو جڻ هيستائين هو سندس ماڻيون چوري ڪري کائيندو هو. پڦهنس وارن مان ڪک ڪڍيا، پيار ڪيائينس ۽ نصيحت ڪندي چيائينس ته هو هڪ ماڻيءَ کان وڌيڪ نه کائيندو ڪري، نه ته سندس هاضمو خراب ٿي پوندو ۽ مري ويندو. اها نصيحت ڪري جڏهن هن ٻيهر رحمان جي مٺي کي چميو ته رحمان کي ائين محسوس ٿيو ته هن جا چپ جڻ ڦينچيءَ جا ڳنَ هئا. هو اوڇنگارون ڏئي روئڻ لڳو. پڦهنس دلاسا ڏيڻ لڳي پر هو ته اهڙيءَ ريت روئندو ٿي رهيو جڻ پنهنجي پڦيءَ جو ڏنل هر دلاسو سندس ڪنن تائين پهچندي پهچندي ڳار بنجي ٿي ويو، مٿان هن جو پڦڙ آيو ته زال ٻڌايس ته رحمان سچو ڏينهن پوسي واري ڪوٺڙيءَ ۾ ماءُ کي ياد ڪندي رنو هو، ته پڦڙهنس جي اکين ۾ ڳاڙهاڻ اچي وئي:

"سٺ ستر رپين جو پوسو ناس ڪري ڇڏيو هوندائين. مون کي عجب آهي ته تون سندس ايڏي

طرفداري ٿي ڪرين. ڏس رحمون! جيڪڏهن وري تو هن ڪوٺيءَ ۾ پير به پاتو آهي ته مون کان بڇڙو ڪوئي نه هوندو ۽ منهنجو هٿ ڏاڍو ڳرو آهي، سمجهئي؟"

رحمان ڊپ کان هڪ ئي ماني کاڌي ۽ وري ان ڪوٺيءَ ڏانهن نهاريو به ڪونه، پر پوءِ به هڪ ڏينهن هو شام جو پنهنجي پڦيءَ کان ماني وٺڻ آيو ته پڦڙهنس ڪڙڪو ڪري چيو:

"ٻچ هن حرام خور.... حرام زادي کان."

رحمان کي سندس ماءُ ٻڌايو هو ته گار جي جواب ۾ گار ڏيڻ واري جي زبان تي ڦٽ نڪري ايندو آهي ۽ جيڪو گار ٻڌي بدلو نه وٺي هن جو ڏکو ٻچ نڪري ايندو آهي ۽ بدلو وٺڻ جو اهو طريقو آهي ته گار ڏيڻ واري جو منهن پٽي ڇڏجي، ڪڙو هڻي ڪڍجيس، لٽ هڻجيس... بيشڪ ساهه ڪڍي ڇڏيوس پر گار جي بدلي گار نه ڏجي.

سندس دل ۾ هيڪر هيءُ خيال آيو ته ڇلهه مان ٻرندڙ ڪاٺي ڪڍي پنهنجي پڦڙ جي منهن تي ٽڪاءُ ڪري پر ان ئي مهل سندس پڦي اٿي ۽ وٽس اچي ڏاڍي پيار مان چيائين:

"سچي ٻڌاءِ پٽ! ڪٿي رکيا اٿئي؟"

"ڇا؟" رحمان حيران ٿي پڇيو.

پڦڙهنس ڪڙڪو ڪري هن کي ماءُ تي گار ڏني.

"پيسا..... منهنجا ٻچا!..... پيسا...."

پڦهنس جلدي چيو:

"سچي ٻڌاءِ .... آءٌ توکي انهن مان هڪ رپيو ڏيندس .... ڪٿي رکيل آهن؟ پوسي واري ڪوٺڙيءَ ۾ ته ڪونه رکيا اٿئي؟"

رحمان اجا ڪجهه چوڻ لاءِ چپ چوري ئي رهيو هو ته سندس پڦڙ ڪٽ تان اٿيو ۽ پنهنجي زال کي هٿ جي جهٽڪي سان ڌڪيو.

"ائين نرميءَ سان ڪم نه ٿيندو. ٻڌ چورا! تو منهنجي واسڪيٽ جي اندرئين کيسي مان پورا پندرنهن رپيا ڪڍيا آهن، سي سڌيءَ طرح منهنجي هٿ تي رک، نه ته اڄ اتي ئي ويهي تنهنجو قيمو بنائيندس.... ٻڌاءِ......" هن رحمان کي چماٽ هڻڻ لاءِ هٿ الاريو. رحمان پنڊپهڻ ٿي ويو. اکين جا ڇپر ائين ٿي ڇنڀيائين ڄڻ اکين ۾ ڌوڙ پئجي وئي هجيس. وات پٽجي ويس ۽ فقط ايترو ئي چئي سگهيو:

"ڪهڙي واسڪيٽ؟...." پوءِ سندس اجڙيل اکين ۾ يڪدم پاڻي اچي ويو ۽ چپ ٻولا ٿي ويس، ڪاڏي ڪنجي ويس ۽ نڪ جون ڇوٽيون ڦڙڪڻ لڳس ۽ هو رانڀاٽ ڪري روئڻ لڳو. "ڪهڙي واسڪيٽ!"

رحمان جو پڦڙ اهڙي طرح اڳتي وڌيو ڄڻ هن کي ڇيڙلي هليو ويندو.

"اڙي اهائي... ڪوڏين جي ٻٽڻن واري، ٻي وري ڪهڙي؟"

رحمان پنهنجي پڦيءَ ڏانهن ڏٺو روئندي زور سان فرياد ڪرڻ لڳو:

"قسم آهي خدا جو، نبي ﷺ جو، منهنجي پير دستگير جو قسم پڦي! مون واسڪيٽ کي هٿ به لاتو هجي ته منهنجا هٿ....."

سندس پڦي يڪدم وڌي ۽ گهرواري کي چوڻ لڳي:

"ڪوڏين جي ٻٽڻن واري واسڪيٽ ڪٿي رکيل آهي؟ مون ته فقط ڪاري واسڪيٽ ڌئي هئي."

ٻئي رحمان کي ڇڏي اندر پگها ۽ ڪجهه دير کان پوءِ موٽيا ته رحمان جي پڦي پنهنجي مڙس کي چئي رهي هئي:

"منهنجي ٻچڙي تي اجائي تهمت هڻندي توکي لڄ ڪانه ٿي؟ پنهنجا پيسا ٻيهر ڳڻي وٺ. اسان جي خاندان ۾ قتل ٿيا آهن پر چوري ڪڏهن ڪنهن نه ڪئي. هاڻي هڪ رپيو هيڏانهن منهنجي ٻچي کي ڏي انعام طور. اجايو رئاري ڇڏئيس ويچاري کي، ماني کائڻ وهه ڪري ڇڏجي..... هيڏانهن ڏي رپيو."

رحمان يڪدم ماٺ ٿي ويو پر لڙڪ اجا به سندس ڳلن تي وهيا پئي پر سندس سڏڪا بيهي ويا. سندس پڦي، گهرواري کان هڪ رپيو ڦري ورتو ۽ رحمان ڏانهن آئي. هن جو پڦڙ وري چوڻ لڳو:

”اڄ نہ سياڻي ضرور چوري ڪندو. شودو تہ آهي. يتيم چورو شودو ئي هوندو آهي، پلي پوءِ ڪنهن رئيس يا لاٽ صاحب جو ئي ڇوڪرو ڇو نہ هجي.“

پڦهنس ڏاڍو پيار ڪرڻ لڳي ۽ پوءِ سندس مُٺ کولي رپيو رکيو ۽ آڱريون بند ڪري کيس هٿ کان وٺي ٿلهي تي آئي ۽ مجبور ڪري ماني کارائي ۽ جڏهن هن ہي مانيءِ مان گرهہ لاءِ ٽڪر ٽوڙيو تہ رحمان ڀهريون ڀيرو ڳالهايو:

”نہ پڦي!..... بس!...“

”ڇو؟“ پڦهنس پيار ۽ ڪاوڙ گاڏڙ مان چيو.

”هاضمو خراب ٿي پوندو.“ رحمان چيو. پڦهنس هڪدم روئي ڏنو ۽ مٿو گوڏن ۾ ڏئي ڇڏيو. هو وٽس ويو ۽ رپيو پرسان رکي چيو:

”مون کي نہ ٿو کپي.“

”نہ وٺ.“ پڦڙهنس رپيو ڪڻندي چيو.

”ها!... نہ ٿو وٺان....“ رحمان سڏڪندي چيو ۽ موٽي اڱڻ کان ٻاهر هليو ويو.

هو وري ڪڏهن ان اڱڻ تي نہ آيو ڇو جو ان رات ئي ڳوٺان نڪتو ۽ پوئين رات ڏاري هڪ ٻنيءِ جي لوڙهي تي وڃي آرس ڀڃڻ لڳو ۽ اتي ئي سمهي پيو. صبح جو اٿيو تہ ٻنيءِ تي اس چمڪي پئي ۽ پرواري وڻ جي ٽار تي هڪ ڪانگ ’ڪان-ڪان‘ ڪري رهيو هو. رحمان ڀهرين تہ واٽڙو ٿي هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳو ۽ پوءِ روئڻ لڳو ۽ روئندي روئندي ”امان!..... امان!“ پڪارڻ لڳو. ڇگو وقت روئڻ کان پوءِ هن ڪاوڙ ڀريل آواز ۾ چيو:

”امان!.... ڪُمان!... نُمان....

هو اٿيو لڙڪ اگهيائين ۽ هارين کان پنهنجي ڳوٺ جو ڏس پتو پڇائيندو پڇائيندو شام کان اڳ پنهنجي ڳوٺ جي ڀهرينءَ گهٽيءِ ۾ داخل ٿيو تہ وري بي اختيار ائين روئڻ لڳو جڻ ڪنهن گار ڏني هجيس. ماڻهن هن کي سڃاتو ۽ کيس دلاسا ڏيڻ لڳا ۽ مٿي تي هٿ ڦيرائيندا اڳتي وڌيا. سندس چؤگرد الاهي سارا ڇوڪرا جمع ٿي ويا جيڪي پاڻ ۾ سس پس ڪرڻ لڳا.

”ويچاري جي ماءُ مري وئي نہ، پوئين سال.“

”ماءُ تہ منهنجي بہ مري وئي آهي پر آءٌ تہ ائين ڪونہ روئندو آهيان.“

”تنهنجو پيءُ تہ آهي نہ يار، هن جو پيءُ بہ ڪونهي.“

”ها!.... ها!.... هن ويچاري جو تہ پيءُ بہ ڪونهي نہ.“ هو وري رحمان کي همدرديءَ سان ڏسڻ لڳا. رحمان وري زور زور سان سڏڪي رهيو هو ۽ لڙڪ اگهندي اگهندي سندس ڳلن جي کل ڇلجي وئي هئي.

شام جو وٽس راجا نواز جو ماڻهو آيو ۽ کيس ڏاڍي پيار مان چيو تہ راجا نواز کيس پاڻ وٽ اچڻ لاءِ چيو آهي. راجا نواز ڳوٺ جو سکيو بزرگ هو. چڱيون زمينون بہ هئس. طب جو ڪجهہ علم هئس ۽ مفت علاج ڪرڻ سبب هو ماڻهن ۾ مقبول هو. اڌ مٿي جي سور، پيٽ جي سور ۽ ڏندن جي سور ختم ڪرڻ لاءِ وٽس بهترين تعويز ۽ دَمَ هئا. مٿان وري تهجد گذار هو ۽ هر روز سوين نفل پڙهڻ سندس معمول هو. سندس طنبيلي ۾ سالن کان ٻہ گهوڙا بيٺل هئا. گهر جو سيتو سامان هو پاڻ وٺي ايندو هو پر کيس گهوڙن سان ايڏي محبت هئي جو هنن لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻہ خدمت گار سدائين موجود رهندا هئا. رحمان جڏهن راجا نواز وٽ آيو تہ ان وقت نمازي سانجهيءَ نماز پڙهي سندس اوطاق ۾ جمع ٿيا هئا. هن سڀني جي سامهون رحمان جي مٿي تي هٿ ڦيرايو ۽ چيائينس:

”ڏس پٽ! تون يتيم آهين. اهڙيءَ طرح رانپاٽ ڪري روئندين تہ مون کي ڊپ آهي تہ خداوند تعاليٰ هن ڳوٺ کي غرق نہ ڪري ڇڏي. تنهنجو پيءُ مئو تہ ان ۾ ڳوٺ وارن جو ڪوبہ ڏوهہ نہ هو، تنهنجي ماءُ گذاري وئي، تہ اها ڳالهہ بہ سندس قسمت ۾ لکيل هئي. اهي سڀ ڪم خداوند تعاليٰ جا آهن جيڪو بي نياز ۽ بي پرواهہ آهي. ان لاءِ، الله ڪارڻ! ايڏو نہ رُءُ جو تنهنجو غم هن بي قصور ڳوٺاڻن لاءِ عذاب بڻجي اچي. آءٌ سڄي ڳوٺ پاران تنهنجا لڙڪ اگهڻ لاءِ تيار آهيان. هاڻي هيئن ڪر تہ هتي منهنجي طنبيلي ۾ رهہ تنهنجي نوڪري اها ئي آهي تہ گهوڙن جا ٿاڻا صاف

رهن. جيئن ئي گهوڙا لڏ لاهين ته تون يڪدم ڪوڏر سان فرش صاف ڪري ڇڏجانءِ. هن نوڪريءَ جي بدلي ۾ روز شام جي ماني منهنجي گهران کائجان، سمجهئي؟ مٿان سال ۾ هڪ ٻه پيرا توکي منهنجي ٻارن جا پاٽل ڪپڙا به ملندا رهندا. سو انشاء الله آءٌ توکي اگهاڙو رهڻ نه ڏيندس. باقي رهي ڏينهن جي ماني، ته ان جو انتظام ائين ٿيندو ته منهنجي ماڻهن جا جيترا به گهر آهن، انهن وٽان گند ڪچرو ڪٺي ٻاهر دڙي تي اڇلي اچجانءِ. عورتون سڀ پرديدار آهن. حجامڻ يا ڀنگياڻيون اچن تڏهن ڪچرو ڪچي. تنهنجي ڪري اهو فائدو ٿيندو ته گهر گهاٽ صاف رهندا. بس ايترو ڪم آهي تون هن ڳوٺ جو ٻچو آهين ان لاءِ تنهنجي مٿي تي هٿ رکڻ منهنجو فرض آهي. ڪيئن پائو! چا مون غلط چيو؟"

نمازي ته ان وچ ۾ راجا نواز جي سخاوت کان ايڏا ته متاثر ٿي چڪا هئا جو حساس دلين وارا ته روئڻهارڪا ٿي پيا. هڪ ته راجا نواز کي 'داتا' نواز چئي ڏنو. راجا نواز جي گهران ماني آئي هئي، جنهن ۾ به مانيون هيون ۽ انهن تي خود رحمان جي مٺ کان به وڏيون ٻه بصر جون ڳنڍيون رکيون هيون. هن ڏسندي ئي اهي يڪدم ڪاڏيون ۽ پوءِ اوطاق ۾ وڃي راجا نواز کي چيو:

"مون ماني کائي ڇڏي آهي."

راجا نواز چيو: "ڏاڍو سٺو ٿيو."

رحمان پورائيءَ مان پڇيو: "منهنجي نوڪري هينئر کان ئي شروع ٿي يا صبح جو شروع ٿيندي؟"

راجا نواز ۽ ٻيا نمازي کلڻ لڳا. راجا چيو: "پٽ هاڻي کان ئي شروع ٿي وئي."

رحمان چيو: "ته پوءِ اهو به ٻڌايو ته ڪوڏر ڪٿي رکيل آهي؟"

نمازي وري زور سان کلڻ لڳا پر راجا نواز سنجيده ٿي ويو ۽ پنهنجي کلهي تان وڏو نيرو پوتڙو لاٿو ۽ ان سان پنهنجون اکيون اگهي رحمان جي مٿي تي هٿ ڦيريو:

"نه پٽ! مون غلط ٻڌايو هو. تنهنجي نوڪري صبح کان شروع ٿيندي."

رحمان چيو: "پر ماني ته مون کي هينئر کان ملڻ لڳي آهي."

راجا نواز جا چپ ٻُولا ٿي مڇين ۽ ڏاڙهي تائين پهچي ويا ۽ هو زور زور سان روئڻ لڳو. "هن کي وٺي وڃو." هن روئندي چيو: "هن ٻارڙي کي وٺي وڃي سمهاري ڇڏيو، نه ته مون کي ڊپ آهي ته مٿان هاڻي ئي ڌرتي ڌڻي وڃي ۽ اسين سڀ ان جي پيٽ ۾ لهي نه وڃون ۽ اهو موت حرام هوندو. وٺي وڃو هن کي، وڃ پٽ! وڃي ڪلمو پڙهي آرام سان سمهي پئو. وڏن سان بحث نه ڪبو آهي، الله سائين ناراض ٿيندو آهي."

رحمان سوچيو ته آخر مون ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي؟ هن ته ڪنهن کي گار به ڪانهي ڏني. هن ته زندگيءَ ۾ فقط هڪ ڀيرو چوري ڪئي هئي ۽ اها به هڪ آني جي پينسل جي، پوءِ جڏهن استاد سندس پنجن آڱرين جي وچ ۾ چار پينسلون رکي سندس آڱرين کي دٻايو هو ۽ هن رڙيون ڪري سچي ڪئي هئي ته: "اها منهنجي. نه غلام ياسين جي آهي." پوءِ ته هن ماءُ کي به سچي ڳالهه سچي ٻڌائي هئي ۽ ماءُ کيس چيو هو ته:

"رحمان! وري ڪڏهن چوري ڪندين ته ٽچ نه بخشيندیسانءِ ۽ جنهن ٻار کي ماءُ ٽچ نه بخشيندي آهي، اهو سڄي عمر ڌڪا کائيندو آهي."

ان بعد هن اڄ تائين وري چوري نه ڪئي پر هو ته پوءِ به ڌڪا کائي رهيو هو ته چا ماءُ کيس ٽچ نه بخشي هئي؟

"امان!.... ڪمان!... ٽمان!...." هن ڪاوڙ مان چيو ۽ روئڻ لڳو ۽ ائين روئندي روئندي سمهي رهيو.

صبح جو طنبيلي ۾ ڪوڏر سان لڏ جمع ڪندي کيس ماءُ ياد اچي وئي. هڪ ڀيرو جڏهن ڪچي گهر کي ليپڻ لاءِ هن گارو ناهڻ پئي چاهيو ته ان ۾ گهوڙي جي لڏ ملائڻ جو خيال آيو. هوءَ ٽوڪرو مٿي تي رکي سڄو ڳوٺ ڦري آئي پر کيس ڪٿان به لڏ نه ملي. هر جاءِ تي اهو ئي جواب مليس ته اڄ هو به گارو ناهين پيا. ڪجهه سگهڙ گهراڻا ته لڏ کي سڪائي ان مان ٻارڻ جو ڪم به

ونندا هئا ۽ اڄ رحمان وٽ لڏ جا ٽوڪرا جمع ٿيل هئا پر اها ماڻ نہ هئي جيڪا گارو ٿاهي سگهي. يڪدم ڪيس پنهنجو گهر ياد آيو ۽ هو ڪوڏر اڇلي ٻوڙڻ لڳو ۽ جڏهن هو پنهنجي گهر سلمهون پهتو جتي زندگيءَ جا ست سال گذاريا هئا تہ اهو ڏسي ڇرڻ سندس ساهہ مٺ ۾ اچي ويو تہ ان جي ڇت ڪري پئي هئي ۽ ڀڳل ڀت تي ٻہ ٻليون ڀڄ ڊگهو ڪري آمهون سامهون ويهي وڙهي رهيون هيون. هن هڪ پٿر ڪڻي ٻلين ڏانهن اڇليو ۽ ڪين گاريون ڏيڻ لڳو ٻليون تہ ڀڄي ويون پر ڪيس ائين لڳو تہ ڄڻ سندس زبان سڙي رهي هئي ۽ زبان جي نوڪ تي ڦٽ نڪري آيو هو. سندس دل چيو تہ هو ٻوڙي ڪنهن ريت ٻليون پڪڙي اچي ۽ ڪين ڀت تي ويهاري انهن کي ڏاڍي پيار سان چوي تہ "شوق سان وڙهو ۽ مون کي معاف ڪريو." ڪيس ائين لڳو تہ ڄڻ سندس ماڻ سامهون ڀت سان ٽيڪ ڏيو ويٺي آهي ۽ ڪيس ڪاوڙ مان گهوري رهي آهي. هو وري رانپاٽ ڪري روئڻ لڳو ۽ ڀت سان ٽيڪ ڏئي ويهي رهيو ۽ دير تائين روئندو رهيو ۽ جڏهن راجا نواز جو ماڻهو ڪيس اوطاق ۾ وٺي آيو تہ راجا نواز وظيفا پڙهي رهيو هو. پوءِ هن پنهنجي گريبان ۾ شوڪاريو ۽ چيو:

"ڇو ٿو روئين پٽ؟"

رحمان وري روئندي چيو: "مون اڄ وري گار ڏني آهي ۽ امان چوندي هئي تہ جيڪو گار ڏيندو آهي، ان جي زبان تي ڦٽ ٿي پوندو آهي."

راجا چيو: "ٺيڪ ٿي تہ آهي." وري پوءِ رحمان کي پاڻ وٽ سڏيائين، سندس وات کولي ان ۾ شوڪاريو ۽ چيو:

"هاڻي ڦٽ ڪونہ ٿيندو پر تو ڪنهن کي گار ڏني هئي؟"

رحمان معصوميت سان چيو: "ٻن ٻلين کي."

ان تي راجا نواز اهڙي طرح بي اختيار کليو جو رحمان کي بہ کل اچي وئي ۽ پوءِ هو طنبيلي ۾ اچي ڪوڏر سان راند ڪرڻ لڳو.

آهستي آهستي هو ان زندگيءَ جو هيراڪ بنجي ويو. صبح جو هو راجا نواز وٽ وڃي ڏڌ جو هڪ وٽو پيئندو هو ۽ پوءِ سندس گهر جو ڪِن ڪچرو ٽوڪري ۾ ڀري گهٽيءَ جي منهن وٽ هڪ دڙي تي اڇلي ايندو هو. راجا جي خاندان ۾ ست گهر هئا. ڪچري جا ست ٽوڪرا ٻوئڻ بعد هو طنبيلي ۾ ايندو هو ۽ ڪوڏر ڪڍندو هو. گهوڙن جي اسٽانن تي مٽي وجهندو هو تہ جيئن لتي گپ وغيره نہ ٿئي ۽ پوءِ هڪ خالي ناد جي سهاري تي وڃي ڇت ڏانهن نهاريندو هو جتي اڪثر ماڪي جون مکيون اڏامنديون هيون. جڏهن ڪا مک ڪوريئڙي جي ڄار ۾ ڦاسي پوندي هئي تہ مک ۽ ڪوريئڙي جو جهيڙو ٿيندو هو. ڪوريئڙو مک کي قابو ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌندو هو تہ ماکيءَ جي مک پنهنجو ڪارو ڏنگ ڪڍي پنهنجو بچاءُ ڪندي هئي ۽ ڪوريئڙو ڄار جي ٻي سري ڏانهن ڀڄي ويندو هو پوءِ جڏهن ٻن مکين جي پاڻ ۾ ملهہ ٿيندي هئي ۽ هو ٻئي هيٺ اچي ڪرنديون هيون تہ هو هڪ مک کي مٽي کان پڪڙي ان جو ڏنگ ڇني ڇڏيندو هو ۽ هن جي ٽنگ ۾ ڌاڳو ٻڌي ڪيس اڏائي ڇڏيندو هو ۽ ان بعد ڏاڍو کلندو هو. پوءِ يڪدم ڪيس ڪوڏر جو خيال ايندو هو ۽ هو ڪم ۾ مصروف ٿي ويندو هو. هاڻي ڪيس ماءُ تمام گهٽ ياد ايندي هئي ۽ جي ايندي بہ هئي تہ سندس اکين ۾ پاڻي نہ ايندو هو، بس هو ڪجهہ اداس ٿي ويندو ٘هو، تڏهن ڇت تي وري ماکيءَ جي مک ۽ ڪوريئڙي جي جنگ شروع ٿي ويندي هئي ۽ هو خالي ذهن سان اهو تماشو ڏسڻ لڳندو هو.

گرمين جي ڏينهن ۾ ڪچري وارن ٽوڪرن جو وزن اوچتو ئي وڌي ويو. راجا نواز جي خاندان ۾ مٽن جي حساب سان هندوانا ڪاڌا ويندا هئا ۽ ٽوڪرا انهن جي ٿلهين کلن سان ڀرجي ويندا هئا. هاڻي ڪيس ڪيترائي ڀيرا هڪ هڪ گهر جو ڪچرو ڪڍڻو پوندو هو ۽ جڏهن هو انهن کلن کي دڙي تي اڇليندو هو تہ انهن تي ڪيس ڏندن جا نشان نظر ايندا هئا ۽ سندس ڏندن ۾ ڄڻ خارش ٿيڻ لڳندي هئي. ڪيترن ئي کلن تي هندوانن ۽ گدرن جي گلابي ڳر جو ڪجهہ حصو رهجي ويندو هو تڏهن اهڙيون کلون ڪچري جي ڍير تي اڇليندي هو سوچيندو هو تہ هي ڪهڙا ماڻهو آهن جن کي کائڻ جو ڍنگ بہ نٿو اچي. هڪ منهنجي ماءُ هئي تہ ڇريءَ سان ڳر اهڙي ريت

ڪل ڪان الڳ ڪندي هئي جو ڪل تي گلابي رنگ جو ذرو بہ باقي نہ رهندو هو ۽ هڪ هي راجا وارا آهن، لڳي ٿو تہ سندن گهران سڀ ڇريون چوري ٿي چڪيون آهن. پوءِ سندس وات ۾ اڄ ڪان ڏيڍ بہ سال اڳ جي هنداڻي جو ذائقو تري ايندو هو ۽ سندس دل چوندي هئي تہ ڪلن تي لڳل گلابي ڳر ڪاٽي پر سدائين هو ان گندلي ارادي تي قابو پائي وٺندو هو پر ٽوڪرا اونڌا ڪندي ڪلن کي ڪوٽي ڪوٽي ڏسڻ جي عادت ٿي وئي هئس. هاڻي ان ڪچري ۾ کيس انبن جون ککڙيون بہ نظر اچڻ لڳيون ۽ هنداڻن سان گڏ گدرن جون ڪلون بہ نظر آيون. تڏهن کان رحمان کي پيٽ ۾ چڻ وٽ پوندا هئا ۽ زبان تي انبن جو ذائقو چڻ چنبڙي پوندو هو.

هڪ ڏينهن هن ڪچرو پٽي ڦلهوريو تہ کيس هڪ چڱو خاصو گنُو ڪچري ۾ ويڙهيل نظر آيو جنهن کي انگريزي ٽوبي پاتل هئي ۽ هٿ ۾ ڪاري رنگ جي ڇڙي هئس. هن پنهنجي قميض سان گڏي کي صاف ڪري چڱيءَ طرح ڏٺو تہ کيس بي اختيار کِل اچي وئي. گڏي جي هڪ اک جو تارو غائب هو. هڪ هٿ ۾ خالي ٽوڪرو ۽ ٻئي هٿ ۾ گنُو کٽي طبيلي وٽان گذريو تہ دل ۾ آيس تہ گڏي کي اتي ئي کٽي لِڪائي ڇڏي ۽ پوءِ سڄو ڏينهن ان سان راند ڪري. کيس ڪڏهن مٽي پر ٻيهاري، ڪڏهن سمهاري ڇڏي ۽ ڪڏهن هلائي. پر يڪلم چڻ سندس ڪن گرم ٿي ويا ۽ نڙي سڪندي محسوس ٿي. پوءِ هن راجا نواز جي گهر وڃي گنُو سندس گهرواريءَ کي ڏئي ڇڏيو ۽ چيو: ”جي جي، هي گنُو ڪچري ۾ هو.“

راجا نواز ويجهو ئي وينل بادامن تي شهادت جو ڪلمو پڙهي رهيو هو. يڪلم اٿيو ۽ چيائين: ”شاباس پٽ! تو چوري ڪونہ ڪئي آهي، اڄ توکي انعام ملندو.“

هو اندران هنداڻي جي هڪ ڦار کٽي آيو ۽ رحمان جي هٿ تي رکي ڇڏي.

طبيلي ۾ اچي هو ڦار کي اچي پٽو ۽ کل جي اجاڻ بہ نہ ڇڏي. سخت کل ان جو ذائقو ڦٽائي ڇڏيو ۽ هن سوچيو:

”هونهہ!.... وڏو راجا ٻٽيو ٿو ڦري. انعام ئي ڏيٺو هو تہ اهو گنُو ئي ڏئي ڇڏي ها. هنداڻي جي ڦار بہ ڪو انعام آهي؟ هڪ ننڍڙو هنداڻو ئي کٽي ڏئي ڇڏي ها تہ هنداڻي جو رس کٽي پي وٺان ها.“

هڪ ڏينهن تيز برسات ٿي. ٻئي ڏينهن جڏهن رحمان ڏڌ پيئڻ لاءِ راجا نواز ڏانهن ويو پئي تہ ڏٺائين تہ گهٽين ۾ جتي ڪٿي هنداڻن ۽ گدرن جا ڍڳ پيا هئا ۽ ماڻهو ٽوڪرا ڀري خريد ڪري پئي ويا. هڪ ڇوڪري کان کيس خبر پئي تہ برسات کان پوءِ هنداڻن ۽ گدرن ۾ پاڻي ڀرجي ويندو آهي ۽ اهي سڙي ويندا آهن، ان ڪري هارين انهن جا فصل صاف ڪري ڇڏيا آهن ۽ هاڻي انهن کي ٽڪن پيسن تي وڪڻي رهيا هئا. رحمان کي اوچتو ئي راجا نواز تي ڪاوڙ اچي وئي. نوڪري ملندي آهي تہ ان جو پگهار بہ ملندو آهي پر اهو ڇا آهي تہ هو سڄو سڄو ڏينهن طبيلو صاف ڪري، ڪچري جا ٽوڪرا کڻي ۽ بدلي ۾ فقط بہ مانيون ۽ بصر جا ٻہ ڳنڍا ملن جن تي الله جو شڪر ڪجي، مرچوٽ ڪٽي جو. مهيني ۾ هڪ آنو ئي ڏئي ڇڏي ها تہ ويندڙ بهار جو هيءُ ميوو ئي کٽي ٽورو چڪجي ها. ننڍا هار بہ چار چار پنج پنج گدرا ۽ هنداڻا کٽي پئي ويا ۽ هو راجا نواز وٽ ڏڌ پيئڻ پئي ويو. هڪ هار جي هٿ مان هڪ گدرو ڪري ڀري وڃي پيو تہ رحمان جهٽ ڏئي اهو کنيو. ان تان مٽي صاف ڪئي ۽ ان کي سونگهي هار حوالي ڪيو. گدري جي خوشبوءِ چڻ سندس نڪ سان چنبڙي پئي، ۽ هن دل ۾ چيو، ”لڳي سؤ سؤ رپين جي شرط“. هيءُ گدرو ڪنہ وانگر مٺو هو، ڦڪو نڪري تہ اصل نڪ وڍي ڏيان.“

اڱڻ تي وڃي هن گهڙي پويان رکيل پنهنجو وٽو کنيو ۽ اهو ڊوڙي راجا جي گهرواري وٽ ويو. ڏڌ بہ هو ڪجهہ ڍچي ويو. کيس ائين لڳو چڻ هن پيٽ ڀري هنداڻا ۽ گدرا کائڻ کان پوءِ ڏڌ پيتو آهي. ماءُ کيس ٻڌايو تہ ائين ڪرڻ سان پيٽ خراب ٿي پوندو آهي. پوءِ هن پنهنجو نڪ صاف ڪيو جنهن مان گدري جي خوشبوءِ نڪتي ئي نٿي. کيس پنهنجي وهر تي ڪل آئي ۽ هو ڪچري جو ٽڪرو کٽي ٻاهر هليو ويو.

ٻڙي تي وڃي هن ڪچري کي ڦلهوريو، ڪلن جي هينان گهرن جي فرش جي مٽي هئي. ڪجهہ ڀڳل چوڙين جا ٽڪر هئا. راجا نواز جي چلم جو سڙيل

تملڪ هو. پوءِ رحمان جڏهن پنهنجي ٿلهي تي ويو، سندس منهن تي ڪجهه اهڙو تاثر هو جو جڻ هن ڪچهريءَ ۾ پنهنجي سڀ حاصل ڪري ورتو هجي. سندس چپ مُرڪي ويا ۽ پوءِ هو مرڪڻ لڳو. هن هٿ وڌائي ڪاغذ جو هڪ پرزو ڪڍي ورتو، اهو رپئي جو نوٽ هو.

نوٽ کي پنهنجي مٺ ۾ بند ڪري، هو ٽوڪرو اتي ئي ڇڏي بوڙهي اچي طنبيلي جي ڪنڊ ۾ ويٺو ۽ پوءِ هن آهستي آهستي مٺ اهڙيءَ ريت کولي، جڻ نوٽ جا پکَ هجن ۽ موقعو ملندي ئي اهو اڏامي ويندو. هڪ ڀيرو ورِي مٺ کي پڪوڙي هو تيز هلندو گهٽيءَ جي ان پاسي ويو جتي گدرن ۽ هندوانن جا ڍير لڳا پيا هئا. گدهن تان گدرن سان ڀريل بورا لاٿا پئي ويا ۽ ڍير ايترو وڏي ويو جو اچڻ وڃڻ وارا پريان پٽ سان لڳو لڳ ٿي پئي هليا هڪدم، هڪ ئي ڀيرو هڪ رپئي جا گدرا ۽ هندوانا وٺڻ لاءِ هن چپ چوريا ئي مس جو سندس چهرو زرد ٿي ويو ۽ ڪن ڳاڙها ٿي ويا هوڏانهن هاريءَ چيس.

"هتي ڪوئي تماشو پيو لڳي؟ وٺڻو اٿئي ته وٺ، نه ته گهر وڃ. ڪجهه وٺڻو آهي؟"

رحمان موٽي آيو ۽ سڌو راجا نواز وٽ ويو ۽ نوٽ سندس اڳيان رکي چيائين:

"هي رپيو ڪچري ۾ پيو هو."

راجا نواز چڙڪيو ۽ گهرواريءَ کي دڙڪا ڏيڻ لڳو:

"ٻڌئي ڪجهه؟ هاڻي رپيا به ڪچري ۾ پيا آهن نو جي اهڙو ئي گهر جو ڌيان رکيو ته ڪنهن ڏينهن اهي به ڪچري ۾ ڪجي ويندس رحمان نيڪ ٻچو آهي ويچارو، ڪو ٻيو هجي ها ته اجهو رپيو ته ويو هو. هيڏانهن اچ. هن کي ڪٿي سنڀالي رک." پوءِ هن رحمان کي چيو:

"جيئين پٽ شل جيئين! الله سائين توکي ان جو اجر ڏيندو، اها ته تنهنجي خاندان جي شرافت آهي، تنهنجي جاءِ تي ڪو ٻيو هجي ها ته قرآن کڻي به ڪوڙ هڻي ها. جيئين سدائين!" هن رحمان جي مٿي تي ڪيترائي ڀيرا هٿ ڦيرايو.

"ٽوڪرو ڪٿي ڇڏي آئين؟" راجا جي زال پڇيس. هوءَ نوٽ کي اندر وڏي ڪمري ۾ پيل صندوقن جي قطار تي پيل هڪ وٽي هيٺ رکي رهي هئي.

"ٽوڪرو؟" رحمان چيو: "ها! ها!... ٽوڪرو" هن چيو ۽ پوءِ وٽي بوڙ پلٽائين. ٽوڪري کي دڙي تي پيل ڏسي هن خدا جو شڪر ڪيو ۽ پوءِ ان کي کڻي اڱڻ تي آيو. اڄ هن باقي ڇهن گهرن جي ڪچري کي دڙي تي اونڌو ڪيو پر انهن کي ڦلهوريو نه. هو ڏاڍو ٿڪجي پيو. قدم ڄڻ ڳرا ٿي پيا هئس. گوڏن ۾ دم نه رهيس. خالي ٽوڪري جي بار سان سندس هڪ ڪلهو جُهڪيل هو. ڪچرو ڊوئڻ کان پوءِ هو طنبيلي ۾ آيو ۽ ناد جي سهاري هيٺ ويهي رهيو. لڏ جا ڍير لڳا پيا هئا پر هن ڪوڏر کي پري ڌڪي ڇڏيو ۽ اکيون بند ڪري ڇڏيون. ڪافي دير کان پوءِ جو اٿيو ۽ پير گسڪائيندو راجا نواز جي اڱڻ تي آيو. گهر جا سڀ ماڻهو پريان چانوَ ۾ مانيءَ جي انتظار ۾ ويٺا هئا. راجا جي زال ڪيس ٻن مانين تي بصر جون ٻه ڳنڍيون رکي ڏنيون ۽ چيائينس: "ترس! بصر مون کي ڏي اڄ آءٌ توکي مرچن جو آچار ڏينديس."

هن بصر کڻي مانين تي آچار جا ٻه مرچ رکي ڇڏيا ۽ رحمان وڏي ڪمري جي چانوَ ۾ ويهي ماني کائڻ لڳو. اوچتو سندس رفتار تيز ٿي وئي ۽ هو ماني ڇپڻ بدران ڳڙڪائڻ لڳو ۽ يڪدم ناس ڪري اٿيو. ٿورو نمي پريان نهارڻ لڳو. سڀ گهروارا ماني کائڻ ۾ مصروف هئا. هو ڇپن کي ڏنڊن ۾ پڪوڙي وڏي ڪمري ۾ ويو. ٻليءَ وانگر پلنگ تي چڙهيو ۽ پهرئين صندوق مٿان وٽو کڻي رپئي جو نوٽ مٺ ۾ پڪوڙي ڇڏيو. پلنگ تان لٿو ته ڄڻ سندس چهري تي هيبت هاريل هجي. دَرَ تائين آيو ۽ وري بجليءَ جيان مڙيو ۽ پلنگ جي چادر تان پنهنجن پيرن جا نشان ڇنڊيا. ٻاهر اچي اک ٽيڏ سان پريان ڏٺو. سڀ کائڻ ۾ مگن هئا. هو آهستي آهستي هلندو جڏهن اڱڻ جي وچ تي پهتو، ته راجا جي زال سڏ ڪيس:

"رحمان."

"اڙي!....." رحمان ٽپ ڏنو. سڀ کلڻ لڳا.

"ڇا ٿيو؟" زال پڇيو.

"ويچارو ڊڄي ويو. تنهنجو ڪوڪو ٻڌي."

راجا چيو.

"جي!" رحمان ڪافي دير کان پوءِ جواب ڏنو. هن ڄڻ پنهنجو آواز به نه سڃاتو.

"ماني ڪائي ڇڏيئي؟" راجا جي زال پڇيو.

"جي." رحمان ڪجهه سامت ۾ آيو.

"سٺي هئي؟" هن وري پڇيو.

"جي." رحمان وري چيو ۽ همٿ ڪري وڌيڪ چيو.

"ڏاڍو مزيدار آچار هو."

"چڱو." راجا جي زال چيو.

رحمان ٻاهر گهٽيءَ ۾ اچي ويو. کيس ائين لڳو ته نوٽ جون تمام گهٽيون ڇهنبون نڪري آيون هجن جيڪي سندس هٿ جي ترئ ۽ آڱرين تي ٿونگا هڻي رهيون هجن. رحمان نوٽ کي ٻي هٿ جي مٺ ۾ رکيو ۽ پهرينءَ هٿ جي ترئ جو پگهر قميض تي رڳڙيو. گدرن ۽ هنداڻن جي ڍير وٽ اچي هو مڙي ويو ۽ طنبيلي ۾ هليو ويو.

"ٺيڪ آهي." هن سوچيو: 'چوري ڪرڻ سان ماڻهو تيج نه بخشيندي آهي پر جي ماڻ مري چڪي هجي ته تيج جو سوال ئي ڪٿان ٿو پيدا ٿئي؟ رهيو سچي عمر ڊڪا ڪائڻ جو سوال ته ان کان وڌيڪ اجا ڪهڙا ڊڪا ڪائيندس؟ ۽ ڀلا هڪ رپئي جي چوري به ڪا چوري آ؟ وڏو ٿي راجا کي اهو پورو رپيو موٽائي ڏيندس، اهو ته ادار آهي، ڪمائي لاهي ڇڏيندس. اهڙي ڪهڙي ڳالهه آهي آخر؟' مطمئن ٿي هو ٻاهر آيو ۽ فيصلو ڪيائين ته گدرا ۽ هنداڻا اڳئين گهٽيءَ مان خريد ڪرڻ بيوقوفي ٿيندي. ڪنهن پراهين گهٽيءَ ۾ وڃجي، اتان وٺجي، اتي ئي ڪائجي ۽ مسجد ۾ وڃي هٿ منهن ڌوئي ڇڏجي. الله الله خير سلا.

هو گهٽين مان گذرندو تکو تکو هلڻ لڳو. هڪ گهٽيءَ ۾ کيس هنداڻا نظر آيا. هو انهن ڏانهن وڌيو ۽ هڪ هنڌ وڃي ائين ٽنب ٿي ويو ڄڻ ڌرتيءَ ۾ قاسي پيو هجي. سندس نظرون پنهنجي گهر تي ڄمي ويون جنهن جي ڇت ڪِري چڪي هئي ۽ ان جي ٻهگل پٿين تي ٻليون وڙهنديون هيون. کيس ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڪمري جي ڪنبر مان سندس ماءُ پيٽ جي سور سبب ڪنجهندي نڪتي ۽ سندس ويجهو اچي سندس منهن تي هڪ زوردار چماٽ وهائي ڪيئينس.

هو يڪدم پوريءَ قوت سان واپس ڀڄيو کيس ائين محسوس ٿيو ته ماڻس به هن جي پويان وڏيون وکون کڻندي اچي پئي. هو گهٽين مان ڄڻ اڏامندو پئي ويو. هو طنبيلي وٽ به نه ترسيو. ائين هو ڀڄندو راجا نواز جي حويليءَ ۾ وڃي ڪونئري مان هٿ ڌوئيندڙ راجا پرسان ڌُو ڪري ڪِريو ۽ ٻه ٽي ٻولاٽيون ڪائي گوڏن ڀر ويهي رهيو.

"ڇا ٿيو؟...... اڙي ڇا ٿيو آهي." سڄو گهر سندس چوڌاري جمع ٿي ويو.

رحمان ڀڪو ٻيل مٺ کولي نوٽ راجا نواز جي قدمن ۾ رکيو ۽ ڄڻ ڪٿان پاتال مان ڳالهايو:

"جي، مون توهان جو هيءُ رپيو چورايو آهي."

پوءِ هڪدم سڏڪا ڀري روئڻ لڳو، ۽ وري ڄڻ ڦٽڪي اٿيو ۽ ڀڄندو اڱڻ مان ڀڳو ۽ طنبيلي ۾ وڃي لڏ جي ڍير تي ليٽڻ لڳو ۽ چوندو رهيو:

"آءٌ ڪنهن وري چوري نه ڪندس، نه ڪندس وري چوري، امان!"

پوءِ اوچتو هو اٿيو ۽ ڪاوڙ مان منيون پڪوڙي ڇڏيائين ۽ پوريءَ قوت سان پڪاريو:

"امان!..... ڪمان!..... نمان!....." ۽ روئندو نڊ ۾ ڪِري پيو.

(سنڌيڪار: شگفته شاهه)

”ڪانگ لڏرن جيئن بلبل هزار داستان ڪري؟“ بيگم چيس.

عورتن جا هي ٽُنڪا طعنا ۽ شڪ مردن جي زندگي وهُ ڪريو ڇڏين.“ هو اڪثر حيران ٿيندو آهي ته مردن جي لڪائن جي عورتن کي خبر ڪيئن ٿي پئي!!

”رات ليڪ تي لڪيئي يا ڪنهن آرٽ مووي جو ڊائلاگ ٿي رٽيئي......!؟“

”بيڊ ۾ ننڊ ڦٽي سوئيرس ۾ به ٿي پف هٽي لونگ ۾ سمهڻ جا جتن ڪيم متان ننڊ ۾ وڙليو هجان“ مرد ٿتائي بهاني جي بيڙي هاڪارڻ چاهي.

”ننڊ ۾ چا تون ته جاڳ ۾ به وڙلين.“ مرد کي بيگم جي لهجي ۾ ٻاڙائي محسوس ٿي هو خاموشيءَ سان چانهه جو چسڪو وٺي سوچڻ لڳو. عورت ذات کي مردن جي

ڪهاڻي

پير شبنم راشدي

پڪ اينڊ ڊراپ سروس

ريجنٽ پلازا واري اهل قلم ڪانفرنس جو مقصد هو سنڌ جي ٻهراڙي ۽ شهري ماڻهن ۾ ويڇا مٽڻ ۽ عوام کي سماجي، ثقافتي ۽ تهذيبي رشتن ۾ ڳنڍڻ. هو هڪ ٻن مئيمن ۽ هڪ پروفيسر دوست کي ڪراچي يونيورسٽيءَ مان ڪانفرنس ۾ وٺي ۽ پوءِ شام جو ڪراچي يونيورسٽيءَ جي ٽيچرس ڪالونيءَ ۾ ڇڏي آيو ته ڪهڙي اربع خطا ٿي پئي. ڪالهه رات معمول جيان آديءَ وقت ننڊ ڦٽي هئس. بيڊ ڇڏي لونگ ۾ لکڻ پڙهڻ جي خيال سان وڃي ويٺو پر پوءِ موبائل جي بيل تي ڳالهائڻ ويٺو تان جو فجر جي ٻانگ جو برڪت ڀريو مٺڙو آواز ڪنن ۾ پيس. صبح جو بيڊ ٽي تي گهرواري جي سوال، هٿن مان مورڳو مگ ئي ڇڏائي ڇڏيس.

”رات لونگ ۾ ڪهڙا ڪانگ ٿي اڏاريئي؟“

”ڪانگ آديءَ ڪان ڪان... ڪان لايو ويٺا هئا، سي ٿي اڏاريم.“ هن دريءَ جي ڪسڪيل پردن مان ٻاهر بيڊ مشڪ جي لامن تي ويٺل پکي ڏسندي ورائيو.

افعال جي ضمر نو خبر ڏي عورت وٽ ڪو جادو آهي يا علاؤالدين وارو چراغ ـــ پر عورت خود جادو ۽ معمو ته آهي، چراغ يا جادو مرد وٽ به ٿئي ٿو پر اهو جادو عورت جي اک مان ملي ٿو، پوءِ چاهي اها عورت گهرواري هجي يا ٻاهرواري مرد ته ٿيو شطرنج جو مهرو، ڪڏهن هِن هٿ، ته ڪڏهن هُن هٿ

”ٻلين سان مياؤ ـــ مياؤ نه ڇڏيندي؟“ بيگم جي چوڻ تي هن چپن ۾ چيو. عورت ذات وهمي، شڪي، شل نه ڪنهن گس تي يا ڪنهن نويڪلي ڪنڊ يا پارڪ ۾ ڪا ٻلي ڏسي، اک نه ڦڙڪي، مرد جي اک ڦڙڪي، بس پوءِ عورتن جا وهم، ويچار ۽ ڪئين معنائون ڪيئنديون. روڊ رستي تان ڪا اڇي ڪاري ٻلي گذرندي ته اکيون ٽيٽ ڪري مرد کي ڏسنديون. مرد جي اک ۽ ڪڪڙ جا پر ضرور ڦڙڪن. انهي شام ڪلفٽن واري هوائن ۾ اک ڦڙڪي هئس ته سڄي تفريح ناس ٿي وئي ۽ بيگم پڇيو هوس ته تنهنجي اک ڪهڙي ٿي ڦڙڪي. ٻهريان ته هو منجهي پيو، شڪر جو اک ڦڙڪڻ جو پڇيو هئائين، جي اک لڳڻ جو پڇي ها ته پارڪ

جو مزو ئي خراب ٿي وڃي ها. هن بيگم جي اکين ۾ سوال ڏسي جواب ڏنو هو: ”ڀلا اکيون بند رکان ڇا؟ ڪلفٽن جي هوائن ۾ اکيون ته ضرور ڦڪڙ جي پر جهڙو ڦڙڪو ڪنديون.“

”تنهنجي ڪهڙي اک ڦڙڪي؟“

”چوملسي جي هوائن ۾ اک هر طرف پئي ڦڙڪي.“

”منهنجي چوڻ جو مقصد سڄي اک جو ڦڙڪڻ معنيٰ خوشي ۽ کابي اک جو ڦڙڪڻ جو مطلب هوشيار ۽ محتاط ٿجي.“

”تنهنجي موجودگيءَ ۾ ڪهڙي خوشي، ڪهڙي مسرت. مرد جون ته پئي پيون ڦرڪنديون“ هن الائجي ڪهڙي خيال مان ڇُلندي وراڻيو.

”پئي لڳنئي ته اڄي قبر واري حڪيم عبدالرشيد سان وڃي مل، آءٌ سهارو ڪانه ٿينديس، اسٽڪ کي سهارو ڪجانءِ.“ عورت مرڪي چيو. ”اسٽڪ جو سهارو ڪهڙو رڳو هٿ ڪڍ، ڪيئي پلمٽا هٿ ٻيلي ٿي پوندا.“ مرد ڳالهه ڪري سوچيو ته عورتون شڪي ڇو ٿيون ٿين. منهنجي بيگم ته صبر ۽ سهپ واري، تنهن کي به شڪن ۽ وهمن زبان ڏئي ڇڏي آهي.

ريجنٽ پلازا جي ڪرهه نور آڊيٽوريم ۾ ڪو اهڙو واقعو ٿيو ڪونه هو جو زندگي جي ويران ۽ ٽڪانيندڙ لمحن ۾ وڌ ڦڙ رسائي. البت ڪوهه نور لفظ ٻڌي ڊائمنڊ ياد ايندو آهي. منڊي، هار، بنديا ضرور ياد پوندي آهي. انهي اهل قلم ڪانفرنس ۾ سڀ اديب ۽ اديبائون رنگ برنگا ويٺا هئا. هوٽل اندر سپر اسٽورز تان تحفن جا تبادلا ٿيا پئي. ظاهر آهي تحفن ۽ چاڪليٽن جي تبادلن وقت چهرن تي مرڪ ۽ دلين ۾ تحفن نعمتن جا احساس ڪوهه نور ۽ زمرد وانگر ضرور چمڪندا ڪانفرنس ۾ تقريرن يا پريزنٽيشنس دوران ڪلها گس يا نازڪ هٿن جو ڇهاءُ ٿيو ته اها به ڪاڇرز ايڪٽوٽي ۽ Interaction. بيگم ڪانگ ڏاڍي جا طعنا ٿي ڏي پر ڪيس ڪيئن سمجهايان ته سيلولر سسٽم ۽ انٽرنيٽ چيٽنگ جي دور ۾ ڪانگ قاصد وارو ڪم ڇڏي سياست پيا ڪن. هو ڪرسين تي چيگم جيان چنبڙيو قديم تاريخي گوٺن ۽ پيٽن تان مسڪينن ۽ بيوس ماڻهن کان اجها کسڻ ۾ پورا آهن، ڪانگن ته قاصد وارو ڪم ڇڏي ڏنو پر هتي جي بيگم سان اهي ڳالهيون ڪير ٿو ڪري!؟ ڪٿي منهنجو جهرڪ وانگر هر آئيني تي ٻيهڻ يا ڪٿي چپن تان چاڪليٽي سواد ته ڪونه جهٽيو ائين؟ ڪونج پکي وانگر مون کي پنهنجي ڪرڪي ڦاسايو آهي زبان چري ڪنهن نه ڪم جي! زبان شعور ۽ لا شعور جا آواز جهٽي وقلي ڳالهائي ننڊ ۾ هلي ته جاڳ ۾ به. ننڊ ۾ هلڻ يا ڳالهائڻ ماڻهوءَ جو لاشعوري عمل آهي ۽ مرد جا پنڌ آهن ئي لاشعور جا. گهڻو اڳ جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ مان پڙهي ڪڙهي سمهندو هو ته ننڊ ۾ به واجدا، تبسم، امرتا ۽ هدا هدا ڪندو هوس ته بيگم ننڊ پٽي پڇندي هئي ته اهي ناريون ماريون ڪير آهن؟ تڏهن اهڙن نالن واريون ڪلاس فيلوز هيون به ڪونه، آءٌ ساجد، امروز ۽ خالد ٿيو ته چار شوري ۾ پيو رلندو هوس. آخر ڪير ٿو بيگم جا ڪن پري؟ شايد گهر جون ديوارون بيگم جا ڪن پرين ٿيون. گهر ۾ هوندو آهيان ته ڪتابن ۽ ديوارن سان بيو ڳالهائيندو آهيان. مرد اهو سوچي شيلفن ۾ پيل ڪتاب ڏٺا جن ۾ دنيا پر جو فڪشن ۽ بائيوگرافيز جا ڪتاب سٽيل هئا ۽ ڪنهن شليف ۾ هاڪس بي، سي ويو، نتيا گلي، پوربن تان ورتل فوٽو هئا. مرد مياري نيڻ ڪٿي ديوارن ۽ ڪتابن کي ڏٺو ۽ انهي گهڙي موبائل جي رنگ ڪيس شعور جي دنيا ۾ ڪٿي آئي.

”ها! مار پويس.“ مرد شعور جي حدن ۾ لڙهندي جملو چيو. ”موبائل حدن به ۽ سمون رکيو ناهن: ۽ هر ڳالهه ۽ راز ظاهر ۾ ۽ سمون رکڻ جو مقصد اهو هو جيئن ٻچا ڪان بچي سگهجي پر عورت جي حس تيز ڏاڍا مرد ڪيئن به مستو مست هجي تڏهن به عورت اڏو جڻ پٽڻ ني اٿ هن دور ۾ جڏهن درياءُ سڪل تڏهن پٽڻ پنهنجي معني

مطلب ته وڃائي چڪا البت اتم درياءَ سڪائڻ ڊيم اڏڻ ۽ ميڊيا ۾ گونڊا وتن. جڏهن به شهر مان گهر موٽان بريف ڪيس يا شولڊر بيگ اٿلائڻ بيگم جو پهريون ڪم. موبائل جي رنگ لاڳيتو وڳي پئي: "ٻڌاءِ ڪنهن رن تي مار ٿي وڌئي، جنهن توکي ٻي گهر ڪري ڇڏيو آهي؟" بيگم جي ڪڙڪي موبائل جي رنگ ڪي ٻي آواز ڪري ڇڏيو پر هن بيگم ڪي جواب ڏيڻ بجاءِ سوچڻ لڳو: هي موبائل به عورت جيان رحمت ته زحمت به....!! پراڻي وقت جي پراڻي ٽيليفون ڏاڍي رازدان هوندي هئي، ڪنهن سان ڳالهاءِ مجال ڪا گهر ۾ پڙڪ ٿئي. اها پراڻي فون به ڪنهن همدم رازدان وانگر هئي پر هي CLI فون يا موبائل ڪچن ڪنن واري چلولي دوست جيان، ٽوري پڙڪ يا ڪن مهڻ سپ SMS ظاهر پر شڪر جو منهنجي هن موبائل جو مووي ميڪنگ سسٽم خراب ٿيل آهي. هن بيگم ڪي ريجنٽ واري اهل قلم ڪانفرنس ۽ ڪراچي يونيورسٽي واري وارتا ڪنهن ٻڌائي . مرد وري سوچڻ لڳو. ڪٿي ائين ته ڪونه هو، انهي ڪلچرل ڪانفرنس جي ڊاڪيومينٽري ڪنهن ٽي. وي چينل هلائي ۽ اسان جي ڪار گذاري مووي هلائي هجي. ها ائين هجي مختلف چئنلز وارا مووي ڪئميرائون ڪلهي ۾ ڪنيو هليا پيا ۽ هر اينگل ڪان فنڪارن، اديبن ۽ اديبائن جا ڪلوز شاٽس ورتا پئي! ٽي. وي چئنل تي هلايل خبر به جڻ جهنگ جي باهه. هر طرف ڦهلجيو وڃي پر بيگم جو خبرن ۽ ڊاڪيومينٽري ۾ ڇا؟ هو ته عام خاص عورتن وانگر اسٽار پلس، ساس ڪبهي بهو يا گهر گهر ڪي ڪهاني، ڏسڻ جي گهوري! متان سنڌس ڪا سرتي اتي موجود هجي جنهن ڪن پريا هجنس. ليڊيز به ته گهڻائيءَ ۾ هيون. اسٽيج سيڪريٽري به ته شاهين حبيبائي هئي. عورتن جا پيا کهڙا ڪم سواءِ Eavesdropping بيگم جي عمر پر جي سرتي ڪفل ٻائي به انهيءَ ڪم جي ماهر. موبائل جي بيهر ٽيهر رنگ وڳي ته مرد لاشعوري ڳالهايو: مار پويس هي جديد اليڪٽرانڪس رحمت نه پر زحمت ڪن اچي پڪڙيندي، شڪر جو موبائل جو مووي ميڪنگ سسٽم بيڪار ٿيل آهي ۽ منجهس ڪنهن نيڻ نشيليءَ جو فوٽو ناهي. هونئن به پريميڪا جو فوٽو رکڻ پنيور ڪي باهه ڏيڻ جي برابر. موبائل جي رنگ لاڳيتو پئي وڳي ۽ بيگم ٽائيلڊ فرش تان جڻ اسڪيٽنگ ڪندي ٽي آئي ۽ هن ڪڙڪو ڪيو: "وري ڪير پئي سڏيئي وڃي هاسٽل يا گهر ڊراپ ڪري اچينس" بيگم گهڙي ڪن ملڪ ڪري وري ڪڙڪو ڪيو: "تون ته ڪڪ پڇي پيٽو به نه ڪرين، صلاح ڏيانءِ" بيگم سلڻين صلاحون ڏيندي آهي جو سنڌس متان ڪنهن رياستي ملڪ جي قراردادن وانگر ڪاغذن تائين ۽ عمل ۾ڙي به نه.

"صلاح ڏيانءِ جي ميجي؟"

"جي، جي!"

جي، جي ڪري هو لونگ مان اٿي ڊريسنگ تي وڃي وار سيٽ ڪرڻ لڳو. "اترادي ماتتن وانگر هر گهڙي آئيني تي ٿونگو......!؟" بيگم پويان ايندي چيس.

"پاڻ هئي ڏاڏاڻي توڙي ناناڻي اتر جا" هن ڦٽي ڏني ڪاريڊور ۾ پيل جاگرز پائڻ جي ڪئي ته بيگم لمڪو ڏني جتيءَ تي جهڪي ويس. مرد ڦوڙتي سان هڪلم هڻي به قدم پوئتي هڻي ويو. "ڇرڪي پوئتي هڻي وئين.....؟" گهرواري پڪائي سان مرڪيس پئي. "ڪنهن جي جتيءَ ۾ پير وجهڻ يا هٿ وجهڻ اوکو ڪم. اهو سوچي پوئتي هٽيس ته متان جُتي به منهنجي، پناڙا به منهنجا."

"هٿ ته منهنجا هئا." بيگم مُرڪي پئي.

"تنهنجا هٿ ته مون وٽ گروي رکيل آهن." مرد مٺي لهجي ۾ چيو.

"گهٽي عرصي لاءِ.....؟" بيگم جي لهجي ۾ چاڪليٽ جهڙو ذائقو هو.

"عمر ڀر لاءِ...!"

"رشتن تان ويساهه کڃي وڃي ته پوءِ.....؟"

"رشتا جا زندگيءَ تي ويساهه ناهي." مرد وراڻي ڏني.

"آخر تُنهنجي رولاڪين جو انت ڪٿي ٿيندو؟"

"بيگم جيڪڏهن پٽائي پڙهيل هجئي ها ته سر سلموندي عورتن وانگر 'اچا آئين' ڪالهه، پڻ ٿو سفر سنپين' وارو آلاپ ڪرين ها" مرد چيو.

”چو آلاپ ڪيئنيس؟ موبائل ۽ انٽرنيٽ جاگرافي حدون مٽائين ڇڏيون آهن.“ بيگم ٻڪليءَ وچان ورائيو.

”دل جون حدون تہ مٽي ڀول سان دور ٿينديون آهن.“ مرد ائين چئي مٽي مٺ ۾ جاگرز پائي اگر لتاڙي ڏاڪڻ جي ريلنگ وٽ بيهي ڪي چين ڦيرائڻ لڳو. بيگم بہ ريلنگ تي اچي سائس بيٺي. مرد بيگم جي اکين ۾ سوال ۽ شڪ ڏسي سوچيو: عورت پڙهيل هجي يا اڻ پڙهيل پر پنهنجي پنهونءَ جا پيرا کڻندي نڪيو ٿيو پوي.

”وچان.....؟“ مرد چپ چوريا.

”تنهنجي رولاڪي جي ڪا حد ـ ڪو ڇيهہ ـ؟“

عورت مختصر ڳالهايو.

”سوچيان ٿي لاحد هاديءَ لهان نہ حد“ مرد ڀٽائيءَ جي مصرع پڙهي.

”چو عورتن وانگر پيو ڳالهائين؟“ بيگم پڇيو.

”بيگم ڀٽ ڌڻيءَ جو بيت ائين آهي.... وچان نہ؟“

”منهنجي روڪڻ سان رڪندين؟ هڪ صلاح ٻڌ“ بيگم جي ميار ۽ ٻي وسي هئي. هن واقعي سامونڊڪي سڳ واري عورت جو ڏيک ٿي ڏنو.

”آءٌ تہ سدائين تنهنجا فرمان ٻڌندو آهيان.“

”جي هيئين لائين.“

مرد ظاهر ۾ ڪڇيو ڪونہ، خاموش رهيو. هن چپن ۾ چيو: ”هينئون تہ آهي ڪا هل اسٽيشن ڪينجهر جي هٽن جيان جت الائجي ڪهڙي طرف جا آواز، سڏ ٿا پڙاڏجن.“

”هڪ ڳالهہ چوان؟“ بيگم ڪيس خيالن ۾ ڏسي ڳالهايو.

”جي!“

”تون تہ واندو ڪر نہ ڪار جو، ماڻهو دعوتن مان گهر ۽ هاسٽل مفت ۾ ڇڏيو اچين، چو نہ ٿو پڪ اينڊ ڊراپ سروس شروع ڪرين، سچ تہ عزت ۽ مانُ وارو روزگار ملي پوندئي.“

◘

نئون ڪتاب

ڪتاب: جيئن جيئن ٿيي ڏينهن
ليکڪ: امان الله شيخ ايڊووڪيٽ
موضوع: تقريرون
ڇپائيندڙ: مهراڻ پبلشرس. ڪراچي
سائيز: ڊيمي
صفحا: 132
قيمت: -/40 رپيا

هن ڪتاب ۾ امان الله شيخ صاحب جون مختلف وقتن تي ڪيل اهي تقريرون شامل آهن، جيڪي هن سنڌ جي شعور سان مخاطب ٿي ڪيون آهن. هنن تقريرن ۾ جتي سنڌ جي سياسي، ثقافتي ۽ سماجي مسئلن تي روشني پوي ٿي اتي قومي تحريڪ ۾ ٿيندڙ غلطين جي نشاندهي بہ سامهون اچي ٿي.

اميد آهي تہ هيءُ ڪتاب سنڌ جي نوجوانن کي آئنده سنڌ جي تعمير ۾ سنڀالي قدم کڻڻ جي رهنمائي پڻ ڪندو.

نور احمد ميمڻ
چيئرمين، سنڌيڪا اڪيڊمي

◘

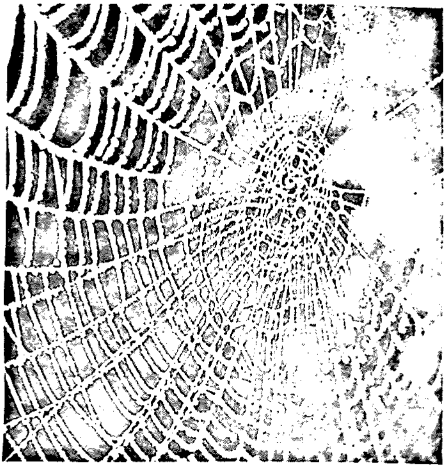

ڪهاڻي

سدرة المنتهيٰ جيلاني

رُڪجي ويل صدي

چيومانس: آءُ ته توکي ٻڌايان، يادون ته مون کي به نٿيون ڇڏين، ائين ٿو لڳي ڄڻ ڪو لمحو من ۾ آنڌ مانڌ مچائي رُڪجي ويو آهي. زندگي هلي پئي، وقت گذري پيو، منهنجا قدم واٽن تي رڙهندا پيا اڳتي پر رستو نٿو کٽي، مان ته هلندو وڃان پر روح ان ئي سؤ سال پراڻي ڪنديءَ جي ڏنگهرن ۾ ڦاسي پيو آهي، ڦٽڪي پيو، پر نڪري نٿو سگهي ۽ مان پنهنجي روح ڏانهن هر هر منهن ورائي ڏسان پيو، جيئن جيئن قدم اڳتي وڌندا پيا وڃن، مان پنهنجي روح کان پري ٿيندو ٿو وڃان. ائين ٿو لڳي ڄڻ مري چڪو هجان... سچ پچ ته مري ئي چڪو آهيان!

چوڻ لڳي: ڪتاب ته پڙهڻ ڇڏي ڏنا اٿئي پوءِ به اهڙيون ڳالهيون ٿو ڪرين... اهو ٻڌاءِ ته ايڏو بي چين ڇو ٿو رهين. اڳ ۾ ته اهڙو نه هوندو هُئين... زندگيءَ سان ڀرپور گفتگو ٿيندي هئي، ڪيڏو پُرجوش رهندو هُئين ۽ پُرامِيد به، هاڻ ته سڀ ڪجهه ملي به ويئي، پوءِ به ايڏي اداسي... ايڏي اڪيلائي، ايڏي تِشنگي ڇو...؟

چيومانس: سڀ ڪجھ جي فهرست ۾ جا جا رکيو اٿئي ڀلا؟ اهو ئي جيڪو تنهنجي ضرورتن ۾ شامل هو، گهر، نوڪر ۽ پيسو.

هوءَ مون کي پنهنجون ضرورتون ڳڻائي رهي هئي، مون کان کِل نڪري وئي.

بس... خوابَ محبت ۽ روشني، انهن کي منهنجي فهرست مان ڪهڙي ڏوهه ۾ ڪڍي ڦٽو ڪيو اٿئي؟ مون ساڻس شڪايت ڪئي.

تنهنجون ترجيحات ته فقط اُهي هيون جيڪي مون توکي ٻڌايون، باقي ته سڀ تو ڪتابن ۾ رکي وساري ڇڏيون... توکي ته هاڻي صفحو نمبر به ياد ناهي ۽ اهو ڪتاب مان پنهنجي الماري جي ڪنهن شيلف جي بندخاني ۾ ڪوڙ سارن ڪتابن جي وچ ۾ رکي ڇڏيو آهي، هاڻي جي ڳوليان ته به نه لڀي. هونئن به ايڏو وقت ڪٿي ٿو ملي جو شيلف جو بند خانو کوليان، اهو ٻيو به اٿم ته هتان وري ان خاني جي ڪنهن ڪتاب ۾ گُم نه ٿي وڃان ۽ گهر وارا ڳوليندا رهن، ۽ مان ڪِين ڪڏهن به نه ملي سگهان. پنهنجو پاڻ کان ته هونئن به وڃائجي چڪي آهيان، پر گهر وارا مون کي وڃائڻ نه چاهيندا جو ته مون کان سواءِ ڪي ئي ڪم رڪجيو وڃن، بس ڪمن ۾ ئي پاڻ کي وڃايو اٿم.

سوچيم: پاڻ کي ڀُلائي ٿي، شايد سٺي ونڊر هٽ ڪئي اٿس. چيومانس: مان به توکي ڳوليندو ٿو رهان، عجيب مصروفيت ۾ ڦاٿل آهين. تنهنجي دل به شايد انهن ڪمن ۾ اٽڪي وئي آهي. يا ته وري مون جيان ڪنهن ڪتاب جي نامعلوم صفحي نمبر ۾ نظر وڃائي ڪتاب وڃائي ويٺي آهين، نه ته تنهنجون مصروفيتون گهر جي ڪمن تائين ته محدود نه هونديون هيون.

منهنجي ڳالهه تي کِلڻ لڳي، چيائين: دل ته ڪٿي تنهائيءَ ۾ ئي وڃائجي وئي آهي.

پڇيومانس: ڪيئن ڳوليان؟

رازداڻي انداز ۾ چوڻ لڳي: تنهائيءَ ۾ ملجانءِ، ٻڌائيندي سانءِ. چيومانس: تنهائي ته ملي ئي نٿي، ڏاڍو مصروف ٿو رهان، ڇا ڪجي نوڪري به ڪرڻي اٿم،

گهر ۾ ته هلائڻو آهي نه، ٽڪيو ٽڪو گهر پهچاڻ ته وري ساڳيون امڙ جون شڪايتون، ايجا تائين خفا ٿي رهي مون سان، خبر ناهي امڙ جي خوشي ڪهڙي شيءِ ۾ آهي، ڪيئن راضي ٿيندي مون مان. پهرين نوڪري نه هئي، هاڻ نوڪري به آهي. اديءَ جي شادي به خيرن سان ٿي وئي امڙ کي حج ڪرائڻ جي سعادت به مليم، مان ته خوش آهيان، بس امڙ خوش نٿي رهي.

پڇڻ لڳي: امڙ ڇا ٿي چئي يلا؟

امڙ کي مون سان ڪيترين ئي شڪايتون آهن، چوي ٿي شادي ڪر، حياتيءَ ۾ منهنجي منهن تي موڙ ڏسڻ ٿي چاهي. ٻئي طرف وري شڪايت اٿس ته مصروف ٿو رهان، گهر ۾ وقت نٿو ڏيان. ڇا چوان امڙ کي ته واندڪائيءَ ۾ يادون وڪوڙيو وڃن. گهر ۾ رهان ٿو ته پٽيون جڻ ڪائڻ ٿيون اچن، ڇاڪاڻ ته واٽي جڻ پاڻ کي مصروف رکيو اٿم، پر ڇا ڪريان تو وانگر تنهائيءَ ۾ گُر ٿي وڃڻ به ته نٿو چاهيان نه...

چيائين: چريا! امڙ ته ٻچن جي خوشي ڳوليندي آهي، جڏهن توکي نوڪري نه هئي تڏهن به تنهنجي ويچارگيءَ تي رحم ايندو هيس، ۽ هاڻي تنهنجي وياڳاڻپ تي به فڪرمند آهي، تون ڪٿي ڇيو ميجي وڃيس. امڙ جي خواهش ته ڪڏهن به ناجائز ناهي هوندي. هوءَ شروع کان امڙ جي طرفدار ٿي ڳالهائيندي هئي، هينئر به ڳالهائي رهي هئي، منهن تي ڦِڪي مرڪ پکيڙي سامهون رکيل آرسيءَ ۾ ڏٺم ۽ لمحي لاءِ پنهنجو ئي عڪس قابلِ رحم لڳو، سوچيم شايد هن جي سوچ جو اثر آهي.

پڇيومانس: يلا ٻيو ڏس زندگي ڪيئن پئي گذري؟

چيائين: منهنجي ڪمري ۾ ساهه کٽي، ڪتابن جي شيلف ۾ زندگي رکيل آهي ۽ منهنجي سنگل بيڊ تي زندگي ستل آهي.

چيومانس: زندگي ته بدلجي وئي پر تون ناهين بدلي.

چوڻ لڳي: زندگي بدلجيو وڃي پر محبت رنگ ناهي مٽيندي.

چيومانس: ايجا تائين مون جيان محبت جي قيد ۾ قاتل آهين؟

چيائين: ها محبت تنها نٿي ڪري، ماڻهن وانگر ناهي.

هن مون سان محبت کي ڪمپيئر ڪيو هو، مان هن کي ڇا چوان ها، بس ايترو ته محبت اُداس ڪريو وجهي.

چيائين: ڪجهه ته ڏي ٿي ته هوءَ ايتري ۾ خوش هئي. مون کي هن سان اتفاق نه هو.

چيومانس: چري سڀ ڪجهه ئي کسيو وٺي.

چوڻ لڳي: پنهنجو پاڻ ته ڏيو ڇڏي نه.

چيومانس: ڇا ڪجي تِشنگي نٿي وڃي، سڀ ڪجهه آهي بس جيڪا ناهي سا محبت ئي آهي.

چوڻ لڳي: لڳي ٿو تنهنجا احساس سُتل آهن، ڪو پراڻو ڪتاب پڙهي ڏس، محبت اتي به ملندئي.

ٻڌايومانس ته: وقت نٿو ملي پاڻ کي ڳولڻ جو، پر اهو به آهي ته گاڏين جو گوڙ سڪون وٺڻ نٿو ڏي، ٻيون به ڪي ئي شيون آهن، جيڪي بي چين ۽ فڪرمند رکن ٿيون، روڊ تي نڪرڻ سان ئي عجيب خوف طاري ٿيو وڃي، لاشعوري طور تي جڻ انتظار هوندو اٿم ته ڪهڙي ڏينهن منهنجو روڊ ايڪسيڊنٽ ۾ موت ٿيندو، ڪڏهن ائين به ٿيندو ته گاڏيون ڇيلٽي هليون وينديون، ۽ پوءِ منهنجو چچريل لاش مرده خاني ۾ ڪيترن ڏينهن تائين شناخت جي انتظار ۾ رکيل هوندو، تان جو ڏپ ڪري ويندو، اهو سڀ هن کي ٻڌائڻ وقت ائين لڳم جڻ واقعي مان مري چڪو هجان، منهنجو لاش به حادثي جو شڪار ٿيل بي شناخت مرده خاني ۾ رکيل آهي، جنهن مان منهنجي روح کي عجيب قسم جي بدبوءِ اچي رهي آهي. اهڙي بدبوءِ جيڪا زندگيءَ ۾ پهرين ڪڏهن نه سُنگهي هئم. ان خيال ئي ذهن ۾ عجيب خوشبوءِ ۽ عجيب بدبوءِ جو احساس ڏياريو. بدبوءِ جيڪا منهنجي لاش ۾ هئي، خوشبوءِ جيڪا هن جي لهجي ۾ هئي، هن جي ڳالهين ۾ ويڙهيل هئي. ان ٽڪل ۽ ٽڏي لهجي ۾ ڪهڙو سحر هو، جيئن هميشه مون کي گرفت ۾ رکيو هو.

عرض ڪيومانس: ڏس منهنجي لاش کي جڏهن ڪو به شناخت ڪرڻ وارو نه هجي ته تون ڪجانءِ. مرڻ کان پوءِ به محبت نڀائجانءِ، بي شناخت دفن ٿيڻ نه ڏجانءِ، ڪتبو به لڳائجانءِ.

منهنجي ڳالهه تي هراسجي وئي.

چيائين: محبت ته ناهي مرندي... پوءِ تون اهڙيون ڳالهيون ڇو ٿو ڪرين، ٻي ڪا ڳالهه ڪر، مون کي اهڙيون ڏکاريون ڳالهيون نه ٻڌاءِ، خبر اٿئي: ٻر

ٽماڪن جي خبرن کان بچندي T.V ڏسڻ به ڇڏي ڏني اٿر. ڪا اهڙي خبر اچي ته اکيون ۽ ڪن بند ڪري ڇڏيندي آهيان، ان ڪري ٿي ته پاڻ کي گهرجي ڪمن ۾ گهڻو مصروف ڪري ڇڏيو اٿر.

ڪڏهن چانهه جي ڪٽليءَ ۾ ڳوڙها مليو وڃن، چانهه زهر جهڙي وڃُ ٿيو پوي، گهر وارا چون: ڪنڊ بدران زهر ڏنو اٿئي، ڇا ٻڌايان ته ڳوڙها زهر جو ڪا ٿي پون. ڪڏهن پنهنجي خواهشن کي هنڊيءَ ۾ پچايو ڇڏيان، پيڳ ڏيان ته عجيب عجيب رنگ ٿيو وڃن، برياني جي چانورن مان عجيب خوشبوءِ رڌڻي ۾ ڦهلجيو وڃي. رنگ ملائڻ جي ضرورت ئي ناهي رهندي، گهر وارا برياني ۾ مليل خواهشون به کايو وڃن، باقي محبت کي سيني کان لڪائي رکيو اٿر، ڪتابن جي وچ ۾، گهر ۾ ڪنهن کي به ڪتاب پڙهڻ جو شوق ناهي سو محبت تائين رسائي ناممڪن ئي آهي.

پڇيومانس: پيهر ملندينءَ؟

چوڻ لڳي: بر ٽماڪن ۽ اغوا جي ڪيسن ديڇاري رکيو آهي. گهر کان ٻاهر نڪران ئي ڪونه هونئن به سمنڊ ڪناري مشيني ڳالهيون ڪري ڇا ملندو.

هن جي لهجي جي اداسيءَ ۾ خوف به شامل ٿي ويو، مان هن جي اداسيءَ جي خيال سان ئي اداس ٿي وينس. ذهن تي عجيب قسم جو خوف ته پهرين ئي طاري هو. پاڻ ۽ هن کي وندرائڻ لاءِ چيومانس: محبت جون ڳالهيون ڪنداسين ته مونجهارا گهٽبا، نه ته مشين ته منجهائي ڇڏيو آهي، رياضيءَ جي حساب وانگر جن ۾ ڪا به حساسيت ناهي هوندي.

چيائين: توکي ٻڌايو جو اٿر، محبت ڪتاب ۾ بند رکيل آهي ۽ ڪتاب ڪولينديس ته ان سان گڏ رکيل سپنا به سڪل گلاب جي پتين وانگر ٻي رنگ ٿي وڪري ويندا. وري نه ملندا، ڳولهي ٿڪجنديس ۽ صدي گذري ويندي، سمجهين ڇو نه ٿو. ڪاوڙ اچي ويس، ٽوڪڻ لڳي.

پوءِ ڪٿي ملون... ڏس ائين نه تون وري ڪتابن ۾ وڃائجي وڃين، مان ڳوليندو رهان ۽ تون نه ملين، يا پوءِ ائين نه ٿئي جو مان روڊ ايڪسيڊنٽ يا ڪنهن بر ٽماڪي ۾ ماريو وڃان، ۽ تون منهنجو لاش شناخت لاءِ ڳوليندي وتين پر مرده خاني جو پتو نه ملئي. سوچيان ٿو ته مهرباني ڪري، هڪ دفعو ضرور مل، ٿڪجي پيو آهيان زندگيءَ جي جهنجهٽ مان، پر ٻچان ٿو، اسان ملون ۽ وقت رُڪجي نه وڃي. ٻڌو هئم ته پٿرن جي ديس ۾ وقت رڪيل هوندو آهي، هوءَ کيڏي نه ڊنل هئي.

مون چيومانس: ڏس چري اسان پٿر جي ديس ۾ جي رڪجي به وياسين ته خير آهي، ڇو جو اسان ٻئي گڏ ئي ته هونداسين. ڪنهن وقت محبت جي گفتگو ڪنداسين ته ڪڏهن وري زندگيءَ جي باري ۾ ڳالهائينداسين. مان زندگيءَ جي گرمي ۽ سرديءَ پاڻ سان ڪٽندس، ۽ تون هيئن ڪجانءِ ته ڪتاب پاڻ سان ڪڻجانءِ، اتي هلي ڪتاب پڙهي محبت کي ڏسنداسين، پوءِ جڏهن موٽنداسون ته اسان جا لمحا محبت جي چاس ۾ پڌل هوندا. زندگي جيتريون به تلخيون ڏنيون پر محبت جي مناڻ نه ويندي. زندگيءَ جي لاءِ آسانيون ڪٽي موٽنداسين، ۽ محبتون ورهائينداسين، منهنجي اميد تي راضي ٿي ۽ پٿرن جي شهر ۾ ملڻ جو عهد ڪيائين.

***

محبت جي ڳالهه ڪندي پڇڻ لڳو، ٻڌ اسان جا مسئلا محبت کي ڪائي ويا آهن، ڪيترا نه ڪوڪلا ٿي ويا آهيون، پلا تو ڪڏهن سوچيو آهي ته جي اسان سؤ سال پهرين محبت ڪريون ها ته اسان جا مسئلا ڪيترا نه مختصر هجن ها.

چيومانس: تڏهن بک محبت کي ڳهي وڃي ها، به ويلا ڪاٽڻ جي پريشاني ساڻ ڪري رستن، پٿرن جهنگن ۾ رلائي ها، بڌائڻ ڳهريم ته محبت سدائين مسئلن جي وچ ۾ جنم وٺندي آهي.

تنهن تي چيائين: بک جو مسئلو ته اڄا به آهي، پلا سؤ سال پوءِ به بک جو مسئلو زنده رهندو، هو به عجيب ڳالهيون سوچيندو هو.

چيومانس: بک جو مسئلو اڄا به شدت اختيار ڪري ويندو، چاڪاڻ ته پهرين انسان جي بک ٻن ويلن جي ماني تائين محدود هئي. پوءِ گڏين بنگلن جي حوس ۾ بدلجي وئي. هاڻ اڄا به نون شين جي خواهش ۾ وڌي پئي. جيترو پيو وڌندو ايتري ضرورت وڌندي، جيئن پوءِ تيئن خواهش جو سمنڊ پاڻيءَ جي سمنڊ تي وڇائبو ويندو، سمنڊ جو پاڻي وڌيڪ کارو ٿيندو ويندو، دنيا جي آبادي وڌيي گهٽبي ويندي، جلدي جلدي ماڻهو

مرندا ۽ ان ڪان جلدئي پيا ڄمندا، عجيب حالت ٿيندي وڃي، محبت هاڻ ڪتابن ۾ لڪل آهي، پوءِ خوشبوءِ ته هوائن ۾ اڏامي ويندي، ۽ ماڻهن ڪان محبت جو نالو وسري ويندو. احساس کي حوس جي بک ڳهي ڇڏيو آهي، ۽ احساس کي ڳهندي رهندي.

چيائين: اسان هتان ڀڄي هلون، محبت کي ته بچائڻو آهي نه هر حالت ۾، هل سمنڊ جي تر ۾ لهي پئون، ڪير به نه ڏسي سگهندو.

چيومانس: ڇريا سمنڊ جون مڇيون ڳهي وينديون اسان کي.

چوڻ لڳو: ته پوءِ خلائن ۾ هلون، اتي ڪير به نه ايندو اسان جي پٺيان.

چيومانس: خلا ۾ ساهه گهُٽجندو، ۽ هونئن به اسان زمين کي ڇڏي ڪيڏانهن ويندا سين.

چوڻ لڳو: سؤ سال بعد محبت ڪريون ها ته ساڳيو خلا ۾ سياري تي وڃڻ جي خواهش هجي ها، سيارن تي گهر ٺاهيون ها.

سمجهايومانس: ڏس خلا ۾ سيارن تي اسان کي وڻ، ٻوٽا، ڪڪر، برسات، پاڻي نه ملي سگهي ها، ۽ محبت جو قحط لڳي ها، هونئن به انسان جي سمورين مستيون زمين تي سٺيون آهن ٻيو ڪو سيارو ايڏي قوت برداشت ڪري نه سگهندو. انسان کي اڇلائي ڦٽو ڪري ها. جي انسان اتي هڪ به ڌماڪو ڪري يا گولي هلائي، زمين انسان کي سَٺو آهي ڇو ته زمين ته امڙ آهي، ۽ امڙ ڀلي خفا رهي پر وري به پناهه به ڏيئي ٿي نه، پلا امڙ کي ڇڏي به ڪيڏانهن وڃي سگهبو ڇا؟

چيائين: ٻڌ ساٿي، پوءِ اسان امڙ جي هنج ۾ رهي ايڏا پريشان ڇو آهيون، اسان وٽ ته سڀ ڪجهه ٿي آهي، سوچيم ته اسان زندگيءَ کي پاڻ ئي مُنجهائي ڇڏيو آهي.

چيائين: پلا زندگي ڇاهي، ۽ زمين هر جڳهه تي هڪ جهڙي آهي، پر ماڻهو، شڪليون ۽ ٻوليون ڇو بدليل هونديون آهن.

چيومانس: ساٿي سڀ فطرت جا رنگ اٿئي، پر احساس ته هڪڙائي هوندا آهن، سوچون ته ساڳيون ٿي هونديون آهن، ۽ هر انسان اندر محبت جو احساس ته رکيل آهي نه، آهن ته سڀ انسان نه.

چيائين: اها ڳالهه آهي ته پوءِ هڪٻئي سان نفرت ڇو ٿا ڪريون؟

چيومانس: لڳي ٿو ٻلجي ويا آهيون.

چوڻ لڳو: پلا زندگيءَ جي باري ۾ ڏس.

چيومانس: پاڻ کي ۽ مون کي ڏِس، آسمان ۽ زمين کي ڏِس.

چيائين: نگاهون رستن تي ٽريفڪ ۾ منجهيو پون، ڇا ڪريان ڪيڏانهن ڏسان، مٽي ڏسان ته اڏامڻ جي خواهش جاڳيو پوي، زمين ڏانهن ڏسان ته مٽيءَ جي خوشبوءِ پاڻ ڏانهن ڇڪي، ۽ سڀ خواهشون هڪ ٻئي ۾ منجهيو پون، پر سمجهه ۾ نٿو اچي ته زندگي ڇا آهي.

هو ايڏو ته منجهيل هو جو مون کي به منجهائي ڇڏيائين. وساري ويٺاسين ته ڪهڙي مقصد لاءِ ڌرتي جي ديس ۾ آيا هئاسين. اهو به وساري ويٺاسين ته هتي وقت به رڪجي ويندو آهي، هاڻي لڳي ٿو ڄڻ پٿر جا ٿي ويندا سين، ۽ اسان جا روح ڪٿهن خلائن ۾ رُلندا ته ڪٿهن سمنڊ جي تر ۾ مڇيون جهليندا، مون اڃا اهوئي سوچيو پئي ته هن مون کي مخاطب ٿيندي چيو:

"ساٿي اسان ته زندگيءَ لاءِ محبت جي خوشبوءِ ڪٽيو رڻ جو سوچيو هو، پوءِ پلا ڇا ٿيو وار ڇانڊي ٿي ويل مٽي تي وقت ناهي هلندو، پوءِ اسان پوڙها ڪيئن ٿي وياسين پلا." مون سوچيو ته واقعي اسان صديءَ جي شروع ۾ آيا هئاسين، ۽ هاڻ صديءَ جو اختتام آهي، صدي پوري ٿيڻ تي آهي.

"پر ٻڌو آهي زمين تي زندگي گهٽو ٿي اڳيان نڪري وئي آهي، هاڻي ڇا ڪجي ساٿي هنن کي ته اسان جي محبت جي خوشبوءِ جي ضرورت ئي ناهي رهي." مون هن...ي ڇوريو پوريو پر ساٿي اهو ٻڌندي ئي پٿر جو ٿي ويو. مان به هن کي هٿ لاهي پٿر جي ٿي وئي آهيان... عمر هلي پئي پر لڳي ٿو صدي جهٽڪو کائي رُڪجي وئي آهي، ماڻهو چون ٿا ته اسان سؤ سال ڪان هڪ جڳهه تي ويٺل آهيون، پٿر تي ۽ زندگيءَ جي باري ۾ سوچيون ٿا، اسان ڇُري نٿا سگهون، ڇو ته پٿر آهيون ۽ صدي به رُڪيل آهي.

◙

حسن احمداڻي

ڪهاڻي

اڪيلائپ جو آخري الميو

هو هاڻي رٽائر ڪري چڪو آهي.

هُن ڪڏهن سوچيو به نه هو ته زندگيءَ جي موسم ۾ پن ڇڻ جي ڪا شام به لهي ايندي ۽ هو زرد پن جيان ڇڻي پوندو. يادن جي رِدا ۾ اوڍيل اکيون، هڪ هنڌ بيهي رهيون آهن. پنهنجي خوبصورت بنگلي جي لان ۾ پيل آرام ڪُرسيءَ تي هو ماضيءَ جي ڏنڊ ۾ وڪوڙيل پنهنجي اُداسيءَ جو سبب ڳولهڻ چاهي ٿو.

”ڇا سندس وجود شوڪيس ۾ رکيل، اهو رانديڪو هو جيڪو ڪنهن ٻار خريد ڪري هاڻي اڇلائي ڇڏيو آهي!“

ائين به نه آهي! رانديڪو پراڻو ٿيڻ کان پوءِ اُن جي اهميت ضرور گهٽجي ٿي! پر اُهو ته هاڻي ٻچي پُري پيو آهي ۽ اسٽور روم جي ڪُنڊ ۾ رکيل آهي. هي ته ماڻهو آهي. احساسن جو مجموعو، هڏ چم مان ٺهيل، هر عضوو صحيح سلامت، اکيون، نڪ، هٿ، پير، ٻانهون. پوءِ، پنهنجي سراپا تي شڪ ڇو آهي!

”پوڙهائپ!“ ٿي سگهي ٿو ته اهوئي سبب هجي؛ هونئن به رٽائرمينٽ پوڙهائپ جو دروازو آهي، جنهن مان داخل ٿي روين جي عجيب دنيا ۾ قدم رکيو آهي، زرد پتن جهڙا رويا، ردي پنن جهڙا رويا، سُڪل ماني ٻور جهڙا رويا، سندس خيال اهو به قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن.

هُن پنهنجي زندگيءَ ۾ ماڻهن کي وقت ڏنو، جنهن ڊپارٽمينٽ مان رٽائر ڪيائين، اتان ڪيس گرم جوشيءَ سان الوداع ڪيو ويو. هاڻي نه اُهي ماڻهو آهن، نه ئي ڊپارٽمينٽ ۾ گڏ رهندڙ سندس ڪليگ.

شايد هو دفن ته نه ٿي ويو آهي. بيــل اکيون هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳن ٿيون، بنگلو، لان، ڪُرسي، گل ٻوٽا، سامهون، بنگلي جو خوبصورت گيٽ. هن هٿ وڌائي ڪرسيءَ کي ڇُهي ڏٺو آهي، ڪاٺي جي ٺهيل آهي. هُن کي پاڻ تي شڪ ٿو ٿئي. ٻانهن تي چڪ هڻي جيئري هئڻ ۽ هن دنيا ۾ ئي موجود هجڻ جي پڪ ٿو ڪري.

پر هيءَ ته اُها دنيا نه آهي. دنيا ته اُها هئي جنهن ۾ هو آفيسر هو جتي سندس ڊپارٽمينٽ ۾ مفادن جي مچ تي مڙندڙ پتنگ هر گهڙي سلامي هوندا هئا. ماڻهن جا ميڙا، ملاقاتون، فائيل، ٽيليفون تي گفتگو، پٽيوالن، چوڪيدارن جي سائين! حاضر سائين! سندس قلم ماڻهن جي تقديرن جا فيصلا لکندو هو.

هن هڪدم پنهنجي کيسي ۾ هٿ وڌو، کيسي ۾ ڪوبه قلم نه هو. هُن آڱر کي وات ۾ وجهي هٿ جي ترِي تي قلم واري انداز ۾ گهُمايو آهي. کيس چڪ لڳڻ جو احساس ٿو ٿئيس پر ڪوبه اکر هٿ ترِي تي لکجي نه سگهيو آهي!

اڪيلائپ جو زهر سر تاپا (سر کان پيرن) تائين ڦهلجي ويو آهي. هو سامهون گيٽ ڏانهن نهاري ٿو. ماڻهو ساڻس ملڻ آيا آهن. هڪ هلڪي مُرڪ سان گڏ اڳوڻو آفيسري رُعب پيدا ڪرڻ لاءِ هن پنهنجا چَپ پڪوڙي ڇڏيا آهن!

دروازو بند آهي، فضا خاموش آهي، ڪوبه ڪونهي. هو مايوس ٿي ٿو وڃي.

هو، هاڻي اهو پٿر ته نه ٿي ويو آهي، جيڪو اڃا تائين ڪنهن تراشيو ئي ناهي! پر هن کي ته اڳ ۾ تراشي اهڙي جڳهه تي فِٽ ڪيو ويو هو، جتي ماڻهو سندس پوڄا ڪندا هئا، پر هيءُ ته اهوئي ساڳيو تراشيل پٿر آهي پر پوڄاري چو نٿا اچن. هو اُن سبب تائين پهچڻ چاهي ٿو.

ها هڪ سبب اهو به آهي ته هُن کي جنهن جڳهه ۾ فِٽ ڪيو ويو هو، اتي ماکيءَ جي ميڻ مان ٺهيل ڪرسي به هئي. جتي مکين جيان ماڻهو ميڙ ڪري ايندا هئا.

ماڻهن ۽ مکين ۾ ڪوبه فرق ڪونهي، ماڻهو نٿا اچن ته وٽس مکين کي ته اچڻ گهرجي. هُن مکيون ڳولهڻ لاءِ هيڏانهن هوڏانهن نهاريو، پر ڪابه مک ويجهو اچي مٿس ويهڻ لاءِ تيار نه هئي. محسوس ڪيائين، هاڻي هو يا ته چريو ٿي پوندو يا دماغ جون رڳون ڦاٽي پونديس. مکين تي سندس وجود تي ويهڻ گهرجي. انهيءَ احساس جهوري وڌس. مکيون ته گند تي به خوشيءَ سان ويهنديون آهن. هن کي پنهنجو پاڻ کان نفرت ٿيڻ لڳي، کيس ماڻهن ۽ مکين جي ميڙاڪي جو سبب سمجهه ۾ اچي ويو!

هو ڪروڌ مان آرام ڪرسيءَ کي ڏِڪو ڏيئي ڪار پورچ ڏانهن وڌيو ۽ پنهنجي گاڏي ڪڍي ٻاهر هليو ويو. واپسيءَ ۾ ڪاريون مکيون نه رڳو سندس وجود سان چنبڙيل هيون پر سندس گاڏيءَ جي رفتار سان گڏ آڏامي به رهيون هيون ۽ هو ٽهڪ ڏيئي کِلي رهيو هو!

نئون ڪتاب

ڪتاب: پڙ اڏن پنيان

شاعر: ڊاڪٽر قادر بخش مگسي

صنف: نثري نظم

ڇپائيندڙ: ڪراڙ پبليڪيشن. ٽنڊو محمد خان 2010ع

سائيز: ڊيمي .

صفحا: 95

قيمت: -/80 رپيا

قادر بخش مگسيءَ جا هي نثري نظم خاص ڪري مون ٻن حوالن سان پڙهيا ۽ پسند ڪيا آهن. (1) قادربخش جون هي ابتدائي اڻ ڇپيل رچنائون آهن، (2) هي رچنائون نثري فارم ۾ آهن ۽ گڏ نيوز ته قادربخش ان فارم ۾ موضوعن جي ورائٽي ڏيڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي، پر جو ڪجهه به آهي، اهو ٻڌائي ٿو ته هو نين راهن تي هلڻ ۽ نون موضوعن تي لکڻ ۽ سوچڻ جو ساهس رکي ٿو.

نصير مرزا
حيدرآباد

مختصر ڪهاڻيون

رياضت بروڙو

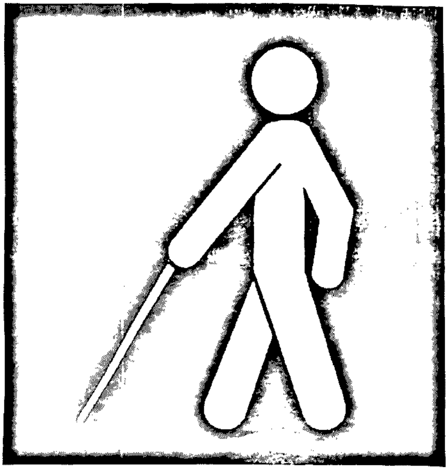

پيار

ڌرتي آسمان کي درد منجهان ڏسندي رهي.
آسمان کي ڪا پرواهه نه هئي ته ڌرتي ڪيس مسلسل ڏسي رهي آهي.
ٻنهي جي وچ ۾ جيڪو مفاصلو هو ان تي ادبين ۽ نثرنويسن پنهنجين تخليقن ۾ وڏي طبع آزمائي ڪئي هئي، پر ڌرتيءَ ۽ آسمان کي ان بابت ڪا ۾ آگاهي نه هئي.
آسمان اڻ مئي سمنڊ جيان پکڙيل هو ۽ ڌرتي ابتدائي پَل جيتري مَس هئي.
ان ابتدائي پل مان وڇوڙي جي دانهن اڻ مئي سمنڊ ۾ سمائجي وئي.
آسمان مان هڪ ستارو ڪِريو ۽ ڌرتيءَ ڏانهن وڌندي فنا جي اونداهيءَ ۾ وڃائجي ويو.
ان وقت کان.
پيار سوجهرو آهي
۽ پيار اونداهي به آهي.
توکي سوجهرو مليو آهي ۽ مون کي اونداهه.

••••

برتري

زندگيءَ جي ٻُڪ ٻوڙ جو هڪ ڏيکُ: ٻيل روڊ ۽ ان جي ڦُٽ پاٿ تي، ۽ ڦٽ پاٿ تي بيٺل هڪ منبو ۽ هڪ انڌو: ٻه معذور ماڻهو!

منبي انڌي کي ڏٺو سنڌس منهن جي هڪ پاسي تي ميچ سان طنزيه مُرڪ پکڙجي وئي، سنڌس ٻيو پاسو ٻي حس ئي رهيو هن جي ساڄي ٻغل جي گهوڙي ٺڪ ٺڪ ڪندي ڪٻيءَ تنگ سان هلندي، انڌي ڏانهن وڌي، انڌو سفيد لٺ کي هوا ۾ لوڏيندو ئي رهيو.
ٻئي لڳ ڀڳ هم عمر هئا: 40-42 ورهين کي ڇُهندڙ.
”روڊ ٽپندين ڇا؟“ منبي کهرائپ سان انڌي کان پڇيو.
”ها، سائين!“ انڌي اميد سان وراڻيو ”مهرباني ٿيندي اسان ته ٻي نور ماڻهو آهيون.“
”هَل!“ منبي ڪٻي هٿ سان انڌي جو ساڄو هٿ پڪڙيو ته انڌي پنهنجي لٺ ڪٻي هٿ ۾ ڪئي.

روڊ ٽپي، منبي چوڏار فخر ڀري مُرڪ سان ڏٺو ۽ ڪنهن جو ڌيان پاڻ ڏانهن نه ڏسي، ٻغل مان گهوڙي ڪڍي، انڌي جي لٺ کي زور سان وهائي ڪڍي.
انڌي کان رڙ نڪري وئي، ۽ بدحواس ٿي ويو.
منبو ڪيس ڏسندي ٻُٽ لوچو ڪيون، اڳتي وڌي ويو.

••••

هِڪ پَل

تنهنجو ’ميسيج‘ پهتو.

(ميسيج وقت ڳڻڻ ڳڻڻ لاءِ ناهن.
اهي ملڻ ئي ملڻ ۾ چون ٿا: تو بابت مان بلڪل هِن پَل سوچيان ٿي.
۽ توکي پڻ هڪ پل لاءِ، پاڻ بابت سوچرايان ٿي.)
۽ مون کي تو ڏانهن ڀيريان اماڻيل ميسيج.
مسافر ہی مسافر ہر طرف ہیں،
مگر ہر فرد تنہا جا رہا ہے (قاسمی)
- تنهنجي اِن هڪ پل جي سوچ ۾:
تنهائيءَ جي وڌ تي، سلٽ جو ٽڪو ڀهو محسوس ٿيو.

▣

نئون ڪتاب

ڪتاب: پير حسام الدين راشدي
(سوانح ۽ علمي ڪارناما)
موضوع: سوانح
تصنيف: سيد صباح الدين عبدالرحمان
ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 167
قيمت: -/180 رپيا

*

نئون ڪتاب

ڪتاب: ساهت ڏيهه جا سرجڻهار
موضوع: سوانحي خاڪا ۽ مضمون
ليکڪ: رضوان گل
ڇپائيندڙ: ڏاهپ پبليڪيشن لاڙڪاڻو 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 128
قيمت: -/120 رپيا

*

نئون ڪتاب

ڪتاب: ساهتي برگتي جو وهاڻو تارو
ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي
موضوع: سوانح حيات، علمي ۽ ادبي خدمتون
مرتب: بشير احمد هيسباڻي
ڇپائيندڙ: ساهتي ادبي اڪيڊمي نوابشاهه 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 298
قيمت: -/350 رپيا

نئون ڪتاب

ڪتاب: جن پڙهايو پاڻ
موضوع: زندگيءَ جو احوال
تصنيف: خاڪي جويو
ڇپائيندڙ: ماروي اڪيڊمي، سکرنڊ حيدرآباد 2010ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 562
قيمت: -/400 رپيا

پير حسام الدين راشدي

ايم. ايڇ پنهور

ڪوثر هالائي

خط، خوشبو جا...

متفرقه

"ادب جو اولين فرض اهو آهي ته دنيا مان قوم. وطن. رنگ. نسل. طبقي ۽ مذهب جي بنياد تي پيدا ٿيل تفريق کي مناٽڻ جي تلقين ڪري. ۽ ان جماعت جو ترجمان بڻجي. جا ان نصب العين کي اڳيان رکي. عملي طرح سان ڪم ڪندي هجي. انسانيت سان دشمني رکندڙ قوتن سان دشمني رکڻ. اصل ۾ انساني درد جو هڪ دليل آهي. اڄ تائين اسان جو ادب. زندگيءَ جي بي ثباتيءَ ۽ انسان جي ويچارائيءَ جو ماتم ڪندو آيو آهي. ڪائي ڪيس ان بزدليءَ جي جذبي کان نه ڪري. اٿين چوڻ گهر جي ته زندگي ابد الآباد تاثير آهي. انسان ان جو ڪارساز ۽ ڪارڪشا آهي. انسانيت ۽ ادب جو مسلڪ الڳ نه آهي. پنهنجي جي نجات جو رستو هڪ آهي. اهو هيءُ آهي ته ستم رسيده انسانيت. پنهنجي حق کي سمجهي ۽ ان سان گڏ انهن جي غاصبن کي پروڙي ۽ انهن سيني پابندين کي ٽوڙي. جي سنڌ ۾ ارتقا ۾ حائل آهن."

- **مولانا غلام محمد گرامي**

ٽماهي "مهراڻ" 3، 1964/2ع، ص 294

منظر آهي. خدا ڄاڻي تہ اهو انهيءَ جي ڪرامت آهي يا منهنجي عزيز وطن يعني سرزمين سنڌ جي تاريخ، علمي ، ادبي ۽ روحاني ماضيءَ جي ڪشش هئي، جو مولوي صاحب اسان جي دفتر سان وابستہ ٿيڻ کان بعد انهيءَ سرزمين جي تاريخ ۽ ماضيءَ جي علمي، ادبي ۽ ديني عظمتن کي اُجاگر ڪرڻ جي لاءِ پنهنجو پاڻ کي ارپي ڇڏيو. ان سلسلي ۾ سڀ کان پهرين ڪڙي ”سنڌ کي تاريخي ڪهانيان“ آهي، جيڪا شايع ٿيندي ئي پنهنجي دلچسپي ۽ دلاويزيءَ سبب هر ڪو پسند ڪري چُڪو آهي. سنڌ جي فارسي گو شاعرن تي پڻ هُن هڪ ڪتاب مرتب ڪيو آهي. ڪيس سنڌ جي جديد تاريخ سهيڙڻ جو خيال بہ آهي.

تصوف جيئن تہ سندس خانداني ورثو آهي ۽ ذاتي طور تي هُو پاڻ بہ انهيءَ پاسي لاڙو رکندو آهي.

شخصيت

سيد حسام الدين راشدي

ترجمو: امام راشدي

مولانا اعجاز الحق قدوسي

مولانا اعجاز الحق قدوسي 1953ع ۾ اسان جي اداري ”سنڌي ادبي بورڊ“ ۾ انهيءَ لاءِ مقرر ٿيو هو تہ سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ اسان جنهن مواد جي نشاندهي ڪيون، اهو سليقي سان نقل ڪري فائلن ۾ گڏ ڪندو وڃي. خيال اهو ئي هو تہ مولانا پنهنجي ساڻين وانگر دفتري وقت ٽائين، سنڌ ۽ ان جي تاريخ سان سروڪار رکندو ۽ هي ٻين غير علمي مشغلن ۾ مصروف ٿي زندگيءَ جهڙي قيمتي شيءِ کي ضايع نہ ڪندو. ليڪن ڪجهہ عرصي کان پوءِ خبر پئي تہ آفيس ۾ رهندي هن جو اصل مقصد رڳو پگهار حاصل ڪرڻ نہ آهي، بلڪ هو دفتر کان ٻاهر رهي بہ زندگيءَ جي قيمتي گهڙين کي علمي مشغلن ۽ مصروفيتن ۾ صرف ڪندو آهي.

مولوي صاحب حضرت شيخ عبدالقدوس گنگوهي رحمة الله عليه جي جليل القدر خاندان سان تعلق رکي ٿو. تنهنڪري سندس پويان هڪ تمام وڏو علمي پس تنهنڪري ان ذوق جي تسڪين لاءِ هُن ”تذڪره صوفياءِ سنڌ“ وڏي ڪاوش، تحقيق ۽ تلاش سان مرتب ڪيو آهي. سندس هيءُ ڪتاب سنڌ جي مختلف سلسلن جي صوفي بزرگن بابت آهي. جن جي ذات گرامي، گفتار ۽ ڪردار، فڪر ۽ عمل، حق پرستي ۽ صداقت جو هڪ اعلىٰ ترين نمونو آهي.

سنڌ کي هند- پاڪ جي گوشي گوشي تي نہ رڳو ان ڪري برتري حاصل آهي، تہ هيءُ خطو قديم ترين تهذيب ۽ تمدن جو حامل آهي، بلڪ فضيلت جو هڪ سبب هيءُ بہ آهي تہ جنهن صديءَ ۾ عرب ريگستان ۾ ڪلمئہ توحيد جي صدا گونجي، ٺيڪ انهيءَ صديءَ ۾ ئي هِن سرزمين پڻ انهيءَ صدا تي لبيڪ چئي، پنهنجو پاڻ کي اسلام جي آغوش ۾ آڻي ڇڏيو. اسلام جيڪي ديني ۽ دنيوي نعمتون پنهنجي مڃڻ وارن کي بخشيون، انهن جي حصول ۾ بہ هي ملڪ ۽ هن ملڪ جي قوم، هند- پاڪ ۾ سڀ کان اڳ ۾ پيش پيش رهيا.

جنهن زماني ۾ تصوف جو بنياد عرب ۾ پيو، انهيءَ دور ۾ هتي به ان جي نشونما ٿي. ڪيترن ئي صوفين ۽ جليل القدر بزرگن انهن ابتدائي صدين ۾ هتي جنم ورتو. جن جي ڪشش ۽ ٻين ملڪن جي صوفي بزرگن کي به جلد ئي پاڻ ڏانهن متوجهه ڪيو.

عرب، عراق ۽ عجم کان جيڪي صوفي بزرگ هندستان ۽ پاڪستان ڏانهن آيا، انهن ۾ گهڻا ئي هتان کان ٿيندا بعد ۾ ٻين ماڳن ڏانهن راهي ٿيا ۽ ڪيترا اهل الله ۽ اهڙا به هئا جيڪي هتي ايندي ئي هتان جا ٿي ويا. شيخ ترابي، شيخ نوح بکري ۽ شيخ عثمان مروندي هن خلڪ ۾ پيوست ٿيا. خواجه معين الدين اجميري رحمة الله عليه جڏهن هندستان ۾ آيو تڏهن اوڏانهن وڃڻ کان اڳ پنهنجي مرشد حضرت عثمان هارونيءَ سان سنڌ ۾ پهتو ۽ سيوهڻ ۾ رهندي اتان جي عارف ڪامل شيخ صدر الدين محمد احمد سيوستاني کان سلوڪ جون منزلون طئي ڪيون. انهيءَ واقعي جي يادگار طور حضرت هاروني رحمة الله عليه جي چلو ڪيڻ وارو حُجرو اڃا تائين سيوستان جي ٽڪريءَ تي موجود آهي. حضرت خواجه فريد گنج شڪر پنهنجي پير و مرشد حضرت بختيار ڪاڪي جي هدايت تي جڏهن ظاهري ۽ باطني علم جي لاءِ سفر تي راهي ٿيو ته، سيوستان ۾ به تشريف فرما ٿيو.

هتي اُن دور جي شيخ ڪبير حضرت واحد الدين ۽ هتان جي ٻين ڪيترن ئي اوليائن ۽ بزرگن سان ملاقاتون ڪيائين ۽ انهن کان گهڻو ڪجهه حاصل ڪيائين. شيخ زڪريا سنڌي ۽ شيخ عصاره سيوستاني سندس ئي به خليفا آهن. چشتيه سلسلي جو لعل سب چراغ شيخ نصير دهلوي به هتي تشريف ڪٺي آيو. هُو ان وقت هتي موجود هو. جڏهن سلطان محمد تغلق جي ٺٽي جي ويجهو وفات ٿي، تڏهن هتي ئي هندستاني سلطنت جو تاج فيروز جي سر تي رکيو ۽ هتان کان پاڻ حضرت قطب الدين سان ملڻ لاءِ هانسي شريف ويو. حضرت جلال الدين سرخ بخاري جڏهن پنهنجي وطن کان نڪتو ته سڀ کان اول بکر پهتو ۽ اتان جي صوفي حضرت سيد بدر الدين جي نياڻيءَ سان نڪاح ڪيائين. انهيءَ بيبيءَ جي بطن مان سيد ڪبير پيدا ٿيو، جنهن جو صاحبزادو حضرت مخدوم جهانيان جهان گشت آهي. حضرت جهانيان جهان گشت رحمة الله عليه جو هن سرزمين سان تمام گهڻو تعلق رهيو آهي. سندس ئي ڪوششن سان سلطان فيروز ۽ سنڌ جي سلطانن وچ ۾ ٺاهه ٿيو ۽ سندس ٻه صاحبزادا سيد صدر الدين ۽ سيد ناصر الدين به بکر ۾ دفن ٿيا. پنهنجي دور جو ڪامل ولي حضرت شيخ بابو تاج الدين بکري پڻ سندس خليفو آهي. شيخ بهاؤ الدين زڪريا ملتاني رحمة الله عليه، حضرت سهرورديءَ جي فرمائش تي جڏهن عراق مان نڪتو ته سڀ کان اول حضرت شيخ نوح بکري سان ملاقات جي لاءِ بکر پهتو، ليڪن شيخ اڳ ۾ ئي فوت ٿي چڪو هو. ان ڪري ملتان ويو، پر سنڌ ۾ به ايندو ويندو رهيو.

جيڪڏهن اهڙيءَ طرح جا واقعات سنڌ جي تاريخ مان گڏ ڪيا وڃن ته هند – پاڪ جو شايد ئي ڪو اهڙو صوفي يا بزرگ هجي، جيڪو سنڌ نه آيو هجي ۽ سندس ڪنهن نه ڪنهن طرح سنڌ جي سرزمين سان ڪو تعلق نه جُڙيو هجيس.

سنڌ جو هونئن ته هر شهر ۽ ڳوٺ بلڪ ائين چئجي ته چپو چپو ۽ گوشو گوشو تصوف ۽ عرفان ۽ رشد و هدايت جو مرڪز رهيو آهي. ليڪن خاص طور تي قديم شهرن ۾ الور، ديبل، سيوستان، منصوره، ٺٽو، بکر وغيره ۽ جديد شهرن ۾ روهڙي، ريل، لڪي، مٽياري، هالا، لواري ٽلٽي ۽ بوبڪ وغيره کي ان سلسلي ۾ هميشه مرڪزي حيثيت حاصل رهي آهي. اهي ئي شهر هئا، جيڪي عرفان و تصوف، اصلاح واخلاق ۽ تزڪيه نفس جا سرچشما بڻيا رهيا ۽ سنڌ ۾ سماجي انقلاب آڻڻ جو باعث بڻيا ۽ هتان جون ئي خانقاهون هيون جن جو اصلاحي نظام ۽ تربيت نه رڳو اخلاقي قدرن کي بلند ڪيو بلڪ ايمان ۽ عمل جي قوتن کي اجاگر ڪري خدا شناسيءَ جي فضا قائم ڪئي ۽ گناهه وارن سيني چشمن کي خشڪ ڪري ڇڏيو. اڄ جيڪڏهن ڪو گذريل دور جي انهن شهرن ۾ پهچندو آهي ته جيڪو قلبي سُڪون، ذهني راحت ۽ روحاني اطمينان اتي ميسر ٿئي ٿو، اهو ٻئي هنڌ ملڻ مشڪل آهي ۽ اها سموري برڪت انهيءَ گذريل زماني جي ڪري آهي.

سنڌ ۾ صوفي بزرگن ۽ اوليائن جا تذڪرا ڪيترا ۽ ڪٿي ڪٿي آهن ۽ ڪڏهن لکيا ويا آهن، انهن جو گهڻي ڀاڱي ڪوبه علم ڪونهي. سنڌ جا علمي ذخيرا هر زماني ۾ هر دور ۾ تباهه ۽ برباد ٿيندا رهيا. ان جي لاءِ نه پورا تذڪرا محفوظ رهيا ۽ نه وري انهن جي نشانهي ڪنهن تاريخ مان ٿي سگهي ٿي. ان سلسلي جا اڄ تائين

جيڪي ڪتاب ملن ٿا يا جن جا نالا ملي سگهيا آهن، اُهي هي آهن:

1	تذڪره اولياء سنڌ	علامه قاضي محمود ٺٽوي
2	حديقة الاولياء	عبدالقادر ٺٽوي/نصرپوري
3	تحفة الطاهرين	شيخ اعظم ٺٽوي
4	تحفة الڪرام(جلد ٽيون)	مير علي شير قانع
5	معيار سالڪان طريقت	مير علي شير قانع
6	طومار سلاسل	مير علي شير قانع
7	تذڪرة المراد	شيخ حسين صفائي ٺٽوي
8	معارف الانوار	محمد صالح بن ملا زڪريا ٺٽوي (1140هه)
9	حيات محمد هاشم	ميان غلام محمد ٺٽوي
10	فردوس العارفين	بلوچ خان ٽالپر (1301هه)
11	مرغوب الاحباب	نظر علي ٽالپر (1273هه)
12	صقال الضمائر	خواجه محمد سعيد (1303هه)
13	لطيفة التحقيق	سيد رفيق علي پشنيگي (1130هه)
14	الجواهر البدائع	بلال (1221هه)
15	عمدة المقامات	خواجه فضل الله
16	زبدة المقامات	خواجگان نقشبنديه
17	انيس المريدين	خواجه حسن جان نقشبندي
18	انساب الانجاب	خواجه حسن جان نقشبندي
19	مونس المخلصين	خواجه شاهه آغا
20	حالات بزرگانِ سيوستان	-
21	حالات بزرگانِ صديقي سيوستان	-
22	تذڪره مشائخ سيوستان	عبدالغفور سيوستاني
23	رسالہ سير قلندري	خضر علي سيوستاني
24	گلشن اولياء	- (12 صدي)
25	اولياء سيوستان	-
26	دليل الذاڪرين	حاجي پنهور
27	ڪئوس فخريہ	-
28	قلندر نامه	-
29	انوار قلندري	حالات مشائيخ بکيرائي (1283هه)
30	اذڪار قلندري	= =
31	تذڪره مخادير ڪهڙا	-
32	مناقب غوثيہ	مشتاق متعلوي
33	مناقب السادات	قاضي هدايت الله بن ميان محمود بن ميان سعيد متعلوي (1315هه)
34	ڪواڪب السعادات	مشتاق متعلوي
35	لطائف لطيفي	مير عبدالحسين سانگي
36	بيان العارفين	داروغہ ڪر
37	گلزار ابرار	غوثي مانڊوي
38	ارشاد الطالبين	غلام رسول قريشي هالائي
39	سوانح حيات شاهه عثمان فراشي	-
40	سوانح سيد حيدر سنائي	-
41	ملفوظات حضرت پير محمد راشد	-
42	ملفوظات حضرت پير محمد صبغت الله راشدي	-

مولانا قدوسيءَ هيءُ ڪتاب ماخذن جي ڪمي ۽ مواد جي اڻاٺ جي باوجود وڏي محنت، تلاش ۽ ممڪن حد تائين تحقيق سان مرتب ڪيو آهي. جيڪو قلمي مواد حاصل ٿيڻ ممڪن هو، ان کي حاصل ڪيائين، پڙهيائين ۽ ان کي سليقي سان هِن تذڪري جي تڪميل ڪيائين. جنهن لاءِ هُو مبارڪباد جو حقدار آهي. خاص طور تي ان ڪري به جو اسان پڙهندڙن جي شڪر گذاريءَ جو مستحق آهي، جو اردو ٻوليءَ ۾ سنڌ جي صوفي بزرگن بابت ڪتاب لکڻ ۾ هن اڳ ڪنيو آهي. مون کي يقين آهي ته اردو دان طبقو، جيڪو سنڌ کي سمجهڻ ۽ ڄاڻڻ جو خواهشمند آهي ان جي لاءِ هيءُ ڪتاب بيحد مفيد ۽ مددگار ٿيندو ۽ اميد ڪريان ٿو ته مولانا جي ٻين ڪتابن وانگر هيءُ ڪتاب به شايع ٿيندي ئي مقبولِ عام ٿيندو. آمين.

[مولانا اعجاز الحق قدوسيءَ جي اردو ڪتاب "تذڪره صوفياء سنڌ" (1959ع) تي لکيل سيد حسام الدين راشديءَ جي پيش لفظ جو سنڌي ترجمو.]

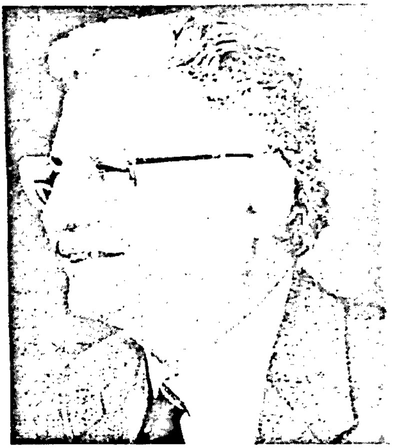

ايم. ايڇ. پنهور شخصيت

عبدالله. جي ميمڻ، وفات کان هڪ ڏينهن اڳ

[2003ع — 1938ع]

آءٌ هن سان کيترن ئي مهينن کان نه مليو هئس. هو اسپتال ۾ داخل هو ۽ مڪمل صحتيابيءَ تائين، هن کي ماڻهن سان ملڻ جي اجازت نه هئي. پر هو مختصر گفتگو لاءِ ڪڏهن ڪڏهن مون کي فون ڪندو هو. آءٌ به ائين ئي ڪندو هئس. مون کي سندس غيريقيني صحت جو علم هو، ان ڪري سدائين هن سان ان ريت گفتگو ڪندو هئس ته، جيئن سندس صحت لاءِ ڪو مسئلو پيدا نه ٿئي.

07 فيبروري 2003ع تي هن يارهين ڏاري مون کي فون ڪئي. پاڻ هڪ مختصر خط منهنجي نائب عبدالغني يا سهيل کان ٽائيپ ڪرائڻ گهريائين ٿي. پر اهو هڪ سٺو بهانو هوندو ته جيئن اوهان سان ۽ اوهان جي زال سان ملي سگهان. مون آڇ ڪئي ته غنيءَ کي ٽائيپ رائيٽر سان اوهان ڏي موڪليان، پر هن ائين چوندي انڪار ڪيو ته آءٌ اوهان سان ملڻ لاءِ مشتاق آهيان. مون چيو ته ڀلا آءٌ اوهان سان ملڻ لاءِ پاڻ ٿو اچان پر وري به هن انڪار ڪيو. جڏهن مون پيشڪش ڪئي ته آءٌ ڊرائيور ۽ گاڏي موڪلي ڏيان، تڏهن پاڻ چيائين ته آءٌ (هو) گهر جي چوديواريءَ تائين محدود ٿي ويو آهيان ۽ ڪجهه تبديلي چاهيان ٿو، ان ڪري آءٌ پنهنجي گاڏي پاڻ هلائي اوهان وٽ پهچان ٿو. مون سندس مخلص احساس کي سلام ڪيو، پر مون لاءِ سندس صحت اوّلين ترجيح هئي.

پاڻ هن ڳالهه ٻولهه کان 15 منٽ پوءِ مون وٽ پهتو. هن جو چهرو هميشه وانگر تازو، جوان ۽ پرڪشش هو ۽ بيمار هجڻ جو ڪو به تاثر نه ٿي ڏسڻ ۾ آيو. پاڻ چيائين ته دفعا باءِ پاس لاءِ داخل ٿيو آهيان، پر ڊاڪٽر فاروقي واپس ڪري ڇڏيو ته، آپريشن کان اڳ صحت جو سڌرڻ لازم آهي.

مون هن کي پنهنجي ڪتاب "سومرن جي بادشاهيءَ جا نقش ۽ نشانيون" (انگريزي) جي پريس ڪاپي ڏيکاري. هن تمام ڌيان سان تصويرون، نقشا ۽ الاهي بخش سومري جو لکيل پيش لفظ ڏٺو. چيائين، "سٺا ڪتاب ليکڪ کي موت کان پوءِ به زنده رکن ٿا." جڏهن مون هن کي پريس ۾ ويندڙ هن ڪتاب جي باري ۾ محمد ابراهيم جويي جي راءِ کان واقف ڪيو تڏهن چيائين، "مسٽر جويي جي زندگي علم لاءِ وقف آهي، ۽ مون علم سان ايڏو وفادار ٻيو ڪو سنڌي نه ڏٺو آهي. جويي صاحب سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾، پنهنجي پسند ۽ نا پسند توڙي سياسي ۽ سماجي سوچ کان هٽي ڪري، بورڊ جي طئه ڪيل اصولن کي اختيار ڪيو. جويي کي هي ناماچار حاصل آهي

۽ هن عربي، فارسي، اردو، سنڌي ۽ انگريزي ٻولين ۾ 200 کان وڌيڪ ڪتاب ڇپرايا ۽ رسالي 'مهراڻ' کي ڏهن سالن جي اندر انتهائي معياري پرچو بڻايو."

هن مون کي ٻڌايو هو ته، "توکي خبر ڪانهي ته جڏهن جنرل ايس.ايم عباسيءَ کي سنڌ جي گورنريءَ تان هٽايو ويو، تڏهن مون تنهنجي ڪتاب 'ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ' جي ڪاپي مهتاب اڪبر راشديءَ کان ورتي ۽ هن کي تحفو ڪري ڏني. ڇو ته مون کي ڄاڻ هئي ته هڪ پلوڙ ماڻهوءَ لاءِ جيڪو سنڌي هجڻ جي دعويٰ ڪندو هو، ان لاءِ ان کان وڌيڪ ڀيو ڪو تحفو نه ٿو ٿي سگهي." هن چيو، "حيدرآباد جي ڪمشنر جي حيثيت ۾ مون سنڌين جي ڀلي خاطر ڪم ڪيو، پر هيءُ ڪم غير سنڌين ۽ نه وري پاڪستان جي قيمت تي ڪيم. خفيه ادارن جنرل ايس.ايم عباسي ۽ جنرل ضياء کي رپورٽ ڏني هئي ته، "آءٌ (عبدالله) جي.ايم.سيد کان به وڌيڪ خطرناڪ آهيان (هئس)، ۽ سيد جي پروگرام کي اڳتي وڌائي رهيو آهيان."

"مون جنرل عباسيءَ کي سمجهايو ۽ پوءِ سندس موجودگيءَ ۾ جنرل ضياء کي ته، آءٌ پاڪستان جي سلامتيءَ ۾ يقين رکان ٿو. وڌيڪ هي ته سنڌ ۽ سنڌين جي باري ۾ منهنجا ذاتي ويچار به اهم آهن. پر هڪ ڪمشنر ۽ سنڌيءَ جي حيثيت ۾، مون کي پنهنجي راءِ جي اظهار جو حق آهي، ۽ جي سنڌ يا سنڌين سان نا انصافي ٿئي ٿي ته، آءٌ ان جي نشاندهي ضرور ڪندس. مون بغير ڪنهن ڊپ جي ان جو اظهار ڪيو آهي، پر آءٌ هميشه خدا کان ڊڄان ٿو ته جي مون سچ نه ڳالهايو، ته اهو مون کي ڪڏهن به معاف نه ڪندو. جنرل عباسي ته اڳ ۾ ئي منهنجي حمايت ڪري رهيو هو، پر منهنجي گفتگوءَ کان پوءِ جنرل ضياء به منهنجي موقف جو قائل ٿيو، ۽ چيائين ته هو (ضياء)، خفيه ادارن جي رپورٽن ۾ وڌيڪ اعتماد نه ٿو ڪري."

اسان جي گنڍيل ملاقات ۾ منهنجي آفيس ۾، هن مون کي "ٽائيمس ائٽلس آف ورلڊ هسٽري" پڙهندي ڏٺو هو. چيائين، "ڪيڏو نه خوبصورت خلاصو آهي هڪ جلد ۾. مون کي ول ڊيورانٽ جا دنيا جي تاريخ تي ڪيئي جلد، ۽ ٽائن بي جا ڏهه جلد پڙهڻا پيا هئا. آءٌ هي ڪٿي ويندس جڏهن اوهين پڙهي پورو ڪندا." مون هن لاءِ ڪجهه وڌيڪ ڪتاب جهڙوڪر سمٿ سونين جو "ٽائيم لينيس آف اينشنٽ ورلڊ،" جيڪئيٽا هاڪس جو "ائٽلس آف ارلي مين،" ۽ ريڊر ڊائجيسيٽ جو "ايوري ڊي لائيف ٿرو دي ايجز" جهڙا معتبر ڪتاب گڏ ڪيا، ۽ هن کي چيو ته اهي پڙهڻ لاءِ ڪٿي وڃي. "ها بلڪل اهي باتصوير، مختصر ۽ سادي نثر ۾ آهن ۽ ڪو به آسانيءَ سان پڙهندي، انهن ۾ گم ٿيندي بلڪل تنگ نه ٿيندو. پر آءٌ جڏهن ٺيڪ ٿيندس تڏهن هيءُ ڪتاب ڪٿي ويندس." هن ڳالهه جاري رکندي منهنجي زال سان گفتگو ڪئي، ان جي صحت پُڇي ۽ هن کي چيائين، "پنهور جي سومرن بابت ڪتاب جي انتساب جو توکي پورو حق آهي، آءٌ اوهان ٻنهي کي ذاتي طرح سڃاڻان، پر انتساب پنهنجي هٿن اکرن ۾ لکندي، هن تو لاءِ پنهنجي اندر جي احساسن کي ظاهري ڪيو آهي، جو اوهان ٻنهي لاءِ به باعث افتخار آهي ۽ هڪ دوست جي حيثيت ۾ ان لاءِ مون کي به خوشي ٿي آهي."

موڪلائڻ وقت هن غني، سُهيل ۽ منهنجي ڊرائيور سان هٿ ملايو ۽ انهن کي دُعائون ڏنيون. مون خيال ڪيو ته اسان وري جلد ملنداسين، ڪيترن ئي ڳالهين تي بحث ڪنداسين، جيئن اسان ٻن ڏهاڪن کان ڪندا رهيا آهيون. پر 09 تاريخ تي شام جو آغا آفتاب احمد خان مون کي فون ڪئي، ۽ چيائين ته آءٌ صبح کان توسان ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هئس، پر ان ۾ مون کي ناڪامي ٿي هئي، جو شايد آءٌ پنهنجي زمين تي ويل هئس. پوءِ چيائين، "هڪ ڏک ڀري خبر آهي." مون چيو ڇا؟ هن چيو، "عبدالله صاحب گذاري ويو." مون چيو، هو مون وٽ 07 تاريخ جمعي تي آيو هو، اهو ڪيئن ٿو

ٿي سگهي؟ هن چيو، هن مون کي توسان پنهنجي ملاقات جو ٻڌايو هو، پر هو گنريل رات گذاري ويو. واقعي اهو هڪ صدمو هو. هو هاڻ اسان سان نہ هو جو پنجٽيهہ ڪلاڪ اڳ گڏ هو.

عبدالله صاحب ڪچهرين ۾، محمد ابراهيم جويي جي تعريف ڪئي هئي. ان ڪري هيءَ خبر ترت ئي مون جويي صاحب کي ٻڌائي. هن کي بہ خبر ٻڌي صدمو پهتو. پاڻ تجويز ڏنائين تہ هڪ ميڙاڪو ڪجي. هن جي دوستن، همعصر عملدارن، ۽ واقف ڪارن کي چئجي تہ عبدالله متعلق خيالن جو اظهار ڪن. سندس خيالن، راين ۽ سُٺن ڪمن کي ياد ڪجي. مون تڪڙ ۾ هن بابت مسٽر آفتاب احمد خان سان صلاح ڪئي، جنهن ان ڏس ۾ هڪ يادگار گڏجاڻي ڪوٺائڻ جو بندوبست ڪيو. گڏجاڻي بہ اهڙي جنهن سطح جو عبدالله.جَي ميمڻ حقدار هو. البت هيءَ هڪ ڏکوئيندڙ حقيقت آهي تہ عبدالله پاڻ نہ هوندو، جو پاڻ ٻڌي تہ اسين سڀ سندس متعلق ڇا ٿا چئون؟

[هيءُ مضمون: عَبدالله.جَي ميمڻ: اي مئن لارجر دين لائيف، ڪتاب تان ورتل آهي. هيءُ ڪتاب آغا آفتاب احمد خان، بفينس ڪراچيءُ مان ڇپرائي پڌرو ڪيو. ڪتاب تي سن اشاعت لکيل نہ آهي.]

(ترجمو: غلام محمد لاکو)

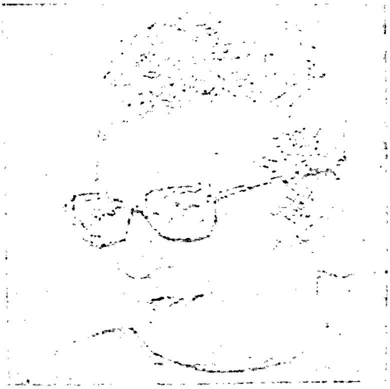

◘

نئون ڪتاب

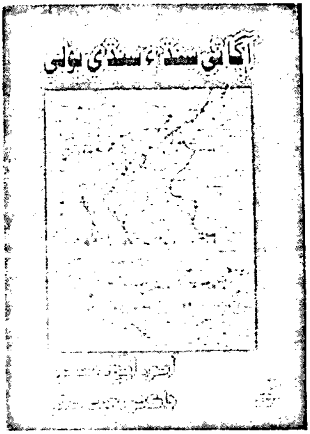

ڪتاب: آگاٽي سنڌ ۽ سنڌي ٻولي
ليکڪ: ايم. ايڇ. پنهور
سنڌيڪار: ڊاڪٽر محبت برڙو
موضوع: سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌي ٻولي
ڇپائيندڙ: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي ڊسمبر 2010ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 240
قيمت: -/120 رپيا

جناب ايم.ايڇ پنهور جي تحقيق سنڌ ۾ سنڌ بابت هڪ وڏي ۽ مڪمل ڪوٽ کي پورو ڪري ٿي. اڄ پاڻ کي انهن ماڻهن ۾ ڳڻيان ٿو، جيڪي علم جو قدر ڪندا ۽ عالم کي عزت ڏيندا آهن ۽ ان ڪري سَڏ رڪان ٿو تہ جيڏو ايم.ايڇ پنهور جو علمي مرتبو آهي اوتروئي ڪين مانُ ۽ مڃتا ملي.

ڊاڪٽر محبت برڙو
سنڌيڪار

◘

فيروز گل ۽ حسين اتفاق آهي جو پنهنجي امانت گل کي سنگيت جي سرن جي مالها ان ئي ريت پارائي هئي ۽ فن منتقل ڪيو هو جيئن نندي ڪنڌ جي تمام وڏي راڳي استاد محمد جمن پنهنجي پٽ شفيع محمد جي اندر ۾ سرن جو سنساراوتي ڇڏيو هو ۽ سنگيت جي سنسار ۾ پسار ڪندي سرن جي آڌار هڪ پاسي هُو پنهنجي امرتا کي ڇهڻ جي چاهنا ۾ سرگرم رهيا ته ٻئي طرف سنڌي سنگيت ذريعي شاهه ڀٽائيءَ جي سدا امر ٻوليءَ کي خدمت جو جذبو ارپيندا رهيا.

پنهنجي سرن جي خزاني کي سنڀاليندي ۽ اڳتي وڌائيندي سنگيت جي دنيا ۾ هُو ڪيترو پري نڪري پنهنجي پرستارن ۽ قدردانن جي ويجهو رهي موسيقيءَ جي بلندين کي ڇهيو، ان سوال جي موٽ ۾ جيڪي ڪجهه چئجي اهو سارو جوڳو آهي.

تاثر

ڪوثر هالائي

سُرَن جا ستارا ڪٿي چمڪندا؟

(امانت گل جي ياد ۾)

ٻسمبر يا ته ڏک پاڻ سان کڻي ايندو آهي يا وري ڏکن جي واديءَ ڏانهن روانو ڪري ڇڏيندو آهي، ان ڪري ئي ته سيني ٻسمبر کي نه وڃڻ جون گذارشون پئي ڪيون، ترسي پوڻ جون ڪوڙ منٿون، اڃا نه وڃ پر ٻسمبر پاڻ وهيٺو. ڪٿي ٿو ترسي سگهي...

موتين جهڙي موسيقار، فيروز گل جي وڇوڙي جو ڏک ختم ئي ڪونه ٿيو ته امانت گل جي وڇوڙي جو گهاءُ ملي پيو آهي. 2010ع جي ٻسمبر جي آخري رات ڪراچي ريڊيو تان ”تارن ڀري رات“ پروگرام ۾ ڪوثر ٻڙي پاران 2010ع ۾ زندگي جي هن پار اسرندڙن جا نالا ۽ تاريخون پئي ڳڻايون ته اهو ڪنهن ٿي ڄاتو ته ڪو 2010ع جي ان آخري سرد رات ۾ امانت گل ۽ اسان جي وچ ۾ 2011ع جي پهرين ئي ڏينهن جي پهرين ئي پهر ۾ وڇوڙو پئجي چڪو هوندو.

استاد فيروز گل جي موسيقيءَ ۾ سنگيتڪاريءَ جا پيرا جيستائين ٻه ويا اتان ئي امانت گل تسلسل طور سرن جي سفر جو سانباهو ڪيو هو ۽

01 جنوري تي اڄ هوُ جيڪو ڏک اسان جي روئڻ جي اظهار لاءِ ڇڏي ويو آهي، لڳ ڀڳ اهڙو ئي ڏک اڄ کان 25-20 سال کن پهرين ڀوپالي ڪلياڻ واري آلاپ ۾ خود ئي روئي گائڪيءَ جو بسترو ويڇايو هو ۽ پنهنجي منڙي ۽ سريلي آواز جي مرتئي تي تڏو وڇايو هو، جڏهن هُو اڻ ڄاتي نامراد قاتل بدنظر جي نانگ کان ڪڪجي پيو هو ۽ سندس آواز راڻي جيان رُسي هميشه لاءِ ويسله گهاتي ڪري ڇڏي هئي ۽ امانت گل ته فيروز گل جو پنر جنم ئي ته هو.

فيروز گل جي موسيقيءَ جي ايام ڪاري واري ڪرت ۾ ته اڪثر ڪري امانت ته ساٿس هٿ ونڊائيندو رهيو هو، ملهار ۾ سندن ريهرسل واري مرحلي دوران ڳايل ڪنهن شاعر جي گيت ”ڪلهه ته رڻ ۾ رات پئي هئي، اڄ ته رڻ ۾ رات پئي آ، پوءِ ڇاهي؟“ جيڪو نظر جي پيٽرن تي آڌارڪ هو، سو ڪڏهن ته نٿو وسري سگهي ۽ انهن آلاپن ۾ اياز جي انهن ٻولن جي سڪ لاهي ڇڏي هئي:

سانوڻ ڪيئن اڪيلو آئين؟
ساجن ڪي ٻہ تہ آڻ الا!

استاد فيروز گل هي زمانو ڇڏيو تہ سنڌي سنگيت جي سُرن جو بار امانت گل کي ڪلهو پيو ۽ بنا شڪ جي سندس ترتيب ڏنل موسيقيءَ فيروز جي روشن فن جي ساک کي هيٺ ٿيڻ هرگز نہ ڏنو ۽ سنڌي موسيقيءَ جو سهارو بڻجي خدمتون جاري ۽ ساري رکيون.

07 نومبر تي سندس پويان پيرا ڪڍندي جمال شاهہ جي امام بارگاهہ واري ايريا کان ٿورو پريرو هڪ وشال هوٽل تي ڪيس ڳولي لڌوسين تہ پري کان سندس آلاپ ڪنن تي پيو، درباريءَ ۾ هوُ ڪنهن غزل جي طرز کي پنهنجو ڪرڻ لاءِ سرن جون حد بنديون ڪرڻ ۾ لڳو پيو هو:

هتان ڪان هوائون روانيون ٿيون
ڪٿي کي صدائون روانيون ٿيون

ٿوري دير کان پوءِ سندس ئي سٽ مان ڪنهن فرمائش ڪئي تہ اردو غزل ٻڌايو:

ان کی وہم وگمان سے نکلے
تیر جیسے کمان سے نکلے

هن جڏهن ڳايو تہ سندس اکين مان لڙڪ لڙي آيا، منهنجي اکين اڳيان مهربان، ملنسار فيروزگل جو تصور اڀري ويو ۽ سڀني حاضرين جي چهرن تي ڏک جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا ۽ ڪاش! آواز ساٿس بيوفائي نہ ڪري ها تہ يقيني طور تي اڄ اهو غزل ريڊيو حيدرآباد جي ميوزڪ لائبريري ۾ گهر ضرور ڪري چڪو هجي ها ۽ ڪير ڄاڻي تہ آواز جو ڏک ڪيترو وسيع جاءِ والارينڌو آهي؟

افسوس! جو سنڌي سنگيت کي اڃا هڪ ٻئي امانت گل جي ڳهرج هئي جو هيءُ ٻيو گل بہ سنڌي سنگيت کي آڌيءَ رات جي سفر ۾ ڪُمَهلو اڌ ۾ ڇڏي ويو هليو آهي ۽ سنڌ نيڻ ڪٿي نهاري پئي تہ هاڻ وري ڪهڙو گل ڪهڙي زماني ۾ سنڌي سنگيت کي سرن سان واسيندو ۽ تيستائين سرن جا ستارا ڪٿي چمڪندا؟ سنڌ هڪ ٽڪائيندڙ انتظار ڪري!!

نئون ڪتاب

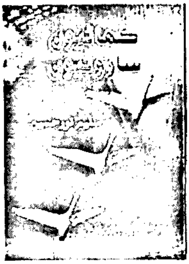

ڪتاب: ڪهاڻيون سارونيون
موضوع: ڪهاڻيون
ليکڪ: سليم نور حسين
ڇپائيندڙ: زندگي پبليڪيشن حيدرآباد 2007ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 124
قيمت: -/130 رپيا

***

نئون ڪتاب

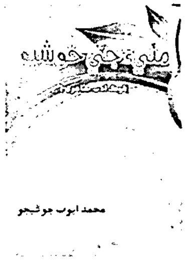

ڪتاب: مٽيءَ جي خوشبو
موضوع: لوڪ شاعري
شاعر: محمد ايوب جوڻيجو
ڇپائيندڙ: سلاٽ پبليڪيشن ڄامشورو سنہ 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 147
قيمت: -/80 رپيا

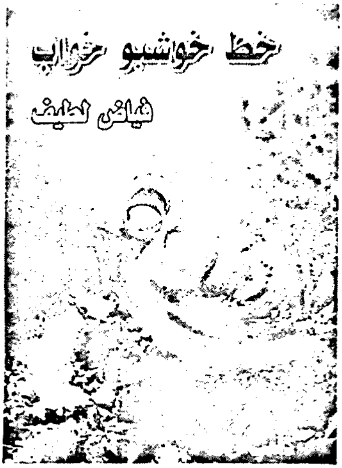

ڪيل آهي تہ هيءُ جيڪو ڪجهہ آهي، لکڻ ضروري آهي. لکڻ کان اڳ ۾ چوڻو آهي تہ مان واڌو جيڪو بہ ڪجهہ لکندس، ان ۾ منهنجي محبت، منهنجو پيار ۽ پاس خاطري ضرور شامل آهي ۽ يقين ڪيو وڃي تہ ليکڪ کان سواءِ شخصي طور بہ اهو ڪِن ڪِن ماڻهن لاءِ، ڪِن ڪِن دوستن لاءِ ۽ ڪِن ڪِن ليکڪن لاءِ ڪجهہ خاص ۽ اهم کان پوءِ وهنواري دنيا آهي.

ادب توڙي ان کان ٻاهر ان ۾ تڪ تور- تنقيد، تعريف ۽ ٻيو بہ گهڻو ڪجهہ ٿي سگهي ٿو ۽ سڀ ڪجهہ بہ ٿي سگهي ٿو، پر پيار جو اظهار الڳ آهي، ان کي ڪنهن ٿاهہ ٿوهہ جي گهرج نہ آهي ۽ مان اهڙي ڪنهن بہ ٿاهہ ٿوهہُ کان سواءِ ٿي

رکيل موراڻي

تبصرو

خط، خوشبو جا خواب ڏسندا آهن

(فياض لطيف جي ڪتاب ”خط خوشبو خواب“ جو مختصر جائزو)

سنڌي ٻوليءَ ۾ خطن جا ڪيترا ڪتابَ شايع ٿيا آهن؟ عالمي ادب ۾ خطن جي ڪتابن جي اهميت ڪيتري آهي؟ خطن جا ڪيترا قسم آهن؟ اهي ۽ اهڙن ٻين موضوعن کي ڇڏي مان فقط اُن ڪتاب ڏانهن اچان ٿو، جنهن ڪتاب بابت مون کي اڄ ڪجهہ لفظ پورا/ اڻ پورا، چَوڻا/ لکڻا آهن. اُهي ادب جي دائري ۾ آهن! اُن کان ٻاهر دوستيءَ جي دائري ۾ آهن! يا اُن کان بہ الڳ! اُن بابت سوچڻ جو مون کي ڪوبہ اُلڪو نہ آهي. مون کي فقط اهو اُلڪو آهي تہ مان جيڪي ڪجهہ بہ دلي طور چوڻ/ لکڻ چاهيان ٿو، اهو ڪهڙن لفظن ۾ اظهار ڪريان؟

مون کي اهو بہ اُلڪو نہ آهي تہ مُروج ٻوليءَ ۾ منهنجو جيڪو بہ ڪجهہ لکڻ آهي، اهو تنقيد آهي يا تعريف؟ ها! منهنجي طرفان اهو قبول چوڻ چاهيان ٿو تہ منهنجي آڏو جيڪو ڪتاب آهي، جنهن تي پيار مان هي ڪجهہ لفظ لکي رهيو آهيان، اهو خطن جو ڪتاب آهي پر مان جيڪڏهن هن ڪتاب کي هڪ خوبصورت ناول ڪوٺيان تہ منهنجي دل وڌيڪ خوش ٿيندي. هيءُ خطن جي فارم ۾ لکيل هڪ خوبصورت ناول آهي. هي خط، ڪتاب جي ليکڪ ۽ منهنجي دوست فياض لطيف مختلف وقتن تي، مختلف دوستن ڏي لکيا آهن، جيڪي هو چاهي ها تہ هڪ ئي وقت، ڪنهن هڪ دوست ڏي بہ لکي پئي سگهيو. ان جي باوجود هنن خطن جو دائرو ٻن ڏهاڪن تي ڦهليل آهي، جنهن جو بظاهر ڪوبہ سبب نہ آهي. ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ ڏينهن جا چار ڏهاڪا گذري ويا آهن، اهو انتظار ڪندي تہ مان اهڙا خوبصورت لفظ/ جملا/ سٽون/ پيرائون ۽ صفحا هٿ ڪريان جهڙا منهنجي دوست

۽ ڪتاب ”خط خوشبو خواب“ جي ليکڪ فياض لطيف استعمال ڪيا آهن ۽ اُچ شدت سان محسوس ڪيو اٿر تہ مان ان ۾ گهڻين ڪوششن جي باوجود بُري طرح ناڪام رهيو آهيان. اهڙو اعتراف ڪندي مون کي ڪابہ هٻڪ نٿي ٿئي. ڇو تہ اهو قبول ڪيل آهي تہ تخليقڪار ئي تخليقي ۽ خوبصورت ٻولي استعمال ڪري سگهندا آهن.

اها هر لکندڙ جي وس جي ڳالهہ نہ آهي ۽ ائين منهنجي بہ وس جي ڳالهہ نہ آهي. مون کي تہ کيس (ليکڪ کي) ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ تڪڙي ردعمل ڏيڻ لاءِ بہ لفظ نٿي مليا ۽ مون سندس ئي لفظن جو سهارو ڳولي ورتو هو، سندس چوڻ مطابق:

”محبتون مريم جيان مقدس هونديون آهن، جيڪي ڪنهن بہ ناتيءَ ۽ نسبت جون محتاج ڪونہ ٿينديون آهن.“

۽ هاڻ ڪتاب بابت لکندي بہ ائين محسوس ٿي رهيو آهي تہ هن ڪتاب ”خط خوشبو خواب“ جي هڪ سؤ سٺ صفحن ۾ رُڳي محبتون ئي تہ آهن. دوستن لاءِ محبتون، ڪتابن لاءِ محبتون، راڳ لاءِ محبتون، وطن لاءِ محبتون ۽ انهن لاءِ محبتون، جن لاءِ محبت لفظ ايجاد ٿيو آهي. محبوبائن لاءِ محبتون. پر وري بہ اهم ڳالهہ اها آهي تہ انهن محبتن ۾ مقدسپڻو ڪيترو آهي؟ ۽ نہ وسارڻ گهرجي تہ مقدسپڻو اکرن/ لفظن مان ظاهر نہ ٿيندو آهي، اهو انهن اکرن/ لفظن جي پُٺ ۾، لِکل اُن احساس مان ظاهر ٿيندو آهي، جيڪو انهن اکرن/ لفظن مان جهاتيون پائيندو آهي. پر اکين سان ڏسڻ ۾ نہ ايندو آهي، اهو فقط محسوس ڪري سگهبو آهي يا اُهو فقط اندر جي اکين سان ڏسبو آهي، جن اکين لاءِ ڀٽائيءَ چيو هو تہ:

اُپٽيان تہ انڌيون، پُوريون پرين پَسن.

۽ اُهي اکيون انهن شخصن جي اندر ۾ هونديون آهن، جن جو اندر مريم جهڙو مقدس هوندو آهي ۽ سچ پچ تہ فياض لطيف مون کي پهريون ڀيرو ملڻ وقت ئي ائين لڳو هو، جيئن هاڻ سندس هيءُ ڪتاب لڳو آهي. محبت سان ۽ مقدسپڻي سان ڀرپور. هڪ دوستي رکڻ جهڙو ۽ پيار ڪرڻ جهڙو شخص (۽ هِت مان خوبصورت ڪهاڻيڪار ۽ جديد ناول نويس اخلاق انصاريءَ کي ڪيئن وساريندس جنهن ساڻس ملايو هو.)

ڪتاب ”خط خوشبو خواب“ فياض لطيف جو پنجون ڪتاب آهي ۽ تخليقي طور ٻيون ڪتاب آهي، سندس پهريون تخليقن جو ڪتاب ”چنڊ ڪکر جي اوٽ“، جيڪو شاعريءَ جو ڪتاب آهي. هونئن سندس ترجمو ڪيل پهريون ڪتاب جڳ پرسڌ مفڪر گرو رجنيش جو ڪتاب ”خُدا زندگي محبت ۽ موت“ آهي ۽ ٻيون ”اوشوءَ جي آتم ڪهاڻي“ آهي، جڏهن تہ سندس ترجمو ڪيل ٽيون ڪتاب نامياري صحافڻ ۽ ليکڪا اوريانا فلاسيءَ جو مشهور ناول آهي ”اڻ ڄاول ٻار ڏانهن خط“، ۽ هن ڪتاب ۾ فياض لطيف جا پنهنجا خط آهن، جن ۾ سندس دل ۽ دماغ ٻئي موجود هوندي بہ دل وڌيڪ ظاهر ٿي بيٺي آهي. هن ڪتاب جو پڙهڻ، محبوبہ سان ڪچهري ڪرڻ وانگر آهي. ادبي حوالي ۾ هيءُ ڪتاب هڪ تخليق آهي، ٻوليءَ جي حوالي ۾ هڪ خوبصورتي آهي ۽ ان کان سواءِ ٻيا ڪيترائي حوالا هن ڪتاب ۾ هڪ ئي وقت موجود آهن. هيءُ ڪتاب محبوبائن کي تحفو ڏيڻ جهڙو تہ آهي ئي، پر هيءُ ڪتاب ساهہ سان سانڍي رکڻ جهڙو بہ آهي!

استاد لغاري

ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري

اشتياق انصاري

سنڌي مرثيه جي اوسر...

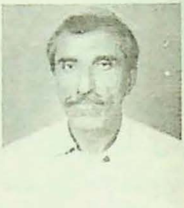

ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي

سنڌي عالمن جي قلمي...

پروفيسر ڊاڪٽر قادر بخش مگسي

ڊاڪٽر غفور ميمڻ

ٺٽ مڪلي ۾ ان جا تاريخي...

آزاد انور ڪانڌڙو

نياز همايوني ۽ جي طويل...

سنڌي شاعري ۾ قدرتي...

پهاڪا ۽ سنڌي ادب

شگفته شاهه

عبدالرزاق ڪلهوڙو

بشير نوناري

تحقيق

برهمڻ آباد نالي مان ظاهر آهي ته هي اصلي ايراني نالو آهي. هيءُ شهر غالباً ايران جي بادشاهه بهمن اردشير جي حڪم سان ٻڌو ويو ۽ انهيءَ لحاظ سان ان جو اصل نالو ’بهمن آباد‘ هو. بهمن اردشير پنهنجي وسيع بادشاهيءَ ۾ انهيءَ سال ئي شهر جوڙ ايا. هڪڙو بهمن آباد خراسان ۾. جو ”ري“ ۽ نيشاپوري شهرن درميان هو. ٻيو عراق (سواد) ۾. جنهن کي پهريائين ’ابيذ اردشير‘ جو نالو ڏنو ويو. مگر پوءِ اهو به ’بهمينا‘ سڏجڻ لڳو. جيئن ته سنڌ کي به اردشير فتح ڪري پنهنجي بادشاهيءَ هيٺ آندو هو ۽ سندس حياتيءَ ۾ سنڌ.تي هن جا مسلسل گورنر مقرر ٿيندا آيا. انهيءَ ڪري سنڌ ۾ پڻ سندس نالي سان شهر ٻڌايو ويو هوندو. انهيءَ جي تصديق مجمل التواريخ مان ٿئي ٿي. جنهن جو مصنف لکي ٿو ته بهمن اردشير هن پاسي به شهر ٻڌايا. هڪڙو ترڪن ۽ هندن جي سرحد نزوار ڪرڻ لاءِ قند ابيل (گنداوا) ۽ ٻيو ’ٻڌيه‘ جي پرڳڻي ۾ ’برهمڻ آباد‘. جنهن جي نالي سان هيئنر منصوره کي سڏيو وڃي ٿو.

- **ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ**

ٽماهي ”مهراڻ“ 1989/1ع، ص 29، 28

استاد لناري

تحقيق

شاهه جي رسالن جي مختصر تاريخ

جنهن زماني ۾ پريس يا ڇاپخانا ڪونه هوندا هئا، ان زماني ۾ شاهه جا رسالا هٿ سان (قلمي ذريعي) لکيا ويندا هئا. جن کي "قلمي" يا "خطي نسخو" چئبو هو. اهڙن آڳاٽن قلمي نسخن کي گهڻو ڪري "گنج" جي لفظ سان منسوب ڪيو ويو.

حقيقت هيءَ آهي ته شاهه جي بيتن ۽ واين جا جداجدا وقتن تي ۽ جداجدا نمونن ۾ گڏ ڪيل، قلمي توڙي ڇاپي مجموعا جن کي اسين رسالا چئون ٿا، سي پڻ ڪشڪول آهن. جن ۾ پنج ڪٺي گڏيل آهي. ان ڪري ئي ڪن اڳين ڏاهن اهڙن مجموعن کي "گنج" ڪري سڏيو آهي. انهي لاءِ ته پڙهندڙ سمجهي سگهن ته "گنج" ۾ هر شيءِ گڏيل آهي(1). پر انهيءَ جو مقصد اهو به ڪونهي ته رسالي ۾ سانوڻ فقير، شيخ اياز ۽ استاد بخاري جي بيتن کي به ڪٺي شامل ڪجي ۽ مٿان لکي ڇڏجي- "شاهه جو گنج!" چوڻ جو مقصد هيءُ آهي ته اهڙو ڪلام جيڪو ٻولي، مفهوم، فڪر ۽ جماليات ۾ ڀٽائيءَ جي ڪلام جي مشابهه هجي، جنهن کي وڏي ڪوشش ۽ غور فڪر بعد به ڌار ڪري نه سگهجي، جهڙوڪ: شاهه ڪريم، شاهه عنات، قاضي قادن، تمر فقير، خواجه محمد زمان لنواري وارو، عبدالرحيم گرهوڙي، نبي بخش قاسم وغيره جو ڪلام ته اهڙي ڪلام کي "گنج" ۾ قبول ڪرڻ جو جواز پيدا ٿي سگهي ٿو. باقي اهڙو ڪلام، جيڪو ڀٽائي جي ڪلام کان ڪوهين ڏور بيٺو هجي. مينا ج، رس، تاثير، معنيٰ ۽ گهاڙيٽي ۾ ڀٽائيءَ جي ڪلام کي ويجهو ئي نه وڃي. هلڪي، ۽ سطحي ٻولي تي مبني هجي ته اُن ڪلام کي رسالي ۾ شامل ڪري "ٽوَنَ ۽ لَڏل بيتن" جو نالو ڏيئي، ڀٽائيءَ جي رسالي کي داغدار بنائڻ ڪانسواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي.

ڀٽائي کي پڙهندڙ ماڻهو، ڀٽائيءَ جي ڪلام کي ائين سڃاڻندو آهي، جيئن سونارو سونَ کي، جواهري مالڪ کي ۽ پروانو آڳ کي. باقي اسان جهڙن ڪم علم ۽ ڪم عقل ماڻهن کي، جنهن به چيو "هيءُ ڀٽائي جو بيت آهي" ته اسان چيو "واهه! واهه!" ڪنهن چيو- "مون ڀٽائيءَ جا نوان ۽ اڻڇپيل بيت هٿ ڪيا آهن" ته به اسان چيو- "واهه! واهه!" اسان اهو پرکيو ئي ڪونه ته "هيءُ هيرو آهي يا شيشو!" بلڪ اسان اهو به ڪونه سڃاتو ته "هيءُ هيرو آهي يا پلاسٽڪ."

شاهه جا رسالا 18 سُرن کان وٺي 26، 28، 29، 30، 31، 32، 34، 36 بلڪ 40 ۽ 41 سُرن تي وڃي ڇيهه ڪن ٿا(2). شاهه جي رسالن سان هميشه اها ناانصافي ٿي آهي ته ڪنهن رسالي ۾ ڪلام جو ڪل تعداد بنهه ٿورڙو آهي ته ڪنهن رسالي ۾ ان جو تعداد بنهه گهڻو (ملاوت ڪيل) آهي. شاهه جي رسالي جي ساهمي سون برابر ڪنهن به نه بيٺي آهي، ان جو اصل سبب "شاهه جي ڪلام جو بروقت موجود نه هجڻ" آهي. هڪ علمي روايت موجب "شاهه صاحب، پاڻ پنهنجي ڪلام کي ٽن

جلدن ۾ جمع ڪرايو، پر عُمر جي آخري ڏينهن ۾، اُهي ٽيئي بياض پاڻ پنهنجي هٿن سان ڪراڙ ڍنڍ ۾ پاڻي داخل ڪري ڇڏيائون(1).“ ڪن فقيرن جي عام روايت موجب ”تمر فقير وٽ لکيل ’شاهه جو رسالو‘ موجود هو.“ ٻي روايت هيءَ به آهي ته شاهه صاحب جي ڪلام جو اصلوڪو نسخو تمر فقير جي حفاظت ۾ هوندو هو. جيڪو فقير، لطيف سائين جي پهرين گادي نشين سيد جمال شاهه جي رنجش سبب، پٽ شاهه کان ڪڇ ڏانهن ويندي، اڏيري لال ۾ دائري وارن سيدن وٽ امانت طور رکيو هو ۽ سندس وفات کان پوءِ به انهن سيدن وٽ رهيو(3). البت شاهه صاحب جي وفات کان 28 ورهيه پوءِ سندس پهريون رسالو ”درگاهه ٻلڙي وارو اصلي رسالو“ باقاعده صورت ۾ لکيو ويو(1). ان بعد ٻيا قلمي دستي نسخا لکجڻ شروع ٿيا. هن وقت تائين مختلف رسالن ۽ ڪتابن جا مطالعي مان اسان کي جن به قلمي توڙي ڇاپي نسخن بابت، جيتري به معلومات حاصل ٿي سگهي آهي، اها سالن جي ترتيب سان هيٺ ظاهر ڪجي ٿي:

نمبر	رسالن جو تفصيل	سن
1.	تمر فقير وارو رسالو، ص 110(1). محققن جو خيال آهي ته حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ جي وفات وقت تمر فقير وٽ ’شاهه جو رسالو‘ موجود هو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڀانهي خان شيخ جي جاکوڙ ۽ تحقيق موجب، شاهه صاحب جي زماني کان وٺي هڪ اهڙو نسخو موجود هو، جنهن کي تمر فقير لکيو ۽ سنڀاليو، ۽ اڳتي هلي اڏيري لال سيدن وٽ امانت طور رکيائين. ڊاڪٽر بلوچ صاحب شاهه جو رسالو جو ڪلام، جلد پهريون (مقدمو) ص 71، 75، 109، 110 ۽ 113 تي ۽ ڀانهي خان شيخ، شاهه جو رسالو جلد پهريون (مقدمو) ص 24 تي اهڙا حوالا رقم ڪيا آهن. روايت آهي ته تمر فقير واري نسخي تان، سُرن جي ترتيب موجب ٻه نسخا تيار ڪرايا ويا، جن مان هڪ پٽ تي رهيو ۽ ٻيو درگاهه ڪريمي تي رکيو ويو. تمر فقير وارو نسخو ڪنهن محقق جي نظر مان ناهي گذريو، ان ڪري اُن بابت وڌيڪ ڪجهه به چئي نٿو سگهجي.	نامعلوم
2.	درگاهه ٻلڙي وارو اصلي رسالو، ص 74(1). شاهه صاحب جي وفات کان 28 ورهيه پوءِ لکيو ويو، سُر ڪيترا هئا، اهو معلوم ٿي نه سگهيو آهي. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي صاحب جي مطالعي هيٺ رهيو.	1196ھ/ 1780ع
3.	درسگاهه منصوره وارو قلمي نسخو، ص 83(1). هن ۾ 30 سُر، 1829 بيت ۽ 118 وايون شامل آهن، ڪل شعر 1947 ٿين ٿا. سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو. اڳيان- پٺيان ڪجهه پنا ڦاٽي وڃڻ سبب اصل شعرن جو تعداد معلوم نه آهي. هي 12هين صدي هجري جي آخر ۾ لکيو ويو. هيءُ نسخو اصل ۾ شهر مٽياري جي ڪنهن عالم جي ڪتبخاني جو هو. ڪاتب جي نالي ۽ ڪتابت جي سن واري عبارت ضايع ٿيل آهن.	1200ھ (شايد؟)
4.	ابوبڪر فقير جو لکيل رسالو، ص 86(1) شاهه جي رسالي جي فقط ٽن سُرن مان چونڊيل بيتن ۽ واين جو هيءُ مختصر مجموعو، ڪاتب فقير ابوبڪر ظهر وقت تاريخ 25 ذيقعد 1206هجريءَ ۾ لکي پورو ڪيو. سُر سسئي، سُر مومل راڻو ۽ سُر عمر مارئي تي مشتمل آهي. جملي بيت 407 ۽ وايون 31 لکيل آهن. پٽ واري لکيل گنج کان به هڪ سال اڳ جو لکيل آهي.	1206ھ

5.	مبين اسماعيل جو لکايل گنج (رسالي مان) هن ۾ 29 سُر، 4041 بيت ۽ 287 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 4328 ٿين ٿا. سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو ۽ ڪارايل تي پورو ٿئي ٿو. ڪاتب جو نالو فقير عبدالعظيم عرف وڏل شاهه يا فقير عبدالعظيم رمضان جت ساڪن بدين لکيل آهي. هن رسالي کي "پٽ وارو گنج" چيو ويندو آهي.	1207ھ
6.	سيد ابراهيم شاهه وارو قلمي نسخو، ص 74(1). هي سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو. هن ۾ ڪيترائي نوان بيت آهن. هيءُ قلمي رسالو، گنج واري سلسلي جي رسالن ۾ ڳڻجي ٿو. هيءُ نسخو ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي کي مليو. سندس لکڻ موجب ته "سيد ابراهيم شاهه واري بياض جي ترتيب بلڪل نرالي آهي."	1207ھ
7.	قاضي موسيٰ وارو قلمي رسالو، ص 72(1). هن ۾ 19 سُر، 1283 بيت ۽ 86 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 1369 ٿين ٿا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب کي جامع مستند متن جي تياري لاءِ ڪم ڪندي هٿ آيو. وڌيڪ معلومات ميسر نه آهي.	1207ھ
8.	آڳاٽو اڌپورو قلمي نسخو-1، ص 89(1). هن نسخي جا فقط 46 ورق دستياب ٿيا آهن. جن ۾ 17 سُر، 468 بيت ۽ 17 ڪافيون/ وايون شامل آهن(1). ٽوٽل شعر 485 ٿين ٿا. هيءُ نسخو سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو. سُرن ۾ آيل بيتن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي هڪ انتخاب آهي. موجود ورقن ۾ ڪٿي به ڪاتب ۽ ڪتابت جو سن وغيره لکيل نه آهي.	نامعلوم
9.	آڳاٽو اڌپورو قلمي نسخو-2، ص 89(1). هن نسخي جا فقط 43 پنا هٿ آيا آهن جن ۾ 5 سُر (ڪلياڻ، سريراڳ، سامونڊي، سهڻي ۽ سسئي) 316 بيت ۽ 17 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 333 ٿين ٿا. هن ۾ فقط سُر سامونڊي سڄو سربستو موجود آهي. بيتن جي ترتيب برٽش ميوزيم واري نسخي سان ملندڙ جلندڙ آهي.	نامعلوم
10.	آڳاٽو اڌپورو قلمي نسخو-3، ص 90(1). هن جا فقط 07 ورق (14 صفحا) دستياب ٿيا آهن. جيڪي سِٽي مان ٺهيل آڳاٽي ميرانجهڙي ۽ ٿلهي ڪاغذ جا آهن. انهن ورقن ۾ هيٺين سُرن جا ٽورا ٽورا بيت شامل آهن. ڪلياڻ ۽ جمن، بيراڳ، يعني بروو سنڌي، سورٺ، رپ، سامونڊي ۽ ڪارايل حاشيه ۾ مومل راڻي جا بيت لکيل آهن. لڳي ٿو ته هيءُ مجموعو هڪ انتخاب آهي. ڪاتب جو نالو ۽ ڪتابت جي تاريخ/سال ميسر نه آهي.	نامعلوم
11.	خيرپور وارو قلمي نسخو، ص 100(1). هن ۾ اڌوگابرا 27 سُر، 2846 بيت ۽ 185 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3031 ٿين ٿا. اصل ۾ هيءُ نسخو خيرپور جي مير صاحبن جو هو. جنهن ۾ اندر مير علي مراد خان جون مُهرون لڳل آهن. هيءُ نهايت زبون منتشر حالت ۾ ۽ دستياب ٿيو. سڄو نسخو لڳ ڀڳ پندرنهن سَوَن صفحن تي مشتمل هو. ڪاتب صورتخطي اردو تهجي ۾ لکي آهي. سندس نالو غالباً سيد قا[ئم علي شاهه] هو!!؟	1249ھ (شايد؟)
12.	انڊيا آفيس لائبريريءَ وارو قلمي نسخو، ص 85(1).	نامعلوم

	هن ۾ 26 سُر، 1443 بيت ۽ 53 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 1496 ٿين ٿا. شروعات سُر سسئي سان ٿئي ٿي. سُرن ۽ بيتن جي ترتيب برٽش ميوزيم واري نسخي سان ملي ٿي، ڪاتب سُرن جي وچان ڪي بيت ۽ وايون ڇڏي ڏنيون آهن، جيڪي آخر ۾ سُر وار سنياري لکيون اٿس. هن ۾ ڪي سُر رهيل بہ آهن، جهڙوڪ ”سُر ليلا چنيسر“ وغيره. هيءُ نسخو انڊيا آفيس لائبريري لنڊن ۾ (No. “Sind 3”) محفوظ آهي.	
.13	پير عباس علي شاهہ وارو نسخو، ص 102(1). هن ۾ 204 صفحا باقي آهن، سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو، بيت 1012 ۽ وايون 86 شامل آهن. ٽوٽل شعر 1098 ٿين ٿا. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ محفوظ آهي. سنڌي الف-ب جي صورتخطيءَ مان اندازو ٿئي ٿو تہ هيءُ نسخو ويجهي پوئين دور ۾ نقل ڪيو ويو آهي. ڪاتب نهايت ئي خوشخط آهي ۽ ڪِن حرفن (ٺ، ڄ، ڙ، ڦ ڪ، ڱ، ڳ ۽ ڻ) لاءِ پنهنجي طرفان سهٽائي خاطر ڪي خاص صورتون قائم ڪيون اٿس.	نامعلوم
.14	ميين عبدالڪريم طبيب ٺٽوي وارو قلمي نسخو-1، ص 88(1). هن ۾ 26 سُر، 1800 بيت ۽ 74 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 1874 ٿين ٿا. هي سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو. اڳيان پويان ڪي ورق ڦاٽل اٿس. سنہ ۽ برٽش ميوزيم واري نسخي وانگر لڳي ٿو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪي هٿ آيو، جنهن معاوضو ڏياري، ”انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي“ ۾ محفوظ ڪرايو. سُر پورب ۽ رامڪلي ڪان پوءِ پنجن ورقن ۾ تمر فقير صاحب جا بيت لکيل آهن. سُر سورٺ هيٺ ڪن بيتن ڪي جدا ڪري لکيو ويو آهي ۽ انهن بابت ڄاڻايو ويو آهي تہ اِهي شاهہ صاحب جا نہ آهن پر ٻئي ڪنهن جا چيل آهن: ”ايضاً سُرود سورٺ از گفتار ڪِسي ديگر.“	نامعلوم
.15	ميين عبدالڪريم طبيب ٺٽوي واروقلمي نسخو-2، ص 88(1). هيءُ سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو، آخر ۾ ڪي ورق ڪُٽل اٿس، باقي رسالي ۾ 26 سُر، 1582 بيت ۽ 83 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 1665 ٿين ٿا. هي بہ برٽش ميوزيم واري نسخي وانگر لڳي ٿو. ڪتابت جو سن ۽ ڪاتب جو نالو آخري پنن تي نہ هجڻ سبب معلوم نٿا ٿين. ڪن سُرن جا نالا هن طرح اٿس: گنڌري، ڪاموڏ، ڏاهر، ڪاپائتي متعلق ڏاهر، ۽ مرثيہ (= ڪيڏارو)	نامعلوم
.16	ميين عبدالڪريم طبيب ٺٽوي قلمي نسخو-3، ص 88(1) ص 4(4). هن جو حوالو فقط حاشيہ ۾ ملي ٿو، سنڌالاجي ۾ محفوظ ڪرايل آهي.	نامعلوم
.17	مير علي احمد خان ٽالپر وارو قلمي نسخو، ص 83(1). هن ۾ 29 سُر، 2064 بيت ۽ 111 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 2175 ٿين ٿا. سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو. سُر سسئي ۾ بيتن جو سنہ برٽش ميوزيم، ڪئپٽن اسٽئڪ ۽ درسگاهہ منصوره وارن رسالن ۾ آيل بيتن وانگر لڳي ٿو، ڪاتب هي رسالو سهٽي پڪي صورتخطي ۾ لکيو. البت نظر پئي مان ”بلاول و صبحي“ ۽ ”ڏول مارو“ بہ پيرا لکيائين. هن جا ڪي ورق ضايع ٿي ويا آهن. ان ڪري بيتن ۽ واين جو اصل تعداد معلوم ڪرڻ مشڪل آهي.	نامعلوم
18	ميين موسيٰ مداح ٺٽوي وارو قلمي نسخو، ص 90(1). هن ۾ 31 سُر، 2516 بيت ۽ 92 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 2608 ٿين ٿا. پهريون سُر ڪلياڻ	1257ھ (ڪان پوءِ)

	آهي. پڇاڙيءَ ۾ آيل هر وائي کي ڪافي ڪري لکيو اٿس. هيءُ رسالو ميين عبدالڪريم طبيب ٺٽوي جي ڪتابن مان مليو. ڪاتب جو نالو ڏنل ڪونهي. سُر سسئي کي پنجن سُرن بدران گڏي هڪڙو ”سُر سسئي“ ڪري لکيو اٿس.	
.19	خيرمحمد فقير هالائي (سانوڻي) وارو دستخط نسخو، ص 91(1). هن ۾ 35 سُر، 2921 بيت ۽ 211 وايون شامل آهن ٽوٽل شعر 3132 ٿين ٿا. هن جي شروعات ڪلياڻ سان ٿئي ٿي. هن ۾ سُر بسنت شامل نه آهي. اندر ڪِن صفحن جي حاشين تي ڪي وڌيڪ بيت لکيل آهن، سُر کي سُرود ڪري لکيو اٿس.	1267ھ
.20	آخوند فضل علي وارو دستخط نسخو، ص 91(1). هن ۾ 35 سُر، 2909 بيت ۽ 220 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعرن جو تعداد 3129 ٿئي ٿو. شروعات ڪلياڻ سان ٿئي ٿي. هن ۾ سُر بسنت ڏنل نه آهي. ڪاتب پنهنجو نالو هن طرح لکيو آهي: از دست حقير پُر تقصير آخوند فضل علي ولد محمد حافظ ساڪن شهر نصرپور. در اوطاق پير صاحب مرحوم احمد شاھ عليه الرحمة. نسخي جي آخر ۾ ٽيھ اکري ڏنل آهي. هِن ۾ سُر سهڻي تائين هر داستان کي جدا جدا عنوان سان نروار ڪيو ويو آهي. جيئن ته (سُر ڪلياڻ ۾) ”دوير در داستان اڳهي اڳهائي“ (سُر جمن ۾) ”پنجم در داستان قرب ڪبريا“ (سُر سهڻي ۾) ”شش در داستان ساهڙ جا سينگار“.	1269ھ
.21	مير امام بخش خان ٽالپر جو لکايل رسالو، ص 92(1). هن ۾ 34 سُر، 3200 بيت ۽ 215 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3415 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو، وچان کي ورق ڪُٽل اٿس. حاشين ۾ پيا ڪي رهجي ويل بيت لکيل آهن. هيءُ رسالو ڪاتب محمد حافظ ڳوٺ لٺي (تعلقو هالا) واري جو لکيل آهن.	1270ھ
.22	مائِي مُلي نعمت جو لکيل رسالو، ص 75(1). هيءُ رسالو ”ديري سرڪار ڪلان عالي مدار“ يعني سرڪار عالي مدار مير نورمحمد خان (بن مير مراد علي خان) جي ديري، مائي مُلي نعمت کان لکايو ۽ ڪيس اجوري طور وڏو خرچ ۽ جججهي امداد ڏني. ديري جي انهي قدرداني سان مُلي نعمت هيءُ رسالو سهڻي خط ۾، سونهري جدولن سان سينگاري تاريخ 28 جمادي الثاني سن 1270هجري تي لکي پورو ڪيو. هيءُ قلمي نسخو ڊاڪٽر دائودپوٽي کي سن 1957ع ۾ مليو، لڳ ڀڳ ٽرمپ صاحب واري رسالي ۾ ہن استعمال ٿيل نسخن جي مشابھ آهي.	1270ھ
.23	ٺوڙهي لٺي (ڪڇ وارو) قلمي نسخو، ص 1(4). هيءُ نسخو ميان محمد حافظ جو لکايل آهي وڌيڪ معلومات ميسر ناهي.	1270ھ
.24	حاجي هدايت الله هالائي جو دستخط نسخو، ص 92(1). هن ۾ 34 سُر 3247 بيت ۽ 226 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3473 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. هيءُ رسالو نصرپور جي مشهور حڪيم ۽ فارسي دان ديوان ٺارومل، ميان هدايت الله هالائي کان اجوري تي لکايو.	1270ھ
.25	آخوند محمد شفيع جو دستخط نسخو، ص 93(1). هن ۾ 35 سُر، 1841 بيت ۽ 115 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 1956 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو، وچان ڪافي پنا ڪٽل اٿس. هن رسالي جا سُر داستانن ۽ فصلن ۾ ورهايل نه آهن. هن ۾ سُر سسئي آبري سڄو ضايع ٿيل آهي، جيڪڏهن نسخو سالم هجي ها ته سندس	1273ھ

	شعرن جو تعداد وڌيڪ بيهي ها.	
26.	امید علي نظاماڻي جو دستخطي نسخو، ص 93(1). هن ۾ 34 سُر، 2933 بيت ۽ 213 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 3146 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو، هيءُ نسخو پير حسين علي شاهه پٽائي پنهنجي مريد اميد علي نظاماڻي کان لکارايو. ڪاتب هرهڪ سُر کي "باب" جي عنوان سان لکي پوءِ سُر جو نالو ڏنو آهي. نسخي جي حاشين تي هُن ڪيترن ئي بيتن جون بيون پڙهڻيون به لکيون آهن ۽ ڪٿي ڪٿي حاشين ۾ سچا بيت ۽ وايون به قلمبند ڪيا اٿس. هيءُ رسالو پٽ جي پير جي هدايت مطابق سندس مريد لکيو، انهي ڪري هن ۾ اهي سڀ بيت شامل ڪيا ويا، جيڪي مُرشد وٽ قابلِ قبول هئا.	1275ھ
27.	فقير عبدالرحمٰن نورنگ پوٽي جو دستخطي نسخو، ص 94(1). هن ۾ 30 سُر، 2741 بيت ۽ 177 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 2918 ٿين ٿا، هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو پر اڻپورو نسخو آهي. موجوده بيتن ۾ سُر ڪاموڏ بعد آخر ۾ سُر مومل راڻو، سُر ڏاهر ۽ سُر ڪاپائتي ڏنل آهي. هن جا پهريان ۽ آخري ورق ڪٽل آهن ۽ وچان به ڪي ورق ضايع ٿي ويا آهن. سُر داستانن ۽ فصلن ۾ ورهايل نه آهن.	1275ھ
28.	محمد صالح مجاور وارو دستخطي نسخو، ص 94(1). هن ۾ 35 سُر، 3030 بيت ۽ 215 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعري 3245 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. هن ۾ سُر بسنت شامل نه آهي. هي رسالو حاجي محمد صالح ولد حافظ ويٺو مجاور ساڪن هالاڪندي، تاريخ 14 ماهه ربيع الثاني 1277هجري تي لکي پورو ڪيو. سُر کي سُرود ڪري لکيو ويو آهي. سُر ڪلياڻ جي پهرين ٽن داستانن مان هرهڪ کي ان ۾ شامل بيتن جي مضمون مطابق عنوان ڏنل آهين، جيئن ته: فصل اول در ذڪر توحيد فصل دويم در داستان تعريف عشق. فصل سيويم دربيان آزار محبت.	1277ھ
29.	دلدار فقير وارو قلمي نسخو، ص 75(1). هن ۾ 34 سُر، 2915 بيت ۽ 174 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3089 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. هن ۾ سُر ڍول مارو ۽ بسنت بهار شامل نه آهن. هي نسخو شايد تمر فقير واري گنج جو اُتارو آهي. هيءُ رسالو ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب کي مليو. معلوم ٿو ٿئي ته (دلدار) فقير ڪڇ ڀُڄ جو وينل هو، هن ۾ ڪيترائي اهڙا بيت آهن جي پٽ واري گنج ۾ موجود ڪونهن.	1279ھ
30.	ڪڇ وارو (مختصر) قلمي بياض، ص 95(1). هن ۾ 17 سُر، 851 بيت ۽ 60 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 911 ٿين ٿا. بيتن جي ترتيب مان لڳي ٿو ته هيءُ رسالو انتخاب آهي. سُرن جي جوڙجڪ برٽش ميوزيم واري نسخي سان ملندڙ آهي، متن جي پهرين صفحي کان اڳ واري صفحي تي ڪاتب رسالي لکڻ جي شروعات واري تاريخ هن طرح ڏني آهي: "شروع ماهه جمادي الثاني بتاريخ 20 روز جُمع 1279هجري" هن ۾ ڪڇ جي شاعر فاضل شاهه جو جوڙيل منظوم قصو "ليليٰ مجنون جو" غوث محمد شاهه جا بيت ۽ ڪن ٻين شاعرن جا چيل نظم به آندل آهن.	1279ھ
31.	نامعلوم ڪاتب جو لکيل قلمي نسخو، ص 5(4). هن ۾ 28 سر ۽ 199 ورق آهن. منصوره ۾ موجود آهي، وڌيڪ معلومات دستياب نه آهي.	نامعلوم

32	قاضي عبدالحميد جو دستخطي نسخو، ص 95(1). هن ۾ 36 سُر، 3238 بيت ۽ 219 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3457 ٿين ٿا. تحرير نهايت سهڻي آهي. 36 سُرن وارن نسخن ۾ هيءُ آڳاٽي ۾ آڳاٽو آهي. هر سُر جي مُنڍ ۾ ڪاتب داستانن جو وچور فارسي ۾ ڏنو آهي. مثلاً: "سُرود ساموندي، مشتمل برسه داستانه است" سُرڪلياڻ سان شروع ٿيندڙ هي رسالو ميان محمد بن حسين نالي ڪنهن علم دوست، ڪاتب عبدالحميد بن قاضي عبدالباقي کان لکارايو. ڪاتب عبدالحميد عالم فاضل شخص هو ۽ سندس تحرير پڻ نهايت سهڻي هئي. هن هيءُ نسخو جمعي جي ڏينهن 17 جمادي الثاني 1281هجري تي لکي پورو ڪيو.	1281ھ
33	عبدالحق هالائي جو دستخطي نسخو، ص 96(1). هن ۾ 36 سُر 3482 بيت ۽ 246 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 3728 ٿين ٿا. هي ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. آخر ۾ سسئي جي ٽيهه اکري ڏنل اٿس. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي صاحب جي نظر مان گذريو. جنهن هن نسخي کي بلڙي واري نسخي سان ڀيٽيو. ڪاتب عبدالحق هالائي 29 ربيع الاول سنہ 1282هجري تي لکي پورو ڪيو. هيءُ نسخو مير عبدالحسين خان سانگي جي ملڪيت رهيو. هن ۾ سُرن جي فهرست مير عبدالحسين خان سانگي پنهنجي هٿ اکرن سان لکي.	1282ھ
34	ميين نورمحمد سندس پُٽ ۽ ڀائي عزيز جو دستخط نسخو، ص 97(1). سُر ڪلياڻ سان شروع ٿيندڙ هن رسالي کي سنہ 84- 1283هجريءَ ۾ شيخ نورمحمد مَنهيين قادري، سندس فرزند دوست محمد ۽ ڀائي هڪ عزيز ميين احمد فقير هيٺين ريت لکي پورو ڪيو. (الف) ميين نورمحمد خلف شيخ محمد شفيع، سُر ڪلياڻ کان سُر سسئي آبري تائين (ب) ميين دوست محمد ولد شيخ نورمحمد سُر معذوري کان سُر ڪاهوڙي تائين (ج) ميين احمد فقير ولد مرحوم حاجي محمد مهيہ باقي سُر لکي پورا ڪيا. رسالي جا ڪاتب عالم فاضل هئا، انهي ڪري صحت جي لحاظ سان هيءُ نسخو وڌيڪ اهميت رکي ٿو. هن نسخي ۾ سُر بسنت بهار شامل نہ آهي. شيخ نورمحمد قادري سنڌي لفظن جي معنيٰ فارسيءَ ۾ قلمبند ڪئي آهي ۽ پڻ تصوف جي ڪن نُڪتن جي شرح حاشين ۾ لکي آهي.	1284ھ
35	ميين احمد ڀٽائيءَ جو دستخطي نسخو-١، ص 97(1). هن ۾ 34 سُر، 3114 بيت ۽ 217 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 3331 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. متن جي حاشين ۾ ميين احمد تصوف جي مسئلي طرف فارسيءَ ۾ اشارا آندا آهن. هيءُ نسخو مير عبدالحسين خان سانگي جي مطالعي هيٺ رهيو. غالباً مير عبدالحسين خان سانگي جي همت افزائي سان ميين احمد ڀٽائي رسالي جا گهڻا کي نقل اُتاريا.	1294ھ
36	شهداد جمالي وارو رسالو، ص 78(1). هن ۾ 36 سر آهن، آخر ۾ بسنت ۽ ان کان پوءِ سسئي جي ٽيهه اکري ڏنل آهي. سڀني سُرن جي پويان "جو" ڏنل آهي. جيئن "سُر مومل راڻي جو" هي بمبئي جي پهرين ڇاپي کي سامهون رکي اتاريو ويو. سُر يمن جي آخر ۾ فارسي غزل "ساقيا برخيزو در ده جام را- خاڪ برسر ڪن غمِ ايام را" قلمبند ٿيل آهي.	1300ھ

37.	مبين حسين جو دستخط نسخو، ص 98(1). هن ۾ 41 سر، 3792 بيت ۽ 309 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 4101 ٿين ٿا. هي سر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ هنڌ هن رسالي جا 42 سُر بہ لکيا آهن. (ص 130-147 جلد پهريون) نون سُرن ۾ گجري، سُيراج، ڪانرو ۽ گوڙنري شامل آهن. جن ۾ هندي ۾ ساجن جي سينگار جا بيت ڏنل آهن. هي نسخو اول مبين محمد لکڻ شروع ڪيو. ميون محمد ۽ ميون حسين ٻيئي پلئر ۽ مبين احمد پٽائي جا پاٽيجا هئا. ميون حسين وڏو راڳائي هو ۽ پٽ تي راڳ جو اڳواڻ هو.	1300ھ
38.	نيڪ محمد جو دستخطي نسخو، ص 99(1). هن ۾ 34 سر، 3899 بيت ۽ 235 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 4134 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. هيءُ نسخو پٽ واري روايت تي مشتمل آهي. پٽائي جي ساندن فقيرن جي ملڪيت رهيو. هن جو ڪاتب نيڪ محمد آهي. سُرن هيٺ ڪٿي 'فضل' ۽ ڪٿي 'داستانو' ڪري لکيا اٿس. سسئي جي پنجن سُرن کي "باب" ڪري ڄاڻايو اٿس. رسالي جا شروعاتي 9 پنا زبون ٿيل آهن، انڪري اصل بيتن ۽ واين جو تعداد وڌيڪ هوندو.	1303ھ
39.	مبين احمد پٽائيءَ جو دستخطي نسخو-2، ص 98(1). هن ۾ 34 سُر، 3218 بيت ۽ 223 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 3441 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. پني جي ماپ توڙي سُرن جي ترتيب جي لحاظ سان هيءُ اتارو 1294هجري واري نسخي جهڙو آهي. البت ورقن جي تعداد ۽ بيتن ۽ واين جي تعداد ۾ فرق آهي.	1304ھ
40.	مبين احمد پٽائيءَ جو دستخطي نسخو-3، ص 98(1). هيءُ نسخو اڻپورو آهي ۽ ان جا فقط 56 ورق منتشر ۽ زبون حالت ۾ دستياب ٿيا آهن. انهن ورقن ۾ ڪٿي بہ ڪتابت جي تاريخ ڄاڻايل نہ آهي. مبين احمد پٽائي شاهہ جي رسالي جا هڪ کان وڌيڪ نسخا لکيا، جيڪي گهڻو ڪري سڀ وڏي تختي وارن ورقن تي لکيل آهن، مگر هيءُ نسخو ٻين کان اڳئين نسخن وانگر ننڍي تختي تي لکيل آهي ۽ ٿي سگهي ٿو تہ مبين احمد هيءُ رسالو سڀ کان پهريان لکيو هجي.	نامعلوم
41.	برٽش ميوزيم (لنڊن) وارو قلمي نسخو، ص 84(1) هن ۾ 28 سُر، 1822 بيت ۽ 86 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 1908 ٿين ٿا. هي سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو. هن کي رسالي بدران بياض ڪري لکيو اٿس. هي نسخو 14 فيبروري 1886ع کان اڳ ميوزيم جي ڪتب خاني ۾ شامل ٿيو ۽ ان جو نمبر آهي: (OR 2987). سُرن جي ترتيب ۽ بيتن جي تعداد مان اندازو ٿئي ٿو تہ هيءُ نسخو 12 صدي هجري جي آخر ۾ لکيل اڳئين نسخن مان هڪ آهي ۽ غالباً ڪڇ جي روايت مطابق آهي. اندر متن ۾ تمر فقير ۽ ٻئي ڪنهن شاعر جي بيتن کي جُدا عنوان هيٺ لکيو ويو آهي.	1304ھ
42.	ڪيپٽن اسٽئڪ وارو قلمي نسخو، ص 90(1). هن ۾ 24 سُر 1714 بيت ۽ 73 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 1787 ٿين ٿا. هي سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو. هيءُ رسالو سنڌ ۾ ڪپتان اسٽيڪ جي ملڪيت رهيو. سن 1304هجري ۾ هيءُ نسخو "ڪتبخانہ مِلي مَلِڪ" (تهران، ايران) لاءِ حاصل ڪيو ويو ۽ هن وقت انهيءَ ڪتبخاني ۾ محفوظ آهي.	1304ھ

43.	ظفر ڪاظمي وارو قلمي نسخو، ص 2(4). هي سُر سسئي سان شروع ٿئي ٿو. هن ۾ 224 صفحا باقي آهن وڌيڪ معلومات ميسر نہ آهي.	نامعلوم
44.	نامعلوم ڪاتب جو لکيل نسخو، ص 4(4). بلڙي ۾ موجود آهي. وڌيڪ معلومات ميسر ٿي نہ سگهي.	1780ع (شايد؟)
45.	نامعلوم ڪاتب جو لکيل نسخو، ص 5(4). هن ۾ 26 سُر آهن، هن جا 146 ورق دستياب ٿيا، انڊيا آفيس لائبريري ۾ موجود آهن.	نامعلوم
46.	نامعلوم ڪاتب جو لکيل نسخو، ص 5(4). هن ۾ 28 سُر آهن، هن جا 284 ورق مليا. برٽش ميوزيم ۾ موجود آهي. ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز پاران 1969ع ۾ ٻيهر شايع ڪرايو ويو.	نامعلوم
47.	مير عبدالحسين خان سانگيءَ جو لکايل رسالو، ص 76(1). هيءُ قلمي نسخو تاريخ 17 ذوالقعد 1307هجري تي لکجي پورو ٿيو، سنه ۽ صورتخطي مان معلوم ٿئي ٿو تہ مير عبدالحسين خان سانگي هيءُ نسخو ميين احمد ڀٽائي کان لکايو.	1307ھ 1890ع
48.	قاضي فقير محمد قانع جو دستخط نسخو، ص 99(1). هن ۾ 36 سُر، 4088 بيت ۽ 225 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 4343 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. سر ورق تي لکيل آهي "رساله شاهہ ڀٽائي مسميٰ بہ انوار الاهي" رسالي جي شروع ۾ شاهہ صاحب جي سوانح عمري ۽ تصوف جي نُڪتن کي ڇهن بابن ۾ قلمبند ڪيو ويو آهي. آخر ۾ هرهڪ سُر ۾ آيل بيتن ۽ واين جو تعداد ڄاڻايل آهي. ڪاتب سڄي رسالي ۾ موجوده سنڌي 'الف- ب' واري صورتخطي ڪم آندي آهي. ڇاڪاڻ جو اڳاٽي صورتخطي ۾ لکيل رسالا پڙهڻ ۾ ڏکيا آهن. سڄو نسخو سنهي لوهي قلم (اسٽيل واري نب) سان لکيل آهي.	1313ھ 1895ع
49.	پير غوث محمد شاهہ وارو قلمي نسخو، ص 76(1). رسالي جو هيءُ منتخب بياض، سيد منو شاهہ سيراڻي (تعلقہ بدين) واري کان، پير عالي شاهہ جي معرفت، ڊاڪٽر دائودپوٽي کي مليو. هن ۾ جدا جدا سرن مان ڪي چونڊ بيت درج ڪيا ويا آهن. مارئي جي سُر مان چونڊيل بيت اڪثر شاهہ لطيف جا آهن ۽ آخوند محمد شفيع ۽ دلدار فقير وارن سالن ۾ درج آهن. باقي بيت يا شاهہ عنات جا آهن يا تمر فقير جا. متن کان اڳ شروع ۾ لونگ فقير سولنگي جي گڏ ڪيل رسالي مان ڪي بيت لکيل آهن. باقي ملحق بيت خليفي محمد بچل ۽ غوث محمد قريشيءَ جا لکيل آهن. متن جي آخر ۾ احسان فقير ۽ غوث محمد قريشيءَ جا لکيل آهن. متن جي آخر ۾ احسان فقير ۽ پنس اسماعيل جي سُر ڪيڏاري مان 17 بيت ڏنل آهن.	1316ھ
50.	لعل محمد لاڙڪ جو دستخطي نسخو، ص 78(1). هن ۾ 35 سُر، 4838 بيت ۽ 390 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 5228 ٿين ٿا. هن سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. هن ۾ سُر شينهن ڪيڏارو شامل نہ آهي. هن جو ڪاتب ميان لعل محمد ولد اسماعيل فقير لاڙڪ آهي. ڪاتب جو مقصد هو تہ هن رسالي کي وڌائي وڌيڪ بيتن وارو ڪري پيش ڪجي.	1329ھ

51	جمعي فقير جو لکايل رسالو، ص 100(1). هن ۾ 26 سُر، 4927 بيت ۽ 344 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 5271 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. هن رسالي کي درگاهه لطيفي جي ڪُنجي بردار جمعي فقير لکايو ۽ ڪاتب غلام قادر ولد ڇتي خان پتافي تاريخ 27 محرم 1331هجري تي لکي پورو ڪيو. هن جو ضخيم جلد 1412 صفحن تي مشتمل آهي. جمعي فقير جي لکايل هن نسخي ۾، اڳين نسخن جي ڀيٽ ۾، بيتن توڙي واين جو تعداد ٻنهه گهڻو آهي.	1331هه
52	پتافي غلام قادر وارو قلمي نسخو، ص 2(4). هن ۾ 36 سُر ۽ 706 ورق شامل آهن، وڌيڪ معلومات ميسر نه آهي.	1331هه
53	اسماعيل رنگريز جو دستخطي نسخو، ص 101(1). هن ۾ 36 سُر 4985 بيت ۽ 344 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 5329 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. هي نسخو ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. پهرين حصي ۾ ڪلياڻ کان ڪاهوڙي تائين ۽ ٻئي ۾ رامڪلي کان نسبت تائين سُر ڏنل آهن. هي نسخو سيد محمد بخش شاهه عرف پير محمد ڄڻئي کي تعليم ڏيڻ لاءِ سندس والد شير محمد شاهه ڀٽائيءَ کان لکايو هو. مرحوم پير محمد ڄڻئي جي چوڻ مطابق هن ساڳئي ڪاتب ٽيهه کن رسالا لکيا هئا.	1334هه
54	سيد منو شاهه وارو قلمي نسخو، ص 2(4). سيد منو شاهه سيراني، تعلقو ۽ ضلعو بدين جو رهاڪو هو. هن جو لکيل قلمي رسالو ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب کي استفادي لاءِ مليو. وڌيڪ معلومات ميسر نه آهي.	1334هه
55	فقير عبدالمطلب جتَ وارو قلمي نسخو، ص 180	1336هه
56	تاج محمد نظاماڻيءَ جو دسختطي نسخو-1، ص 101(1). هن ۾ 35 سُر، 2157 بيت ۽ 100 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 2257 ٿين ٿا. هي سرُ ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. هن ۾ سُر شينهن ڪيڏارو شامل نه آهي. هي ڪنهن حد تائين بيتن ۽ واين جو انتخاب آهي. هيءُ نسخو فقير تاج محمد نظاماڻي (وينئل ڳوٺ ڪرم خان نظاماڻي تعلقه هالا) تاريخ 4 ربيع الثاني سن 1342هجري تي لکي پورو ڪيو. هيءُ نسخو صاف سهڻن اکرن ۽ هاڻوڪي رائج صورتخطيءَ ۾ لکيل آهي. ڪاتب پنهنجي وقت ۾ شاهه جي رسالن جي ڄاڻن مان هو.	1342هه
57	تاج محمد نظاماڻي جو دستخط نسخو-2، مهاڳ ۾ (3). هن ۾ 36 سُر، 5488 بيت ۽ 355 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 5843 ٿين ٿا. هرهڪ سُر جي خاتمي کان پوءِ ساڳي سُر جا بيت متفرق جي عنوان سان لکيل آهن.	نامعلوم
58	اسماعيل ڀٽي جو دستخطي نسخو، مهاڳ ۾ (3). هن ۾ 36 سُر، 4931 بيت ۽ 314 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 5245 ٿين ٿا. هرهڪ سُر جي خاتمي کان پوءِ ساڳي سُر جا بيت متفرق جي عنوان سان لکيل آهن.	نامعلوم
59	اسماعيل حاجي شاهنواز شاهه جو لکايل رسالو، ص 78(1). هيءُ سُر "ڪلياڻ" سان شروع ٿئي ٿو ۽ "ڏول مارو" تي ختم ٿئي ٿو. ڪاتب قاضي سومري هيءُ رسالو، درگاهه محمد حسن شاهه، ڳوٺ جوڻا تعلقه گوني (هاڻي گولاڙچي) جي پڳدار حاجي شاهنواز شاهه لاءِ لکايو. ڪاتب رسالي جي حاشين ۾ به بيت لکيا آهن. رسالي جي	1355هه

	ڪن ورقن تي محمد حسن شاهه ۽ اشرف شاهه جون وايون لکيون اٿس. البت ڪاتب هيءُ نسخو ڪنهن صحيح نسخي تان ڪونہ اُتاريو يا احتياط سان ڪونہ لکيو. هيءُ نسخو هن وقت درگاهه جي پڳدار وٽ محفوظ رکيل آهي.	
.60	محمد صالح بهراڻي جو دستخطي نسخو، ص 103(1). هن ۾ 36 سُر، 4907 بيت ۽ 337 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 5244 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو ۽ آخر ۾ سُر ڪارايل اٿس. هيءُ نسخو محمد صالح ولد محمد خان بهراڻي بلوچ ويٺل ٽنبومحمد خان لکيو. مختلف سُرن جا بيت جيڪي لکندي وقت ڪاتب کان رهجي ويا، سي رسالي جي آخر ۾ "متفرقات" جي عنوان سان قلمبند ڪيائين.	1355هه 1936ع
.61	ميهار فقير جو لکايل رسالو، ص 103(1). هن ۾ 36 سُر، 5343 بيت ۽ 325 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 5668 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. حاشين ۾ جابجا نوان بيت لکيل آهن. ميهار فقير ولد لاتي ڏنو فقير تاريخ 1 ذوالحج سنہ 1371هجري تي وفات ڪئي، ان ڪري هيءُ نسخو ان ڪان اڳ جو تيار ڪيل چئي سگهجي ٿو. تمر فقير واري وڏي اوطاق جو راڳائي سرواڻ هو. ميهار فقير هن نسخي ۾ "گنج" وارو سڄو مواد توڙي ٻيا گهڻا بيت ۽ وايون جن کي "رهيل ڪلام" سڏيو ويو آهي، شامل ڪرايو.	1371هه (ڪان اڳ)
.62	پيرل ٽيٻي وارو قلمي رسالو، ص 79(1). سُر ڪلياڻ سان شروع ٿيندڙ هيءُ نسخو سنہ 1373هجري ۾ قلمبند ٿيو. هيءُ نسخو اڌوهي کاڌل، اڻ پورو ۽ زبون حالت ۾ مليو. باقي بچيل ورقن ۾ 28 سُر شامل آهن. ڪاتب جي لکئي موجب هن ۾ 3970 بيت ۽ 290 وايون شامل هيون. ڪاتب هرهڪ سُر جي پڇاڙي ۾ ان سُر ۾ شامل بيتن ۽ واين جو تعداد ڄاڻايو آهي. هي پوئين دور جي گهڻن بيتن ۽ گهڻن داستانن وارو نسخو آهي. هن ۾ سُرن جي ترتيب ساڳي بمبئي ڇاپي واري آهي.	1373هه
.63	لونگ فقير وارو قلمي نسخو، ص 3(4). لونگ فقير، بدين شهر لڳ، ڳوٺ استاد حاجي عبدالجبار جماليءَ جو رهاڪو هو. سنہ 1956ع ۾ وٽس نسخو ڏٺو ويو. جيڪو ان ڪان ڪجهہ سال اڳ جو لکيل هو. وڌيڪ سنہ معلومات ميسر نہ آهي.	1947ع (لڳ ڀڳ)
.64	ولي محمد شاهه وارو قلمي نسخو، ص 102(1). هن ۾ 31 سُر، 5036 بيت ۽ 317 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 5353 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. چار سُر (1) بيراڳ هندي، (2) بروو سنڌي، (3) هير رانجهو ۽ (4) مومل راڻو نسخي ۾ موجود نہ آهي. هي نسخو ولي محمد شاهه ولد سيد بخش علي شاهه ويٺل ٽنبو مير غلام حسين، نمبر 9 لطيف آباد، 1947ع ڪان پوءِ واري ويجهي دور ۾ لکايو. هن نسخي ۾ گهڻا علمي روايتن وارا بيت آندل آهن ۽ منجهس ڪيترن ئي ٻين شاعرن جهڙوڪ: ميون شاهه عنات، بلال شاهه، احسان فقير وغيره جا بيت بہ شامل آهن. متن جي پڇاڙي ۾ "متفرقات" جي عنوان سان وڌيڪ بيت ۽ وايون ڏنيون اٿس.	1947ع
.65	پنهل فقير جُوڻي جو لکايل رسالو، ص 79(1). هن ۾ 39 سُر، 5885 بيت ۽ 381 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 6266 ٿين ٿا. هيءُ نسخو ڀٽائي صاحب جي درگاهه جي ڪُنجي بردار پنهل فقير جوڻي پنهنجي شوق سان ڪاتب ماستر	1383هه 1963ع

	عبدالله ٿهيم (وينل پٽ شاه جي ويجهو ڳوٺ محمد ٿهيم) کان لکايو. پنهل فقير جي چوڻ موجب ”هن نسخي ۾ شامل بيتن ۽ واين جو دارومدار لاڙ ۾ هلندڙ عام روايتن تي آهي.“ هن مجموعي جي مطالعي مان ظاهر آهي ته ان ۾ عام زباني روايتن وارا بيت ڀٽائي صاحب ڏانهن منسوب ڪري شامل ڪيا ويا آهن. هن رسالي ۾ بيتن ۽ واين جو تعداد ٻين عام رسالن کان گهٽ وڌايل آهي.	
.66	سيد غلام شاه ڀٽائي وارو قلمي نسخو، ص 103(1). هن ۾ 36 سُر، 4123 بيت ۽ 248 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 4371 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو، سيد غلام شاه ڀٽائي راڳائي هو ۽ پوئين ويجهڙائي واري دور ۾ شاه جي راڳ جي اڳواڻي ڪيائين. پاڻ ڪنهن ڪاتب کان رسالو لکيائين. جنهن ۾ ڪن بيتن ۽ سٽن جون پڙهتيون پاڻ پنهنجي خيال موجب ڏنائين. رسالي جي ترتيب ساڳي بمبئي ڇاپي واري آهي.	1970ع
.67	درٻيلي جي مخدومن وارو نسخو، ص 34(5). هن رسالي ۾ ڪاتب جو نالو محمد صديق ڏنل آهي، حبيبي سيد جناب محمد عثمان علي شاه وٽ موجود هو. وڌيڪ معلومات ميسر نه آهي.	نامعلوم
.68	سيوهڻ وارو نسخو، ص 33(5). هن رسالي جو مختصر حوالو، شاه جو رسالو (عثمان علي انصاري) مان مليو ٿو. وڌيڪ معلومات ميسر نه آهي	نامعلوم
.69	فقير احمد جت وارو نسخو، ص 52(6). هن نسخي جو مختصر حوالو، محمد حسين ڪاشف جي ڪتاب ”لطيفي فڪر ۽ سُرن جي ساڃاهه“ مان مليو ٿو.	نامعلوم

ڇاپي نسخا

نمبر	رسالن جو تفصيل	سن
.1	ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ صاحب وارو ڇاپو (رسالي مان) هن ۾ 26 سُر، 2529 بيت ۽ 160 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 2689 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو ۽ سُر آسا تي ختم ٿئي ٿو. حضرت سيد شاه عبداللطيف ڀٽائي جو هيءُ پهريون نسخو آهي، جيڪو سڀ کان اول پريس تي ڇاپيو ويو. ڊاڪٽر ٽرمپ صاحب هن رسالي کي ڇاپڻ لاءِ الڳ پريس قائم ڪئي ۽ جرمني جي شهر ليزگ/ لپسيا ۾ ان کي ڇپايو. ٽرمپ صاحب شاه جي رسالي سان انصاف ڪرڻ لاءِ سڀ کان اول پنهنجو پاڻ سنڌي ٻولي لکڻ، پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ سکيو. هن رسالي جي ڪمزوري اِها آهي جو هن ۾ شاه جا سُر مارئي، ڪاموڏ، پورب ۽ ڪارايل شامل نه آهن. ازانسواءِ بيراڳ هندي، ڏول مارو، هير رانجهو، شينهن ڪيڏارو، ڏناسري ۽ بسنت به شامل نه آهن. ٽرمپ صاحب جي ڏيهي (سنڌي) مددگار هن ۾ ڪافي شعر پنهنجي پاران شامل ڪري پنهنجو شوق پورو ڪيو.	1866ع
.2	بمبئي ڇاپو-1، (رسالي مان) هن ۾ 36 سُر، 4071 ۽ 237 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 4308 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو ۽ سسئي جي ٽيهه اکري تي ختم ٿئي ٿو. هن رسالي جو ڪاتب حاجي محمد	1283ھ 1867ع

	سمون (ٻاڙو مرادپوٽو پيڻءَ پوري) آهي ڪاتب جا هٿ اکر ڏاڍا سهڻا آهن. اصل ۾ هن بمبئي ڇاپي ۽ ٻين بمبئي ڇاپن ئي سنڌ ۾ شاهه جي رسالن جي ڪوٽ کي ختم ڪيو هيءُ نسخو قاضي محمد ابراهيم جي سعيي سان مطبع حيدري بمبئيءَ مان ليٿو تي ڇپيو.	
3.	بمبئي ڇاپو-2، ص 105(1). هن ۾ 36 سُر، 4076 بيت ۽ 237 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 4308 ٿين ٿا، هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو ۽ آخر ۾ سسئي جي نيهه اکري ڏنل اٿس. هن نسخي جو ڪاتب بہ حاجي محمد سمون پيڻءَ پوري آهي. هن نسخي جي خاتمي واري عبارت ۾ لکيل آهي تہ هيءُ نسخو حاجي ميان خيرمحمد حڪيم مُلا سانوٽي (هالن پراڻن) واري وٽ رکيل قلمي نسخي تان اتاريو ويو آهي حاجي ميان خيرمحمد راڳائي هو ۽ هن پنهنجي نسخو درگاهه تي رکيل ڪنهن نسخي کي ڏسي نقل ڪيو، هيءُ بمبئي ڇاپو بہ مطبع حيدري بمبئي مان ليٿو تي ڇپيو.	1292هہ 1876ع
4.	قاضي احمد جو (چونڊ شاعري) ڇاپو، ص 79(1). هن ۾ 26 سُر، 719 بيت ۽ 03 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 722 ٿين ٿا. هن ۾ چونڊ شاعري منتخب ڪري ڇاپي وئي آهي. قاضي صاحب ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد جو استاد هو. سندس موجب تہ هُن هيءُ انتخاب ڊاڪٽر ٽرمپ صاحب ۽ ٻن ٻين رسالن تان ڪيو. هن جو ٻيو ڇاپو سنہ 1883ع ۾ شايع ٿيو.	1880ع
5.	بمبئي ڇاپو-3، ص 106(1). هن ۾ 36 سُر، 4188 بيت ۽ 237 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 4425 ٿين ٿا. هن سُرڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو ۽ آخر ۾ سسئي جي نيهه اکريءَ ڏنل اٿس. هن رسالي جو ڪاتب مخدوم نورنگ جي اولاد مان، گل محمد بن حاجي محمد مقيم، ويٺل ميرپور بٺوري سنڌ جو هو ۽ ڪڇ ۾ ڪوٺاري هو. هي رسالو مطبع فتح الڪريم بمبئيءَ مان ليٿو تي ڇپيو.	1303هہ 1886ع
6.	بمبئي ڇاپو-4، ص 106(1). هن ۾ 36 سُر، 4187 بيت ۽ 237 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 4424 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. رسالي جو ڪاتب خميسو ولد محمد حسين آهي. سندس لکڻ موجب تہ "رسالي جو هي متن ڇپائڻ کان اڳ پيرجهنڊي واري ڪُتبخاني ۾ رکيل(؟) هڪ قلمي نسخي سان ڀيٽي دُرست ڪيو ويو آهي. هن ڇاپي جي حاشين ۾ جابجا بيتن جون ٻيون پڙهڻيون ۽ لفظن جون معنائون لکيل آهن. بمبئي ڇاپن ۾ هيءُ نسخو هڪ مستقل حيثيت رکي ٿو. هي نسخو مطبع صفدري بمبئيءَ ۾ ليٿو تي ڇپيو.	1306هہ 1889ع
7.	بمبئي ڇاپو-5، ص 106(1). هن ۾ 36 سُر، 4188 بيت ۽ 237 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 4425 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. رسالي جو ڪاتب صالح محمد بن حاجي اسماعيل آهي. ڪاتب هن نسخي کي سن 1303هہ واري ڇاپي کي اڳو رکي هوبهو نقل تيار ڪيو. هن ڇاپي ۾ سُرن جي ترتيب ۽ تعداد، بيتن ۽ واين جو تعداد، حاشين ۾ لفظن جون پڙهڻيون ۽ معنائون، توڙي نسخي جي مُنڍ ۽ پڇاڙي واريون عبارتون ساڳيون 1303هجري ڇاپي واريون آهن. هيءُ نسخو مطبع ڪريمي بمبئيءَ مان ليٿو تي ڇپيو.	1310هہ 1893ع

8.	بمبئي ڇاپو-6، ص 80(1). هن ۾ 36 سُر، 4057 بيت ۽ 237 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 4294 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو ۽ آخر ۾ سسئي جي ٽيهه اڪري ڏنل اٿس. هن جو ڪاتب منشي عبدالرحمٰن بن مرحوم شيخ عبدالله آهي. هيءُ نسخو هوبهو بمبئي پهرين ڇاپي 1283هجري واري جو نقل آهي. سرورق تي عنوان ۽ ڇپائيندڙ (يوسف علي بن آدم) جي نالي جي آخر ۾ ڄاڻايل آهي ته هيءُ نسخو 1900ع ۾ ڇپجي تيار ٿيو. هيءُ رسالو مطبع صفدري بمبئيءَ مان ليٿو تي ڇپيو.	1317هه 1900ع
9.	تاراچند شوڪيرام وارو (سرڪاري) ڇاپو، ص 107(1). هن ۾ 36 سُر، 3316 بيت ۽ 225 وايون شامل آهن. ٽوٽل 3541 ٿين ٿا. ٻن قلمي نسخن ۽ ٽرمپ ۽ بمبئي وارن ٻن ڇاپي رسالن جي آڌار تي هن جو متن تيار ڪيو ويو. هيءُ نسخو ٽي ڀيرا سن 1900ع- 1909ع 1923ع ۾ ڇپيو. بمبئي علائقي جي سرڪاري تعليم کاتي پاران شايع ڪيو ويو. ان وقت سنڌ صوبو بمبئيءَ سان لاڳو هو. مرڪنٽائيل اسٽيم پريس ڪراچيءَ ۾ ڇپيو	1900ع
10.	بمبئي ڇاپو-7، ص 107(1). هن ۾ 36 سُر، 4057 بيت ۽ 237 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 4294 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو ۽ آخر ۾ سسئي جي ٽيهه اڪري ڏنل اٿس. هن ڇاپي جي سُرن جي فهرست ۽ داستانن جو تفصيل 1283هجري واري بمبئي ڇاپي جهڙو آهي. صورتخطيءَ جي لحاظ کان ٻين ڇاپن جي ڀيٽ ۾ نسبتاً وڌيڪ سٽريل آهي. مطبع ڪريمي بمبئيءَ ۾ ليٿو تي ڇپيو.	1329هه 1911ع
11.	مرزا قليچ بيگ (چونڊ شاعري) "لطيفي لاٽ"، ص 28(4). هيءُ چونڊ شاعريءَ جو مجموعو آهي، قيصريه پريس حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو.	1912ع
12.	مرزا قليچ بيگ وارو ڇاپو (رسالي مان) هن ۾ 36 سُر، 4163 بيت ۽ 240 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 4403 ٿين ٿا. هيءُ سر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو ۽ آخر ۾ سُر بسنت ڏنل آهي. سن 1900ع واري سرڪاري ڇاپي کي آڌو رکي، وري اُن ۾ 1283هجري واري بمبئي ڇاپي جا باقي بيت شامل ڪري، نسخو مڪمل ڪيائين. مرزا صاحب جو هيءُ مرتب ڪيل نسخو، پوڪرداس تاجر ڪُتب شڪارپور جي سنه 1913ع ۾ پهريون ڀيرو ڇپايو. ٻيو ڇاپو 1923ع، ٽيون 1950ع، چوٿون 1994ع ۽ ان بعد ان جا ٻيا به ايڊيشن شايع ٿيا.	1913ع
13.	بمبئي ڇاپو-8، ص 108(1). هن ۾ 36 سُر، 4057 بيت ۽ 237 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 4294 ٿين ٿا. هيءُ سر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. آخر ۾ سسئي جي ٽيهه اڪري ڏنل اٿس. هن ڇاپي جي سُرن جي فهرست ۽ داستانن جو تفصيل ساڳيو 1283هجري واري ڇاپي جهڙو آهي ۽ هيءُ ڇاپو اڳين ڇاپي سنه 1329هجري واري جو هوبهو اُتارو آهي. ايستائين جو صفحو صفحي سان ملائي نقل ڪيو ويو آهي. هيءُ نسخو مطبع ڪريمي بمبئيءَ ۾ ليٿو تي ڇپيو ۽ بمبئي ڇاپن جو آخري نسخو آهي.	1340هه 1921ع

.14	هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ وارو ڇاپو (جلد پهريون) (رسالي مان) هن ۾ 05 سُر، 499 بيت ۽ 31 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 530 ٿين ٿا. هيءُ جلد ڪلياڻ کان شروع ٿي سامونڊي تي ختم ٿئي ٿو. هن نسخي ۾ بيتن جي ڇنڊڇاڻ، داستان وار ترتيب، پڙهڻين ۽ معنائن تي وڏي تحقيق ۽ محنت ٿيل آهي. هيءُ نسخو خالص علمي تحقيقات جي بناء تي مرتب ڪيو ويو.	1923ع
.15	هوتچند مولچند گربخشاڻي وارو ڇاپو (جلد ٻيو) (رسالي مان) هن ۾ 06 سُر، 938 بيت ۽ 78 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 1016 ٿين ٿا. هيءُ سر سهڻي کان شروع ٿي حسيني تي پورو ٿئي ٿو. بي مثال ۽ لاثاني سمجهاڻين سان مالامال هن جلد کي ڪراچي جي سرڪاري ڇاپخاني ۾ شايع ڪيو ويو.	1924ع
.16	رسالو شاهه عبداللطيف، ص 80(1). وڏي تختي تي، هر صفحو ٻن ڪالمن ۾ ڪمپوز ٿيل، 1925ع ڌاري يا ان کان اڳ تجارت خاطر سکر ۾ ڇپيو. ان جو متن ڪنهن بمبئي ڇاپي تان اُتاريو ويو، وڌيڪ معلومات ميسر نہ آهي.	1925ع
.17	پوڪرداس ٿانورداس وارو ڇاپو (چونڊ شعر)، ص 17(4). هي چونڊ شعرن جو مجموعو آهي. پوڪرداس ٿانورداس 1929ع ۾ شڪارپور مان شايع ڪرايو.	1929ع
.18	هوتچند مولچند گربخشاڻي وارو ڇاپو (جلد ٽيون)، (رسالي مان) هن ۾ 07 سُر، 609 بيت ۽ 37 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 646 ٿين ٿا. هي جلد سُر ليلا چنيسر سان شروع ٿي، ڪيڏاري تي ختم ٿئي ٿو، مٿين ٻنهي جلدن وانگر جامع ۽ فصيح معلومات سان مالامال آهي.	1931ع
.19	رسالو شاهه عبداللطيف ڀٽائي جو، جلد-I، (رسالي مان) هن ۾ 13 سر، 1944 بيت ۽ 133 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 2077 ٿين ٿا. هيءُ سر ڪلياڻ کان شروع ٿي حسيني تي مڪمل ٿئي ٿو. هن جو ڪاتب عبدالله سومرو آهي، جنهن غالباً ڪنهن بمبئي ڇاپي تان نقل ڪيو. ڏکين لفظن جي معنيٰ سان ۽ شاهه صاحب جي حالات سوڌو، سڌاريل آهي. جناب مولوي محمد ابراهيم بختيارپوري، هيمن داس ڪتبخانا ڳڙ بازار سکر مان ليٿو تي شايع ڪيو.	1350هه 1931ع
20	رسالو شاهه عبداللطيف ڀٽائي جو، جلد-II هن ۾ اندازاً 23 سُر، 2179 بيت ۽ 115 وايون شامل آهن. انڪري اندازو آهي تہ هنن ٻنهي جلدن ۾ ٽوٽل 36 سر، 4123 بيت ۽ 248 وايون هونديون. ٻيو جلد مطالعي هيٺ ناهي آيو. بيتن جي سٽاء ۽ لکت مان معلوم ٿئي ٿو تہ هي ڪنهن بمبئي ڇاپي تان نقل ڪيل آهي. هن کي بہ محمد ابراهيم بختيارپوري، هيمن داس ڪتبخانا، ڳڙ بازار سکر مان ليٿو تي ڇپايو.	نامعلوم
21	اُتم چند پيسومل (چونڊ شعر)، ص 14(4). هن ۾ شاهه صاحب جون چونڊ وايون ۽ ڪافيون شامل آهن، ”رسالي مان شاهه عبداللطيف جا ڪلام“ جي عنوان سان هيءُ ڪتاب بوڪ سيلر سروگهاٽ حيدرآباد سنڌ ۾ شايع ٿيو.	1932ع
22	پوڄ راڄ، پوڪرداس ڪالرو، (چونڊ شعر)، ص 17(4). هيءُ چونڊ شعرن جو مجموعو آهي. ”رسالي جو انتخاب“ جي عنوان سان شڪارپور مان شايع ٿيو.	1935ع

23	پيرومل مهرچند آڏواڻي (چونڊ شعر)، ص 14(4). "چونڊ ڪلام" جي عنوان سان، شاعري جو انتخاب آهي. هيءُ چونڊ مجموعو ڪاڪي پيرومل مهرچند آڏواڻي صاحب سنه 1941ع ۾ الائيز اسٽور ڪراچيءَ مان ڇپايو.	1941ع
24	غلام محمد شاهواڻي وارو ڇاپو، (رسالي مان) هن ۾ 30 سُر، 2933 بيت ۽ 193 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3126 ٿين ٿا. هيءُ سر ڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو ۽ آخر ۾ بسنت بهار ڏنل آهي، هن ڇاپي ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب وارو متن نقل ڪيو ويو آهي. باقي متن ڪنهن بمبئي ڇاپي تان ڏسي لکيو ويو. هن جا ڪيترائي ايڊيشن ڇپجي چڪا آهن. پهريون پيرو حيدرآباد سنڌ مان ڇپايو ويو.	1950ع
25	محمد عثمان ڏيپلائي وارو (وڏو) ڇاپو، (رسالي مان) هن ۾ 36 سُر، 4112 بيت ۽ 241 وايون شامل آهن، ٽوٽل 4353 ٿين ٿا. هيءُ نسخو ڪلياڻ کان شروع ٿي بسنت بهار تي ختم ٿئي ٿو. محمد عثمان ڏيپلائي صاحب جو هيءُ رسالو پنهنجي "قرآني پريس حيدرآباد" مان شايع ڪيو.	1951ع
26	علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي وارو ڇاپو (رسالي مان) هن ۾ 36 سُر، 3289 بيت ۽ 216 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 3505 ٿين ٿا. هي سر ڪلياڻ سان شروع ٿئي بسنت بهار تي مڪمل ٿئي ٿو. هن جو پهريون ڇاپو سائي سهڻن ورقن سان سينگاريل آهي، حاشين ۾ جابجا ڏکين لفظن جون معنائون ۽ لفظن جون بيون پڙهڻيون درج ڪيل آهن. هن جا ٻيا به ايڊيشن شايع ٿيا. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب مولوي فاضل ديوبند هو. سڀ کان اول هيءُ نسخو تاجر بشير احمد اينڊ سنز جهونا مارڪيٽ ڪراچيءَ مان ڇپائي پڌرو ڪيو.	1951ع
27	حاجي محمد صديق ميمڻ وارو ڇاپو (رسالي مان) هن ۾ 36 سُر، 4133 بيت ۽ 237 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 4370 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ سان شروع ٿي سسئي جي ٽيهہ اکري تي پورو ٿئي ٿو. مطبع ڪريمي بمبئي تان نقل ڪيو ويو آهي. هيءُ نسخو محمد بخش واصف 10 فيبروري 1951ع تي لکي پورو ڪيو ۽ بعد ۾ ليٿو پريس تي ڇاپيو ويو. سُرن جي ترتيب، سٽاءُ ۽ شعرن جو تعداد بمبئي ڇاپي وارو ساڳيو اٿس.	1951ع
28	لعلو خواجہ هاشم (چونڊ شعر)، ص 27(4). هيءُ "منتخب شاهہ جو رسالو" جي عنوان سان چونڊ شاعري جو مجموعو آهي، اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد ۾ ڇپيو.	1951ع
29	موتي رام رامواڻي (چونڊ شاعري)، ص 23(4). هيءُ مجموعو "لطيفي لاتيون" جي عنوان سان، خيرپور اسٽوڊينٽس فيڊريشن ڪراچيءَ پاران ڇپايو ويو.	1954ع
30	جهمٽ مل خوبچند ڀاوناڻي (چونڊ شعر)، ص 17(4). "ڪامل جو ڪلام" جي عنوان سان هندستان ڪتاب گهر بمبئيءَ مان ڇپيو.	1954ع
31	جهمٽ مل نارومل (چونڊ شعر)، ص 18(4). "منتخب شاهہ جو رسالو" جي عنوان سان شايع ٿيو. وڌيڪ معلومات دستياب نہ آهي،	نامعلوم
32	سدا رنگاڻي هرومل (چونڊ شعر)، ص 23(4). "شاهہ جو چونڊ شعر" جي عنوان سان، هندستان ڪتاب گهر بمبئيءَ مان ڇپيو. وڌيڪ معلومات دستياب نہ آهي.	نامعلوم

33.	هزاري مل دليپت راءِ (چوند شعر)، ص 31(4). "رسالي جو انتخاب" جي عنوان سان، پارت واسي پريس حيدرآباد ۾ ڇپيو. وڌيڪ معلومات دستياب نه آهي.	نامعلوم
34.	نامعلوم جو ترتيب ڏنل (چوند شعر)، ص 30(4). "سوغات: لطيف" جي عنوان سان، پارت واسي پريس حيدرآباد ۾ ڇپيو. وڌيڪ معلومات دستياب نه آهي.	نامعلوم
35.	نامعلوم وارو ڇاپو، ص 11 "شاهه جو رسالو" جي عنوان سان 'بريل' ۾ ڇپيو. هيءُ نسخو پنجن جلدن تي مشتمل آهي. هن وقت سنڌالاجي لائبريريءَ ۾ موجود آهي.	نامعلوم
36.	ڪلياڻ آڏواڻي وارو ڇاپو، (رسالي مان) هن ۾ 30 سُر، 2968 بيت ۽ 197 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 3165 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ کان شروع ٿي سُر بلاول تي مڪمل ٿئي ٿو. پهريون ڀيرو 1958ع ۾ "هندستان ڪتاب گهر بمبئي" مان ڇپيو. بعد ۾ "مڪتب بُرهان اردو بازار ڪراچي" مان شايع ٿيو. هن نسخي جي رڳا، شعرن جي سمجهاڻي ۽ معنيٰ، تحقيقي مقصد واري آهي. 1950ع کان پوءِ وارن سمورن نسخن ۾ سڀ کان وڌيڪ مقبول ٿيو. ڪجهه سُرن کي ڇڏي (جيڪي واقعي ئي شاهه صاحب جا نه آهن) باقي متن ڪنهن بمبئي ڇاپي تان نقل ڪيائين. هن جا هن وقت تائين ڪيترائي ايڊيشن اچي چڪا آهن. جن ۾ مڪمل، ۽ چوند شعرن جا مجموعا شامل آهن. جيڪي سدا ۽ رنگين پيپرن تي مشتمل آهن.	1958ع
37.	فتح چند واسواڻي وارو ڇاپو، ص 81(1). هيءُ نسخو ٻن جلدن تي مشتمل آهي. رسالي جو ڪوبه جلد تحقيق لاءِ هٿ نه آيو. اهڙن نسخن جي مرتب ڪندڙن ۽ ڇپائيندڙ، اها خدمت ڪئي جو وقت بوقت رسالا مهيا ڪري پڙهندڙن جي ضرورت کي پورو ڪيو.	نامعلوم
38.	علامه آءِ آءِ قاضي وارو ڇاپو، (رسالي مان) هن ۾ 29 سُر، 2933 بيت ۽ 180 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 3113 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ سان شروع ٿي سُر سهڻي تي مڪمل ٿئي ٿو. علامه امداد علي، امام علي قاضي صاحب، سنڌي ادبي بورڊ جي استدعا تي شاهه جي رسالي کي مرتب ڪيو. جيڪو سنڌي ادبي بورڊ پاران سن 1961ع ۾ پهريون ڀيرو شايع ڪيو ويو. هن نسخي ۾ خارج ڪيل سُرن مان سُر ڪيڏارو به هڪ آهي.	1961ع
39.	رشيد احمد لاشاري (چوند شعر)، ص 26(4). "منتخب شاهه جو رسالو" جي عنوان سان چوند شاعري جو مجموعو آهي، آر.ايچ. احمد برادرس حيدرآباد پاران شايع ٿيو.	1961ع
40.	محمد عثمان ڏيپلائي وارو (پاڪٽ سائيز) ڇاپو، (رسالي مان) هن ۾ 32 سُر، 3734 بيت ۽ 217 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 3951 ٿين ٿا. هيءُ "سُر ڪلياڻ" سان شروع ٿي "ڏول مارو" تي مڪمل ٿئي ٿو. محمد عثمان ڏيپلائي صاحب مٿي ڄاڻايل وڏي سائيز واري رسالي کان پوءِ، هن خوبصورت پاڪٽ سائيز رسالي کي ڇاپي شاهه جي رسالن ۾ هڪ نئين تاريخ رقم ڪئي.	1963ع

41.	شيخ اياز وارو (اردو) ڇاپو، (رسالي مان) هن ۾ 29 سُر، 2026 بيت ۽ 196 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 2222 ٿين ٿا. هي ڪنهن حد تائين چونڊ شاعري جو مجموعو چئي سگهجي ٿو. سُر ڪلياڻ سان شروع ٿي سُر سهڻي تي مڪمل ٿئي ٿو. هن جو پهريون ايڊيشن 1963ع ۾ ٻيو 1977ع ۽ ٽيون 1991ع ۾ شايع ٿيو. شيخ اياز صاحب جي بيتن جو منظوم ترجمو ڪندي ڪٿي ڪٿي ڇهن سٽن وارو بيت ٽن سٽن ۾ ۽ ٽن سٽن وارا ٻن ۾ پورا ڪيا آهن، البت بيت جي معنيٰ ۽ مفهوم مڪمل ڪيو اٿس.	1963ع
42.	گل محمد ڪتري وارو ڇاپو، ص 25(4). شاهه جي بيتن ۽ واين کي اسڪيچن سان سينگاري، پڙهندڙن ۽ ڏسندڙن کي لاجواب ڪري ڇڏيو.	نامعلوم
43.	سائين جي.ايم.سيد وارو ڇاپو، ص 23(4). "شاهه ڀٽائي جون وايون ۽ ڪافيون" جي عنوان هيٺ هن ڪتاب کي 1968ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو.	1968ع
44.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو، ص 6(4). برٽش ميوزيم واري قلمي نسخي کي، ساڳي ترتيب سان شايع ڪرايو ويو. شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز پاران شايع ٿيو.	1969ع
45.	سليم عبدالحئي (چونڊ شعر)، ص 23(4). "شاهه جو چونڊ ڪلام" جي عنوان سان هي شعري مجموعو شايع ٿيو. هن چونڊ ڪلام جي مجموعي کي، اطلاعات کاتي ڪراچيءَ شايع ڪرايو.	1969ع
46.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو، ص 6(4). هيءُ رسالو آڳاٽن قلمي نسخن تي آڌاريل آهي. شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز پاران شايع ڪرايو ويو.	1974ع
47.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو، ص 6(4). سُر سسئي سان شروع ٿيندڙ ڏهن قلمي نسخن تي آڌاريل آهي. جيڪي 1165هجري کان 1207هجري جي درميان لکيا ويا آهن. شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز پاران شايع ڪرايو ويو.	1977ع
48.	هوتچند مولچند گربخشاڻي وارو ڇاپو، (ٽيئي جلد گڏ) (رسالي مان) ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب جا شايع ڪرايل ٽيئي جلد هڪ ئي جلد ۾ گڏ شايع ڪيا ويا. هن ۾ 18 سُر، 2046 بيت ۽ 146 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 2192 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ سان شروع ٿي، سُر ڪيڏاري تي مڪمل ٿئي ٿو. ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب جو چوٿون جُلد (شايد؟) ورهاڱي سبب شايع ٿيڻ کان رهجي ويو. انڪري هن اڻ مڪمل رسالو آهي. البت جيترو به شايع ٿيو ان جي پيٽ ۾ اهڙو جامع ڪم اڄ ڏينهن تائين ڪير به ڪري نه سگهيو آهي. هن جا ڪيترائي ايڊيشن شايع ٿي چڪا آهن.	1979ع
49.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (جلد پهريون) (رسالي مان) هن جلد ۾ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي"جي سوانح عمري، شاهه جي رسالي جي حقيقت ۽ سڃاڻپ، رسالي جي گڏ ٿيڻ ۽ لکجڻ جي تاريخ، رسالي جي ترتيب، شاهه جي ڪلام جي پرک جا معيار، سُر ڪلياڻ ۽ سُر يمن جو موضوع ۽ مفهوم شامل آهن. آخر ۾ قلمي رسالن	1989ع

	جي ڪاتبن جي صورتخطي ۽ صحتنامو ڏنل آهي. شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاهه پاران شايع ٿيو.	
50.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (جُلد پهريون) (رسالي مان) هن جلد ۾ سُر ڪنيات، بروو، سريراڳ ۽ سامونڊي جو متن، تفصيلي مقدمو، پيٽ ۽ سمجهاڻيون ڏنل آهن. ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه پاران شايع ڪرايو ويو.	1992ع
51.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (جُلد ٽيون) (رسالي مان) هن جلد ۾ سُر گهاتو، ڪاهوڙي، ڪاپائتي، بلاول، پرڀاتي، ڪارايل ۽ ڏهر جو متن، تفصيلي مقدمو، پيٽ ۽ سمجهاڻيون ڏنل آهن. شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه پاران شايع ڪرايو ويو.	1994ع
52.	حاجي الهه داد جنجهي وارو ڇاپايل گنج (رسالي مان) هن ۾ 36 سُر، 5787 بيت ۽ 321 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 6108 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ سان شروع ٿي متفرقات تي مڪمل ٿئي ٿو. شعرن جي تعداد مان اندازو لڳائجي ٿو ته هن ۾ ڌاريو شعر ڪافي انداز ۾ شامل ٿي ويو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب واري نسخي (شاهه عبداللطيف جي پنهنجي ڪلام جو سڄو سربستو صحيح رسالو سال 1999ع جلد 8 ۽ 9) ۽ هن رسالي ۾ 2789 شعرن جو فرق آهي، يعني هن رسالي ۾ پوري هڪ رسالي جيترا شعر وڌيڪ آهن. اهو هڪ سگهڙ جو الميو آهي جو هو شاهه صاحب ۽ ڌاريي شعر جي پرک نه ڪري سگهيو آهي. ايتريقدر جو سانوڻ فقير جي بيتن جي ڪنڌي (اڌ لوئي جو انگ تي، اڌ ۾ اوڙڪ) شامل ڪري ڇڏيائين. ڇاپي مهل رسالي جا پروف بلڪل ناهن ڏنا ويا. ان ڪري هن ۾ هزارها غلطيون رهجي ويون آهن. هيءُ نسخو آڪاش پرنٽنگ پريس حيدرآباد ۾ ڇپيو.	1994ع
53.	ڊاڪٽر محمد عالم سومري وارو (الف- ب وار) ڇاپو (رسالي مان) هن الف- ب وار رسالي ۾ 2967 بيت ۽ 185 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3152 ٿين ٿا. ڪنهن به بيت يا وائي کي ان جي پهرئين اکر يا لفظ جي مناسبت سان آسانيءَ سان ڳولي سگهجي ٿو. هيءُ نسخو روشني پبليڪيشن ڪنڊياري مان شايع ٿيو آهي. سندس مقبوليت جو اندازو ان مان به لڳائي سگهجي ٿو ته هن جا هيا به ٻه ٽي ايڊيشن شايع ٿي چڪا آهن.	1994ع
54.	عبدالغفار گوهر دائودپوٽي وارو (الف- ب وار) ڇاپو (رسالي مان) هن الف- ب وار رسالي ۾ 3178 بيت ۽ 200 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3378 ٿين ٿا. هن رسالي جي خاص ڳالهه هيءُ آهي ته هن ۾ "رسالي جي ڏسٽي" موجود آهي، يعني ڪنهن به لفظ کي رسالي مان ڳولي ڪڍڻ بلڪل آسان آهي ۽ اهو به ته ڪو لفظ رسالي ۾ ڪيترا ڀيرا استعمال ٿيو آهي. هن جو ٻيو ڇاپو سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچيءَ مان سال 2001ع ۾ شايع ٿيو.	1994ع
55.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (جلد ڇهون) (رسالي مان) هن جلد ۾ سُر رپ، پورب، رامڪلي ۽ آسا جي متن، تفصيلي مقدمو، پيٽ ۽ سمجهاڻيون ڏنل آهن. علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ پاران شايع ٿيو.	1996ع
56.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (جلد ڏهون) (رسالي مان) هن جلد ۾ سُر ڪلياڻ کان وٺي بسنت تائين 36 سُرن بابت تفصيلي مقدمو، متن، پيٽ ۽	1996ع

	سمجهاڻيون ڏنل آهن. اهو سمورو ڪلام جيڪو شاهه کان سواءِ (ڌاريو ڪلام) سمجهيو وڃي ٿو، اُهو هن جلد ۾ ڏنو ويو آهي. هي انتهائي قيمتي، جامع ۽ مفصل جلد آهي. علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت پاران، حيدرآباد مان شايع ڪيو ويو.	
57.	سيد درشهوار ڊاڪٽر صاحبه وارو ڇاپو، ص 24(4). ”شاهه جو رسالو ڇئن ٻولين ۾“ جي عنوان سان هي چونڊ شاعري جو مجموعو آهي. هن ۾ سنڌي، اردو، فارسي ۽ انگريزي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيل شعر شامل آهن. شاهه عبداللطيف ڪراچي يونيورسٽيءَ پاران شايع ٿيل آهي.	1996ع
58.	ڪرتار سنگهه عرش وارو (پنجابي) ڇاپو (رسالي مان) هن ۾ 18 سُر، 2032 بيت ۽ 147 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 2179 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ کان شروع ٿي مارئي تي مڪمل ٿئي ٿو. سُرن جي جوڙن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ اڻ مڪمل رسالو آهي. پڻ شاهه ثقافتي مرڪز پاران شايع ڪرايو ويو آهي.	1996ع
59.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (جلد چوٿون) (رسالي مان) هن جلد ۾ سُر سسئي آبري، معذوري، ديسي، ڪوهياري ۽ حسيني بابت تفصيلي مقدمو، متن، پيٽ ۽ سمجهاڻيون ڏنل آهن. علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ پاران شايع ڪرايو ويو.	1997ع
60.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (جُلد پنجون) (رسالي مان) هن جلدِ ۾ سُر مومل راڻو، ليلا چنيسر ڪاموڏ ۽ سورٺ بابت تفصيلي مقدمو، متن، پيٽ ۽ سمجهاڻيون ڏنل آهن. علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ پاران شايع ڪرايو ويو.	1997ع
61.	عثمان علي انصاري وارو ڇاپو، (رسالي مان) هن ۾ 30 سُر، 2990 بيت ۽ 190 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3180 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ کان شروع ٿي ڪارايل تي مڪمل ٿئي ٿو. هيءُ ديده زيب، سهڻي ڇپائي، لفظن جي بيهڪ ۽ گهڻي ڀاڱي غلطين کان پاڪ نسخو آهي. ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ پاران شايع ڪرايو ويو آهي.	1997ع
62.	ڪلياڻ آڏواڻي، چونڊ شعر (معنيٰ سان) (رسالي مان) هن ۾ 30 سُر، 1556 بيت ۽ 42 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 1598 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ کان شروع ٿي بلاول تي مڪمل ٿئي ٿو. هن جا مختلف ادارن پاران، مختلف سالن ۾ ڪيترائي ايڊيشن شايع ٿي چڪا آهن. هيءُ نسخو وڏي ۽ ننڍي سائيزن ۾ هرهنڌ دستياب آهي.	1997ع
63.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (جلد ستون) (رسالي مان) هن جلد ۾ سُر مارئي، سهڻي ۽ سارنگ بابت تفصيلي مقدمو، متن، پيٽ ۽ سمجهاڻيون ڏنل آهن. علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد پاران شايع ڪرايو ويو.	1998ع
64.	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (جلد انون ۽ نائون گڏ) (رسالي مان) هن جلد ۾ ”شاهه جو پنهنجو سچو سربستو صحيح رسالو“ شايع ٿيل آهي. هن ۾ 29 سُر، 3111 بيت ۽ 208 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3319 ٿين ٿا. هي سُر ڪلياڻ سان شروع ٿي	1999ع

	سارنگ تي پورو ٿئي ٿو. ڊاڪٽر نبي بخش صاحب هن رسالي ۾، علامه آءِ آءِ قاضي صاحب وانگر سُر ڪيڏاري کي شامل نہ ڪيو آهي. پنجاهہ سالن جي تحقيق، پنجاهہ قلمي ۽ سورنهن ڇاپي نسخن جي مطالعي، پيٽ ۽ چنبڇاڻ ڪانپوءِ هيءُ نسخو تيار ڪري ڇپايو ويو آهي. علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ پاران شايع ڪيو ويو آهي.	
65	آغا سليم وارو (اردو) ڇاپو (رسالي مان) هن ۾ 30 سُر 2903 بيت ۽ 193 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 3096 ٿين ٿا. شروعات سُر ڪلياڻ سان ۽ پڄاڙي سُر بلاول سان ٿئي ٿي. هيءُ شيخ اياز صاحب واري منظوم اردو ترجمي ڪان وڌيڪ بهتر ۽ مستند ترجمو سمجهيو وڃي ٿو. ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز پاران شايع ٿيو آهي.	2000ع
.66	غلام مصطفيٰ مشتاق ميمڻ وارو ڇاپو (چونڊ شعر) (رسالي مان) هن ۾ 30 سُر، 1262 بيت ۽ 30 وايون شامل آهن ٽوٽل شعر 2192 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ ڪان شروع ٿي ڪارايل تي مڪمل ٿئي ٿو. هي شاهہ جي منتخب شعرن جو مجموعو آهي. هن پاڪٽ سائيز رسالي ڪان جدا سنڌس پاڪٽ سائيز لغت ڇپيل آهي. جيڪا رسالي سان گڏ هجڻ لازمي آهي. آگسٽ 2000ع ۾ مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور پاران شايع ڪرايو ويو.	2000ع
.67	پانهون خان شيخ وارو ڇاپو (جُلد پهريون) (رسالي مان) هن ۾ 8 سُر، 1163 بيت ۽ 79 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 1242 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ ڪان شروع ٿي، ڪيڏاري تي ختم ٿئي ٿو. نهايت سهڻي پني ۽ سهڻي ڇپائيءَ سان آهي. هر صفحي جي هيٺان هر ڏکئي لفظ جي معنيٰ تفصيل وار لکي اٿس. اهڙي سمجهاڻي وار رسالي جي هن قوم کي نهايت ضرورت هئي. نقاد پنهنجي طريقي سان هن تي تنقيد بہ ڪن ٿا. شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي پاران شايع ڪرايو ويو آهي.	2000ع
.68	پانهون خان شيخ وارو ڇاپو (جُلد ٻيون) (رسالي مان) هن ۾ 8 سُر، 1486 بيت ۽ 101 وايون شامل آهن، ٽوٽل شعر 1587 ٿين ٿا. هيءُ سُر سسئي آبري ڪان شروع ٿي مومل راڻي تي مڪمل ٿئي ٿو. باقي خوبيون جلد پهرين جهڙيون اٿس. شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽيءَ پاران شايع ڪرايو ويو آهي.	2001ع
.69	پانهون خان شيخ وارو ڇاپو (جُلد ٽيون) (رسالي مان) هن ۾ 15 سُر 1820 بيت ۽ 120 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 1940 ٿين ٿا. هيءُ سر ڪاهوڙي ڪان شروع ٿي، ڪارايل تي پورو ٿئي ٿو. باقي سموريون خوبيون پهرين جلد جهڙيون اٿس. هن سان گڏ ٽنهي جلدن ۾ داستانن ۽ شعرن جو تعداد هيٺين ريت بيهي ٿو: داستان 31، بيت 4469 ۽ وايون 300 آهن، ٽوٽل شعر 4769 ٿين ٿا. شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽيءَ پاران شايع ڪرايو ويو آهي	2002ع
.70	فضل رحيم سومري وارو (عربي) ڇاپو (چونڊ شعر) (رسالي مان) ”السيد عبداللطيف“ جي عنوان سان، هي عربي ٻوليءَ ۾، ڀٽائي جي چونڊ شعرن جو مجموعو آهي.	1405هہ

.71	ليلاوام وتڻ مل وارو ڇاپو، ص 52(6). اندازو آهي ته هيءُ چونڊ شعرن جو مجموعو آهي.	نامعلوم
.72	غلام محمد خانزئي وارو ڇاپو، ص 32(7). هن ۾ 36 سر آهن، وڌيڪ معلومات دستياب نه آهي.	نامعلوم
.73	آغا محمد يعقوب وارو (انگريزي) ڇاپو، ص 31(7). هيءُ انگريزي ٻوليءَ ۾ ترجمو آهي.	نامعلوم
.74	حاجي الهه داد جنجهي وارو ڇپيل گنج (ٻيو ڇاپو) (رسالي مان) هن ۾ 36 سر آهن. پهرين ڇاپي وارن شعرن جي تعداد 5787 کان تقريباً 910 شعر وڌيڪ آهن. انڪري هن ۾ ٽوٽل شعرن جو تعداد 7018 ٿئي ٿو. هيءُ به سُر ڪلياڻ کان شروع ٿي متفرقات تي مڪمل ٿئي ٿو. پهرين ڇاپي وانگر هن ڇاپي جا پروف به ناهن ڏنا ويا. شاعري جي پرک ۽ ڇنڊڇاڻ ناهي ڪئي وئي. "گنج" جي نالي ۾ خليفي نبي بخش خان لغاري "قلمي" ۽ سانوڻ فقير جا بيت به شامل ڪيا ويا آهن. هيءُ نسخو ٻهراڙي جي ماڻهن ۾ ڏاڍو مقبول ويو آهي.	2008ع
.75	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ڇاپو (رسالي مان) هِي پنجاهه قلمي ۽ جُملي ڇاپي نسخن تي آڌاريل نسخو آهي. هن ۾ 36 سُر آهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب واري نسخي "شاهه عبداللطيف جي پنهنجي ڪلام جو سچو سربستو صحيح رسالو" (جُلد اٺون ۽ نائون سال 1999 ع) واري متن کان علاوه، سُر ڪيڏارو، سُر ڏناسري، سُر شينهن ڪيڏارو، سُر هير رانجهو، سُر بيراڳ هندي،سُرڀول مارو ۽ سُر بسنت بهار سان گڏو گڏ، ٽيهه اکري سسئي، تمر فقير جو ڪلام فارسي پڻ هن ۾ شامل آهن، علاوه شاهه جي سوانح ۽ فڪر سميت، لفظن جي معنيٰ،مفهوم ۽ سمجهاڻي ڀرپور نموني سان ڏني وئي آهي. ثقافت ۽ سياست کاتي حڪومت سنڌ پاران شاندار نموني سان شايع ڪيو ويو آهي.	2009ع
.76	استاد لغاري وارو (سرائيڪي) ڇاپو. (رسالو مان) هِن ۾ 30 سُر، 165 داستان 3182 بيت ۽ 213 وايون شامل آهن. ٽوٽل شعر 3395 ٿين ٿا. هيءُ سُر ڪلياڻ کان شروع ٿي ڪيڏاري تي مڪمل ٿئي ٿو. "شاهه دا رسالا" جي عنوان سان، سنڌي رسم الخط ۾ منظوم سرائيڪي ٻولي جو هيءُ پهريون ترجمو آهي جيڪو تاريخ ۾ سڀ کان اول شايع ٿيو آهي. هِن جي هرهڪ شعر کي شعر نمبر ۽ داستان اول شايع ٿيو آهي. هِن جي هر هڪ شعر کي شعر نمبر ۽ داستان جي هر هڪ بيت کي هڪ الڳ نمبر سان ظاهر ڪيو ويو آهي. هِن جي فهرست هڪ اهڙو آئينو آهي، جنهن مان هرهڪ سُر جي داستانن، بيتن ۽ واين جو تعداد ۽ ڪُل ٽوٽل تعداد معلوم ڪري سگهجي ٿو. رسالي جي آخر ۾ معنيٰ جون به پٽيون ڏنل آهن (1) عربي مان سرائيڪي ۽ (2) سرائيڪي مان سنڌي. هِن رسالي ۾ گرامر جو مڪمل خيال رکيو ويو آهي يعني اڌ دم (،) پورو دم (.) عجب جي نشاني (!) سواليه نشاني (؟) ڪامان (" ") ۽ ڏنگيون ( ) وغيره هر گهربل ۽ مناسب جاءِ تي ڏنيون ويون آهن. مڪمل زيرن زبرن ۽ کڙي زيرن وغيره سان هي هڪ مثالي نسخو آهي. مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور پاران شاندار نموني سان شايع ڪيو ويو آهي.	2010ع

مٿي ذڪر ڪيل قلمي نوڙي ڇاپي سخن کان علاوه پيا به ڪيترائي اهڙا نسخا هوندا جيڪي ترتيب ڏيڻ کان رهجي ويا هوندا. هي شاهه جي رسالي جي مختصر تاريخ آهي، مڪمل تاريخ نه آهي. تحقيق جي طالب علمن لاءِ دروازا هميشه کليل آهن. هيٺ ڪجهه اهڙن اديبن جا نالا پيش ڪجن ٿا جن شاهه جي ڪلام کي سهيڙيو ٻوٽي ٻين ٻولين ۾ ترجمو ڪيو. جهڙوڪ: انگريزي، اردو، عربي، فارسي، جرمني ۽ بنگلاديشي وغيره ۾ ترجمو ڪري پنهنجو نالو لطيف جي پرستارن ۾ ڳڻايو:

رچرڊ برٽن، ايچ ٽي سورلي، تيرٿ داس، عبدالغفور الستي، ايلسا قاضي، پروفيسر امينه خميساڻي، محمد ابراهيم بنگالي، رئيس امروهي ، محمد سومار شيخ، امداد علي سرائي، مولوي حاجي احمد جت، حاجي چتو فقير جت، حمايت علي شاعر، ابن انشاه، جميل الدين علي، محسن ڀوپالي، رفيق خاور، آفاق صديقي، شاهد ڪاظمي، مولوي هدايت الله وغيره(8).

حوالا:-

(1) شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام. جُلد پهريون. محقق ۽ شارح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاهه. سال 1989ع

(2) شاهه جو رسالو- مهتمم هوتچند مولچند گربخشاڻي (ٽن جُلدن ۾ گڏ) ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاهه/ حيدرآباد سنڌ سال 1985ع (۽ ڏسو ٻيا سڀ گربخشاڻي جا نسخا.)

(3) شاهه جو رسالو (جلد پهريون) مرتب: ٻانهون خان شيخ مقدمو . ص- 24 ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي. سال 2000ع

(4) ببليو گرافي شاهه تي لکيل ڪتابن جي، از عبدالجبار جوڻيجو. ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ سال 2000ع

(5) شاهه جو رسالو مرتب: عثمان علي انصاري. ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه. سال 1997ع.

(6) لطيفي معلومات. ترتيب- راز شاهاڻي. ڇپائيندڙ: سنڌ بوڪ ڪلب حيدرآباد سنڌ سال 2002ع.

(7) لطيفي فڪر ۽ سُرن جي ساڃاهه. ليکڪ: محمد حسين ڪاشف. ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه. سال 2005ع.

(8) شاهه ڀٽائي دا رسالا پنجابي منظوم ترجمه نگار ڪرتار سنگهه عرش. (تعارف ۾ ص- 1) ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه/ حيدرآباد سال 1916ع.

* ڀٽائيءَ جو مطالعو: (تحقيقي مقالا)، معمور يوسفاڻي. مرتب: ڊاڪٽر اسد جمال پلي، ڇپائيندڙ: مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور (ڇاپو پهريون سال 2005ع) ص 180.

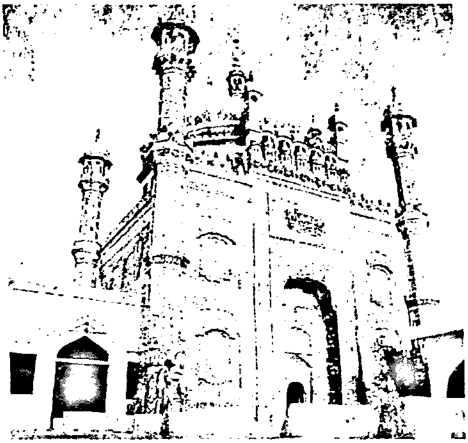

اهڙيءَ طرح سنڌ تي ڪلهوڙن جا ڪيترائي حڪمران سنڌ جي سالميت کي بچائڻ خاطر ڪڏهن دهليءَ جا تہ ڪڏهن ايران ۽ قنڌار جا ماتحت رهيا. سنہ 1783ع ۾ ڪلهوڙن کان پوءِ ٽالپر سنڌ جا نوان حڪمران مقرر ٿيا. جن جي دور ۾ سنڌ وري ٽن جدا جدا رياستن: ميرپورخاص، حيدرآباد ۽ خيرپور ۾ ورهائجي وئي(2). سنڌ جي قومي وحدت ٽن حصن ۾ ورهائجي وئي. ان کان سواءِ ٽالپر اميرن جا اندروني اختلاف، نااتفاقيون ۽ اقتدار جي ڇڪ ڇڪان، کين نہ رڳو ڪمزور حڪمران ثابت ڪري ڇڏيو، بلڪ هنن ئي حالتن ٽالپر اميرن کي يقيني طرح عوام کان بہ پري ڪري ڇڏيو. ٽالپرن جي ڪمزور هجڻ ۽ دور انديش سياسي شعور جي فقدان سبب انگريز سنڌ تي آهستي آهستي قابض ٿيڻ لڳا. هن سموريءَ صورتحال ۾ ان وقت جي ڏتڙيل ۽ مفلس

تحقيق

ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري

سچل سرمست جو پنهنجي دور تي اثر

سچل سرمست سنڌي ڪلاسيڪي ۽ صوفياڻي شاعريءَ جي حوالي سان هڪ اهم ۽ معتبر نالو آهي. هيءُ پنهنجي دور جو وڏو بيباڪ ۽ حق گو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس شاعريءَ جو انداز ۽ اسلوبِ بيان پنهنجي دور کان اڳ وارن شاعرن جي اندازِ بيان کان بنهہ نرالو ۽ منفرد آهي. سچل سرمست جي سرمستيءَ واري ڪيفيت، ڪانئس پنهنجي اظهار جو بي ڊپائي ۽ بيباڪي وارو انداز اختيار ڪرايو. سچل کان اڳ اهڙي کلم کلا اظهار جي بجاءِ سنڌي ڪلاسيڪي ۽ صوفياڻي شاعريءَ جو اندازِ بيان مانيٺو، گنڀير ۽ ڳوڙهو هوندو هو. سچل سائينءَ جي اهڙي منفرد اظهار کي اختيار ڪرڻ واري ڪيفيت کي سمجهڻ لاءِ ان دورن جون سياسي ۽ سماجي حالتون ڪجهہ مدد ڪن ٿيون.

سچل سرمست سنہ 1152ھ/1739ع ۾ جنم ورتو. ان وقت سنڌ تي ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي حڪومت هئي. سچل جي جنم جي هڪ سال بعد سنہ 1740ع ۾ نادر شاهہ سنڌ تي ڪاهي آيو، جنهن سنڌ جي قومي وحدت کي ٽوڙي سنڌ کي ٽن حصن ۾ ورهايو(1).

عوام جي سماجي ۽ معاشي حالتن بابت ڇئي سگهجي ٿو تہ هيءُ دور هيٺين طبقي يا عوام لاءِ ڪو امن، آرام، سک ۽ شانتي وارو دور نہ هو.

سنڌ جي ماڻهن جون جيڪي سماجي ۽ معاشي حالتون هيون، اهي سچل سرمست جي سامهون هيون. هو ڏسي رهيو هو تہ ڪهڙيءَ ريت حڪمرانن ۽ عوام جي وچ ۾ وٿي موجود آهي. هن ڏٺو تہ ڪهڙيءَ طرح عوام تي هٿ ٺوڪيون پابنديون مڙهيون پيون وڃن. درحقيقت هنن ئي حالتن سچل سرمست جي شاعريءَ جي اظهار جو طريقو منفرد بڻايو، ”جيڪڏهن سنڌ جي پوئين دور جي شاعرن ۽ درويشن جي تعليمات کي ڇنڊي ڏسبو تہ معلوم ٿيندو تہ هنن مذهبن جي ظاهري قاعدن بدران حقيقي مسئلن (طريقت) طرف زياده توجهہ ڏنو آهي. هنن مذهبي پيد ياون کان مٿي چڙهي ڳالهايو آهي (3).“

سچل سرمست تصوف جي ڳوڙهي ۽ اُجري فلسفي جو مبلغ شاعر آهي. هن پاڻ کان اڳ

جي انقلابي صوفي اڳواڻن ۽ شاعرن حسين بن منصور حلاج، فريد الدين عطار، جلال الدين رومي، مولانا نورالدين عبدالرحمان جامي، احمد جام زنديپل، شاه عبداللطيف ڀٽائي، سلطان باهو ۽ ڀڳت ڪبير کان فڪري اثر قبوليو ته اهڙيءَ ريت هن پنهنجي دور ۽ پاڻ کان پوءِ واري دور تي ڪيترن ئي حوالن سان اثر ڇڏيو. سچل سرمست جي همعصر شاعرن ۾ ڪيترائي اهڙا صوفي شاعر موجود آهن، جيڪي فڪر، هيئت، توڙي اندازِ بيان سبب هن کي ويجهو آهن(4).

هيٺ سچل سرمست پاران سندن همعصر شاعرن تي ڇڏيل اثر جو مطالعو ڪنداسين.

سچل سرمست رند مشرب شاعر هو. هن پنهنجي سنڌي، سرائڪي، فارسي ۽ اردو ڪلام ۾ وحدت الوجود جو فلسفو بيان ڪيو آهي. هن تات، طلب، استعنا، حيرت، وحدت، فنا ۽ بقا جا موضوع پنهنجي شاعريءَ ۾ آندا آهن. تصوف جو بنيادي نُڪتو آهي- 'پاڻ سڃاڻ'. صوفين جي نظر ۾ حق تعالىٰ سالڪ جي اندر ۾ موجود آهي، رڳو سالڪ کي ان جي دريافت ڪرڻي پوندي. اهو سفر ئي خدا ۽ بندي جي وچ واريءَ وٿيءَ کي مٽائي ڇڏي ٿو. سچل سرمست پنهنجي ڪلام ۾ ڪيترين ئي جاين تي پاڻ سڃاڻڻ جي ڳالهه بار بار ڪري ٿو:

هي دم بحر حقيقت "هُو" جي،
"هُو" سان "هُو" سڃاڻين،
خاڪي جسم نه پهه ڀوڙين،
هرگز عذر نه آڻين،
اندر ٻاهر ظاهر آ،
طرف نه ٻي تون تاڻين،
سچل ڪُرُ گمراهيءَ واري،
راهه اهائي ڇاڻين.

(قاضي، ص288)

پول نه ٻئي ڪنهن پُل،
تون ته آدم ناهئين،
لڪو ٿو لاتيون ڪري،
جيئن باغ اندر بلبل،
احد منجهارون عبد سڏايئي،
هيئن تان پاڻ اصل.

(قاضي، ص113)

سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ پاڻ سڃاڻڻ جي بار بار تلقين ٿيل آهي. اندر ۾ الله ڳولڻ وارو هيءُ فلسفو سمورن صوفي شاعرن وٽ موجود آهي. ڪنڌڙي جو روحل فقير پڻ ساڳي فلسفي کي عيان ڪندي چوي ٿو:

جي تون صحيح سڃاڻين پاڻ،
اٿي قيمت سندو قطرو،
ڪوري ڪڍ قلوب مان،
مدائي جو ماڻ،
پري نهارڻ پر ڪي،
سندو ڄڻن ڄاڻ،
نتِ سائين توهي ساڻ،
راتيان ڏينهان "روحل" چوي(5).

نانڪ يوسف، سچل سرمست جي طالبن ۾ سائس گهڻو ويجهو رهندڙ طالب هو. هن جي شاعريءَ تي سرمست سائينءَ جو فڪري توڙي هيئت جي اعتبار کان گهڻو اثر ڏسجي ٿو. نانڪ جي ڪلام ۾ پڻ سچل سائين وارا بيان ڪيل موضوع آندل آهن. هن سنڌي ۽ سرائڪيءَ، کان سواءِ هنديءَ ۾ به ڪلام چيو، جنهن ۾ مرشد جي تعريف ڪئي اٿس. پاڻ سڃاڻڻ واري نُڪتي هيٺ، نانڪ يوسف چوي ٿو:

جاڏي ڪاڏي صورت سهڻي،
هادي حق جي مورت مهڻي،
وهه دلبر يا دلير.
تون سين ۾ سيئي توئي ساڻ،
سهڻا ڪوجها پٽ لوي ساڻ،
چئو جهڙو ڏاهه ڏڦير.
ذاتن ضربن ۾ ٿي آيو،
خاڪ لائي تنهن پاڻ ڇپايو،
هي تان ڦند ڪيائين ڦير(6).

نانڪ يوسف جي سچل سرمست کان اثر وٺڻ جا ڪيترائي مثال سندس ڪلام ۾ موجود آهن. نانڪ جي

هيءَ ڪافي خيال تورڙي گهاڙيتي جي اعتبار کان سچل سائينءَ جي اثر هيٺ آهي:

عشق ذاتي ڪون هي،
ڪيا ڪريندا ڪام پي،
آ جنهين ڪون گوش ڏيندا،
پهلي تهيندا هوش نيندا،
زهد تقوىٰ ڇڏي وي يار،
ڪٽ ڪفر اسلام پي(7).

سچل سرمست جي ڪافي آهي:

سر اساڏي آيا، وو يار،
عشق زورا زور پي،
مي دا پيالا پر ڏتو ئي،
هوش سارا لٽ نتوئي،
ايڪ پيالي پيوڻ دي نال،
دل ڪاڏا دور پي.

صوفين چواڻي: حق تعالىٰ پنهنجو پسائڻ خاطر هي رنگ جوڙيا آهن. هوئي سڀ ڪجهه آهي، هو ئي سڀ ڪنهن ۾، هر رنگ، منظر، نظر ۽ نظاري ۾ مالڪ خود موجود آهي. سچل سائين جي ڪلام ۾ اهڙا خيال جابجا موجود آهن. چوي ٿو:

صورت سڀ سلطان،
پاڻ ڏسڻ آيو پنهنجو تماشو.
ڪا ٿئين حنبل، شافعي،
ڪاٿئين مالڪ نعمان،
ڪاٿئين پٽي پوٿيون،
ڪاٿئين پڙهي قرآن،
ڪاٿئين اناالحق چوي،
ڪاٿئين ڦيرائي فرمان،
ڪاٿئين طفوليت ۾،
ڪاٿئين پير جوان،
ڪاٿئين مير وزير ٿيو،
ڪاٿئين ٿيو دربان،
ڪاٿئين احمد بلا ميمي،
ڪاٿئين هنومان،
سچو پير صبر ۾،
هوءِ حيرت ۾ حيران.

(انصاري ، ص81)

پاڻ سڃاڻڻ آيو، ڙي، سڃڻ پاڻ سڃاڻڻ آيو،
ڪم نه هيڙس ڪو بيو.

پاڻون جاڻي پاڻ سان، هت لون تان لائڻ آيو،
سولي تي منصور ٿي، هت سر سلائڻ آيو،
"سچو" ري سنسار ۾، هت پير گهمائڻ آيو.

نانڪ يوسف، سچل سائينءَ جو اثر قبوليندي، فڪر تورڙي گهاڙيتي جي اعتبار کان مرشد سائينءَ جي پَران ڪلام چيو، پر ڪٿي ڪٿي اسلوب جي لحاظ کان ساڳئي رنگ ۾ رڱيل نظر اچي ٿو. هو پنهنجي شعري انفراديت هوندي به اُهي ئي موضوع، اُهي ئي نُڪتا بيان ڪري ٿو. جيڪي سندس گُرو سَرمست سائينءَ عيان ڪيا آهن. سچل جي خيالن جي مطابقت ۾ نانڪ يوسف ساڳي ڳالهه انهيءَ ڍنگ ۽ انداز سان ڪئي آهي:

بي رنگي رنگن ۾ آيو، ڏس تان ڇُل ڇڪايو،
سير مچايو، پاڻ ڇپايو.

کهڙيون کهڙيون بازيون بنائي،
پاڻهي ڪيڏي پاڻ ڪيڏائي،
شورن شور مچايو،
رنگڙو لايو، ڏسڻ آيو.

انا احمد آهي اهو ئي، ميما مالڪ محمد سوئي،
هاديءَ حق سمجهايو، مون من لايو، منجهه سمايو(8).

ڪيها حڪم ٿو هلائين، رنگي برهه بيرنگي،
آدم حوا هابيل قابيل، ٿو ڪٽ ڪوٺائين.

عيسىٰ تنهن تان موسىٰ، فرعون ساڻ جنگي،
هر طرف هر جسم ۾، سو ڪيل ٿو ڪلائين(9).

سچل سرمست ۽ نانڪ يوسف جي ڪلام ۾ ڪيتريون ئي هڪجهڙايون موجود آهن. نانڪ يوسف، مرشد سان والهانه عقيدت رکندڙ هو. هن پنهنجي سنڌي، سرائڪي ۽ هندي ڪلام ۾ سچل

سرمست سان پنهنجي محبت جو برملا اظهار ڪيو آهي:

- نانڪ يوسف يار سچل جي،
  ناگهه نينهن نيوسين.
- نانڪ يوسف يار سجاتو،
  درس درازين دلبر پاتو.
- نانڪ يوسف يار سچل جي،
  ڏس ڏنو ڪنهن ڏاهي ڏاهي(10).

يوسف فقير، سچل سرمست جي شان ۾ هنديءَ ۾ ٻاڻيون به چيون، جن ۾ هو مرشد کي "گرو جي" چئي مخاطب ٿئي ٿو:

واهه گرو جي شاهه درازي،
صاحب رضا ۾ عاشق راضي،
نانڪ ٻولي گرو کي ٻاڻين،
ساڌ سنگت ۾ صاحب ساڻين(11).

ڊاڪٽر تنوير عباسي جي نانڪ يوسف جي سچل سرمست کان اثر وٺڻ بابت هيءَ راءِ بلڪل درست آهي ته:

"سنڌي توڙي سرائڪي ڪافين مان نانڪ جي ڪلام تي، سچل جي رنديءَ ۽ سرمستيءَ جو رنگ چانيو پيو آهي. اهائي ٻولي، اهي محاورا، اهي ئي بي ٻپا اظهار جا طريقا، اهي ئي مترنم ۽ والهانه رقص جي موسيقي رڪندڙ گهاڙيتا، نانڪ يوسف جي ڪلام ۾ ملندا، جيڪي سڀ سچل جي شاعريءَ جا گڻ آهن(12)."

فقير غلام حيدر گودڙيو، نانڪ يوسف جو طالب آهي، پر هن جي سچل سائينءَ سان به وڏي محبت هئي. هن جي ڪلام ۾ ڪيتريون سٽون درازي درويش جي عقيدت ۾ موجود آهن. فقير غلام حيدر جي اندر ۾ نينهن جو مچ، نانڪ يوسف مچايو، پر ڪيس رمزن واري راهه سچل سائينءَ وٽان ئي حاصل ٿيل ڏسجي ٿي:

جيڏيون جاڳيو جيءَ ۾ مان صدقي ڪيان ساهه،
سرتيون سيباڻو ساهه ڪي، سچو شاهنشاهه،
ڏسيو درازيءَ در جو، رمزن وارو راهه،
سونهون ٿيو ساٿيهه تي، هميشه همراهه،
نانڪ ٻاريو نينهن جو، اندر ۾ آڙاهه،
غلام حيدر گر مان، منهنجو اصل هو ارواح،
صدقي سارو ساهه، مرشد جي هڪ مامر تان(13).

فقير غلام حيدر جي سچل سان سڪ ۽ اُڪير ته پڌري پٽ، پر سندس ڪلام تي سرمستي پڻ نظر اچي ٿي. چوي ٿو:

جتي برهه لايا پڙڪا،
اتي دين ڪفر جا چلن نه چارا(14).

سچل سرمست:

عشق لڳئي تاڪر آمين،
نامنجهه ڪفر نامنجهه دين.
(قاضي، ص113)

فقير غلام حيدر پنهنجي فارسي ڪلام ۾ به سچل جو اثر قبوليو آهي:

ميزنم نعره انا الحق پرده بشــري بدان،
قل هو الله احد الله، عشق گريد با صفا(15)

(آءٌ انسان جي پردي ۾ اناالحق جو نعرو هڻان ٿو، ڇاڪاڻ ته عشق پوري سچائيءَ مان 'قل هو الله احد الله الصمد' چوي ٿو.)

سچل سائين "ديوان آشڪار" ۾ چوي ٿو:

نعره اناالحق زنده خودرا خود بشڪند،
تهمتي برا ونهد من نيم و من نيم(16)

(انا الحق جو نعرو پاڻ ئي هڻي ٿو ۽ پاڻ کي پاڻ ئي توڙي ٿو، پر الزام (منصور) ان کي ڏئي ٿو. آءٌ نه آهيان، آءٌ نه آهيان).

سچل سرمست توڙي جو پاڻ مرشد جي مسند تي ڪڏهن به نه ويٺو، باوجود اُن جي سندس چوگرد سندس طالبن ۽ ٻالڪن جو وسيع دائرو موجود هو، جن مان ڪيترائي رندي رنگ ۾ رڱيل شاعر پڻ هئا، جن تي پڻ سرمستيءَ وارو رنگ غالب آهي. اُهي موضوع، اُهي خيال ۽ پيشڪش جا اهي انداز، بار بار ساڳيا ئي آندا ويا آهن.

سچل:

ڏسو عشق جو انصاف،
سيئي مذهب ڪيائين معاف،

مڪي وڃڻ مقصد ڪيهو،
ڪر اندر تن طواف.
(قاضي،ص160)

گهرام فقير:
يار جنهين نون هو سي ياد،
دين ڪفر ڪنون هــي آزاد،
مڪي ويندئين حاجي سڏيندئي،
عشق بنــا افراد(17).

سچل:
تيڏيان اڪيان لعلون لال،
شوقي يار شرابي هونديان.
(راڻيپوري،ص126)

صالح قادري:
اکيان تيڏيان لال شرابي، پيالا پُر پيتوئي(18).

سچل:
وحدت مون، ون ڪثرت ڪيائين، رنگيءَ رنگ رچايو،
طرحين طرح پوشاڪان پهري، لالن پاڻ لڪايو،
هي سڀ حسن هادي جو آهي، پينر ڪيم پلايو.
(انصاري،ص78)

صالح قادري:
لڪين لباس پهرڪي آيا،
رنگا رنگي رنگ بنايا،
صورت بڻي پاتون پات،
هر ڪنهن جنهن ڪون سجدا ڪيتا(19).

سچل:
پڇو نہ منهنجڙي ذات، جوئي آهيان سوئي آهيان.
(قاضي، ص132)

خير شاهه:
جوئي آهيان سوئي وي ميان، هندو مومن آلا نہ آهيان(20).

سچل:
سڀ ڪنهن ويڙهي تون وسين، ڪونہ آهي پيو تو ري.
(انصاري، ص73)

خير شاهه:
شڪ لٿا ويا رولا — جاڏي تاڏي پاڻ مولا(21).

سچل:
سسي شيخ عطار جي، ٿو چوٽئين چلائي.
(انصاري، ص74)

فقير محمد صلاح:
شمس، عطار، شوق مؤن ميان، لاٿي آهي سِر ميار.
موج انهيءَ منصور پــي(22).

سچل:
تون مان جي پردي مون ٻاهر،
سرتيون چو نہ سڏايو،
طرحين طرح پــوشاڪان پهري،
لالن پاڻ لڪايو.
(انصاري، ص78)

غلام محمد گدا:
ڏنهہ ذات صفت دي چولي، وينو ٻاتيان لڪ لڪ ٻولي،
ويهي ڪايا پلٽ جان اولي، ڪري زيب عجب هر پاتي (23)

فقير عبدالله ڪاتيار، سچل سرمست جو دوست هو. هي ٻئي پنهنجي دور جا اهم شاعر آهن. سچل سائينءَ جي وحدت الوجود وارو اثر فقير عبدالله ڪاتيار جي فڪر تي بہ غالب آهي. فقير عبدالله ڪاتيار درازن ۾ سچل سائينءَ وٽ ويندو هو ۽ سائنس روح رهاڻيون ڪندو هو. ان موقعي تي هي ٻئي درويش پنهنجو ڪلام هڪ ٻئي کي ٻڌائيندا هئا ۽ هڪٻئي کان متاثر پڻ ٿيندا هئا. سچل سرمست جي ڪلام تي جتي وڏو اثر شيخ فريد الدين عطار جو موجود آهي، اتي هن ٻين بہ فارسي، سنڌي ۽ هنديءَ جي صوفي ۽ ويدانتي شاعرن جو اثر قبوليو آهي. اهڙي ريت هي پنهنجي دوست فقير عبدالله ڪاتيار کان بہ متاثر ٿيو آهي.

ڪاتيار فقير چوي ٿو:
صدقي مئن صدقي قربان،
گهول ٿيوان گهنڊُ ڪولڻ تئون.

سچل سائين چوي ٿو:
گهنڊ ڪول، ديدار وِڪا، مئن آيا مُک ويکڻ(24).

فقير عبدالله ڪاتيار جي هڪ ڪافيءَ جي سٽ آهي:
چوڙ گمان گدائي والا، شمله چا ٻڌ شاهي دا(25).

سرمست سائين ڪافيءَ جي ان سٽ کان متاثر ٿي، ان کي پنهنجي ڪافيءَ جو ٿلهہ بڻائي پيش ڪري ٿو:

چوڙ گمان گدائي والا، شملا چا ٻڌ شاهي دا.
(راڻيپوري، ص400)

جهڙيءَ ريت سچل پنهنجي دوست فقير عبدالله ڪاتيار کان متاثر نظر اچي ٿو. اهڙي ريت فقير عبدالله ڪاتيار پڻ سچل سائينءَ کان متاثر ٿيو آهي. درازي بادشاهه پنهنجي هڪ ڪافيءَ ۾ چوي ٿو:

ڪيئن ڙي اديون آتڻ اچان،
مون کي پور پرين جو پيو.
(قاضي، ص207)

فقير عبدالله ڪاتيار چوي ٿو:

سا ڪيئن آتڻ ڪتي ڪتي، ڙي متوال،
جنهن جون ڙي جيڏيون سوداگر يار(26).

سچل پنهنجي فڪر جي اظهار ۾ يگانو آهي. هن وٽ سرمستي ئي هن جي انفراديت آهي. هو فنا ۽ بقا واري منزل جا راز به وڏي واڪي بيان ڪري ٿو ۽ انهيءَ سرمستيءَ جي ڪيفيت ۾ آلاپي ٿو:

صورت سڀ سلطان، پاڻ ڏسڻ آيو پنهنجو تماشو.
(قاضي، ص189)

انهي مستيءَ ۽ بيباڪيءَ ۾ ڪاتيار فقير، درازي شاهه کان متاثر ٿيندي چوي ٿو:

سڀ ڪنهن صورت سجڻ منهنجو، هر
ڪنهن صورت جانب منهنجو،
پاڻ صورت پنهنجي پسي پسي ٿو(27).

سچل سرمست جو هڪ ٻيو همعصر پير سيد راشد روضي ڌڻي به پنهنجي وقت جو باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي. هن تي به درازي شاهه جو رنگ نظر اچي ٿو، توڙي جو پير راشد روضي ڌڻي باعمل صوفي هو. هن پنهنجي ڪلام ۾ وحدت الوجود جا مسئلا بيان ڪندي، ڏاڍي احتياط کان ڪم وٺندي مانيٺو انداز اختيار ڪيو آهي، پر اُن هوندي به سندن ڪلام تي سرمست وارو اثر ڏسجي ٿو. سچل سائين وحدت مان ڪثرت جو بيان ڪندي چوي ٿو:

سڀ ڪنهن پار پرينءَ جو پرتو،
خــوابون عين ڪلايو،
وحدت مون، وو ڪثرت ڪيائين،
رنگيءَ رنگ رچايو،
پاڻ ڳجهو ڪيائين پترائيءَ ۾،
هي تنهن هنر هلايو.
(انصاري، ص78)

سيد راشد روضي ڌڻي چئي ٿو:

وحدت ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪـل،
اندر پرين ٻاهر پرين، ٻئي پول نہ ڪنهن پُل،
هي هلاچو هل، مڙئي آهہ محبوب جو(28).

پنهنجي دور جا هي ٻئي شاعر، شاعرن جي سرتاج شاهه عبداللطيف کان متاثر ڏسجن ٿا:

وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪُل،
حق حقيقي هيڪڙو، ٻولي ٻيءَ مَ ڀل،
هُو هلاچو هُـل، بالله سندو سچڻين.
(شاهه جو رسالو، گربخشاڻي، ص84)

عقل جا اختيار عشق جي حدن کي ڇُهي نٿا سگهن ۽ عشق جي خود ڪابہ حد ناهي. هو لاحد آهي ۽ عاشق عقل جون حدون اورانگهي عشق جي حد ۾ جڏهن داخل ٿي ويندو آهي تہ دنيا وارا کيس "چريو" ڪوٺيندا آهن: پر ڪين اها سڌ نہ هوندي آهي تہ اهو "چريو" ئي لاحد ۾ داخل ٿي پنهونءَ جو پرتوو بڻجي ويندو(29).

سچل سرمست اهڙي فرد لاءِ چوي ٿو:

چري چري مَ چئو، چريو آهي لوڪ،
جو چرئي لئو ٺوڪ، سو "سچو" آهہ نہ سڀ ڪنهن.
(انصاري، ص89)

ڪجهہ اهڙو ئي روضي ڌڻيءَ بادشاهه جو هڪ بيت پڻ آهي:

چريو سوئي لوڪ، جو چرين کي چريو چوي،
چرين ڏٺو سو ٺوڪ، سياڻا سڪن تنهن کي(30).

درازي شاهه جي طالبن ۽ ٻالڪن ۾ سندن درسي استاد حافظ عبدالله قريشيءَ جو پڻ نالو اچي ٿو. حافظ عبدالله ڪافيءَ جو پڪو پختو شاعر هو. هن جي ڪلام تي معنوي اعتبار کان

درازيءَ جو اثر موجود آهي. حافظ عبدالله جي ڪلام ۾ عشق ۽ عاجزيءَ جي وستار آهي. حيرت جي مقام تي حافظ عبدالله چوي ٿو:

بيداد مان بيداد مان،
نا مئڻ مردا، نامئڻ جيندا،
ناغمگين ناشاد مان(31).

سچل سائين ان مقام تان چوي ٿو:

اسين آهيون ڇا اسين آهيون،
ٻيلي نہ ٿا ڄاڻون ڇا اسين آهيون .
(قاضي، ص74)

سچل سائين پنهنجي هڪ سرائڪي ڏوهيڙي ۾ عشق جي وات کي ڏاڍي اوکي وات سڏي ٿو:

عشق بازي هي ڏاڍي مشڪل، لاوڻ توڙ نڀاوڻ.
(راڻيپوري، ص236)

حافظ عبدالله پڻ ساڳي ڳالهہ ڪندي چوي ٿو:

عشق عبدالله ڇئي آهہ اڙانگو، بڇي ٿو تير تفنگ،
حال ڪنديس هوتن سان(32).

هن ئي دور ۾ روهڙي ۾ جانشاهي خاندان وحدت جي دونهين ڌڪايو ويٺو هو. سچل سائينءَ جو همعصر جان الله شاهہ "عاشق" پنهنجي دور جو اهم شاعر آهي. هن جي ڪلام تي بہ درازي رنگ غالب آهي. اهي ئي وحدت الوجود جا مسئلا، اهوئي انداز، اهوئي دلڪش اسلوب. هر منظر ۾ پرينءَ جو جلوو پسڻ وارو بيان، سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ بار بار آيو آهي. چوي ٿو:

پاڻ پنهنجو پاڻهي، صورت منجهہ سڃاڻ،
الله جو چوين پاڻ ئي الله ڄاڻ،
تون ئي ٻڌندڙ تون ئي ڏسندڙ شاهد آ قرآن،
ناهي شڪ گمان، سچو سائين هيڪڙو.
(قاضي، ص283)

جان الله شاهہ چوي ٿو:

ڪير ويهي ٿو ڪير ٻيهي ٿو، ڪيهو سندس اهڃاڻ،
صورت ۾ ٿي سندس لوتڙو ڏس پروڙي پاڻ،
ڳوليندڙ جو تون نہ تو ڳولين، سوئي توئي ساڻ(33).

جان الله شاهہ وٽ سچل سائينءَ واري بيباڪي پڻ موجود آهي:

سچل:

ڏسو عشق جو انصاف، سيئي مذهب ڪيائون معاف.
(قاضي، ص160)

جان الله شاهہ:

عشق وارن سان ناهي ٻلهہ، دين ڪفر کي ڇڏي ڏنائون(34).

سچل:

پاڻ پوڄاري پنهنجو، پنهنجو پوڄاري پاڻ.
ڄاڻ انهي جي ڄاڻ، ڄاڻ نہ ڄاڻي ڄاڻ کي.
(قاضي، ص369)

جان الله شاهہ:

تلڪ مٿا تي لاڪي،
سامي بن بن آيا،
رنگ رنگ دي وچ يار بيرنگي،
ڪٿ نصراني، ڪٿ آهي زنگي،
گهٽ گهٽ وچ وسايا(35).

ڪنڊڙي، سچل سرمست جي دور ۾ سنڌ جي تصوف جو اهم مرڪز هئي. روحل فقير، مراد فقير، دريا خان ڪنڊڙيءَ وارو هن مرڪز سان وابستہ سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جا سيبتا ۽ سريلا شاعر هئا. هنن شاعرن، شاعريءَ ۾ پنهنجي وات اختيار ڪئي. هنن جي ڪلام تي هڪ ئي وقت تصوف ۽ ويدانت جو اثر نظر اچي ٿو، تنهن هوندي بہ هنن جي ڪلام تي سچل سائينءَ جو رنگ موجود آهي ۽ منجهن ڪيترين ئي فڪري هڪجهڙايون پڻ آهن.

روحل فقير ڪنڊڙيءَ جي ڪلتارن جو اڳواڻ هو. هن جو ڪلام وحدت الوجود جي فلسفي سان ڀرپور آهي. تصوف علم نہ، بلڪ ان تي عمل جو نالو آهي. ڪيترائي ڪتاب پڙهڻ سان منزل نہ ٿي ملي سگهي. هي سڀ حرف ظاهر جا آهن، جيستائين اندر ۾ حقيقي عشق جي دونهين نہ ڌڪندي، جيستائين سالڪ اندر ۾ ڪنڌ نوائي

پنهنجو پاڻ نہ ڳوليندو، اوسيتائين حقيقت جي حال
کان واقف نہ ٿي سگهندو. روحل فقير چوي ٿو:

پڙهيا بيد ڪتيب جا، تا ڏين ڏورانهان ڏس،
سي سچ سڃاڻن ڪينڪي، موهيا پَسي مَسُ،
رات ڏينهان "روحل" چوي، رڙهي تنهن کي رَسُ،
پير پريان جو پَسُ، نائي ڪنڌ قلوب ۾(36).

سچل سائين چوي ٿو:

سڪ سڄيءَ ڪان ڪونہ ڪو، سبق سور نہ سِکن،
اکرلکن نہ دل تي، تا ڪاغذ ڪارا ڪن،
مس ڪاريءَ جا من کي، تا ڪاري ڪارو ڪن،
مُدعا جنهن مام جي، تنهن ويجهو ڪين وڃن،
تاڏي ڳنن نہ ڳن، جو فرمودو فائق جو.
(قاضي، ص278)

روحل فقير جو عزيز مراد فقير پڻ اهڙو
خيال ظاهر ڪري ٿو:

ڪنز قدوري، قافيا، توڙي پڙهين نحو صرف،
توهہ مُلن ڪان "مراد" چئي، اينڊءِ ڪين الف،
جنهن کي هادي ڏنو حرف، تنهن کي علم سڀ عيان ٿيو(37).

مراد فقيرپنهنجي ڪلام ۾ ڏاڍي سادي
سودي انداز ۾ تصوف جا موضوع بيان ڪيا آهن. هن
وٽ سادگيءَ سان گڏ بيباڪي پڻ آهي. بي ڊپائيءَ وارو
هي انداز ساڳيو سچل سائينءَ وارو.ڏسجي ٿو:

سچل:

ڏسو عشق جو انصاف، سيئي مذهب ڪيائين معاف،
مکي وڃڻ مقصد ڪيهو، ڪر تن اندر طواف.
(قاضي، ص160)

مراد فقير:

جن کي منجهہ معراج، آهي حج "مراد" حضور جو،
سي مکي جا محتاج، ڪامل ٿين ڪينڪي(38).

ڪنڊڙي جي شاعرن ۾ روحل فقير ۽
مراد فقير کان پوءِ دريا خان ڪنڊڙي وارو
خوبصورت شاعر آهي. هن جو ڪلام پُر تاثير ۽
دل ۾ لهي ويندڙ آهي. هي پنهنجي دور جو ڪافيءَ
جو يگانو شاعر هو. هن پنهنجي ڪلام ۾ ڏاڍي
جاذب انداز سان تصوف جا مضمون بيان ڪيا
آهن. دريا خان جي شاعريءَ تي سچل سرمست
جوبہ اثر ڏسجي ٿو. وحدانيت جي بيانِ ۾ سچل
سائين چوي ٿو:

هيڏي هوڏي نہ نهار،
تنهنجي ويڙهي سو تہ يار وسي ٿو.
ساڻ سدا آهي تان تنهنجي، پرين نہ آهي ڀي پار،
ڦولهي لهج پاڻ مون، چو ٿو وڃين وڻڪار.
(انصاري، ص67)

دريا خان چوي ٿو:

آهين الله سر ساڳيو،
اڇي آدم نانءُ سڏايو ٿي،
چو ٿو ڳولين، چو ٿو ڦولين،
چو ٿو پنهنجو پاڻ کي رولين،
اها صورت اٿئي ساڳي،
جنهن جادو جاڳايو ٿئي(39).

سچل:

ڪڏان ملان ڪڏان مفتي ڦِر "انا الحق" اليندا وي،
ڪڏان تسبيح آپ ڦريندا، ڪڏان جٽيا جوڙ گهتيندا وي،
ڪڏان ڪافر ڪڏان مؤمن، ڪڏان مَلڪ ٿهيندا وي.
(راٽيپوري، ص422)

دريا خان:

ڪٿ سناسي نلم سڏيندا، تلڪ مٽي ڳل جٽيا پيئندا،
ڪٿ مصلي مسيت وڃيندا، ڪٿ واعظا ڪريندا واعظي(40).

فقير قادر بخش بيدل، سچل سائينءَ سان
وڏي عقيدت، سڪ ۽ اڪير رکندڙ هو. هن
پنهنجي ڪلام تي سرمستي اثر گهڻي حد تائين
قبول ڪيو آهي. ائين ڪٿي چئجي تہ سچل سائينءَ
جي ڪلام جو هوبهو عڪس جيڪڏهن ڏسڻو آهي
تہ فقير قادربخش بيدل ۽ نانڪ يوسف جي ڪلام
۾ ڏسي سگهجي ٿو. نانڪ يوسف تہ سچل جو
طالب رهيو. هن جي فڪري نشونُما سرمست
سائينءَ وٽ ٿي، ۾ جڏهن تہ بيدل فقيرجي ذهني
تربيت سچل سائينءَ جي ڪلام ڪئي. هن وڏيءَ
حد تائين سچل جو اثر قبوليو. درازي شاه جي
وفات تي سنڌي ۽ فارسي ۾ تاريخون چيائين.
بيدل ۽ سچل سائين هڪ مڪتبہ فڪر جا ساٿي

آهن. تصوف جا جيڪي نُڪتا سچل ٿو بيان ڪري، اهي ئي بيدل فقير وري پنهنجي مستيءَ ۾ عيان ڪيا آهن. هي ٻئي، فنا في الله صوفي آهن. هنن جي نظر ۾ مذهب انسان جي باطن جي پاڪائيءَ جو درس ڏئي ٿو. مذهب جي ان روح تائين پهچڻ لاءِ عقل جي نہ پر عشق جي بيساختگيءَ جي ضرورت آهي. سچل سائين چوي ٿو تہ جن محبت جي مئي نہ چکي، انهن کي اصل حقيقت جي ڪا سُڌ ئي نہ پوندي.

مُلان تو محبت جي، چُڪي ڪين چڪين،
ڪٿيو ڪارنهن ڪُنڊ ۾، منهن کي ويٺو مڪيــن،
سبق سورائتن سکيو، سو جي تو سکين،
تہ رحل سڀ رکين، مُلان مسجد ڪنڊ ۾.
(قاضي، ص378)

ساڳي ڳالهہ بيدل فقير "وحدت نامہ" ۾ ڪئي آهي:
جي تون پسين پاڻ کي، لوڙهي لعب، لهو،
معنيٰ جي مهراڻ ۾، ٿئين محض محو،
ڇڏي صَرف و نحو، پڙهين ورق وجود جو.(41)

ڪاٿئين ڏاڍو، ڪاٿئين هيڻو،
ڪاٿئين جوڙ جٽيا ٿو پائي،
ڪاٿئين ڪوري، ڪاٿئين موچي،
ڪاٿئين سيد سڏائي،
ڪاٿئين تارڪ، ڪاٿئين سارق،
ڪاٿئين مُڪ ملائي،
ڪاٿئين شاهي، ڪاٿئين سپاهي،
ڪاٿئين حڪم هلائي،
ڪاٿئين ڪافر، ڪاٿئين مومن،
ڪاٿئين سوريءَ سر هلائي.
(انصاري، ص106)

سچل سائين پنهنجي هن ڪافيءَ ۾ "ڪاٿي" لفظ استعمال ڪيو آهي، جيڪو اتر واري لهجي ۾ استعمال ڪيو ويچي ٿو. سچل سائينءَ جو واسطو درازا (رياست خيرپور) سان آهي، تنهنڪري سچل سرمست تي اهڙو اثر هنڌ هنڌ نظر اچي ٿو. فقير بيدل سائينءَ جي ٻوليءَ تي بہ اهڙو اثر اسان ڏسي سگهون ٿا، فقير پنهنجي هن ڪافيءَ ۾ "ڪاٿي" لفظ ڪتب آڻيندي سچل سرمست وارو اهو ئي خيال پيش ڪيو آهي تہ "حق" ڪثرت ۾ سمايل آهي. هو ڪيترن جدا جدا ڪردارن ۾ رچيل آهي.

آهيان نور نفيس، جوڙيم جوڙ جڳت جي ساري
آدم حوا مظهر منهنجو، شوقئون، ٽيڙس شيث،
ڪڻهن نالو نوح سڏايم، آيس ٿي ادريس،
ڪاٿي پاڪ پيغمبر چايم، ڪاٿي خام خبيث،
"بيدل" خود اناخير آکيم، اولي ۾ ابليس(42).

سچل سرمست پنهنجي فڪر جي اظهار جي ڏاڍي بي ساختگي رکندڙ بيباڪ شاعر آهي. هن جو بي ڊپو ۽ کليو کلايو اظهار ئي نہ رڳو هن کي سمورن ڪلاسيڪي شاعرن ۾ منفرد بڻايو بيٺو آهي پر بيباڪي ۽ بي ڊپائيءَ وارو اثر سرمست سائينءَ کان پوءِ جي ڪيترن ڪلاسيڪي شاعرن ورتو آهي. بيدل سائينءَ جي ڪلام تي هونئن تہ سرمست سائينءَ جو ڪيترن ئي حوالن سان اثر ڏسجي ٿو. اتي هن جي ڪلام جي اظهار جي انداز تي بہ درازي رنگ غالب نظر اچي ٿو.

بيدل سائين چوي ٿو:

- خاڪي ڪيڙم ويس، آهيان نت نور نيارو.
- آءٌ آهيان اسرار، عال ليکي آدمي، عرشئون اچي اتهين، عشق ڪيس اظهار.
- پانهپ ٻولي ناهہ ڪا، نور آهيان نوار (43).

سچل سائين چوي ٿو:

- "هيئن تون آپ الله، ڏوجها ڪوئي نهين وو"
(راٽيپوري، ص434)
- "آهيان آءٌ اسرار جيڏيون، مون کي ڪير ٿو پانيون"
(قاضي، ص78)
- "نوري ناهيان، آهيان آءٌ رب جبار"
(انصاري، ص69)
- "صورت بشريت ۾ هون، ظاهر گداگر هون"(44).

بيدل سائين سنڌي، سرائڪي، اردو، عربي ۽ فارسيءَ ۾ شعر چيو آهي. سچل پنهنجي ڪلام ۾ سسئي، سهڻي، نوري، مومل ۽ هير رانجهي جي ڪردارن تي تمثيلي شعر چيا آهن، جن ۾ انهن ڪهاڻين جا ڪيترائي تاڻا بيان ڪيا اٿس. جڏهن تہ

بيدل فقير انهن ڪردارن تي تمثيلي شعر چيا آهن، جن ۾ فقط انهن ڪردارن جا نالا آندا اٿس. انهن مان ڪنهن بہ ڪردار جي ڪهاڻي بيان نہ ڪئي اٿس، فقط چند واقعا ۽ جذبا انهن جي سوانح مان رچيا اٿس، جن تي بہ تصوف جو اثر موجود آهي.

هن مطالعي هيٺ اسان سچل سرمست جو پنهنجي دور تي اثر پرک هيٺ آندو آهي، جنهن مان اسان کي چٽيءَ ريت نظر اچي ٿو تہ سچل سرمست همہ اوست جو وڏو پرچارڪ آهي. هن جو سمورو سنڌي، سرائڪي، فارسي ۽ اردو ڪلام مسئلہ وحدت الوجود سان پريو پيو آهي. سچل پنهنجي اظهار جي انداز ۾ ڏاڍو بي ڊپو ۽ بيباڪ آهي. پيشڪش جي لحاظ کان اهو طريقو سچل کي سموري ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ منفرد بڻايو بيٺو آهي. سچل سائينءَ جو اهو انداز اسان سندس دور جي شاعرن وٽ پڻ ڏسون ٿا. سچل جي طالبن/پالڪن کان ويندي سندس استاد، دوست، عقيدتمند توڙي ڪنڊڙي جي ڪلتارن، پير ڳوٺ جي درگاهہ ۽ ڄان الله شاهہ جي خاندان تائين درازي بادشاهہ جو سرمستانو ۽ رندي رنگ جابجا جهلڪا ڏئي رهيو آهي. سچل سرمست سنڌي شاعريءَ ۾ نين روايتن جو امين آهي. هن جتي شاعريءَ جي پيشڪش ۾ نرالو ڍنگ اختيار ڪيو آهي. اتي هن صوفيءَ با صفا گهاڙيتن ۾ پڻ نواڻ پيدا ڪئي. بيت ۽ ڪافيءَ ۾ خاص طور نواڻ جا رنگ پريندي، سرمست سائين ان ۾ نکار پيدا ڪيو. بيت توڙي جو اسان کي سچل بادشاهہ کان اڳ ۾ بہ ججهي تعداد ۾ ملي ٿو. پر سرمست سائينءَ بيت جي موضوع کي وسعت بخشيندي، ان جي فن ۾ بہ تبديلي آندي. هن لوڪ رومانوي داستانن جهڙوڪ: سسئي پنهون، نوري ڄام تماچي، مومل راڻي، هير رانجهي، عمر مارئي، سهڻي ميهار ۽ سورٺ تي بيت چيا. پر مختلف عنوانن تي جهڙوڪ: وحدت جا بيت، حقيقت جا بيت، پورب جا بيت، روجهن ۽ ڪانگن بابت بيت پڻ چيا. اهڙي ريت فني اعتبار کان هن سنڌيءَ ۾ "وحدت نامو" چيو، جنهن ۾ فني سٽاءَ کان سمورو مضمون هڪ طويل بيت ۾ سمايل آهي ۽ سموريون مصرعون همہ قافيہ آهن. اهڙي سٽاءَ سان اسان کي آڳاٽيون "سنڌيون/ڪبت" پڻ ملن ٿيون، پر سچل جو وحدت نامو وڌيڪ دلڪش ۽ خوبصورت پيرايي ۾ آهي، ڇاڪاڻ تہ منجهس موضوع توڙي بيهڪ جي لحاظ کان شعري نغمگي موجود آهي. سچل جي بيت ۾ اهڙي هيئتي تبديلي سندن عقيدت مند فقير قادر بخش بيدل پڻ قبول ڪندي، "وحدت نامو" لکيو. ڪافيءَ جي گهاڙيتن ۾ سرمست سائين کي تبديليون آڻيندي، منجهس نئون روح ڦوڪيو. هن هڪ ئي وقت تي ڪيترا ئي گهاڙيتا استعمال ڪيا آهن. ڪافي هيڪوٽي، ڏيڍوٽي، ٻيٽي ۽ چوٽي سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ موجود آهي. ان کان اڳ ڪافيءَ ۾ ايڏي وسعت موجود نہ هئي.

سچل سرمست پنهنجي وقت جو باشعور، سجاڳ ۽ ذميوار شاعر هو. هن جون شاعريءَ ۾ قائم ڪيل روايتون، ديرپا ثابت ٿيون آهن. اڄ بہ سندن فڪر ۽ انداز جي ڇاپ سنڌي شاعريءَ تي موجود آهي.

حوالا

1. قانع علي شير مير: تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد، ص268، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1976ع.
2. مولائي شيدائي رحيمداد خان، جنت السنڌ، ص591، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1985ع
3. جي-ايم-سيد، سنڌوءَ جي ساڃاهہ، ص385، سورٺ پبليڪيشن بمبئي، 1981ع.
4. هن مطالعي دوران سچل سائين جا هيٺيان رسالا اسان جي سامهون رهندا:
   1. رسالو سچل سرمست (سنڌي ڪلام) مرتب: عثمان علي انصاري، روشني پبليڪيشن 1997ع
   2. سچل جو رسالو (سرائڪي ڪلام) مرتب: مولانا محمد صادق رانيپوري، روشني پبليڪيشن 1997ع

3. سچل جو ڪلام عرف عاشقي الهام، مرتب: قاضي علي گوهر، سچل چيئر، شاهه عبداللطيف يونيورسٽي 1995ع
5. بدوي لطف الله پروفيسر، ڪنڊڙي وارن جو ڪلام، ص61، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو 1983ع
6. عباسي تنوير ڊاڪٽر، نانڪ يوسف جو ڪلام، ص101، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو 1983ع
7. نانڪ يوسف جو ڪلام، ص266
8. نانڪ يوسف جو ڪلام، ص99
9. نانڪ يوسف جو ڪلام، ص144
10. نانڪ يوسف جو ڪلام، ص87۽100
11. نانڪ يوسف جو ڪلام، ص365
12. نانڪ يوسف جو ڪلام، ص42
13. اثير الطاف (مرتب)، فقير غلام حيدر گودڙيي جو رسالو، ص39، سچل چيئر، شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور، 2006ع
14. فقير غلام حيدر گودڙيي جو رسالو، ص67
15. فقير غلام حيدر گودڙيي جو رسالو، ص215
16. درازي علي اڪبر قاضي (مرتب ۽ اردو ترجمو)، ديوان آشڪار، ص206، محڪمه اوقاف سنڌ، 1981ع
17. شوق نواز علي ڊاڪٽر، سچل سرمست جا طالب، ص60، سچل چيئر، شاهه عبداللطيف ڀٽائي يونيورسٽي، خيرپور 1998ع
18. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر، ڪافيون (جلد پهريون)، ص93، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 1985ع
19. ڪافيون (جلد پهريون)، ص92
20. سچل سرمست جا طالب، ص19
21. سچل سرمست جا طالب، ص21
22. سچل سرمست جا طالب، ص110
23. ڪافيون (جلد پهريون)، ص507
24. شوق نواز علي ڊاڪٽر، ڪلام فقير عبدالله ڪاتيار، ص157، سچل سرمست يادگار ڪميٽي، خيرپور 1998ع
25. ڪلام فقير عبدالله ڪاتيار، ص122
26. ڪلام فقير عبدالله ڪاتيار، ص102
27. ڪلام فقير عبدالله ڪاتيار، ص99
28. سڪندري نذر حسين ڊاڪٽر، مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات امام العارفين سيد محمد راشد روضي ڌڻي، ص222، مدرسه صبغة الهدیٰ، شاهپور چاڪر. 2002ع
29. رشد الله شاهه سيد (مخمور بخاري)، سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر، (پي ايڇ.ڊي لاءِ مقالو)، ص353، قلمي، ڪراچي يونيورسٽي 2007ع
30. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات امام العارفين سيد محمد راشد روضي ڌڻي، ص228
31. شوق نواز علي ڊاڪٽر، سچل سرمست جو استاد حافظ عبدالله قريشي، ص67، (مقالو) سرمست19، سچل يادگار ڪميٽي خيرپور 1999ع
32. سچل سرمست جو استاد حافظ عبدالله قريشي ص63، (مقالو)
33. اختر درگاهي، تذڪره جانشاهي، ص72، سکر هسٽاريڪل سوسائٽي سکر، 2001ع
34. تذڪره جانشاهي، ص73
35. تذڪره جانشاهي، ص87
36. ڪنڊڙي وارن جو ڪلام، ص62 (حوالو اڳ آيل آهي)
37. ڪنڊڙي وارن جو ڪلام، ص107 (حوالو اڳ آيل آهي)
38. ڪنڊڙي وارن جو ڪلام، ص106 (حوالو اڳ آيل آهي)
39. همايوني نياز (مرتب) آءٌ ڪانگا ڪر ڳالهه ص36، سنڌي ادبي بورڊ، 1992ع
40. همايوني نياز (مرتب) آءٌ ڪانگا ڪر ڳالهه، ص111
41. موسوي عبدالحسين شاهه سيد (مرتب)، ديوان بيدل، ص92، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1991ع
42. ديوان بيدل ص121
43. ديوان بيدل، ص6-115 ۽ 122
44. علي قلي بيگ مرزا (مرتب) رسالو سچل سائين جو (جلد اول)، ص116، ماستر هريسنگ بوڪ سيلر سکر، 1902ع

جيڪي جوڳي اُسرندا رهيا سو هن گس تي گامون هڻندا ويندا هئا. شاهه ڀٽائي به انهن جوڳين سان پڙاءُ ڪيو ۽ چلہ ڪشي ڪئي هئي.

اوائلي زماني ۾ ناٿ پنٿي جوڳين جا ٽولا پار جي رياست گجرات جي هردوار شهر جي مندرن وٽان پنهنجي سفر جو آغاز ڪندا هئا. اهي جوڳي گامون هڻندا گنجي ٽڪر تي پهچي پهريائين ڪالي ديوي جي آستان تي پنهنجو مٿو ٽيڪيندا هئا. هت جوڳي ٻن ٽولن ۾ ورهائجي ويندا هئا. هڪ ٽولو مڪلي ٽڪري ڏي رخ رکندو هو ۽ ٻيو قافلو سيوهڻ طرف راهي ٿيندو رهيو. سيوهڻ ويندڙ جوڳي پهريائين لال باغ رسي، اتي هڪ ٻه رات ساٽ سنوڻ ادا ڪري، يڪ ٿنڀي ۽ لال سائين جي دربار جو ديدار ڪري جهانگارا ۽ ٻاجارا جا پيچرا وٺي، پنجن تنن جي باغ ۾ پهچندا هئا. اتي نئنگ واري چشمي

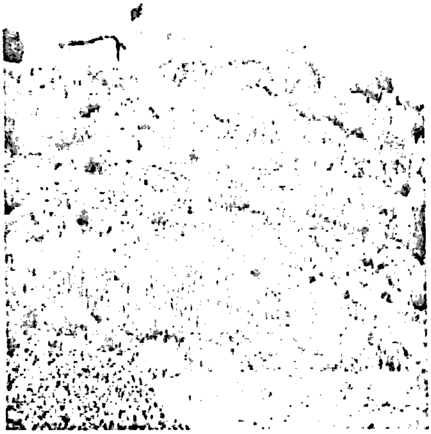

اشتياق انصاري

تحقيق

گنجو ڏونگر گام

گنجو ٽڪر حيدرآباد شهر جي اوڀر ۽ ڏکڻ ۾ گهيرو ڪيو بيٺو آهي، سڀ کان پهريان شاهه عبداللطيف ڀٽائي رلم ڪلي ۽ ڪلهوڙي سرن ۾ گنجي ٽڪر کي ڳائي امر بڻائي ڇڏيو.

گنجي ڏونگر گام جي پيئي جنين سُڌ
ٻي سڀ ڇڏي ٻڌ، لوچي لاهوتي ٿيا.

پيئي جني ٻوءِ، گنجي ڏونگر گام جي،
ڏوري ساري جوءِ، لوڀي لاهوتي ٿيا.

گنجي ۾ ڳُڙ گهٽا، پير پروڙي پاءِ،
ڪاهوڙي ڪرا ويا، نڪا اڙدي ماءِ،
جنين ڏٺي جاءِ، تنين موٽڻ مٺو.

لطيف جي بيتن ۽ ٻين قصن ۾ گنجو ٽڪر، اوائلي وقت کان ڪن ڦاڙ، پيوتين، جوڳين جو آستانو رهيو آهي. هنگلاج، لاهوت يا دوارڪا جي زيارتن لاءِ

تي اُج اُجهائي اڳتي اوڀر طرف ٻسڙ اڏائيندا شاهه بلاول نوراني تي اچي جهنڊا کوڙيندا هئا. اتي ڪجهه ڏينهن رهي، نوراني دربار تي پنهنجون سُکائون باسي اڳتي هنگلاج ماتا جي ديدار لاءِ گودڙيون سنڀالي سفر جاري رکندا هئا ۽ لاهوت لامڪان واري مقام تي ٽڪ پڄندا هئا.

اهڙيءَ طرح فقيرن جو ٻيو جٿو گنجي ٽڪر تي ڪالي ديوي جي آستان تي حاضري ڏيڻ کان پوءِ مڪلي جو رخ ڪندو هو، مڪلي ٽڪري تي پهچڻ کان اڳ ٽڪري جي پيرانديءَ ۾ ڏکڻ طرف ڪنڌ تي نئين، ڪراچي روڊ تي ڦلئر ماتا جي مندر تي من جو مير لائي، پوءِ ڪراچي ڏانهن رخ رکي، منگهي پير جي آستان تي گڏ ٿيندا آهن ۽ اتان شاهه بلاول نوراني، هنگلاج ۽ لاهوت لامڪان ڏانهن سفر جاري رکندا هئا.

بيهڪ:

گنجي ٽڪر جي قطار ڪلهوڙا ڪالوني کان شروع ٿي ڪالي ديوي واري ڏيوري وٽان ٿيندي، اوپر

طرف تندي محمد خان ڏانهن ويندڙ رستي سان گڏ هلي، کتڙ، نوراني شريف ۽ ڏکڻ ۾ سعيد پور وٽان وڪڙ کائي، سعيدپور ٽڪرن واري ڳوٺ جي ڏکڻ طرف جهرڪن جي شهر جي اوپر پلسي کان ٽپي، ٻي ۾ ڏکڻ ۾ سونڊن تائين پنهنجو سفر جاري رکي ٿي، ٽڪرين جو اهو سلسلو اولهه طرف اڃا به اڳتي جاري آهي(1).

گنجي ڏونگر گام جي هاڪ ان ڪري به آهي ته ان هنڌ تي برهمڻ دور جو مشهور شهر نيرون ڪوٽ به آباد هو. اُنهن جي کنڊرن مٿان غلام شاهه ڪلهوڙي منگهن واري شهر حيدرآباد جو بنياد رکيو، نه رڳو اهو پر ان کان اڳ به هن ٽڪري تي انسان جي ارتقائي ۽ ابتدائي دور جون لکين سال پراڻيون غارون به مليون آهن، جڏهن انسان وحشي ۽ اڌ اگهاڙو گذاريندو هو ته هن ٽڪري تي گهمندي ڦرندي نظر ايندو هو. اسان کي ان دور جون هت ڪيتريون ئي غارون ملن ٿيون. ائين چئجي ته تاريخ ۾ ذڪر ڪيل نيرون ڪوٽ ۽ غلام شاهه ڪلهوڙي جي آباد ڪيل حيدرآباد کان لکين سال اڳي ئي هن ٽڪري تي ماڻهو رهندا هئا. انهن مان چند غارون اڄ به موجود آهن.

غارون:

گنجي ٽڪر تي ڪالي مندر ويجهو هڪ قديم پٿر جي دور جي غار اڄ به موجود آهي. جنهن کي اڳي تپسيا لاءِ جوڳين، سنياسين استعمال ڪيو. هتي اهڙيون چار غارون هيون به هيون، جن مان هن وقت باقي به بچيون آهن. هڪ غار صنعتي ترقيءَ جي نذر ٿي ويئي. ٻي هل پارڪ جي تعمير وقت بند ڪئي ويئي ۽ ٽين هاٽوڪي ڪسٽم روڊ تي قائم صنعتي علائقي ۾ ڪارخانن جي پٺيان الهندي ڪنڌيءَ تي آهي. ان غار کي به دروازا آهن ۽ هڪ قديم ڏاڪڻ ان جي پڙ ۾ آهي جنهن تان انهي غار تائين پهچي سگهجي ٿو. هتان لڌل شيون هاڻي پرنس آف ويلز ميوزيم بمبئيءَ ۾ رکيل آهن(2). ان کان سواءِ هنن ٽڪري تي ڪجهه بيون به اوائلي غارون ملن ٿيون، جيئن جهرڪن جي ڏکڻ طرف ٽن چئن ميلن تي، جتي مخدوم نوح سرور جي پوٽي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي وڏي شاعر ۽ صوفي پير لاکي لطف الله جي روضي کان ونءِ پليجن جي چڻين کان ڪجهه پريرو ڏکڻ طرف پير جکري جي مقبري کان اڳيرو ڏکڻ طرف جبلن جي چيڙي وٽ هڪ وڏي غار آهي، اها غار قديم زماني ۾ غارن ۾ رهندڙ انسان جي تاريخ ٻڌائي ٿي(3).

جهمپير ويجهو ڪينجهر ڪناري به هڪ وڏي غار آهي جنهن کي 'امير پير جي غار' چون ٿا، اها به قديم آهي، اتي امير پير تي هر سال اسماعيلي جماعت جو وڏو ميلو لڳندو آهي.

هونءَ به ڏٺو وڃي ته انسان پنهنجي ارتقائي زندگيءَ جا لکين سال انهن غارن ۾ گذاريا آهن. اهي گڦائون انسان کي باطني توڙي ظاهري طرح ماءُ جي هنج جيان لڳنديون هيون. انهن گڦائن جي اونداهين ۽ ور وراڪن ۾ هن کي سڪون ملندو هو. پٿر جي دور جي ماڻهو جو شروعاتي گهر غار ئي هو جتي هو موسمي مصيبتن ۽ طاقتور جانورن جي جبر کان لڪي گذاريندو هو. انسان پنهنجي شروعاتي دور جا 30 لک سال انهن جبلن ۽ غارن ۾ گذاريا آهن، جتي هن باهه ٻارڻ سکي.

انسان جي اِن ڪمزوري کي ڏسي ان دور جا جيڪي به ڏاها ماڻهو پيدا ٿيا انهن اها دعوا ڪئي ته هنن کي جيڪي آسماني صحيفا يا خدائي قانون مليا آهن اهي انهن کي جبلن تي مليا آهن.

سنڌ ۾ به ڪيترائي مقدس ماڳ، مختلف جبلن ۽ انهن جي غارن ۾ آهن جن تي به مختلف تيرٿ ۽ آستان قائم آهن. اهڙي نموني گنجي ٽڪر لاءِ به مشهور آهي ته:

”گنجو ولين جو منجو“ يا ”گنجو پيرن جو منجو“.

گنجي ٽڪر جي پيرانديءَ ۾ ان جي اتر طرف هن وقت فتح چوڪ وٽ ”ڪالي ديوي“ جي ڏيوري موجود آهي.

ڪالي مندر:

فتح چوڪ کان ميرپورخاص واري بس اسٽينڊ تائين ويندڙ وچئين ۽ ريلوي پل کي اڳي ”ڪلي روڊ“ ۽ ”ڪالي پل“ چيو ويندو هو. جنهن کي هاڻي ”حالي روڊ“ ۽ ”حالي پل“ سڏيو وڃي ٿو. ڪالي، شِو ديوتا جي پتني آهي. ڪالي معني آهي- فتح ڪاري، ڪاليڪا، مها

ڪالي، ڪالي مان، گنجي ٽڪر جي ڪالي گنجي مندر ۾ اڳ ساڳي مورتي رکيل هئي. جهڙي ڪلڪتي جي مندر ۾ آهي. اڄ ڪلهه ڪالي جي مندر ۾ هڪ تمام وڏي ماڻهو جي قد ڪان بيٺي ڪالي جي مورتي رکيل آهي. هن جا ڏند وڏا ۽ اکيون نڪتل آهن. ڪنن ۾ واليون جنهن ۾ ٻار لڙڪن ٿا. هن جي هڪ هٿ ۾ تلوار ۽ ٻي ۾ جام آهي. ٽين هٿ ۾ ڪٽيل منڍي ۽ چوٿين هٿ ۾ ڍال آهي. سندس ڳچيءَ ۾ انساني کوپڙين جو هار پاتل آهي.

گنجي ٽڪر ۾ ڪالي جي مندر ۾ ڪالي ماتا جي مورتي

اڳي زماني ۾ ڪالي لاءِ فحش ۽ بيهوده منهبي رسمون ادا ڪيون وينديون هيون. شيطان جي پوڄا ٿيندي هئي. ٺڳ، ڌاڙو يا قاتلانه حملي کان اڳ ڪالي تي قرباني پيش ڪندا هئا جيئن برڪت پوي. ٺڳ، لٽ ۽ ڦر ڪيل مال مان ڪجهه حصو ڪالي تي نذرانو ڏيندا هئا. ڪالي جو مشهور مندر ڪلڪتي ۾ آهي. هندن جي خيال مطابق ڪالي جو پهريون مندر اتي اڏيو ويو جتي ڪلڪتو آهي. اهو شهر ڪاليڪ شيتر (ڪالي جي جڳهه) مان ڦري ڪلڪتو ٿي ويو. ڪالي مندر پرسان ٿي هڪ اوائلي غار آهي. هڪ روايت مطابق ڪالي مندر غار ۾ پڻائي ۾ چله ڪشي ڪئي هئي.

ٻڌن جا اهڃاڻ

سڏيرڻ جو ٽل:

گنجي ٽڪر جي مختلف هنڌن ۽ چوٽين تي ٻڌ دور جا آثار ملن ٿا. جن مان سڀ کان مشهور سڏيرڻ جو ٽل آهي. راقم کي هن ٽل تي وڃڻ جو ڪافي دفعا موقعو مليو آهي. عزيز رانجهاڻي سان گنجي خانگي چينل جي رپورٽر علي محمد شاهه لڪياري ان تي ڊاڪيومينٽري پڻ ناهي هئي.

سڏيرڻ جو ٽل ٽنڊي محمد خان کان ڇهه ميل اتر طرف گوني ۽ ڦليلي جي ميلاپ يا ڀيگهو وٽ ديهه پڪڙ ۽ يونين ڪائونسل سعيد پور ۽ ڏاڏا واهه جي مهاڙي وٽ اڄ به ظاهر بيٺو آهي.

سڏيرڻ تي اهو نالو پوڻ لاءِ هڪ ڏند ڪٿا مشهور آهي ته نيرون نالي هڪ هندو راجا نيرون ڪوٽ حيدرآباد جو حاڪم هو. ان ڪري ان شهر جو اوائلي نالو نيرون ڪوٽ آهي. سڏيرڻ نالي بادشاهه جو هڪ پٽيو ان بادشاهه جي راڻي سان عشق ڪندو هو. جڏهن ڳالهه ظاهر ٿي ته سڏيرڻ شهزادو محلات ڇڏي، ڀڄي اچي هن جڳهه ۾ لڪيو. آخر زمين جو ڏڙو ان مٿان چڙهي ويو. وقت گذرڻ سان اهو ڏڙو سڏيرڻ جي نالي منسوب ٿي ويو. راڻي جنهن کان اهو پاپ ٿيو ان کي ڏڙي جي پرسان پوريو ويو.

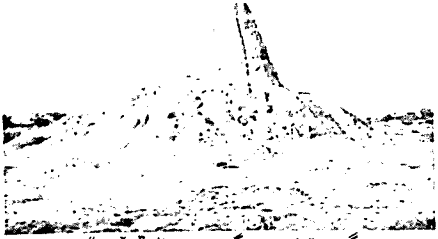

گنجي ٽڪر جو جڳ مشهور ٽل "سڏيرڻ"

فريئر ان ٽل لاءِ لکي ٿو ته هي ڪچين سرن جو ٺهيل آهي. جنهن جي مهاڙي پڪي آهي ۽ ان جون سرون وڏي ماپ واريون آهن. هو وڌيڪ لکي ٿو ته "اسان کي ٻڌايو ويو ته اهو روشني جي منارِي جو ڪنبر آهي. جڏهن سمنڊ گونيءَ تائين هو ۽ سلمونڊي ٻيڙا هيستائين

ايندا هئا اهو مسلمان بادشاهن جي دور کان اڳ ۾، بني اسرائيل نبين جي وقت بني اسرائيل جوڙايو هو.“

هن جاءِ بابت ريورٽي لکي ٿو تہ ”ميدان ۾ جتي سنڌو درياءَ جا ۾ ڦاٽ ڦليلي ۽ گوني پاڻ ۾ مليا ٿي، تن جي پاسي ميلن جي ايراضي ۾ سرونا ۽ وڏين جاين جا کنبر پکڙيل آهن. روايتن ۾ اهو ٻڌايو وڃي ٿو تہ ڪنهن زماني ۾ هتي سکيو ستلبو ۽ وڏو شهر آباد هو. جيڪو اتر طرف پهاڙين ڏانهن ۽ ارڙنهن ميل حيدرآباد تائين وڌيل هو.

هن دڪي جي ڪوتائيءَ کان اڳ ماپ 20 فوٽ ۽ اوچائي 137 فوٽ هئي جتان هي موسم جو ماريل پر مضبوط نشان، مٽيءَ جو منارو جيڪو سرن واريءَ اصلي جوڙجڪ کان پوءِ ٿورو ڪجھ وڃي بچيو آهي سو بين اسٽوپائن جيان ڪچين سرن مان ٺهيل آهي. ڪٿي ڪٿي پڪيون آرائشي سرون هٿي ڪيس سينگاريو ويو آهي. پر مٿيون اصلي دڙو هاٿي گر ٿي ويو آهي. ان جو وڏو حصو شايد پر ۾ وهندڙ واهہ جي تعمير ۾ ڪتب آندو ويو هجي. اندازو اهو ٿئي ٿو تہ اصلي ٿل هاڻوڪي ٿل کان ماپ ۾ ٽيڻو هوندو.

هن اسٽوپا جي اڏاوت ڪا ڏار ۽ اڪيلي جاءِ ناهي پر اولهہ ۽ اتر طرف ميل سوا ۾ سڄو ميدان ننڍڙن سروٽي ۽ ٽڪرائي سان پريو پيو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ هيءَ ڪاٽنسمتئين جي وستي هجي يا ريورٽي جي قول مطابق اها ڪنهن وڏي شهر جي پرپاسي واري ننڍي آبادي هجي. ان ٿل جي پرسان ننڍڙي دڙي لاءِ چيو وڃي ٿو تہ نيروءَ جي راڻي ان ۾ پوريل آهي سا ظاهر ظهور اها جاءِ آهي جتي لاش ساڙيا ويندا هئا. چاڪاڻ تہ رک جا تهن مٿان تهہ هئا ۽ انهن ۾ مٽيءَ جي ٿانون جون ٺڪريون بہ مليل هيون.

دڙي جي تلهي وارين بنيادن جي پٽ جي ماپ ورتي وئي تہ اها ڪجھ ٽيڏي هئي. نقشي جي ماپ مطابق اتر کان اوير اٺانوي فوٽ اوير کان اولهہ ڇاهتر فوٽ نو انچ. هڪ طرف کان پٽ ۾ يقيني طور تي ڪجھ واڌ هئي. پنبارڪر جي خيال مطابق اها واڌ تلهي تي وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ يا چاڙهيءَ واسطي هئي. يا امڪان اهو آهي تہ ميرپورخاص جي اسٽوپا جيان، ان کي بہ پاسي ۾ مڙهيون هيون. اهڙي ريت اسٽوپا جو منهن اتر طرف هو. ڏکڻ، اوير اولهہ واريون پٽيون هڪ جهڙيون هيون. هن اسٽوپا جون ديوارون، ميرپورخاص واري اسٽوپا کان ساديون هيون. پر وڌيڪ چوڻ مشڪل آهي. ان ڪري جو ڪا شيءِ رهي ئي ڪانهي. چئن فوٽن واري پٽ مٿان جتان پاوا شروع ٿين ٿا. اتي گهٽو ڪجھ بچي ويو آهي. پر اتي ڪنهن مورتي رکڻ لاءِ ڪو بہ محراب يا جارو وغيره ڪونهي. جيڪڏهن اتي ميرپورخاص جي اسٽوپا جيان ڪجھ رکيل هوندو تہ اهو پٽ جي ڪجھ مٿئين پاسي رکيل هوندو ۽ اهو نسبتاً ننڍو هوندو. پٽيون زيبائش ۽ آرائش کان خالي ڪونہ هونديون. توڙي جو ان جي مٿين ڪارنسن ۾ سادگي هوندي.

ٻڌن جو ننڍو اسٽوپا:

سڌيرڻ جي ٿل کان اتر اولهہ ۾ ٽن ڪلوميٽرن جي فاصلي تي پنياري واهہ پرسان هڪ 80 فوٽ بلند ٽڪري تي بہ هڪ اسٽوپا جا آثار ملن ٿا. هينري ڪزنس ان لاءِ لکي ٿو تہ هڪ ننڍڙو اسٽوپا هو، سو بہ عام اسٽوپائن جيان سينگاريل ۽ سنواريل هوندو. چاڪاڻ تہ جيڪي آرائشي سرون ان جي پرسان لڌيون آهن تن مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. اهڙي قسم جا پڳل ٽڪرا هن اسٽوپا جي مرمت ڪرڻ وقت ناهيا ويا ۽ هن اسٽوپا جي تعمير ۾ هنيا ويا هئا. ٿلهن جا بنياد بيٺل آهن. سندن نمونو مير رکڻ ۽ ميرپورخاص وارن ٿلهن جهڙو آهي. انهن مٿان جيڪي تاج رکيل هوندا هئا سي بہ مير رکڻ جي ٿل جيان سهڻا ۽ ڪاريگري جي نقطي نگاهہ کان اعليٰ فن جو نمونو هوندا. چوديواري جي اندر جيڪا بہ تعمير هئي سا ڪچين سرن ۽ گاري سان لنبيل هئي(4).

موجوده وقت اتي ڪنهن بہ ٿل جي بنيادن جا آثار بہ واضح نٿا ملن. البت اتي مختلف قسم جي ماپن جو سرون ڦهليون پيون آهن. انهن ۾ ڪجھ سرن تي گلن ۽ ٻوٽن جا نقش نگار آهن جن ۾ ڪنول جو گل واضح آهي. ڪن سرن تي جاميٽريڪل ڊزائين بہ آهن جن لاءِ خيال آهي تہ اهي سونهن لاءِ اسٽوپا جي ڪارنسن ۾ ڪتب آندا ويندا هوندا.

اتي ڪيتري قسم ۾ ٺڪراٽو پڻ ڦهليو پيو آهي. جن ۾ ڪجهه ٺڪرن تي ڪاري رنگ جا ڊزائين پڻ مليا آهن. ان ٺڪري تي اسلامڪ دور جو ٺڪراٽو ۽ ڪاشيءَ جون ٺڪريون به ملن ٿيون. ان هنڌ تي بعد ۾ ٺهيل هڪ مسجد جا اهڃاڻ به ملن ٿا. اڄ به اتي شيخ سرهيو (شيخ شحمو) جي قبر تي ماڻهو اچن ٿا. هي پٿرن جي لوڙهي اندر ڪليل هڪ عام قبر آهي.

ڀڏڪا ٽڪري:

سڏيرڻ ٺل جي اوپر طرف واقع بستي سعيدپور ٽڪر جي ڏکڻ ۾ لڳاتار ٽڪر جيڪي جهرڪن جي سامهون درياءَ جي ڪاپي ڪنڌيءَ تان هلن ٿا، ان ٽڪر کي مقامي ماڻهو ڀٽڪا ٽڪر سڏيندا آهن.

گنجي جي ڀوڏڪا ٽڪريءَ تان مليل قديمي ٺڪراٽو

انهي سڄي علائقي ۾ مهاتما گوتم ٻڌ جي مورتين ۽ سون جي ٽڪرن ۽ مٽي جي ٿانون تي ٻتمت جا نشان، ڪنول جي گلن کان سواءِ ٻين نشانين وارو سامان پڻ مليو ٿو. اهڙي قسم جون مورتيون سر فريئر کي به سعيدپور وٽان هٿ آيون هيون. هن ٺل واري هنڌ کان وٺي گنجي ٽڪر جي ڏاکڻي چيڙي تائين هڪ ڦٽل شهر جي ڀڄل عمارتن جون سرون وڏي مقدار ۾ ڏٺيون هيون. ان مان اندازو لڳايو ويو هو ته هتي ڪنهن زماني ۾ ڪو وڏو شهر آباد هو(5).

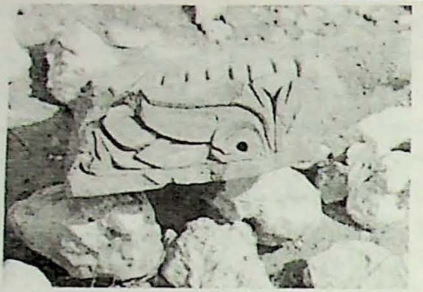

ڀٽڪا ٽڪريءَ تي مليل ڪارنس جون خوبصورت سِرون

موجوده وقت به ان ٽڪري تي هڪ عمارت جا باقاعده اهڃاڻ ملن ٿا جن ۾ وڏي ماپ جون پڪيون سرون ڪتب آهن. اها ٽڪري سمنڊ جي سطح کان 200 فوٽ بلند ٿيندي. ان ڀٽڪا ٽڪري تي مٿي چڙهڻ لاءِ گول تي هڪ شاهي رستو مٿي چڙهندو اچي ٿو. هيءَ ٽڪري آسپاس جي ٽڪرن کان ڪجهه قدر بلند آهي.

ان جي اولهه ۾ هڪ ٻي ٽڪري به ساڳي قلبت جي بيٺي آهي.

ابراهيم شاهه وڄڙي سخي:

هن درويش جي مزار گنجي ٽڪر تي، حيدرآباد، ٽنڊومحمد خان روڊ تي فتح چوڪ حيدرآباد کان 24 ڪلوميٽر ڏکڻ ۾ آهي. جتان درگاهه جو فاصلو 4 ڪلوميٽر ٿيندو. هن هنڌ گنجو ٽڪر تقريباً 300 فوٽ اوچو آهي. مزار کان اوپر ۾ گنجي ٽڪر جي پاڙ ۾ ريلوي لائن مان هڪ هنڌ برساتي پاڻي جمع ٿئي ٿو، جنهن کي ”سخي جو ڪن“ چون ٿا. مزار مٿي ٽڪريءَ تي هڪ چوديواري اندر ٿلهي تي ٺهيل آهي ۽ اها هاٿوڪي دور جي ٺهيل آهي. چوديواري کان اتر ۾ هڪ ٻي قبر هڪ ننڍي چوديواري ۾ آهي جيڪا ابراهيم شاهه جي والد جي ٻڌائي وڃي ٿي. هن بزرگ جي درگاهه جي در تي لکيل آهي: ”سخي ابراهيم شاهه وڄڙي. اولاد علي مرتضيٰ، سخي شهنشاهه، حضرت ابراهيم شاهه“ سندن والد جو نالو ”ابوالحسن“ ٻڌايو وڃي ٿو.

روايت آهي ته ابراهيم شاهه سن 645هجريءَ ۾ حيدرڪوٽ ڪان گنجي ٽڪر ۾ آيو. درگاهه جو سجاده نشين ۽ متولي مراد علي شاهه آهي. جنهن وٽ قديم دستاويز ڳريل حالت ۾ رکيل آهي. جنهن مان مٿيون تفصيل معلوم ٿيو آهي. هتي موجود رسمن مان شڪ پوي ٿو ته هتي هي فقير، ڪلهوڙن جي ميان وال تحريڪ جو حصو رهيا هوندا. هتي هڪ وڏو رڌڻو ۽ رهائش لاءِ به ڪمرا ٺهيل آهن. هتي هر سال 8 ۽ 9 ذوالحج تي ميلو لڳي ٿو ۽ مريد گڏ ٿين ٿا. جن لاءِ مزار جا رکوال روٽ يا کير جو بندوبست ڪندا آهن. لنگر خاني مان هر سومر تي ايندڙ ويندڙ مريد يا مهمان کي دعا جو روٽ ۽ کير جي وٽي ملي ٿي. مزار جي اتر ۾ هڪ وڏي جنڊ جو هڪ پڙ رکيل آهي جنهن جو هيو حصو مزار واري ٽلهي ۾ اوسارجي ويو آهي، اهو جنڊ پڻ ميانوال تحريڪ ڏانهن توجهه ڇڪائي ٿو. ڏکڻ ڪان ٽڪري جي هيٺان بيهي مٿي نهاربو ته اهڙو ئي منظر نظر ايندو، جيئن گلجي شاهه يا وري شاهه اويس مانجهند واري جي مزار آهي. مٿي تائين وڃڻ لاءِ ڏاڪڻين جو سلسلو ٺاهيو ويو آهي. اتان زائفون مٿي وڃن ٿيون. مردن لاءِ جدا رستو آهي(6).

انساني قدمن جا پند پهڻ:

هتان جي مقامي ماڻهن گنجي ٽڪر مان پند پهڻ تي ويل اوائلي انساني قدم ڪنهن ٺئن جي پيٽ مان ڇڪيءَ جي صورت ۾ ڪڍي. ڪنهن هنڌ نصب ڪري ڇڏيا، جن کي ذاتي طور ڏسڻ جو موقعو مليو. اهي قدم جنهن جاءِ تان مليا آهن، اها ارضياتي لحاظ ڪان تازي جوڙجڪ آهي، جيڪا به ملين سال اڳ ڪان شروع ٿي ۽ اجا تائين جاري آهي. هي قدم يقيناً ڪنهن شڪاري ماڻهو جا آهن. جيڪو شڪار جي ڳولا ڪندي گنجي ٽڪر جي هڪ ٺئن ۾ گپراٽي گج تي قدمن جا نشان ڇڏي ويو آهي. به نشان ساڄي پير جا ۽ هڪ کابي پير جو، ان ڪان پوءِ شايد جلدئي ڪا ارضياتي تبديلي آئي. جنهن ڪري زمين جو اهو خطو هڪ خاص ڪيميائي دور مان گذريو ۽ پوءِ وقفي سان اهو گج سخت پٿر ٿي ويو(7).

اوائلي انسان جي پنڌپهڻ ٿيل پيرن جا نشان

گنجو بارش جي موسم ۾:

گنجي ٽڪر جي موسم پنهنجي جاگرافيائي بيهڪ، بلندي ۽ درياءَ جي ڪناري هجڻ ڪري نهايت خوشگوار آهي. خاص ڪري حيدرآباد ۾ ٽريفڪ ۽ اڏاوتن جي ڀرمار ڪري گنجو وڌيڪ پرسڪون آهي. خاص ڪري برسات جي مند ۾ هي ٽڪر [illegible]هن ساوڪ جو لباس پائي ٿو ته جنت بينظير لڳي ٿو. [illegible] ميران محمد شاهه برسات جو منظر پيش ڪندي لکيو ته "اڄي گنجو نوڙهو نظر ايندو هو پر هاڻ برسات [illegible]، بهار لائي، گنجي کي گلزار بڻائي ڇڏيو آهي. زمين ته منڍائتن مينهن رٽن ۾ ريج ڪري اوپر اوپاري جبل کي جنسار ۾ آڻي ڇڏيو آهي. ڇا هيناهين، ڇا ڪوهه ڇا ڪڏ ڇا لڪ، ڇا لانگهو، ڇا راهه ڇا رند سڀ اهڙا ته سرسبز ۽ ساوا نظر آيا ٿي ڄڻ قدرت جي ڪنوار پنهنجي سينگار لاءِ سائي ساڙهي پائڻ جو ارادو ڪيو هو. وري ان سائي سطح تي جا رنگ برنگ گونان گون گلن جي جهڪمڪ ۽ جهرمر سائي سطح جي ساڙهي تي قسمين قسمين گلن، لعلن، هيرن ۽ جعفرن جي جوت جتائي ٿي. گاهن ۽ گلن جا قسم ايترا جو ڳڻي ڳڻجن ڪيترا(8).

ان ڪان سواءِ ميران محمد شاهه گنجي ٽڪر تي اسرندڙ ٻوٽن ۽ گاهن جو ذڪر به ڪيو آهي جيئن: ڊامڻ ديور، ڳاگيون، ڳم، ڳنديڙ، موٿ، مڪٽين، ميها، منگها وغيره

گنجو اڃا به برساتن ۾ گهمڻ جي حوالي سان ڪجهه ڪشش رکي ٿو. تيز بارش ۾ ترايون، تلاءَ، ڪڏا، ڪوبا ۽ ڍورا پاڻي سان ڀرجي ويندا آهن. ڪٿي ته بارش

دوران تيز ٽڪرين مان لهندڙ پاڻي آبشارن جي صورت ۾ ڪري ٿو. واقعي اهي ٻه ٽي وڏا آبشار جيڪي بزرگ عبدالرحمان سرهندي جي مزار ۽ پنهورن جي ڳوٺ وٽ قبرستان ويجهو آهن، ڏسڻ جهڙا آهن.

گنجي تان برسات جي موسم ۾ ڪيتريون ئي نئيون وڃي نڪرن ٿيون، مقامي ماڻهو انهن نئن کي ندي يا ڍورو سڏين، جن ۾ ڪجهه مشهور هي آهن:

ڇپي واري نئن:

هي نئن گنجي ۾ ابراهيم شاهه جي مزار کان هيٺ ڏکڻ ۾ آهي جيڪا برساتن ۾ اوڀر طرف وهندي آهي جنهن جو پاڻي بدين ريلوي سان وڃي لڳندو آهي. هن جي ويجهو سون ڪن وٽ اچي موري لڳي ٿي.

ڇڻن جي نئن:

حيات ڇُٽئي کان هيءُ ڍورو وهي ٿو. هن جو پاڻي اتر پاسي ڏي دڳ ناهي ٿو. ماڻهو هن کي ڇڻن جو ڍورو ڪري سڏين.

بنگلي نئن:

هيءَ نئن گنجي جي اولهه ۾ ناري يا درياهه ۾ ڪري ٿي. هيءَ نئن مقبري شريف کان اتر ۾ حيات فارم وٽان درياهه ۾ داخل ٿئي ٿي.

اصل ۾ بنگلي ۽ حيات ڇٽي واريون نئيون گنجي جون وچيون نئيون آهن. ان کان سواءِ هڪڙي نئن يا ڍورو سخي شاهه نهال جي مزار کان وهي اوڀر طرف مکيه روڊ سان لڳي ٿو.

هڪ ٻي نئن سون جي ڪن طرف کان آهي. جنهن جو اڌ پاڻي بنگلي ڏانهن ۽ اڌ اوڀر طرف وهي ٽنبو محمد خان جي مکيه روڊ سان لڳي ٿو(9).

پر اڄ ڪلهه گنجي تي اهو سرسبزو نه رهيو آهي. ڇو جو ڏينهون ڏينهن ريتي، بجري ۽ پٿر مافيا هن جي ساوڪ واري کل کي کوري رهي آهي. هر روز تقريباً هتان ٻه ٽي سو ٽرڪون ريتي، بجري ۽ پٿر جون نڪرن ٿيون. جن تي ٻه هزار کن مزدور ڪم ڪن ٿا. ان ڪري هڪ ته جبل ۾ ڳاٽ پيٽ جو عمل تيزيءَ سان وڌي رهيو آهي ۽ ٻيو هن جي اها ساوڪ ۽ زرخيزي واري مٽي به ختم ٿيندي وڃي ٿي.

گنجي جي وچ مان ڪٽڙ ڳوٺ کان ملاڪاتيار تائين پڪو رستو ٺاهيو ويو آهي. جيڪو علائقي جي ماڻهن کي سفري سهولتون نه پيدا ڪري ڏنيون آهن پر ساڳي وقت ريتي، بجري مافيا لاءِ آساني پيدا ڪري ڇڏي آهي.

گنجو، درياءَ جي ڪاٻي يا اوڀر پاسي:

گنجو ٽڪر درياهه جي اوڀر پاسي حيدرآباد جي ڪلهوڙا ڪالوني سينٽر جيل کان شروع ٿي شهر جي ڏکڻ طرف ٽنڊي محمد خان شهر جي ويجهو سعيدپور ٽڪر تائين ڦهليل آهي. ايئرپورٽ، زيل پاڪ سيمنٽ فيڪٽري گنجو ٽڪر پوليس لائين، حيدرآباد انڊسٽريل زون لطيف آباد، گلستان ڪوهسار، ڪالي ديوي آستان ٻٽڪار ٽڪري، سڏيرڻ اسٽوپا، سيد نهال شاهه جي مزار، عبدالرحمان سرهندي جي مزار، ابراهيم شاهه، گڪس جا کوهه، ٽڪري جي هن پاسي تي آهن. گنجي ٽڪري وڌيڪ خوبصورت اولهه پاسي پيرن ۾ وهندڙ سنڌو جو خوبصورت وهڪرو ٻڌائي ٿو. درياهه سنڌ حيدرآباد کان ملاڪاتيار تائين بلڪل ڪناري سان وهي ٿو. گنجي ٽڪر جو الهندو پاسو درياهه جي وهڪري سبب تمام ساوڪ وارو آهي. گنجي جي ڏکڻ ۾ "چني" ٽڪر وٽ گنجو ڇيهه ڪري ٿو. اتي ڇنا ذات وارن جو ڳوٺ آهي. اتان مٿاهين ٽڪري تان چڙهي ڏکڻ طرف نهار ڪبي ته ڪيتريون نديون، ناليون ۽ ڍنڍون پاڻيءَ سان ٽمٽار نظر اينديون. اتان سنڌو درياهه جو خوبصورت منظر نظر اچي ٿو. پرسان ئي درياهه سنڌ مان نڪرندڙ پنياري شاخ ۾ روان دوان آهي. هونءَ ته گنجي ۾ هيٺيون ڍنڍون مشهور آهن:

مان ڪن واري ڍنڍ:

هي ڍنڍ ڪٽڙ ڳوٺ کان ڪٽڙ ريلوي اسٽيشن جي اولهه ۾ آهي.

ڪلري يا ٻاهيڙو ڍنڍ:

اهي ٻئي ڍنڍون گنجي ٽڪر جي اوڀر ۾ آهن. اهي پاڻيءَ جون ڇَرون، آهن ته جدا جدا پر هڪٻئي سان تمام ويجهو ۽ ڳنڍيل آهن. ڪلري کي شاهن واري ڍنڍ به ڪري سڏين. ڪلري نالي جي حوالي سان مقامي ماڻهو ٻڌائن ٿا ته ان ۾ سر يا ڪلر جو پاڻي ڇڏيو وڃي ٿو. تنهن ڪري ڪيس ڪلري ڍنڍ ڪري سڏين ٿا.

شورن واري ڍنڍ:

هن ڍنڍ کي سون ڪن به ڪري سڏين. هيءَ ڍنڍ گنجي جي اوپر ۾ مڪيه روڊ تي شورن جي ڳوٺ کان ويجهو اتر طرف آهي.

مقالا نگار گنجي ٽڪر جي مشهور ٽڪري "سعيدپور" جي پير ۾

پنياري پرسان ئي ملاڪاتيار جو شهر خوبصورت ڪجين جي جهڳٽي ۾ گهيريل آهي. پنياري جي ڏکڻ پڪ سان سعيدپور ٽڪري سڀ کان الڳ ٿلڳ ڪر ڪنيون بيٺي آهي. ان کان سواءِ گنجي جون مشهور ٽڪريون هي آهن:

سون ٽڪر:

هيءَ ٽڪري مقبري شريف کان اوپر ۾ قبرستان سان گڏ آهي.

چني ٽڪري:

هيءَ ٽڪري گنجي جي ڏکڻ ۾ چٽن جي ڳوٺ لڳ اتر پاسي آهي.

جهرڪي ٽڪري:

هيءَ ٽڪري چني ڳوٺ جي اتر ۾ آهي. ان کان سواءِ گنجي ۾ جويا ٽڪري به مشهور آهي.

گنجي ۾ ڪجهه ٽڪريون اهڙيون آهن جن ۾ چن جو تعداد گهڻو آهي. ان ڪري اتي ڪن ٽڪرن تي پٿر مان چن ٺاهڻ جون ڀٽيون پڻ آهن جتي ڪيترائي مزدور ڪم ڪن ٿا ۽ روزانه ڪيترين ئي گاڏين چن سان ڀرجي نڪرن ٿيون.

گنجو، درياءَ جي ساڄي اولهه پاسي:

گنجي ٽڪر جو سلسلو درياه سنڌ کي به پار ڪري اولهه طرف هليو ويو آهي. يا ائين چئجي ته درياه سنڌ انهن کي ٻن حصن ۾ ورهائي ڇڏيو آهي. درياه جي ساڄي پاسين تي جهرڪن جو تاريخي شهر به هن ٽڪري تي اڏيل آهي. جتي انگريزن جي دريائي فوج جي ڪمانڊر موڊيءَ ٽڪري مٿان ڏکڻ طرف ٽي بي سينيٽوريم ٺهرايو هو. چيو وڃي ٿو ته قائداعظم به هت آيو هو. هن جي عمارت 1975ع اسان ۾ ثابت ڏٺي هئي، جيڪا هاڻي ڊهي وئي آهي.

جبلن جي اها قطار اونگر ڳوٺ کان اولهه طرف وڃي ٿي. ان تاريخي ڳوٺ اونگر جو ذڪر چچنامي ۾ به ملي ٿو. اونگر پرسان چوڪنڊي طرز جون قبرون به ملن ٿيون. اونگر جي سامهون وارن جبلن جي اوپر طرف پيرانديءَ ۾ حيدرآباد کان ٺٽي ويندڙ روڊ تي جتي ڪراچي 164 ڪلوميٽر جو پٿر لڳل آهي ان پرسان ٽڪري جي مٿاڇري تي پٿر جي دور جي انسان جا نشان ۽ پٿرن مان ٺهيل هٿيار مليا آهن. هن هنڌ تي ڪيمبرج يونيورسٽيءَ جي انٿراپالاجي شعبي جي ماهرن ڊاڪٽر آلچين ۽ مسز آلچين 1975ع ۾ کاٽي ڪم ڪيو آهي. هنن هن ماڳ کي 2 لک سال پراڻو قرار ڏنو، جيڪو ڏکڻ سنڌ ۾ هيل تائين لڌل سڀ کان قديم ماڳ قرار ڏنو وڃي ٿو.

ان ٽڪرن جي الهندي "ڪاري جو اراهه" چوني اچي ٿي. ان ٽڪرين سان "مري ۽ منگٽر" لوڪ ڪهاڻي منسوب آهي.

جهرڪن جي ڏکڻ ۾ هڪ ٽڪري تي نوح سرور" جي پوٽي ۽ سنڌي ٻولي جي شاعر صوفي پير لاکي لطف الله جي مزار آهي. ان پرسان پليجن وارين چٽيون به آهن. اهي چٽيون انهن پليجن جون آهن جن مغل نواب اعظم جي چوڻ تي شاهه عنايت سان جنگ ڪئي هئي. جنهن ۾ شاهه عنايت شهيد ٿيو هو. هن قبرستان جي دنگ تي پير جکري جي قبر به آهي.

ماڇيرن جي ماڙي:

جهرڪن کان 6 ڪلوميٽر ڏکڻ ۾ قومي شاهراهه جي اوپر پاسي شيخاڻي بند ڏانهن ويندڙ روڊ تي ڪنڌي تي هڪ ماڙي نما ننڍي ٽڪري آهي، ان ٽڪري تي

ٻنمت جا آثار ملن ٿا. ان هنڌ کي ”ملجي راءِ جي ماڙي“ يا ڪافر ڪوٽ سڏيو ويندو آهي. ’سمٽ‘ انهن ڪنبرن کي ٻڌ ڌرم جا ڪنبر سڏي ٿو. بمبئي رائل ايشيئٽڪ سوسائٽي جي هڪ رپورٽ ۾ ڪول لکي ٿو ته ”هتي جا نشان ٻڌ ڌرم وارن جي غارن مان لڌل نشانن جي ياد ڏيارين ٿا ۽ هتان کي اهڙيون شيون به هٿ آيون آهن جن تي مهاتما گوتم ٻڌ جي شڪل اڪريل هئي. اهي ڪنبر به ميرپورخاص واري ڪاهو جي دڙي وارن ڪنبرن جي دور جا چيا وڃن ٿا(10).

انهن ٽڪرن کان اڳتي سونبن جو مقام آهي. جنهن تي سوين قبرن سان گڏ چوڪنڊي قبرون به ڏسڻ وٽان آهن. انهن کان اڳتي اولهه طرف ڪينجهر ڍنڍ آهي. هن جي چوڦير به ٽڪرين جون قطارون آهن جنهن تي ڄام تماچي جي يادگار ماڙي موجود آهي.

ڪينجهر ڍنڍ جي الهندي ڪناري سان جهمپير شهر جي ڏکڻ ۾ هيم ڪوٽ (جهم ڪوٽ) جا آثار به ملن ٿا. جنهن جي پرسان شِو جو مندر پڻ موجود آهي.

جهمپير کان ڪجهه فاصلي تي امير پير جي درگاهه آهي، اتي هڪ قديم غار به موجود آهي. هن غار لاءِ ڏند ڪٿا آهي ته حضرت امير حمزوؓ هن غار ذريعي هت آيو هو. سونبن وارن جبلن جي ٻي پر اسماعيلي درويش سيد فتح شاهه جو روضو آهي. چون ٿا ته سيد فتح شاهه سونبن ۾ رهندو هو. جتي اسماعيلي جماعت جي وڏي آبادي هئي. سيد صاحب ڪينجهر جي ٻي ڪناري تي هن غار واري هنڌ تي حاضري ڏيندو هو ۽ چلو ڪيندو ۽ عبادت ڪندو هو. سيد فتح شاهه جو زمانو سمن حڪومت وارو زمانو آهي.

ڪافي زمانو گذري وڃڻ کان پوءِ جڏهن اسماعيلي عقيدي جو 46 امام، آغا خان (اول)، آغا شاهه حسن علي، ايران کان جلا وطن ٿي جهرڪن جي شهر ۾ اچي آباد ٿيو تڏهن هن سيد فتح علي شاهه جي دربار ۽ هن ماڳ تي حاضري ڏني ۽ عبادت ڪئي. ان کان پوءِ سندن فرزند آغا علي شاهه (آغا دوم) به هن ماڳ تي اڪثر ايندو هو. هتي آغا علي شاهه پنهنجي محلات ۽ مسجد به تعمير ڪرائي ۽ اهي ٻئي عمارتون اڄ به سلامت آهن(11).

بهر حال جبلن جي هيءَ قطار، گنجي ٽڪر کان شروع ٿي ٺٽي شهر جي ڏکڻ ۾ پير پٺي، جميل شاهه گرناري جي دربار کان اڳتي ڏکڻ شيخ ترابي جي مزار تائين هلي ٿي.

هن جابلو ٽڪرن تي پٿر جي دور جي انسان کان وٺي غارن ۾ رهندڙ انسانن جا اهڃاڻ ملن ٿا. ان کان سواءِ ڪيترين ڏند ڪٿائون ۽ قديم آثار پڻ موجود آهن.

حوالا

1. ڊاڪٽر غلام علي الانا، ”سنڌ جا جبل“، ماهوار سوپ ميگزين اپريل- مئي 2006ع.
2. حسين بادشاهه ”حيدرآباد جي تاريخ“ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2003ع صفو 633.
3. ڊاڪٽر غلام علي الانا، ”سنڌ جا جبل“ ماهوار سوپ ميگزين اپريل-مئي 2006ع.
4. حسين بادشاهه، ”حيدرآباد جي تاريخ“ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2003ع صحفو 52.
5. ڊاڪٽر غلام علي الانا، ”سنڌ جا جبل“ ماهوار سوپ ميگزين اپريل- مئي 2006ع.
6. بدر ابڙو- قلمي نسخو.
7. بدر ابڙو. ”ڪاوش ميگزين “ 17 مئي 2009ع.
8. سيد ميران محمد شاهه ”گنجي ٽڪر جو سير“.
9. عزيز رانجهاڻي. ”گنجو ٽڪر“ (قلمي)
10. ڊاڪٽر غلام علي الانا، ”سنڌ جا جبل“ ماهوار سوپ ميگزين، اپريل- مئي 2006ع.
11. ساڳيو

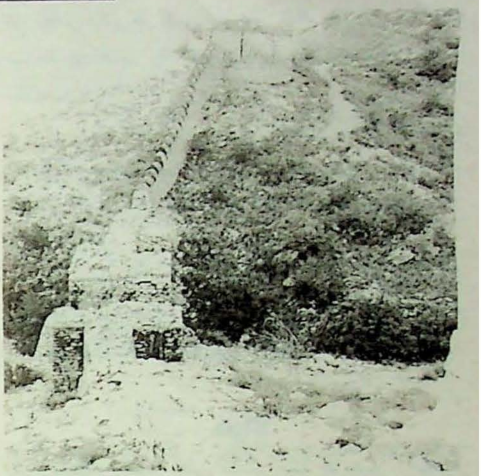

تحقيق

شرف الدين پنهور

نئين مُکي ۽ ان جا تاريخي يادگار

کيرٿر جبل مان نڪرندڙ قدرتي وهڪرن مان نئين مُکي به هڪ قدرتي وهڪرو آهي. هيءُ وهڪرو تعلقي خيرپور ناٿنٛ شاهه ضلع دادو ۾ نئين گاج جي اتر ۽ نئين سالاري جي ڏکڻ وچ ۾ آهي. هن نئين اندر ٽي تاريخي ماڳ: (1) چوڌري ڏات وارو ٺُل، (2) ڏمرو جو قلعو ۽ (3) هراڙ جو ڪوٽ آهن. هي ٽيئي ماڳ ڪلهوڙن جي دور جا يادگار آهن. هن نئين جي چيڙي ۾ ميان نصير محمد جو ڳوٺ آهي. ميان نصير محمد ڪلهوڙا خاندان جو اڳواڻ ۽ ڪلهوڙا حڪومت جو باني هو ۽ پنهنجو اصل ڳوٺ هتڙي ڇڏي اچي هت آباد ٿيو. نئين مُکي جڏهن جبلن مان نڪري ميداني علائقي ۾ اچي ٿي ته اتي ڳوٺ راڄي جو ڪوهه آهي. راڄي ليڪيءَ اهو ڪوهه کٽايو هو، جيڪو اڄ به صحيح سلامت آهي ۽ اجا تائين ماڻهو هن ڪوهه مان پاڻي پريندا آهن. راڄو ليڪي، ميان نصير محمد جو خاص صلاحڪار هو. نئين مکي کان 5 کلو ميٽر ڏکڻ طرف ڳوٺ راڄو ديرو ۾ به راڄو ليڪي هڪ ڪوٽ کٽايو هو، جنهن جا تاريخي آثار اجا تائين ڏسجن ٿا، ۽ گنوگڏ نئين گاج جي مُنهن ۾ سندس نگرانيءَ ۾ ڳنيو ڏيئي پاڻي کي موٽائي زمينون آباد ڪيون ويندڙيون هيون، اڄ تائين اهو ڳنيو ’راڄو ڳنيو‘ جي نالي سان مشهور آهي.

چوڌري ڏات وارو ٺُل

نئين مکي ۾ جبلن اندر نئين جي ڏکڻ ڪپ تي چوڌري ڏات مٿان هڪ گول ٺُل ٺهيل آهي، جيڪو 15 فوٽ ويڪرو ۽ 10 فوٽ اوچو ٺهيل آهي. هن ٺُل جي اڏاوت پٿرن جي گهڙيل سرن سان ٿيل آهي، اولهه کان سندس ڏاڪڻ به ٺهيل آهي، مٿي چڙهي ويجبو ته چٽ به گهڙيل پٿرن سان ليول تي سڌي ٺهيل نظر ايندي، جنهن مان معلوم ٿيندو ته ان وقت ماڻهو اُتي خيمو لڳائي رهندا هئا، ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته سال ۾ هڪ دفعو حڪومت جو نمائندو اُتي ايندو هو، ۽ آسپاس جي رهندڙ سيني مالوندن کان هڪ هڪ پهرون وصول ڪري ويندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو هو ته هتي مقامي ماڻهن ۾ هلڪا ڦلڪا فساد ٿي پوندا هئا، ته ان کي به نبيرڻ لاءِ انهيءَ ٺُل مٿان دربار لڳائي فيصلا ڪيا ويندا هئا. ان کان سواءِ خاندان جا ڪي شهزادا شڪار جي سانگي هن ٺُل مٿان خيمو هڻي هرڻن جو شڪار ڪندا هئا.

ڏمرو جو قلعو:

ڪلهوڙا خاندان جو سربراهه ۽ ڪلهوڙا اقتدار جو باني ميان نصير محمد ڪلهوڙو نيڪ، پرهيزگار ۽ متقي شخص هو. هن پنهنجي مريدي سلسلي ۽ محبت سان ماڻهن جون دليون کٽيون ۽ هزارين ماڻهو مريد بنايا.

ٻڌي ۽ پائيچاري ذريعي ڏيهن جون ڏيهون آباد ڪرائي ماڻهو ويهاريا. ان وقت هندستان ۾ مغلن جي بادشاهي هئي، جن ڏل جي گهر ڪئي، پاڻ انهن کي چيائون ته فرش خدا جو آهي ۽ منهنجا فقير ان کي ڪيڙي آباد ڪن ٿا، باقي ڏل ڇاجي ڏيون؟ انهيءَ تي مغل بادشاهه ناراض ٿي ويو ۽ ميان سان جنگ ڪرڻ لاءِ فوج جو وڏو لشڪر موڪليو. ٽوڙ جي ميدان تي وڏي خونريز جنگ لڳي جنهن ۾ تاجو فقير، بختاور فقير، يار محمد فقير جهڙا جنگي جرنيل شهيد ٿي ويا ۽ ميان دين محمد کي ڳالهين جي آڙ ۾ ملتان وٺي ويا جتي کيس شهيد ڪيو ويو. ان وقت ضرورت محسوس ٿي ته کيرٿر جبلن اندر هراڙ ۽ ڪڇرڪ ٽڪرين تي رهائشي جايون ٺاهيون وڃن ۽ ڪاري جبل جي ڏمرو لڪ تي هڪ قلعو تيار ڪري چوڪي قائم ڪئي وڃي، جنهن سان بلوچستان کان ايندڙ ڦورن کي به روڪي سگهجي ۽ وقت اچڻ تي اُتي ويهي مغل لشڪر کي به شڪست ڏيئي سگهجي.

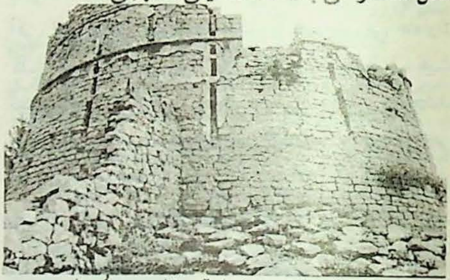

کيرٿر جبل جي ڏمرو لڪ تي ٺاهيل ڏمرو قلعي جي اُتر وارو مورچو

ان وقت سڀ کان پهريائين ڪڇرڪ تي پهچڻ لاءِ گس جي ضرورت هئي، ان ڪري سڀ کان اول گس جو منصوبو ٺاهيو ويو، ڪجهه رستو ميان نصير محمد جي ڳوٺ کان چوتري ٽُل تائين ٺهيل هو، ان کان مٿي رستو ٺاهڻ شروع ڪرايو ويو. ان وقت هزارين مزدور ڪم تي مقرر ٿي ويا، پٿر هٽائيندا هيٺاهيون مٿاهيون سڌيون ڪندا، جبل ٽُڪيندا وڌندا رهيا، اهو گس چوتري ڏاٽ کان مروه لڪ چڙهي سيسو ڏوري، بوزاني بٺي، باربوز کان پوءِ ڏمرولڪ ٽپي کيرٿر جي چوٽي تي اچي ٿو. هتي هن لڪ تي قلعو تيار ڪرايو ويو، جنهن جي دروازي بند ڪرڻ سان هيٺيان هيٺ ۽ مٿيان مٿي رهجي ويندا هئا. يعني لهڻ چڙهڻ جي ڪٿان به واٽ نه هوندي هئي. قلعي جي بناوت قلعي جي اتر ۽ ڏکڻ جي ٽڪرين تي ٻه وڏا گول مورچا ٺهيل آهن جنهن جي وچ ۾ ٻه سو ميٽر ڊگهي ديوار ٺهيل آهي، ٻارنهن فوٽ اوچي ۽ مٿي آهي، ديوار جي پوري وچ تي ڏهه فوٽ ويڪرو ۽ پندرنهن فوٽ اپو دروازو ٺهيل آهي، ان دروازي ۾ ڪاٺ جو در لڳل هو جيڪو هن وقت موجود نه آهي پر ان جي چانئٺن جا سوراخ اجا تائين ظاهر بيٺا آهن. ٻئي مورچا 15 فوٽ گول ويڪرا ۽ 20 فوٽ مٿي ڊگها آهن جيڪي 12 فوٽن تائين مٿي دڪيءَ وانگر پريل آهن. انهيءَ مٿان دريون ۽ مورچي جا اهڙا سوراخ ٺهيل آهن جو جبل جي پاڙ کان وٺي پري تائين سلمهون ايندڙ ماڻهو تي نظر رکي سگهجي ٿي، يا دشمن مٿان انهن سوراخن مان گز ۽ تير جو وار ڪري سگهجي ٿو، جيڪو ان وقت انهن جو هٿيار هو. اهڙي طرح ٻئي مورچا هڪجهڙي ماپ ۽ شڪل جا ٺهيل آهن. دروازي جي لڳ ڏکڻ واري ديوار ۾ برسات جي پاڻي جي نيڪال لاءِ ونگ تي هڪ موري پڻ ٺهيل آهي.

هيءُ قلعو سڄو پٿر جي گهڙيل سرن جو ٺهيل آهي، سندس اوساري سيڙهي ۽ چيرولي جي گاري سان ڪئي وئي آهي، اڄ به انهن ديوارن کي مضبوط جهليو بيٺي آهي. هن قلعي جي لڳ اولهه ۾ ٽي فوٽ گول ويڪري کوهي کوٽيل هئي، هن وقت پوريل آهي. اهڙي قسم جي کوهي ٺئن مُکي اندر چوتري ٽل وٽ پڻ موجود آهي. ٿي سگهي ٿو، ان وقت انهيءَ کوهي ۾ پٿرن جي گهڙڻ جا اوزار تيار ڪيا ويندا هئا يا انهيءَ ۾ اوساريءَ لاءِ مصالحو تيار ڪيو ويندو هو. هن لڪ کان پوءِ کيرٿر جبل جون اهي سر سبز حسين چوٽيون اچي وڃن ٿيون جيڪي موسم جي لحاظ کان ڪوهه مري

جهڙيون ٿڌيون آهن. هتان جا رهاڪو اپريل کان آڪٽوبر تائين هت گذاريندا آهن. آڪٽوبر کان پوءِ سخت سرديءَ سبب پنهنجا گهر ڇڏي هيٺ لهي ايندا آهن.

ڏمرو لڪ کان مٿي هڪ گس اُتر طرف وڃي ٿو جيڪو کيرٿر جي سرد چوٽين يعني دوٿلهه گرپشت ۽ ڏوراني وڃي ٿو، جنهن جو مفاصلو 20 ڪلوميٽر ٿي وڃي ٿو ۽ ٻيو گس ڏکڻ طرف هراڙ ۽ ڪچرڪ ڏانهن وڃي ٿو، جنهن تي ڪم هلي رهيو آهي، اهو مفاصلو به 30-35 ڪلوميٽر آهي، اهو گس تلاءِ، ڳاگياري، مائي جي قبر ۽ منادو کان اچي هراڙ تي پهچي ٿو.

هراڙ جو ڪوٽ:

هراڙ ۾ قدرتي جبل اندران پاڻيءَ جي هڪ واهي وهي هلندي آهي جا ڪڏهن به نه سُڪندي آهي، اتان جا ماڻهو ان واهي کي 'چئن يارن جي واهي' سڏيندا آهن. انهي واهي اڳيان 12 جريبن تي مشتمل هڪ وڏو ڪوٽ ڪٽايل آهي، جنهن کي 'ميرن جو ڪوٽ' سڏيندا آهن، ڪوٽ مستطيل شڪل ۾ آهي. ڪوٽ جي ديوار ڏهه فوٽ اوچي آهي. اولهه جي هڪ ڪنڊ ۾ رهائش جو پڻ ڪمرو ڪٽايل هو، انهيءَ ڪمري جا صرف نشان ئي ظاهر آهن. پاڻي جي واهي کي اولهه واري ديوار مان ڪوٽ ۾ اندر داخل ڪيو ويو آهي ۽ اوڀر واري ديوار مان ٻاهر ڪڍيو ويو آهي. اها واهي اڄ تائين به انهيءَ ڪوٽ اندران وهي ٿي ۽ هينئر ان ڪوٽ ۾ اتان جا رهواسي ان پاڻيءَ مان ڪڻڪ ۽ بصر پوکيندا آهن. هيءُ ڪوٽ به پٿر جي گهڙيل سرن مان ناهيو ويو آهي. هن ڪوٽ جي پرسان وڏا وڏا پپر جا وڻ آهن، ان کان سواءِ ليسوڙا، انگور ۽ انجير وغيره جا وڻ به آهن. هن ڪوٽ جي لڳ اوڀر ۾ اوائلي دور جا بند ٻڌل آهن جن کي هتان جا ماڻهو گورن جا بند سڏيندا آهن. سندن چوڻ آهي ته گوري ڪافرن جي هڪ قوم وڏي طاقتور هئي، جنهن ايڏا وڏا پٿر ڪٽي بند ٻڌا آهن. جنهن کي هن دور ۾ ڪرين مشين به مشڪل سان ڪٽي سگهي.

هراڙ جي ڪوٽ کان پوءِ اهو گس هراڙ پهل، ڦرڦغ شم کان چکوڙو آبشار تائين پهچي ٿو. چکوڙو آبشار سنو آبشار آهي، هن ۾ هڪ ننڍي شاخ جيترو پاڻي جبل مان نڪري ٿو ۽ ميلن جي مفاصلي تائين وهي هلي ٿو.

هتي ڪچرڪ ۽ هراڙ کي ملائڻ لاءِ جبل کي بارود وسيلي ٽُڪي رستو ناهيو ويو آهي، ان جا نشان به اڄ تائين موجود آهن. پوءِ اهو گس فرهاگ کان ڪچرڪ ٽُل تائين صدر پير جو مزار تائين رسي ٿو. وقت گذرندو ويو، بادشاهه مٽبا ويا ۽ ڪم سست ٿيندو رهجي ويو ۽ آخر ڪلهوڙن جو دور به ختم ٿي ويو ۽ سڄي سنڌ ميرن جي قبضي ۾ اچي ويئي. ميرن وري سنڌ ٽڪرا ٽڪرا ڪري وڃي جدا جدا تخت وسايا. اهڙي طرح ڪچرڪ تي ٿيندڙ ڪم به اڌ ۾ رهجي ويو.

نئين مُکي کيرٿر جي اهم چوٽين: ڏوراني، گرپشت، ڏمرو، دوٿلهه، هراڙ، ڦرڦغ، ڪچرڪ وغيره جتي به برسات پوندي آهي ته اهو پاڻي نئن مکي ۾ وهي ايندو آهي. اهي سيئي ڊورا نئن مکي ۾ اٺ پير جي جاءِ وٽ گڏبا آهن. اتان نئن ور وڪڙ کائيندي اوڀر طرف هيٺ لهندي اچي ٿي. مروه جڏهه، چوتري ڏاٺه، ريڪوڪنبه چونن جي ڪنبه پاهي جوپه، گرڪنب ۽ چيڪن جي ڪنب وغيره چيڪن جي ڪنب تي اهو نالو انهي ڪري پيو جو اڳي هتي واٽيا واپاري ايندا هئا ۽ پاڻ سان مزدور به آڻيندا هئا ۽ مالوند پاڳيا به پنهنجو مال هت ڪاهي ايندا هئا. پوءِ هڪ ئي ڏينهن ۾ مزدور جانورن جي پشم ڪٽيندا هئا. ان ڪري مٿس نالو چيڪن جي ڪنب پيو، جنهن جو مطلب آهي. ڪتر واري ڪنب. پوءِ بن ڪنب ڏنگڙي ڪنب اچي ٿي، ان کان پوءِ نئن وري ڏکڻ طرف منهن ڦيري ٿي، پوءِ صالح ڪنب ۽ ٽي جُڏهه اچن ٿا، هي جڏهه پاڻ ۾ گڏ ويجهو آهن، هي رهڻ جي سٺي جاءِ آهي. سياري ۾ ماڻهو سفر ڪري خاص ڪري هت رهندا آهن، سياري ۾ سيءُ ۽ برسات جو بچاءُ آهي، ان کان سواءِ هن جبل ۾ ٽوبيون به ڪڍيون ويندون آهن. ان کانپوءِ گزطوق اچي ٿو. گزطوق کان اڳتي هن نئن ۾ ٻورو

گلجي جهلو اچي پوي ٿو. گلجي جهلي ڍوري ۾ پاڻي جو چشمو موجود آهي، ان پاڻي جي سانگي هتي مالوند ماڻهن جا لڏا هر وقت موجود هوندا آهن. ان کان اڳتي هلي هن نئن ۾ 'لڙڪندي جو ڍورو' اچي پوي ٿو. هيءُ هڪ وڏو ڍورو آهي، ان ڪري عام ماڻهو هن کي نئن لڙڪنديءَ ڪري به سڏيندا آهن. ان کان پوءِ پلهي جا پڊ، چولين جا ٽپ، پن جو ڪنڊ اچي ٿو. نئن جو وهڪرو پلي ختم ٿي وڃي پر هن ڪنب ۾ پاڻي قدرتي طور تي ٻارنهن مهينا هوندو آهي ۽ پن بيٺل هجڻ ڪري مٿس نالو 'پن جو ڪنب' پيو، هن جي اوپر ۾ هڪ اوائلي قبرستان آهي. قبرستان کان ٿينديءَ ٽنڊي جو طوق ۽ شيهي جي ڪنڊ کان نئن جبلن کان ٻاهر نڪري ميداني علائقي ۾ اچي ٿي، هتي هن نئن تي 'چيڪ ڊيم' ٺهي ٿو جنهن جو ڪم هلندڙ آهي. ان کان پوءِ نئن مکي جا ٽي وهڪرا ٿي وڃن ٿا (1) ٻلوچاڙهه (2) گري چاڙهه (3) منگو ڍورو.

ٻلو چاڙهه جو پاڻي ڳوٺ ٽوڙ، دولتاڻي، ميان نصير محمد ۽ عنايت شاهه تائين بند جي مٿان ٻنا آبلد ڪري ٿو. گري چاڙهه جو پاڻي مري جو ڪوهه، لولو ڪنبو، حامد شاهه ۽ بيگو ديرو تائين بند مٿان ٻنا پري زمينون آبلد ڪري ٿو. منگو ڍورو جو پاڻي راڄو جو ڪوهه، ڪوسن جا ٻنا، راهوجا ۽ ٻرڙا ڳوٺ تائين زمينون آبلد ڪري ٿو.

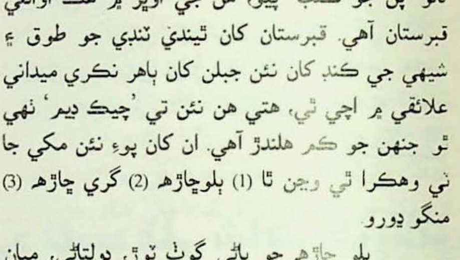

ڏمرو قلعي جي ڏکڻ وارو مورچو

[هن مضمون جي تياريءَ ۾ نوجوان اينترا پالاجسٽ ۽ سياح ذوالفقار علي ڪلهوڙي کان مدد ورتي وئي. (راقم)]

◙

نئون ڪتاب

ڪتاب: رهجي ويا ڳڻ
ليکڪ: امان الله شيخ
موضوع: مضمون
ڇپائيندڙ: ساگر پبلشنگ هائوس ڪراچي 2010ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 170
قيمت: -/350 رپيا

هيءُ ڪتاب، سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن لاءِ بيحد ڪمائتو ۽ ساهه سان سانڍڻ جهڙو آهي. ڪتاب ۾ چوڏهن ناميارين شخصيتن متعلق امان الله شيخ صاحب پنهنجي راءِ لکي آهي. هنن مضمونن ۾ انهن عظيم شخصيتن جي ڪيل جدوجهد، آدرشي ڪردار، ڄاڻ ۽ انسان ذات لاءِ ڪيل خدمتن جو ڳوڙهو مطالع ڪيل آهي، نوجوان نسل لاءِ انهن شخصيتن سان ملاقات سان گڏ ڪين اسان جي ملڪ جي تاريخ جو صحيح روپ به ڄاڻ هيٺ ايندو. انگريزن کان آزاديءَ وٺڻ جي هلچل هجي يا ون يونٽ ٽوڙائڻ لاءِ جدوجهد هجي، هن ڪتاب ۾ گذريل ستر سالن ۾ ٿيل اٿل پٿل جو چٽو نقشو اڀري اچي ٿو.

ڊاڪٽر سليمان شيخ
ڪراچي

◙

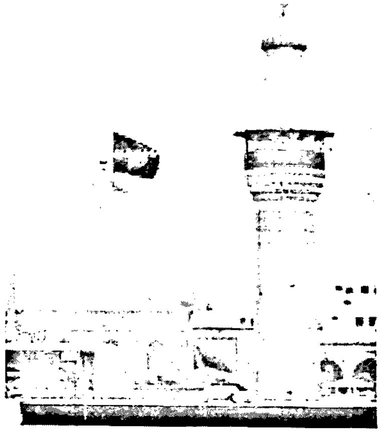

نظير حيات سيوهاڻي

تحقيق

سنڌي مرثيہ جي اوسر ۽ سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائي

سنڌي ادب دنيا جو قديم ۽ شاهوڪار ادب آهي. هن ادب جي شاعريءَ ۾ مرثيہ جي صنف جي وڏي اهميت رهي آهي. مرثيي جي لغوي معنيٰ آهي: 'اهو نظم جيڪو ڪنهن مري ويل شخصيت جي موت يا ڪنهن دکدائڪ واقعي کان متاثر ٿي لکيو وڃي.' مشرق توڙي مغرب جي سڀني زبانن جي شاعريءَ ۾ صدين کان رزميہ شاعري جي صنف دنيا جيّ مختلف نامور شاعرن پنهنجين پيارين شخصيتن، قومي ۽ تاريخي ڪردارن، مذهبي هيرن، دلير مجاهدن جي وڇوڙن ۽ اهم واقعن تي ڪئي آهي. سهراب جي والده جو پٽ جي قتل ٿي وڃڻ تي شاعريءَ ۾ افسوس، حضرت حسان بن ثابت جا حضور ﷺ جن جي برقعي مٽائڻ تي حسرتِ آيات مرثيہ، حضرت عمرؓ جي پاءُ بابت عرب جي مشهور مرثيہ گو متمم بن نويره جو خيال، ذرتراش جو ڪورون جي تباهيءَ تي اظهار، مستعصر جي ملڪ جي زوال تي حضرت سعدي جي رزميہ شاعري وغيره اهڙيون ثابتيون آهن جن مان پتو پوي ٿو تہ قديم زماني ۾ بہ رزميہ شاعريءَ جو عروج رهيو آهي. ان رزميہ شاعريءَ مان ئي اڳتي هلي مرثيہ صنف باقاعده وجود ورتو.

مرثيہ جي تعريف جي حوالي سان علامہ وحيدالزمان جيڪو اهل حديث جو مرتبي وارو عالم بزرگ هو، پنهنجي هڪ ڪتاب 'لغات الحديث' جلد 2 ۾ لکي ٿو تہ:

"مرثيو ان منظوم ڪلام کي چون ٿا جنهن ۾ ڪنهن فوتيءَ جا حالات ۽ سندس خوبيون بيان ڪرڻ جي لاءِ ماڻهن کي رئارڻ ۽ افسوس ڪرڻ لاءِ چيو وڃي."

عربي 'لغت المنجد' ۾ مرثيہ جي معنيٰ ميت تي روئڻ، ان جون خوبيون ڳڻائڻ، مرثيہ ۾ اشعار نظم ڪرڻ لکيو ويو آهي ساڳئي طرح 'فيروز اللغات' (اردو) ۾ مرثيہ جي هن طرح وضاحت بيان ڪيل آهي:

(1) اهو نظم جنهن ۾ فوتي جا اوصاف بيان ڪيل هجن.

(2) اهو نظم جنهن ۾ شهداء ڪربلا جي مصائب ۽ شهادت جو ذڪر هجي.

(3) روئڻ.

"سنڌي لغات" (جلد 5) ۾ مرثيي جي معنيٰ ۽ مطلب کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

مرثيو: (جمع مرثيا) مئل ماڻهوءَ بابت روئي ڪيل بيان (جنهن جي ٻڌڻ سان رحم اچي) ميت جي صفت پار، اوسارو، ماتم، سياپو، روڄ

گريه زاري، پڙڪو وغيره. نظم جو هڪ قسم واقعي ڪربلا بابت دردناڪ نظم.

مٿئين بيان ڪيل مواد جي روشنيءَ ۾ اهو ظاهر ٿيو ته رزميه شاعري پوري دنيا اندر موجود هئي. جيڪا عرب سرزمين ۾ دؤر جاهليت کان به جاري هئي. هن سرزمين تي اسلامي نظام جوڙڻ کان پوءِ سنه 61/60هجريءَ ۾ ڪربلا جي ميدان ۾ ٿيندڙ دردناڪ حادثي کان پوءِ عرب شاعرن ڪربلا جي شهيدن جا اوصاف، شجاعت، صبر ۽ شهادت تي نظم لکيا جن اڳتي هلي مرثيه صنف جو روپ اختيار ڪيو ۽ هاڻ رزميه شاعري جي اُن انداز کي مرثيه چيو وڃي ٿو جن ۾ ڪربلا وارن سان ٿيل عقوبتون دليري ۽ شهادت جو ذڪر هجي يعني اسلامي ادب ۾ مرثيه جو لفظ هاڻي حضرت امام حسينؓ ۽ سندس جانثارن جي شهادت واري واقعي سان ملحوظ ٿي ويو آهي. جنهن کي سنڌ جي ادب ۾ سيد ثابت علي شاهه ڪربلائي معراج تي پهچايو.

سنڌي شاعري جي ابتدا جا اهڃاڻ عرب جي دؤر کان ملن ٿا. سنڌي رزميه شاعري پڻ ايتري پراڻي آهي جيتري عرب رزميه شاعري، هن صنف جي شروعات ڏوهيڙن، ويٺن ۽ اوسارن سان ٿي. عربن جي دؤر ۾ ڪيترائي عرب شاعر سنڌ ۾ آيا ۽ ڪيترائي سنڌي ڏاها ۽ ذهين سنڌي پنهنجن لياقتن ۽ صلاحيتن جي طفيل عربستان پهتا، جن عرب حڪمرانن وٽ اهميت حاصل ڪئي ۽ عربي ادب ۾ پاڻ کي مڃايو. عربن کان سومرن جي دؤر ۾ سنڌي زبان جو ادب وڌيڪ اسريو، ڇاڪاڻ ته سومرن جي مادري زبان سنڌي هئي. هن دؤر ۾ سنڌي رومانوي داستانن ۽ رزميه قصن ۽ واقعن تي سنڌي شاعرن شاعري ڪرڻ شروع ڪئي. سومرن ۽ گجرن جون لڙايون، چنيسر جام هالي ۽ همير سومري جي جنگ تي رزميه ڳاهون، دهلي جي حڪمرانن جون ڪاهون ۽ بين واقعن سنڌي شاعرن کي قومي ڪردار ادا ڪندڙ سنڌي جوڌن جي اوصافن ۽ ايثار جا داستان عام ماڻهن وٽ پيش ڪرڻ تي مجبور ڪيو. ان دؤر جي هڪ واقعي تي مارجي ويل هڪ جوڌي لاءِ پنهنجي پيڻ جو اظهار هن ريت ملي ٿو:

هوٿيءَ جي ڦٽيءَ کي هوگيور گيور گل،
سڀ مرن سومرا، توءِ ڪونهي ڦٽيءَ تل.

سمن جي دؤر ۾ وري ڪارائڙو سمو هڪ وڏو سورهيه هو. ڪڇ جي حاڪم ۽ سندس وزير سازش ڪري هن کي ڪوٽ ۾ قابو ڪيو، ڪوٽ ۾ قابو ٿيڻ کان پوءِ ڪارائڙي سمي ڪوٽ تي مٿي چڙهي هيٺ ٽپ ڏنو ۽ مري ويو. هن جي مئي پڄاڻا سندس سر وڍي گهر موڪليائون جيڪو سندس پيڻ پينگهي ۾ وجهي لوڏيندي هيءُ پار ڪڍيو:

ڪارايل جي ڪوڏ، مون ننگر سڀ نهارئا،
پينگهي پاٽي لوڏ، سر سمي جام جو.

سمن جي ئي دؤر ۾ دهليءَ جي حڪمران سلطان محمد تغلق بيمار ٿي سنڌ ۾ مئو ۽ سلطان فيروز شاهه جي سنڌ تي چڙهائي وقت سندس لشڪر ۾ بيماري پکڙجي پئي ۽ هو گجرات ڏانهن هليو ويو ته سنڌ جي ماڻهن ٺٽي جي بچي وڃڻ کي اتان جي بزرگ ولي پير پٺي جي ڪرامت سمجهي ۽ سنڌين ۾ هيءُ فقرو مروج ٿيو جنهن کي رجز يا قومي نعرو چئي سگهجي ٿو:

بابرڪت پير پٺو،
هڪ مئو هڪ ٽِٺو.

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو سونهري دؤر هو. هن دؤر ۾ شاهه لطيف جهڙو عظيم صوفي شاعر سنڌ ۾ پيدا ٿيو. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيڏاري جا بيت چيا ۽ انهن ۾ واقعي ڪربلا جي ڪردارن کي اجاگر ڪيو. شاهه کان علاوه فقير احسان، خليفي نبي بخش لغاري پڻ ڪيڏاري ۾ شاعري ڪئي. مخدوم عبدالرحمٰن کهڙن واري تي مخدوم غلام محمد بگائي مرثيو

لکيو، مخدوم عبدالله وفات (1736ع) ڪنزالعبرت ۾ قضيه شهادت امام حسين عليه السلام لکيو، جنهن ۾ ڪربلا جو واقعو الف اشباع جي نظم ۾ بيان ڪيل آهي. مخدوم عبدالرؤف هالن واري ڪيترائي مولود ۽ مداحون الف اشباع ۾ رقم ڪيون جن مان ڪن ڪن ۾ حضرت امام حسين عليه السلام جن جي شهادت جو به ذڪر ڪيو.

سندس هڪ نمونو هن ريت آهي:

من اندر ماتام يارو تن يتيمن جو
ڪربلا جي پڙ ۾ ميان الا اصل هو انجام
ڪسڻ قريبن جو
شهزادن شهادت جو الا جال پيتو جام
مرڻ معصومن جو.

ميرن جي دؤر ۾ سنڌي مرثيه جي تمام گهڻي حوصله افزائي ٿي. هڪ ته مير پاڻ به شاعريءَ جا شوقين هئا، هنن مان مير صوبدار پاڻ فتح نامو منظوم ڪيو. سندن مان مير نصير خان "جعفري" سندس فرزند مير حسن علي ٽالپر، مير عبدالحسين سانگي وغيره سنڌي شاعري ڪئي ۽ سنڌي ۾ مرثيه لکيا. ميرن جو تعلق جنگجو قبيلي سان هو، تنهنڪري رزميه شاعري ڪري پنهنجن ماڻهن کي همٿائيندا هئا، ٻيو ته مير پاڻ شيعه طريقي سان اڪثر عقيدت رکندا هئا، انڪري ڪربلا جي ياد کي ملهائڻ ۽ ڪربلا جي شهيدن تي ٿيندڙ مرثيه خوانيءَ کي پروان چاڙهيائون. سندن دؤر جي سيد ثابت علي شاهه ڪربلائي جيڪو پاڻ مرثيه گو شاعر هئڻ سان گڏوگڏ وڏو مرثيه خوان هو، سنڌي مرثيه کي معراج تي پهچايو، جيتوڻيڪ کانئس اڳ ۽ سندس دؤر ۾ سنڌي مرثيه شاعري ڪنهن نه ڪنهن حوالي سان موجود هئي، ليڪن عربي عروض جي وزنن ۽ بحرن جا اڪثر مؤرخ کيس سنڌي مرثيه جو باقاعده باني تسليم ڪن ٿا. ان حوالي سان پاڻ به هن طرح اظهار ڪيو اٿس:

مرثيو سنڌي اڳي هو ڪونه اصلي سنڌ ۾
جي ڪو هو تان پڻ نه هو مشهور رهن پرڪجا

سيد ثابت علي شاهه ڪربلائي لاءِ اهو به تاثر ڏنو وڃي ٿو ته پاڻ اردو ادب جي شاعرن مرزا دبير ۽ مير انيس کان متاثر هو ۽ انهن جا ڪيترائي مرثيه سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيائين، ليڪن تحقيق کان پوءِ معلوم ٿيو آهي ته مٿيان ٻئي شاعر کانئس پوءِ جا آهن. سندن ولادتن ۽ وفاتن ۾ هيٺ ڄاڻايل فرق آهي.

سيد ثابت علي شاهه

ولادت: 1153هه/1740ع

وفات: 27 جمادي الثاني 1225هه/1810ع

مير انيس

ولادت: 1220هه/1805ع

وفات: 1291هه/1874ع

مرزا دبير

ولادت: 1218هه/1803ع

وفات: 29 محرم 1292هه/1875ع

مير انيس ۽ مرزا دبير اردو ادب ۾ مرثيه جا بلند ستارا هئا. هندستان ۾ مرثيه گوئي جي آغاز جا پيرا حيدرآباد دکن جي شيعه رياستن طرف وڃن ٿا. رياست گولڪنڊي جا حڪمران شيعه ۽ خود شاعر هئا، جن فارسي ۽ دکني اردو ۾ پنهنجا ديوان مرتب ڪيا، اردو مرثيه گو شاعر ملا وجهي کان پوءِ بيجاپور ۽ گولڪنڊي جي شاهي عاشورخانن ۾ غواصي، لطيف، شاهي، نوري، ڪاظم، افضل مرزا ۽ هاشمي جا نالا ملن ٿا. ان کان پوءِ شاهه قلي خان مرثيه لکيا. هن جي دؤر ۾ اردو شاعر شمس الدين "ولي" جو ستارو عروج تي رهيو، هن کي اردو مرثيي جو 'ڏاڏو آدم' چيو ويو ڇاڪاڻ ته هن صاف، بامقصد ۽ سمجهه ۾ ايندڙ مرثيه لکيا. شروع شروع ۾ هر مرثيه ۾ 12 کان 33 بند لکيا ويندا هئا، پوءِ جي شاعرن انهن ۾ اضافو ڪيو ۽ مير ضمير پنهنجن مرثين کي وڌائي 80 بندن تائين پهچايو. هن مرثين ۾ روايتون پڻ قلمبند ڪيون. رفته رفته اهو تعداد هڪ سؤ کان مٿي پهتو. سيد ثابت علي به ڪجهه

سنڌي مرثين جا بند هڪ سؤ کان مٿي تائين لکيا آهن. مير ببر علي "انيس" ۽ ميرزا سلامت علي "دبير" پنهنجي دور ۾ مرثيہ گوئي جي آسمان تي مشتري وانگر هئا ۽ اهي اڄ اردو ادب ۾ چانيل آهن. مرزا دبير تہ اٽڪل ٻہ هزار مرثيہ لکيا. سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائي جو پڻ سنڌي مرثيہ جي حوالي سان ڪافي ڪم ڪيل آهي، جنهن ۾ مرثيہ سان گڏ مداحون، منقبتون، سلام ۽ قصيدا شامل آهن. سيد ثابت علي شاهہ جو عربيءَ ۽ اردو ۾ ڪجهہ ڪلام ملي ٿو ۽ فارسيءَ ۾ پڻ ڪافي شاعري ڪئي اٿائين.

سيوهڻ جائو ۽ سيوهڻ جي ئي مٽيءَ ۾ مدفن سنڌي مرثيہ جي امام شاعر جا وڏا اصل ملتان جا هئا. جن مان سندس ڏاڏو سيد نورمحمد شاهہ عرف سيد ثابوت شاهہ سيوهڻ ۾ لڏي آيو جنهن جي اولاد مان سيد مدار علي شاهہ کي سيوهڻ ۾ هڪ فرزند جائو، جنهن جو نالو سيد ثابت علي شاهہ رکيو ويو. ثابت علي شاهہ کي ننڍي عمر ۾ ئي علمي ۽ منهبي ماحول مليو. هن جي شروعاتي تعليم پنهنجي بابا جي نگرانيءَ ۾ ٿي. پهرين آخوند عبدالرحمان وٽ پوءِ ملي ماڪر وٽ قرآن پاڪ جي تعليم ورتائين. ان کان پوءِ آخوند الياس ۽ آخر ۾ هندستان کان آيل سيد چراغ علي شاهہ وٽ پڙهيو. سندس فڪري اوسر وقت بوقت عمر جي حساب سان وڌندي رهي، ڪيس هڪ پاسي مخدوم نورالحق مشتاق ولد دائود سيوهاڻي جهڙو عربي ۽ فارسيءَ ۾ استاد مليو تہ ٻئي پاسي غلام علي مداح بن محمد بن حسن ٺٽوي جهڙي عظيم شاعر کان ڪيس علم عروض جي رهبري ملي، شعر ادب سان وابستگي ۽ طبع جي رواني وٽس قدرتي ڏات هئي. پاڻ هوش سنڀالڻ سان شعر شروع ڪيو هئائون. منڙو آواز ۽ مرثيہ خواني ڪرڻ سندس شهرت جو سبب بني، ننڍي عمر کان ئي اڳ جي شاعرن جا ڪلام، مرثيہ، مناجات، منقبتون ۽ نعتون پڙهندا هئا. سيوهڻ جا وڏا ۽ اهلِ علم سندن شيرين زبان کان تمام گهڻو متاثر هئا. تعليم مڪمل ڪرڻ ۽ علم عروض تي دست راست ٿيڻ کان پوءِ پاڻ پهريان فارسي، عربيءَ ۾ مرثيہ لکڻ شروع ڪيا. ڇاڪاڻ تہ سيوهڻ ۾ قديم زماني کان محرم شريف توڙي ٻين اهم موقعن تي مجلسن ۽ ماتمي جلوسن ۾ عربي، فارسي ۽ اردو ۾ مرثيہ پڙهيا ويندا هئا. سيوهڻ جي هڪ سيد جي صلاح ملڻ کان پوءِ پاڻ سنڌي زبان ۾ مرثيہ لکڻ شروع ڪيائون ۽ ڏسندي ڏسندي سنڌي ٻوليءَ جي صنف مرثيہ نويسي ۽ مرثيہ خواني جي اعليٰ درجي تي پهتا. مير حڪمرانن وٽ سندن هاڪ ٿيڻ لڳي. مير هن جي قدرداني ڪرڻ لڳا. مير خليل الرحمٰن ٺٽوي ڪين نازڪ بيانيءَ جو سمنڊ سڏيو آهي. هن ادبي لحاظ کان سنڌي شاعري کي ڪيترائي نوان رُخ ڏنا. خاص طور مرثين ۾ نيون نيون جلتون ۽ اسلوب پيدا ڪيا. سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائيءَ جو ڪلام سندن دور ۾ ئي قلمي بياضن جي صورت ۾ لکيو رهيو ۽ وقت گذرڻ سان اهو پوريءَ سنڌ ۾ پکڙجندو رهيو. اهڙا قديم نسخا اڄ بہ سندن خاندان وارن ۽ ٻين وٽ موجود آهن. پريس جي ليٿو واري زماني کان سندن ڪلام کي گڏ ڪري ٿورو گهڻو ڇپائيندا رهيا آهن ۽ سندن ڪلام لاءِ انهن جيڪي راءِ ڏني آهي، ان کي مختصر طور پيش ڪجي ٿو:

ميرزا قليچ بيگ جي راءِ:

ميرزا صاحب اپريل 1900ع ۾ ماسٽر هريسنگهہ وٽان ليٿو مشين تي سيد ثابت علي شاهہ جو ڪلام ڇپرايو. پاڻ لکي ٿو تہ: "هن جا مرثيہ اڪثر نقل ڪري ماڻهو پڙهندا آهن. مگر گهڻن هنڌن تي اهي غلط آهن ۽ سڀ پوري طرح لکيل نہ آهن، انڪري منهنجيءَ دل ۾ آيو تہ جيترو ٿي سگهي اوترو سندس ڪلام کي صحيح ڪري هاڻوڪي رواجي سنڌيءَ ۾ ڇپائجي". قليچ صاحب سندن ڪلام جي حوالي سان وڌيڪ لکي ٿو تہ:

"اگرچ ثابت علي شاهہ گهڻن قسمن جو شعر چيو آهي. مگر مشهور سندس مرثين جي ڪري آهي، پهرين تہ جڏهن مرثين جو سنڌ ۾ بنياد بہ هن وڌو. ٻيو وري هن کي اندر جو درد سچو پچو هو. تنهنڪري سندس ڪلام دردناڪ ۽ سوز وارو آهي. ٿيون تہ شعر لسو ۽ دلچسپ اٿس، جنهنڪري ٻڌندڙ تي وڏيڪ اثر پيدا ڪري ٿو. شعر ۽ ٻوليءَ جي صفائيءَ جي نظر تي جيڪڏهن شاهہ پنائيءَ کي فردوسيءَ سان مشابهت ڏجي تہ ثابت علي شاهہ کي سعدي سان ڏئي سگهجي ٿي، اگرچ مضمون سڀني جا عليحده آهن."

ميرزا صاحب شاهہ جي گڏ ڪيل ڪلام جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

"شاهہ صاحب، جيڪو شعر پارسي، سنڌي ۽ هنديءَ ۾ چيو آهي سو تمام گهڻو آهي. سندس ڪليات يا گنج هڪڙو وڏو دفتر آهي. هن جي شعر جو تفصيل هي آهي: 66 مرثيا، 117 منقبتون، 8 جنگ نامہ، فارسي ۽ سنڌي ۾ هجوون ٿي، مذهبي مباحثي جا ڪتاب شعر ۾ يعني ردّ الخوارج، شهاب ثاقب ۽ ردالموات ۽ هڪڙو زيارت نامو تنهن کان سواءِ ڪيترائي قصيدا وغيره."

هزهائينس مير حسن علي خان ٽالپر جي راءِ:

سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن ۾ جن شخصيتن کي ادب ۽ شعر سخن سان شوق هو، انهن ۾ مير نصير خان، مير عبدالحسين سانگي ۽ مير حسن خان ٽالپر اهڙا نالا آهن جن سنڌي مرثيہ ۾ بهتر ڪم ڪيو. اهي سڀ سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائيءَ جي ڪلام کان متاثر هئا. مير حسن علي خان سيد ڪربلائيءَ لاءِ هن طرح چيو آهي:

"چئي جيڪي ثابت علي شاهہ ويو
ٻيو سنڌي ۾ ڪنهن شعر اهڙو نہ چيو
ڪلام ان جو مون غور سان جڏهن ڏٺو
ڏٺم ڇڻ ڪنهن قابل مان پلٽي ڪڍيو
هو هن فن ۾ سيد استاد ڪار
خدا جون مٿس رحمتون بي شمار
نہ هو شعر هئي تازگي روح جي
سخن اهڙو ٻيو ڇا ڪو سگهندو چئي."

حاجي سيد ثابت علي شاهہ "ٿال" المشهدي جي راءِ:

هيءُ سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائيءَ جي پشت مان هو. هن پنهنجي زماني حيات ۾ يادگار ڪميٽي مرحوم سيد ڪربلائي حيدرآباد جي پليٽ فارم تان شاهہ ثابت جي سوانح حيات ۽ ڪلام کي عام ڪرڻ لاءِ ڪافي ڪم ڪيو. هن کي علم عروض تي عبور هو. هن صاحب، ثابت علي شاهہ جي ڪلام کي پنهنجي وس آهر ڪتابي صورت ۾ آندو. سندس خيال آهي تہ سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائيءَ کان اڳ رزميہ شاعري سنڌي زبان ۾ هئي پر ايتري تہ پراڻي ڍنگ ۾ مختصر هئي جو ان کي باقاعده مرثيہ چئي نٿو سگهجي. سيد ثابت علي شاهہ نہ صرف مرثيہ جو رواج ڏنو پر مرثيہ کي معراج بہ ڏنو. سنڌي زبان کي لفظي ۽ معنوي موتين سان مالامال ڪيو ۽ ان وقت جڏهن سنڌي اڃا درسي لسان جو درجو ۽ حق بہ حاصل نہ ڪري سگهي هئي، رڳو فارسي ئي درسي ادبي ۽ سرڪاري زبان هئي؛ اهڙي وقت هن سنڌي زبان لاءِ ڪم ڪيو.

مرزا عباس علي بيگ جي راءِ:

حيدرآباد شهر جي مرزا خاندان سان واسطو رکندڙ هن صاحب، سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائيءَ جي ڪلام تي ڪم ڪندي سندن ڪلام جو هڪ ڪليات ترتيب ڏنو، جنهن ۾ سيد ثابت علي شاهہ جو سمورو سنڌي ۽ فارسي ڪلام آندو. اهو ڪليات اسلامڪ ڪلچر اينڊ ريسرچ سينٽر ڪراچيءَ وارن ڇپرايو. مسودي تي نظرثاني قاري امان الله مرحوم جن ڪئي. اسلامڪ ڪلچر جي انچارج شعبہ سنڌي جناب اختر رضوي هن ڪليات ۾ لکيو آهي تہ سيد ثابت علي شاهہ سنڌي زبان ۾ عروضي شاعري ۽ مرثيہ گوئي جو پيش امام آهي.

ڪليات جو مقدمو پڻ سيد ثابت علي شاهه تي هڪ اولين تحقيقي مقالي جي حيثيت رکي ٿو. اميد ته هن موضوع تي آئينده ڪم ڪرڻ وارن جي لاءِ اهو پڻ مشعل راهه ثابت ٿيندو.

ميرزا عباس علي بيگ پاڻ به هڪ سٺو شاعر ۽ مرثيه خوان هو. سيد ثابت علي شاهه جي ڪلام سان دلي لڳاءُ جي ڪري هن اهڙو ڪم هٿ ۾ ڪنيو، سندس محنت ۽ همت ٿيل ڏسي ائين چوڻ بجاءِ ٿيندو ته سنڌي ادب ۾ منقبت، سلام، مرثين ۽ نوحه تي فني ۽ تحقيقي ڀرپور ڪتاب "ڪليات ثابت" آهي. هن ڪليات ۾ ميرزا صاحب سنڌ جي ٻين مرثيه گو شاعرن جا نالا ۽ چونڊ ڪلام جا نمونا پڻ ڏنا آهن. جيڪڏهن ميرزا عباس اهو ڪم نه ڪري ها ته شايد اڄ انهن شاعرن جي نالن کان ڪير به واقف نه هجي.

آخوند محمد عالم "عالم اول" جي راءِ:

هيءُ ذات جو پنهور هو ۽ سن 1800ع ڌاري خيرپور ميرس ضلعي جي هڪ ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو. سيد ثابت علي شاهه ڪربلائي ۽ ميرزا مراد علي بيگ سائل جي مرثين کان متاثر ٿي مرثيه لکيا اٿس. آخوند محمد عالم جا مرثيه هن وقت تائين سيوهڻ ۾ پڙهيا وڃن ٿا. هن سيد ثابت علي شاهه جي حوالي سان پنهنجي هڪ مرثيه ۾ آخر ۾ هن طرح اظهار ڪيو آهي:

"سيد ثابت علي جو آهي "عالم" غمگين غلام جنهن جي مرثيي جو هي مرثيو طبع ڪيائين تمام صلو رحمت جو بخشيو ان کي شاهه شهيدان حسنؑ امام ان تي راضي رسول خدا جو يعني مير محمد ڄام موٽي مديني ۾ پسان پيجرو پاڪ رسول پڙهان پوءِ هي مرثيو من منهنجو ٿئي مقبول."

ڪريم بخش خالد جي راءِ:

سنڌي ادب ۾ هن نقاد جو شمار نالي وارن ۽ تحقيق ڪندڙ فردن ۾ شامل آهي. هن صاحب، 2003ع ۾ روزانه هلال پاڪستان ۾ ڪليات سيد ثابت علي شاهه جي نالي سان هڪ جامع مضمون لکيو. هن جو خيال آهي ته سنڌيءَ ۾ عروضي بحرن تي سڀ کان اول سيد ثابت علي شاهه مناقبت چيا، جيڪو صحيح معنيٰ ۾ سنڌي مرثيه جو مؤجد ۽ سونهون هو. سندس سمورو ڪلام فصاحت ۽ سلاست سان لبريز آهي. ادبي لحاظ کان هن مرثين ۾ نيون جدتون ۽ اسلوب پيدا ڪيا. عربي، فارسي جي آميزش، محاورا، تشبيهون ۽ خيال سيد ثابت علي شاهه اهڙي ته فراوانيءَ سان چيا جو سنڌي شاعريءَ جو رخ ئي بدلائي ڇڏيائين. سندس ڪليات مرثيو، مسدس، مخمس، قصيده، سلام، مثنوي، مناجات جو مطالعو روحاني ونڊر ۽ نفس جي تزڪيه جو سبب بڻجندو.

ميرزا گل حسن "احسن" ڪربلائي جي راءِ:

ميرزا گل حسن ڪربلائي به سنڌي ادب جي باغيچي جو هڪ اهم گل هو. هيءُ سٺو مرثيه خوان هئڻ سان گڏوگڏ سهڻو شاعر هو. هن جي اولاد مان هن وقت به سنا مرثيه خوان حيدرآباد ۾ مرثيه خواني ڪن ٿا. هن لاءِ اهو ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته حيدرآباد جي ميرن جي خاندان وارن ڪيس پنهنجن وڏن جو سمورو ادبي خزانو هن جي حوالي ڪيو جنهن ۾ گهڻو مواد عربي ۽ فارسيءَ جو هو. هيءُ پاڻ به فارسيءَ جو وڏو ڄاڻو آهي. فارسي جو هو. هيءُ پاڻ به فارسيءَ جو وڏو ڄاڻو آهي. فارسي مواد کي حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ جا اڪثر ڏاها هن سان رابطو رکندا هئا. پاڻ سيد ثابت علي شاهه ڪربلائيءَ لاءِ هيئن چيو اٿس:

سنڌ جو فاضل ۽ عالم باعمل ۽ پارسا،
شاعر اعظم سُخنوَر صاحبِ زند و ذڪا،
نامِ نامي سيد ثابت علي مشهور هو،
مرثيه گو ذاڪر و، زوار شاهِ ڪربلا.

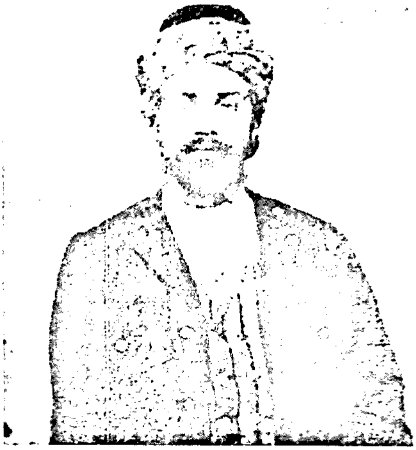

تحقيق

ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي

گهڻين ٻولين جو شاعر ۽ ماهر

علامہ هدايت علي نجفي "تارڪ"

علامہ محمد هدايت علي نجفي "تارڪ" سنڌ جي علمي ۽ ادبي تاريخ ۾ جيڪو مقام رکي ٿو، ان کي ڪنهن بہ طرح ۽ ڪڏهن بہ نظر انداز نہ ٿو ڪري سگهجي. افسوس آهي جو علامہ "تارڪ" کي اڃ تائين اهو مقام نہ مليو آهي، جنهن جو هو لائق آهي. سچ اهو آهي تہ مرزا قليچ بيگ عالمن جو آفتاب ۽ سنڌي ادب جو شمس آهي، تہ علامہ "تارڪ" عالمن جو مهتاب ۽ سنڌي علم و ادب جو قمر آهي، مرزا قليچ بيگ جو پورهيو پوري ادبي آڪاس ۾ ڦهليل آهي، ان جي برعڪس علامہ "تارڪ" جو ادبي پورهيو اڃ تائين تاريڪيءَ ۾ رهندو آيو آهي جو هن وقت تائين سندس چار ڪتاب مس منظر تي آيا آهن، جنهن جي ڪري علامہ "تارڪ" گمناميءَ جي گوشي مان اڃا نڪري نہ سگهيو آهي. هڪ پاسي مرزا قليچ بيگ ڏارئي ادب جو ترجمن جي صورت ۾ سواد ۽ لطف چکرايو آهي، تہ وري ٻئي طرف علامہ "تارڪ" جو اهڙو پورهيو اڃا تائين اشاعت جو منتظر آهي. جيڪڏهن علامہ "تارڪ" جو مواد ۽ سرمايو ادب جي ميدان تي پيش ٿئي ها تہ هوند ٻين کان گوءِ کڻي چڪو هجي ها، علامہ نجفي پنهنجي عمر جي نهايت ٿوري عرصي ۾ بيحد ڳرو ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي.

علامہ "تارڪ" هڪ ئي وقت ڪيترين ئي ٻولين ڄاڻندو هو يا ائين کڻي چئجي تہ ڪيترين ئي ٻولين تي مَلڪو ۽ مهارت رکندو هو. سو اسان کي علامہ نجفي "تارڪ" جا مسودا ئي اپياس ڪرڻا پوندا جن مان علامہ "تارڪ" جي علم متعلق معلوم ٿي سگهندو. ديوان نجفيءَ جي ديباچي ۾ جمع خان "غريب" لکي ٿو تہ:

> "سنڌس شعر عام خاص جي روح ورونهن ٿي رهيو. عام خانقاهن تي صوفي فقير ڏاڍي سِڪ سان سندس شعر ڳائيندا آهن. همعصر صوفي فقير سندس شعر تسليم ڪندا آهن."

سندس شعر جي باري ۾ جمع خان "غريب" وڌيڪ لکي ٿو تہ:

> "اگرچ سنڌ ۾ گهڻائي شاعر، شعر جي زمين ۽ زماني حال ۾ بہ گهڻائي شاعر شعر چئي رهيا آهن، جن جا شعر ڇاپي هيٺ بہ آيا آهن پر هن فقير صاحب جي شعر جهڙو وزن بحر تي، توحيد ۽ معرفت جي رمز سان در شعر ديوان جي صورت ۾ اڃا تائين نمودار ڪو نہ ٿيو آهي."

هن مان ظاهر آهي تہ علامہ پنهنجي همعصر شاعرن جي شعر کان وڌيڪ نهايت سنو ۽ سهڻو شعر چيو آهي. سندس شعر جو ديوان ”ديوان نجفي“ جي نالي سان سال 1922ع تي ادب جي ميدان تي پڌرو ٿيو ۽ مشهور ٿيو جيڪو هن وقت اڻ لڀ ۽ دُر ناياب جي حيثيت رکي ٿو پر وڏي ڳالهہ اها آهي تہ علامہ ”تارڪ“ اهو سمورو ڪلام ”ڪليات تارڪ“ ۾ ”تارڪ“ تخلص سان جمع ڪيو آهي. ”ڪليات تارڪ“ سنڌيءَ جو هڪ حصو ”ديوان تارڪ“ جي نالي سان سنڌي ادبي بورڊ مان 1989ع ۾ ڇپجي منظر عام تي آيو آهي. هن وقت ”ديوان نجفي“ جي ضرورت نہ رهي آهي.

علامہ ”تارڪ“ جي شاعريءَ جا ڪجهہ ڪتابہ جن ۾ ”ڪليات تارڪ“ (سنڌي)، ديوان ”تارڪ“ (سنڌي) (1989ع)، قلندري خطاب (فيض درياء شاهہ ميرل جو ڪلام) (2002ع)، چمڪندڙ گوهر (1964ع)، ديوان تارڪ (اردو) ۽ گوهر آبدار (سرائڪي)، منهنجي مطالعي ۽ اڀياس هيٺ رهيا آهن. هن وقت علامہ ”تارڪ“ جي مختلف شاعريءَ جو جيڪو ذخيرو ملي ٿو، سو عربي، فارسي، هندي، سرائڪي، اردو ۽ سنڌي ٻولين جي زينت بڻيل آهي. علامہ نجفيءَ جي پشتو شاعريءَ جو ذڪر، مولوي حفيظ الرحمٰن (بهاولپور) بہ علامہ ”تارڪ“ جي ڪتابہ ’سنڌي زبان اُس کي اشعار ۽ شعراء کي تاريخ‘ (سال 1945ع)، ۾ ذڪر ڪيو آهي. ان کان علاوه محمد مبارڪ بروهيءَ بہ پنهنجي ايم.اي جي مونوگراف (1965ع) ۾ پشتو شاعريءَ جو بيان ڪيو آهي.

سنڌ جي سڀني استاد ۽ قادر الڪلام شاعرن ۾ جيڪا فوقيت علامہ ”تارڪ“ کي حاصل ٿي آهي، سا تہ اڄ تائين ڪنهن بہ ٻئي شاعر جي نصيب ۾ نہ آئي آهي. هيءُ هڪ ئي وقت عالم متبحر بلند پايہ شاعر ۽ اديب بيمثال ۽ يگانو هو. سندس قلم جي جنبش تہ اهڙي ٿي نظر اچي، جو هڪ ئي نشست ۾ ڪيترائي صفحا لکي پار پوندو هو. اهڙي گواهي سندس هيءُ شعر بہ ڪري رهيو آهي:

ميدان مضامين معاني سو ڪري طئي،
ڏيان طبع جي گهوڙي کي جي جولان سخن جو.

الفاظ جي فوج تہ هر وقت هر گهڙي سندس اڳيان سرخم ڪيون بيٺي هوندي هئي. جيئن قاضي قادن فرمايو آهي تہ:

”اکر اڳيان اپري واڳون ٿي وريام.“

اهڙيءَ طرح علامہ ”تارڪ“ وٽ بہ ڪو جادو هو جو لفظن جو ڪٽڪ ۽ قافلو هميشہ ٻانهن وانگي ٻانهون ٻڌيو بيٺو هوندو هو. علامہ ”تارڪ“ لفظن جو ڪڏهن بہ محتاج نہ رهيو، پر الفاظ ئي سندس محتاج هئا جو خداداد قابليت ۽ صلاحيت سان قلم جي جنبش جي ذريعي نظم ۽ نثر جي ميدان ۾ همعصرن کان ڪي قدم اڳرو ۽ اڳڀرو رهيو آهي. هن جتي ادبي، اخلاقي، اصلاحي، مذهبي ۽ قومي نظم وغيره لکيا تہ اتي وري تصوف جا باريڪ نُڪتا فلسفيانہ انداز ۾ سمجهايا آهن. اهڙيءَ ريت تاريخ، ادب ادبي تاريخ ۾ سنڌن هيءَ ايثار و خدمت، سونهري حرفن ۾ لکي ويندي. فقير قادر بخش المعروف قادن فقير (علامہ تارڪ جو سڳو ڀائيجو) فرمائيندو هو تہ:

”علامہ تارڪ سدائين لکڻ ۾ مصروف ۽ مشغول ڏٺو ويو. جڏهن لکڻ ويهندو هو تہ ڪنهن جي بہ پرواهہ نہ رکندو هو، پر پنهنجي بہ ڪيس پرواهہ نہ رهندي هئي.“ جيئن علامہ ”تارڪ“ جن قصيدي ”وحدت جو اسرار“ جي منڍ ۾ هيئن فرمايو آهي تہ:

ٿو لکان مون قصيده عطار،
جو مون ريءَ لکڻ نہ آهي ڪار.

هن مان اهو پڌرو ٿو ٿئي تہ علامہ نجفي اڪثر اوقات پيو لکندو هو ۽ لکڻ کان ڪڏهن بہ غافل نہ رهيو هوندو. جو تہ ائين ئي ڪرڻ سان عمر جي نهايت قليل عرصي ۾ طبعزاد ڪتابن ۽ ترجمي جي صورت ۾ سنڌي ادب کي مالامال ڪري ۽ رڱي ڇڏيو اٿائين. جنهن جون گواهہ سندس ئي تصنيفون آهن. مرزا قليچ بيگ کان پوءِ ڪيس وڏو اديب ۽ پنهنجي عهد جو وڏي ۾ وڏو شاعر تسليم نہ ڪرڻ ساڻس ناانصافيءَ جي مترادف آهي.

علامہ محمد هدايت علي نجفي ”تارڪ“ جي ڪتابن کي اڀياس ڪرڻ سان ئي پتو پوي ٿو تہ هو

اٽڪل اٺ/نَو ٻولين نه صرف ڄاڻندو هو پر منجهن خوب دسترس پڻ رکندو هو، جنهن ڪري علامه ”تارڪ“ جو مقام مڙني عالمن ۽ اديبن کان ممتاز ڇئي سگهجي ٿو. علامه ”تارڪ“ ڪيترين ٻولين ۾ شعر جو سمنڊ ڀَلِيو ۽ قلم بند ڪيو آهي. علامه ”تارڪ“ جا ڪجهه ڪتاب موجود ۽ ميسر آهن پر جيڪي ڪجهه آهي، سو سونَ تي سهاڳي جو ڪم ڏئي ٿو. علامه هفت زبان شاعر جي لقب سان مشهور و معروف آهي. ليڪن سندس ڪلام جي پوري خبر يا معلومات ڪنهن کي به نه آهي ته علامه ”تارڪ“ ڪهڙين ٻولين ۾ ڪيترو ۽ ڪهڙو ڪلام چيو آهي. هن درويش جا چند ڪتاب ملن ٿا يا ائين ڪٿي چئجي ته اهي ”علامه تارڪ لائبريري گهوٽڪيءَ“ ۾ محفوظ آهن. جيڪي هن وقت ڪتاب جمع ڪيا ويا آهن، تن جو انگ ٻائيتاليهن تائين مس ٿو پهچي. انهن کان علاوه مختلف ڪتابن جو مطالعو ۽ اڀياس ڪندي معلوم ٿيو آهي ته علامه جا تيرنهن کن ٻيا مسودا مختلف ماڻهن جي گهرن ۽ لائبريرين جي زينت بڻيل آهن، جيڪي ڪنهن کي به ڏيکارڻ جي لاءِ تيار ئي نه آهن. هنن ڪتابن/مسودن ۾ ڪي اهڙا ڪتاب به اچي وڃن ٿا، جن جون ٻه ٻه ڪاپيون ملن ٿيون. جهڙوڪ: مثنوي برهان الواصلين، راز اظهار، وحدت جو اسرار، ديوان تارڪ (اردو)، نظم مقبول، چمڪندڙ گوهر ۽ عمدة المطالب في انساب آل ابي طالب وغيره شمار هيٺ آڻي سگهجن ٿا. هنن ڪتابن کي عربي ۽ فارسي ٻولين مان منتقل ڪري، ڪين سنڌي پوشاڪ پهرائي وئي آهي.

علامه نجفي ”تارڪ“ انگريزي- فارسي ۽ اردو- انگريزي ٻولين ۾ گڏيل قطعا ۽ غزل به لکيا / چيا آهن، جن مان نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

ميڪ دس بڪ ڪيٹر جمال صنم
فيس آن خوب تر دلِ من گوٹ
بد عجب نرم بود هم خوشتر
مس دران کرد لائق عمده هوٹ
وزنائس چه خوب ڪپ هم فوڊ
پيوئر هم بداشت موثر پوٹ
بردر هوم من ٻپر سيلم
اي بت شوخ آن توئي يا نوٹ
دي بگفتا کر مسٹ آمدنٹ
وائن عمده برائي توشد توٹ
ڈاک يک بهر دلفريبيء او
تارک از انگلنڊ تو وه لوٹ

هيءُ مٿيون مثال علامه ”تارڪ“ جي انگريزي ۽ فارسيءَ ۾ مليل جليل پيش ڪيو آهي. هاڻي اردو ۽ انگريزي ٻولين مان نمونو پيش ڪجي ٿو:

غزل

ساکن ملک انگلستان ہوں
دوستی مس سے کر کے شادان ہوں
دیکھ ہاؤس ایک لیڈی کا
لک دیر بول اس کا مہمان ہوں
بیڈروم اس کا دل کو بھاتا ہے
اس میں نائیس پاتا سامان ہوں
کہتا ایک میم کو ہوں کم سون
کہتی ہے ییس تم پہ قربان ہوں
وہ جو گارڈن ہے میری میڈم کا
مثل گل اس میں رہتا خندان ہوں
خوب وائین جب پلاتی ہے
اسی ٹائیم میں مسلمان ہوں
دیکھے کالوں کوڈیم فول کا ہیم
ساتھ گوروں کے رہتا فرحان ہوں
جبکہ ای بگ مَیں ہی ملجاتا
کہکے ہو آریو یہ پرسان ہوں
گرچ پوئر مون میں تو ہی گر رچ
لیک تم جیسا میں بھی انسان ہوں

میری ملنے سے کیوں ہی گھبراتا
چونکہ رکھتا صفت تیری جان ہوں
کیوں نہ مجھ کو کہے وہ مس گڈ ڈے
آل رائیٹ اک سخندان ہوں

علامہ گهڻين ئي ٻولين جو شاعر آهي. جن مان ڇهن ٻولين ۾ سندس نثر ۽ نظر جڳهو آهي. جنهن جو مختصر تعارف هن طرح آهي:

عربي:

عربي ٻوليءَ ۾ علامہ نجفي پورو ديوان ”رموز السالڪين“ جي نالي سان لکيو آهي. نموني طور هڪ غزل هيٺ ڏجي ٿو:

غزل

لک وجودی حاضرٌ یا ربّنا
منک روحی ناظرٌ یاربّنا
انت معبودی و مسجودی ہداً
للذنوبی غافرٌ یاربّنا
خالقٌ انت الہ العالمین
للعیوبی ساترٌ یاربّنا
انت ربٌ باریٌ قد راحمٌ
فی الضعیفی ناصرٌ یاربّنا
مالک لک بالتقدس عالمٌ
انت قدرا قادرٌ یاربّنا
باطنی کالشمس منک الانوار
کالقمرلی ظاہرٌ یاربّنا
تارک الدنیا وما فیہا نقدٌ
فی ریاضک طائرٌ یاربّنا

فارسي:

فارسي ٻوليءَ ۾ نثر کان علاوه علامہ ”تارڪ“ جو فارسيءَ ۾ به ڪافي پڪو پختو ڪلام ملي ٿو. فارسي ٻوليءَ ۾ سندس مڪمل ديوان ”ديوان تارڪ“ جي نالي سان آهي. فارسي ۾ تمام پختگي، شائستگي ۽ رواني نظر ايندي. سندس ڪلام جو نمونو هن ريت آهي:

غزل

بغمِ فراق چون من تو اگر رسيده باشي
بمثال نيمِ بسمل بزمين طپيده باشي
دوجهان بزير پايت بفراز عرش جايت
زهوا و حرص پارا تو اگر ڪشيده باشي
تو اگر زمن بپرسي زجفائي دور دنيا
زهوائي دانہ او بهوا پريده باشي
زچہ روچہ غنچہ اي جان تو بجيب سر گذاري
بمثال سرو رعنا بچمن چميده باشي
بچمن جمال ايدل زتغافلت بترسم
ڪہ بهار رفتہ باشد تو گلي نچيده باشي
نہ ڪشا ندت وظائف نہ رساندت لطائف
ببقا رسيده باشي چو فنا گزيده باشي
بہ خيال ذوق ذڪرش خوبان تو دران زمان بداني
تو اگر رسي بلذت زد گر رميده باشي
ز جمالِ قدر خوبان تو دران زمان بداني
ڪہ بہ پيش طاق ابرو بادب خميده باشي
تو ”بقادري“ صباگو بجواب سخن باقي
ڪہ هر زفقير ”تارڪ“ تو سخن شنيده باشي.

هندي:

علامہ ”تارڪ“ هندي ٻوليءَ تي بہ عبور رکندو هو. جنهن ۾ بہ ڪافي شعر چيو اٿس. مذڪوره ٻوليءَ ۾ پڻ سندس جوڙ جيس مشڪل ملندو. سندس هندي ڪلام هن ريت آهي:

مئين هون سياسي مئين هون سنياسي
ديس اگر ڪا واسي ري

نامئين ماتي جل ناگني
نامئين پون آڪاسي ري
مئين هون وشنو مئين هون برما
مئين هون شوڪيلاسي ري
گهٽ ۾ گنگا گهٽ ۾ جمنا
گهٽ ۾ مٿرا ڪاسي ري
مئين هون گياني مئين هون ڌياني
مئين هون پد ابناسي ري
مئين هون گرُو مئين گو بند ”تارڪ“
مئين هون پنٽ اداسي ري

اردو:

علامہ ”تارڪ“ مادري ٻولي سنڌيءَ وانگر اردو ٻوليءَ جو بہ سٺو ماهر هو. سندس ڪلام جي اڀياس مان ائين ٿو معلوم ٿئي تہ اردو ڄڻ سندس مادري زبان آهي. اردوءَ ۾ نظم سان گڏ نثر بہ لکيو اٿس. اهڙيءَ طرح هڪ مڪمل ديوان ”ديوان تارڪ“ بہ موجود ۽ محفوظ آهي. سندس ديوان مان غزل ڏجي ٿو:

غزل

کوئی تیرا حسن میں ہمسر نہیں
کوئی مجھ سا عشق میں ابتر نہیں
جتنا میں خستہ ہوں تیرے ہجر میں
کچھ اثر اتنا ترے دلبر نہیں
جو سلائی ہی نہ درگھ کا ترے
در جہاں ایسا شہ کوثر نہیں
تو بہ ہر جا جلوہ گر ہے رات دن
تیرا معبد مسجد و مندر نہیں
دی سفالیں کا سہ مجھ کو بہر زمی
گرز بلور آپ کی ساغر نہیں
اس لئے ہوں بندہ تیرا خاص میں
تجھ سے کوئی اندر جہان بہتر نہیں
کیوں اٹھاتے ہاتھ میں تلوار ہو
بہر قتل ابرو کم ز خنجر نہیں
تیرے قامت سے قیامت ہے عیاں
چشم کم از فتنۂ محشر نہیں
کیا لقا آوے نظر اس کو ترا
دیکھتا تجھ کو جو در مظہر نہیں
وصل کا کرتا ہوں جو اس سے سوال
بولتا پانچ میں ہی اکثر نہیں
قتل گھ میں ہی خجل ہونا بہت
اس کو جس کے قتل کا محضر نہیں
کون کہتا اس کو ہی عاشق ہے یہ
جو کہ رہتا عشق سے میسر نہیں
جانتے ہیں تارک اہل لطف شعر
یہ کم از قرآں تیرا دفتر نہیں

سرائڪي:

سرائڪي ٻوليءَ ۾ بہ علامہ ”تارڪ“ کي ڪاف مهارت حاصل آهي. جيڪڏهن مذڪوره ٻولي ٻي ٻولين وانگر پهچ نہ رکي ها تہ هوند سرائڪي ٻولي ۾ ڪوبہ شعر نہ لکي سگهي ها. سرائڪي ٻوليءَ ۾ هڪ مختصر ديوان ”گوهر آبدار“ اٿس، جيڪ سورنهن صفحن تي مشتمل آهي. سندس سرائڪ غزل جو نمونو هن طرح آهي:

غزل

اج مليا مين نون دلربا دا خط
نازنين شوخ مہ لقا دا خط
سنگدل پڑھ تون نال رغبت دي
عاشق خستہ جان فدا دا خط
ميڏا خط پڑھ ڪي يارني آکيا
اي هي سرخيل اوليا دا خط

مر وجون گرج اهندي فرقت وچ
ناملي سانون ڪج ادا دا خط
وچ پڙها ليڪ چپ ڪي لوڪاڻون
جو هي اي يار با حيا دا خط
نہ ڏتا ڪُڇ جــواب رهندا يـــار
جــڏ پنير اپنـــي مدعا دا خط
ڪر ڪي تعويذ رک تون اپني ڪول
لکيا "تارڪ" ني جو دعا دا خط

سنڌي:

علامہ محمد هدايت علي "تارڪ" سنڌي ٻوليءَ جو قادرالڪلام ۽ نهايت پختو شاعر آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ تہ سندس گهڻي ڪان گهڻو ڪلام ملي ٿو، جنهن جو ڪو جواب ئي نہ آهي. سنڌي شعر ۾ هو لاجواب آهي. مڙني شاعرن کان سندس ڪلام نرالو ۽ اجالو آهي. سنڌي ڪلام جو نمونو هن طرح آهي:

غزل

ذات بي رنگيءَ جو آه اسرار دم
زندگيءَ جو ٿو رکي آثار دم
دم منجهان آدم ٿيو آه دم ڪان عدم
ڪري عدم مون آدمي اظهار دم
صورت آدم ۾ معنيٰ دم ٿيو
آه پتلي آدمي ۽ تار دم
دم منجهان ٿيو عالم اجسام خوش
عـالـــم اجـسام ۾ انـــوار دم
سو دمن ڪان آه سو تارڪ پلو
ياد حق ۾ جو ڪٽين يڪبار دم

علامہ نجفيءَ جي ڪلام بابت چند ٻولين جو ذڪر هن تحرير ۾ مون بيان هيٺ آندو آهي. مٿين ٻولين ڪان سواءِ پشتو ٻوليءَ ۾ پڻ علامہ "تارڪ" شعر چيو آهي، پر خوش قسمتي اها آهي جو علامہ تارڪ جي قلمي ذخيري مان ڪجھ ڪتاب محفوظ ڪيا ويا آهن. بدقسمتي اها آهي تہ ڇهن ٻولين ڪان مٿي علامہ "تارڪ" جو ڪلام نہ ٿو ملي. اهڙيءَ ريت پشتو ٻوليءَ ۾ سندس چيل اشعار مان، نموني طور هڪ شعر بہ حاصل نہ ٿيو آهي.

وڏي افسوس ۽ ارمان سان چوڻو ٿو پوي تہ علامہ "تارڪ" جي عمر نهايت ٿوري ٿي، ۽ زندگي ساٺس سال نہ ڏنو، تہ بہ ان گهٽ عرصي ۾ سنڌي ادب ۾ نهايت اٽانگن پيچرن ۽ ڪنبن جي گس تان هلندي گهڻو ئي سرمايو سپرد ڪري ويو آهي. جيڪڏهن علامہ محمد هدايت علي نجفيءَ جي عمر ڪجھ طويل ٿئي ها، تہ جيڪر اجا بہ ڪي مسودا ۽ مخطوطا، ادب جي زمين کي قلم جي نوڪ سان هلائي اسان کي منسوب ڪري ڏئي ها.

عشق جي اک سان غور و خوض ڪري ڏسجي ٿو تہ علامہ "تارڪ" جو ڪم نهايت ججهو، جالارو ۽ وزندار نظر ايندو.

مرزا قليچ بيگ جو هيءُ شعر علامہ "تارڪ" جي ڄمار جي باري ۾ خوب دلالت ڪري ٿو:

اسان جو ڪم گهڻو ۽ عمر ٿوري،
اجل ڪاهي اچي پيو زوري زوري.

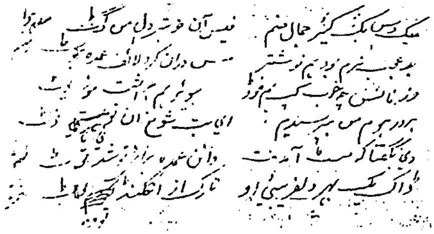

(علامہ "تارڪ" جو پنهنجي خوش خطيءَ ۾ لکيل شعر جو عکس)

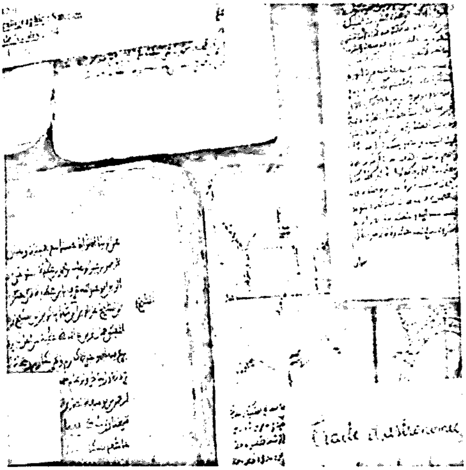

تحقيق

ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو

سنڌي عالمن جي فقهي مخطوطن جو تعارف ۽ مطالعو[1]

تاريخي لحاظ کان سنڌ ۽ عرب جا ثقافتي ۽ تجارتي تعلقات قديم زماني کان وٺي قائم و دائم نظر اچن ٿا. اسلام کان اڳ ۾ اهي تعلقات صرف تجارتي ۽ معاشي بنيادن تي قائم هئا. سنہ 93هه/712ع ۾ محمد بن قاسم جڏهن سنڌ فتح ڪئي، ته تاريخ ۾ پهريون دفعو عرب ۽ سنڌ جي سياسي ۽ مذهبي تعلقات جو آغاز ٿيو. سنڌ تي طويل اقتدار واري عرصي ۾ عرب ۽ سنڌ جي مقامي باشندن جي ميل جول جي ڪري، ابتدا ۾ ئي اسلامي علمن ۽ فنن جي ترقي ۽ ترويج جون راهون کلي چڪيون هيون، سنڌ جي هر شهر ۽ واهڻ ۾ اسلامي علمن جا مرڪز ۽ مدرسا وجود ۾ آيا. تصنيف ۽ تاليف جو اڻ کٽ سلسلو شروع ٿيو. سنڌ متزلون طئي ڪيون، خاص ڪري علم حديث ۽ فقہ جي سلسلي ۾ هتان جي عالمن وڏو علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪيو. خلص مطلق العنان ۽ شخصي حڪومتن دوران جڏهن هتان جي عالمن ۾ پنهنجي مرتبي ۽ مقام جي ڪميءَ جو خشو پيدا ٿيو ته انهن سنڌ کان نقل مڪاني ڪري هند ۽ حجاز مقدس ۾ علم جي شمع کي روشن رکيو. قديم تاريخي تذڪرا سنڌ جي محدثن، مفسرن ۽ فقيهن جي علمي ۽ تحقيقي ڪارنامن سان ڀريا پيا آهن. (1) امام ابومعشر نجيح بن عبدالرحمان السندي (170هه/786ع)، ابوالعباس احمد بن صالح منصوري، خلف بن محمد ديبلي (م 340هه/961ع) ۽ احمد بن محمد منصوري (م 380هه/1001ع) وغيره جو شمار سنڌ جي اولين فقيهن ۾ ٿئي ٿو بلڪ احمد بن صالح منصوريءَ جو شمار سنڌ ۾ دائودي ظاهري فقهي مسلڪ جي امام طور ٿئي ٿو ۽ ان جي مسلڪ جي بنياد تي سنڌ ۾ حديث تي عمل ڪيو ويندو هو(2). سن (700هه/1300ع) ۾ عربي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ سنڌ جا اصلي باشنده سومرا اقتدار ۾ آيا. هن دور ۾ جيتوڻيڪ علم فقه جي سلسلي ۾، بين اسلامي علمن جي عالمن، محدثن، مفسرن ۽ فقيهن قرآن ۽ سنت جي روشنيءَ ۾ پنهنجي ماحول جي مطابق پيش ايندڙ مسئلن جي حل ڪرڻ لاءِ علمي مَسندن کي آباد ڪيو ۽ هر طريقي سان پنهنجي علميت ۽ روحانيت سان نه صرف سموري برصغير کي روشن ڪيو، بلڪ علم ۽ تحقيق جي سلسلي ۾ اهڙا ته اڻ مِٽ نشان ڇڏيا آهن، جن کي انساني تاريخ وسارڻ کان قاصر آهي.

علمي لحاظ کان اها هڪ مڃيل حقيقت آهي، ته سنڌ جي هزار سالن کان مٿي واري عرصي دوران عربي دور حڪومت کان وٺي اڄ تائين سنڌ جي باشندن مختلف حڪمرانن کي ڏٺو. زماني جي انقلابن ۽ تبديلين کي مُنهن ڏنو ليڪن هڪ ڳالهه جيڪا سنڌ جي تاريخ ۾ نمايان طور تي نظر اچي ٿي، سا هيءَ آهي، ته هتان جي هر دور ۽ هر زماني ۾ اسلامي علمن جي مختلف فنن خوب ترقيءَ جون

---

[1] راقم طرفان هيءُ مقالو، اداره تحقيقات اسلامي، بين الاقوامي اسلامي يونيورسٽي اسلام آباد ۾ تاريخ پهرين آگسٽ کان 3- آگسٽ 2009ع تائين منعقد ڪيل "جنوبي ايشيا ۾ اسلامي فڪر اور اداري" جي عنوان سان علمي سيمينار جي موقعي تي اردو ۾ پڙهيو ويو. (راقم)

جي پيٽ ۾ علمي ۽ تحقيقي ڪم اوترو نه ٿيو آهي، ان هوندي به مولانا برهان الدين بڪري (م 609هه/1212ع)، املر صدرالدين بڪري (م 669هه/1271ع)، ۽ مولانا ظهيرالدين بڪري علم فقهه ۽ اصول ۾ مجتهدانه راءِ رکندڙ هئا(3). سن (752هه/1351ع) ۾ سنڌ ۾ سمه دور حڪومت جو آغاز ٿيو. هيءُ دور علمي ۽ ادبي لحاظ کان هڪ روشن دور تصور ڪيو وڃي ٿو. هن دور ۾ بين الاقوامي مزاج جي مطابق سنڌ جي عالمن تصنيف ۽ تاليف جي شروعات ڪئي. هن دور ۾ مخدوم محمود فخرپوٽو (م 987هه/1550ع)، قاضي ابراهيم ديبلي، مخدوم محمد سيوستاني، قاضي شرف الدين سيوستاني (م 998هه/ 1588ع)، مخدوم رڪن الدين (م 949هه/1488ع)، مخدوم ميران بن يعقوب، مخدوم شهاب الدين سهروردي (م 894هه/1488ع)، مخدوم عباس هگورو (م 998هه/1589ع)، علم فقهه ۽ اصول جا وڏا محقق ميجيا وڃن ٿا. (4) سمن جي آخري دور ۾ سنڌ ۾ اندروني خلفشار ۽ ارغون و ترخان دور جي شروع ۾ انتشار ۽ بيچيني جي ڪري سنڌ جا ڪيترائي علمي خاندان نقل مڪاني ڪري گجرات، دهلي، شام ۽ حجاز مقدس منتقل ٿي ويا(5). انهن ۾ درٻيلي جو قاضي عبدالله درٻيلوي (م 984هه/1566ع)، شيخ مبارڪ پٽائي (م 978هه/1570ع)، مخدوم عثمان بوبڪائي (م 983هه/1575ع)، شيخ فريد بڪري ۽ شيخ ابراهيم ٺٽويءَ جا نالا علم فقه جي اشاعت ۾ نمايان نظر اچن ٿا(6). ان کان علاوه سنڌ اندر مخدوم بلاول باغباني (م 929هه/ 1522ع)، قاضي ڏتو سيوهاڻي، مخدوم عبدالڪريم بوبڪائي (م 949هه/1542ع)، مخدوم رڪن الدين ٺٽوي (م 949هه/ 1542ع) ۽ مخدوم مصلح الدين لاري ٺٽوي (م 978هه/1570ع) جي فقهي بصيرت علم مشهور آهي. هن ئي دور جي مخدوم عبدالوهاب پوراني (م 990هه/1582ع) جي "فتاويٰ پوراني" کي بعد ۾ اچڻ وارن سنڌ جي ڪيترن ئي بلند مرتبي وارن عالمن ۽ فقيهن پنهنجي فتوائن ۾ سند طور نقل ڪيو آهي(7).

اسلامي دنيا ۾ مشهور اوائلي بنيادي فقهي تصنيفات ۽ انهن جون علمي ۽ تحقيقي شرحون، حاشيه ۽ تعليقات لکيا ويا. انهيءَ سلسلي ۾ سنڌ جي بلند مرتبي وارن فقيهن پڻ وڏو تحقيقي ڪم ڪيو آهي. علامه حصفڪي "تنوير الايمان" جي شرح "الدرمختار" تاليف ڪئي. هيءَ شرح فقهي حلقن ۾ تمام گهڻي مشهور ٿي، سنڌ جي هڪ فقيه عالم ابوالطيب السنديءَ "تنوير الايمان" جي شرح "قوة الانظار" جي نالي سان ٻن جلدن ۾ تصنيف ڪئي(7). درمختار جي مقبوليت کي ڏسي علامه ابن عابدين شاميءَ "ردالمختار" جي نالي ان جي شرح لکي، ته سنڌ جي مخدوم محمد عابد سنڌيءَ "طوالع الانوار" جي نالي سان ٻن جلدن ۾ پڻ درمختار جي شرح لکي(8). ان کان علاوه مخدوم عبدالواحد سيوستانيءَ پڻ "رش الانوار" جي نالي سان شرح تاليف ڪئي(9). برصغير جي هڪ مشهور عالم قاضي جڳن گجراتي (م 902هه/1514ع) "خزانة الروايات" نالي هڪ ڪتاب تصنيف ڪيو، جنهن ۾ قاضي صاحب ڪيتريون ئي غير معتبر، غيرمستند ۽ ناقابلِ اعتماد روايتون شامل ڪري ڇڏيون(10). سنڌ جي مخدوم محمد جعفر بوبڪائيءَ انهيءَ ڪتاب ۾ شامل سمورين غيرمستند ۽ غير معتبر روايتن کي خارج ڪري ان جي جاءِ تي مضبوط ۽ مستند روايتن جو اضافو ڪري "المتانة في مرمّة الخزانة" جي نالي سان وڏي محنت ۽ جفاڪشيءَ سان فقهي ڪتاب تصنيف ڪيو. ان لحاظ کان مخدوم جعفر جو هيءُ فقهي مجموعو قاضي جڳن جي ڪتاب جي تصحيح ۽ ترميم آهي(11). مشهور مغل حڪمران اورنگزيب عالمگير "فتاويٰ عالمگيري" جي تدوين لاءِ برصغير جي بلند مرتبه عالمن ۽ فقيهن کي منتخب ڪيو(12). ان سلسلي ۾ سنڌ جي قديم علمي مرڪز ٺٽو جي شيخ نظام الدين نورمحمد بن شڪرالله ٺٽوي ۽ شيخ ابوالخير ٺٽوي کي فتاويٰ جي تدوين، پيچيده ۽ مشڪل مسئلن جي حل ڪرڻ ۾ معاونت ڪرڻ جو شرف حاصل آهي(13).

سنڌ ۾ ڪلهوڙن حاڪمن جو دور علمي، ادبي ۽ تحقيقي لحاظ کان بهترين دور شمار ٿئي ٿو. هن دور ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم محمد معين ٺٽوي، مخدوم قائم ٺٽوي ۽ مخدوم قاضي قاسماڻي وغيره معاشرتي تعليم جي ضرورت کي سامهون رکي فقهي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا. ان دور جي علمي حلقن ۾ ان تحريڪ پڻ زور ورتو، ته اسلامي علمن ۽ فنن کي مادري سنڌي زبان ۾

تصنيف ۽ تاليف ڪيو ويو(14). ان تحريڪ جا اثر نہ صرف هن دور تائين قائم رهيا، بلڪ ان جو اثر ٽالپر دور ۾ بہ قائم رهيو. اهوئي سبب آهي، جو ٽالپور ۽ انگريز دور ۾ پڻ ڪيترائي فقهي مجموعا ۽ تحريرون عربي، فارسي ۽ سنڌي مادري زبان ۾ تصنيف ۽ تاليف ڪيون ويون. آزاديءَ کان پوءِ نشر ۽ اشاعت جي جديد سهولتن جي ڪري قديم علمي ۽ فقهي تصنيفات جي ٻيهر اشاعت سان گڏوگڏ جديد معاشرتي تقاضائن مطابق پيش ايندڙ مسئلن جي حل ڪرڻ لاءِ ڪافي تحقيقي مواد پڻ شايع ٿي چڪو آهي. ڪيترائي قديم عربي، فارسي ۽ اردو فقهي ڪتاب سنڌي زبان ۾ ترجمو ٿي شايع ٿي چڪا آهن. نہ صرف ايترو بلڪ علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ درس نظاميءَ جي بنيادي ڪتاب "قدوري" تي علمي ۽ تحقيقي حاشيو لکي، قديم سنڌي عالمن ۽ فقيهن جي ياد تازي ڪئي آهي(15). ماضي قريب ۾ ملڪ ۾ اسلامي فقه جي بنياد تي مختلف قانوني توسيع جي سلسلي ۾ اسلامي نظرياتي ڪائونسل جي چيئرمن جي حيثيت سان ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽي جي خدمتن کان پاڪستان جا علمي ۽ سياسي حلقا بخوبي واقف آهن. سنڌ جي عالمن جي علمي ۽ فقهي ڪاوشن تي هيءُ مختصر تعارف ان ڳالهہ کي واضح ڪري ٿو، تہ اسلامي علمن ۽ فنن جي سمورن شعبن وانگر اسلامي قانوني فڪر جي ارتقا ۾ سنڌ جي فقيهن تمام وڏو علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪيو آهي. اهوئي سبب آهي، سنڌ جي اسلامي حڪمرانيءَ جي سمورن دورن ۾ سنڌ جي عالمن ۽ فقيهن جون تصنيفون اسلامي فقه جي ارتقا ۾ مهميز جي حيثيت رکن ٿيون. اسان هن مختصر مقالي ۾ سنڌ سان واسطو رکندڙ عالمن ۽ فقيهن جي انهن تحريرن ۽ فتوائن جي مجموعن جو مختصر تعارف ۽ مطالعو پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جيڪي اڃان تائين قلمي شڪل ۾ پاڪستان خاص طرح سنڌ ۽ حجاز مقدس جي سرڪاري ۽ غير سرڪاري ذاتي ڪتبخانن جي زينت بڻيل آهن ۽ انهن متعلق مواد آسانيءَ سان دستياب ٿي سگهيو آهي. يا ان تائين آساني سان رسائي حاصل ٿي سگهي آهي. ان سلسلي ۾ سنڌ جي قديم خانداني ڪتبخانن ۾ علم فقه متعلق جيڪو مواد موجود آهي، ان کي سامهون رکندي، ان ڳالهہ جي اعتراف ڪرڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ نہ ٿيندو، تہ سنڌ جي عالمن جي فقهي قلمي تصنيفن جي سلسلي ۾ هيءَ پهرين قسط آهي، جيڪا پيش ڪئي وڃي ٿي.

(1) غاية التحقيق و نهاية التدقيق في مسائل اُبتُلي بها اهل الحرمين (عربي)

مڪة المڪرمہ ۽ مدينة المنوره اسلامي دنيا جي لاءِ هميشہ کان ڪشش ۽ تعلق جو سبب رهيا آهن. سنڌ جي عالمن جا علمي ۽ روحاني رابطا انهن پاڪ شهرن سان فطرتي طور تي قديم زماني کان قائم ۽ دائم رهيا، ليڪن انهن رابطن ۾ تيزي سنڌ تي ارغون ۽ ترخان دور حڪومت ۾ آئي ۽ اهو سلسلو ڪلهوڙن جي دور تائين جاري رهيو. انهن دورن ۾ سنڌ جا ڪيترائي عالم، فقيه ۽ صوفي بزرگ نقل مڪاني ڪرڻ تي مجبور ڪيا ويا ۽ اهي اهڙي طرح هتان ويا، جو وري سنڌ ڏانهن واپس ٿي نہ آيا(16). ان سلسلي ۾ درٻيلي جا عالم فقيه ۽ پاٽ جا صوفي مڪة المڪرمہ مدينة المنورہ گجرات ۽ دکن ڏانهن نقل مڪاني ڪري ويا ۽ اتي وڃي علمي ۽ روحاني مسندون آباد ڪيائون(17). انهيءَ نقل مڪانيءَ جي ڪري سنڌي عالمن ۽ فقيهن جو مختلف مسلڪي مسئلن سان واسطو پوڻ فطرتي هو. خاص ڪري مڪي ۽ مديني جي شافعي فقهي مسلڪ سان تعلق رکندڙ امام جي پٺيان نماز جي ادائگيءَ ۾ شافعي ۽ حنفي فقيهن ۾ اختلاف نمايان هو. انهيءَ فقهي اختلاف کي سامهون رکندي سنڌي عالمن پڻ فقهي رسالا ۽ تحريرون تصيف ۽ تاليف ڪيون. ان ڏس ۾ اولين تحرير، جيڪا اسان کي دستياب ٿي آهي، سا شيخ رحمة الله درٻيلوي (م 993هه/ 1585ع) جي تصنيف "غاية التحقيق و نهاية التدقيق في مسائل اُبتُليَ بها اهل الحرمين" آهي. شيخ رحمة الله سنڌ جي قديم علمي مرڪز درٻيلي مان هجرت ڪري احمد آباد گجرات کان ٿيندو مدينہ شريف پهتو ۽ اتي هميشہ لاءِ سڪونت اختيار ڪيائين(18). هن رسالي ۾ شيخ رحمت الله مختلف مسلڪي امامن جي پٺيان نماز پڙهڻ متعلق مختلف فقيهن جي راين جي روشنيءَ ۾ تمام گهڻو

علمي ۽ تحقيقي انداز ۾ بحث ڪيو آهي. شيخ صاحب هن رسالي کي ڇهن فصلن ۽ آخر ۾ خاتمہ ۾ تقسيم ڪيو آهي. ان دوران علمي ۽ فقهي بحث ڪندي پنهنجي راءِ جي موافقت ۾ اسلامي علمن جي ڪيترن قديم مستند ڪتابن کي پيش ڪيو آهي. ان ڏس ۾ جامع الصغير، الڪافي، نهايہ، فتاويٰ خانيہ، فتاويٰ تاتار خانيہ، المحيط، مجمع الفتاويٰ، جامع المضمرات، المجتبيٰ ۽ اللؤلئوليات وغيره جا حوالا جاءِ بجاءِ ملن ٿا. هيءُ مخطوطو 36 صفحن تي مشتمل آهي. شيخ رحمت الله درٻيلويءَ جو تصنيف ڪيل هيءُ قلمي نسخو الڪبير اڪيڊمي ڪوٺڙي محمد ڪبير ضلع نوشهرو فيروز ۽ ٻيو نسخو مڪتبہ المحموديہ مدينة المنوره ۾ موجود آهي. الڪبير اڪيڊميءَ ۾ موجود نسخي جو ڪاتب عبدالحڪيم بن محمد حنفي ۽ ڪتابت جو سال 1181هه درج ٿيل آهي(19). جڏهن تہ مڪتبہ محموديہ واري نسخي جو ڪاتب محمد ابراهيم ۽ ڪتابت جو سال 1157هه درج آهي(20).

(2) **الحجة القويه في جواب الرسالة الحلفيه** (عربي)

هيءُ قلمي مخطوطو طلاق جي باري ۾ محاوراتي لفظن جي ادائگيءَ سان طلاق جي واقع ٿيڻ متعلق آهي. هن مخطوط جو مصنف مخدوم محمد جعفر ٻوبڪائي (م 1205هه/1596ع) آهي. مخدوم ٻوبڪائي هيءُ ڪتاب پنهنجي همعصر عالم قاضي قاسماڻيءَ جي ڪتاب جي رد ۾ تصنيف ڪيو. قاضي قاسماڻيءَ سنڌي زبان ۾ استعمال ٿيندڙ محاورن جي ادا ڪرڻ سان طلاق نہ هئڻ جي فتويٰ ڏني هئي. ان ۾ رد ۾ مخدوم محمد جعفر هيءُ رسالو تصنيف ڪيو. مخدوم ٻوبڪائي ڪتاب جي شروع ۾ هڪ عالمانہ مقدمو لکيو آهي ۽ ان کان پوءِ قاضي قاسماڻيءَ جي هر دليل لاءِ "مذاڪره" جو عنوان ڏئي، ان جو جواب تحرير ڪيو آهي هن مخطوطي جي هڪ خوبي هيءُ بہ آهي، تہ مخدوم صاحب پنهنجي دور جي مروج سنڌي محاورن کي هوبهو انهيءَ انداز ۾ نقل ڪيو آهي، جنهن انداز ۾ ان زماني ۾ ادا ڪيا ويندا هئا. ان سان مخدوم ٻوبڪائيءَ جي دور جي مروج سنڌي زبان جي صَرف ۽ نحوَ متعلق معلومات حاصل ٿئي ٿي(21). مخدوم صاحب پنهنجي هن رسالي ۾ علم فقه ۽ اصول جي جن ڪتابن تان حوالا اخذ ڪيا آهن، تن مان چند هيءُ آهن: خزانة الفقہ، التجنيس والمزيد، خزانة الفتاويٰ، فتاويٰ نسفيہ، المحيط، التوضيح، التلويح، شرح التحرير، فتح القدير، فتاويٰ خانيہ وغيره. 36x16سم جي سائيز ۾ 74 صفحن تي مشتمل هيءُ قلمي مخطوطو پنجاب يونيورسٽي لئبريري ۾ موجود آهي(22).

(3) **قرنه في حڪم الحلف باالمرنه والهرنه** (عربي)

هيءُ رسالو پڻ سنڌي زبان ۾ محاوراتي حلفيہ جملن جي ادا ڪرڻ متعلق آهي، تہ انهن جي ادائگيءَ سان طلاق واقع ٿئي ٿي يا نہ. سنڌ جي عالمن جي فقهي ذخيرن ۾ اهڙي قسم جي حلفيہ جملن جي ادائگيءَ سان طلاق ٿيڻ جي باري تمام گهڻيون فتوائون ملن ٿيون. ان سلسلي ۾ ڪجهہ فقيهن لفظن جي حقيقي مفهوم کي بنياد بنايو آهي، تہ ڪن وري ان کي نيت سان منسلڪ ڪيو آهي. هيءُ رسالو مخدوم جعفر ٻوبڪائيءَ جي تصنيف آهي. مخدوم صاحب انهيءَ مسئلي کي نيت جي اعتبار کان مختلف صورتن ۾ تقسيم ڪيو آهي ۽ هر صورت کي سامهون رکي، ان لاءِ شرعي حڪم ٻڌايو آهي. طلاق جي موضوع تي هيءُ رسالو مخطوطي جي شڪل ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪليڪشن ۾ سنڌ آرڪائيو ڪراچي ۽ مخدوم ٻوبڪائي جي پنجن رسالن مان پهرئين نمبر تي آهي، جيڪو پنجاب يونيورسٽي لاهور ۾ هڪ مجموعي جي شڪل ۾ موجود آهي(23).

(4) **التنميق في توقيت المِرءة في التطليق** (عربي)

طلاق جي باري ۾ هيءُ رسالو 10 صفحن تي مشتمل آهي ۽ مخدوم جعفر ٻوبڪائي جي تصنيف آهي. مخدوم صاحب هن مختصر رسالي ۾ علم فقه ۽ اصول جي جن ڪتابن تان حوالا نقل ڪيا آهن، سي هيءُ آهن: الفصول العماديہ، مجموعہ النوازل، الذخيره، المحيط، هدايہ، قنية المنيہ، خزانة الفتاويٰ، فتاويٰ سراجيہ، مختار الفتاويٰ، خزانة الفقيه، فتاويٰ ڪتابيه ۽ خلاصة الفتاويٰ وغيره. هيءُ رسالو پنجاب يونيورسٽي ۾ موجود مخدوم ٻوبڪائي جي فتوائن جي مجموعي ۾ ٻئي نمبر تي آهي(24).

(5) البيان المُبرم في قول السنود ڇڏي او ڇڏيم (عربي)

هيءُ رسالو طلاق جي متعلق آهي. هن ۾ پڻ مخدوم جعفر بوبڪائي حلفيہ لفظن جي ادائگيءَ سان طلاق جي ٿيڻ ۽ نہ ٿيڻ متعلق بحث ڪيو آهي. 16 صفحن تي ڦهليل هن مختصر رسالي ۾ مخدوم جعفر فتح القدير، التحرير، البدائع الصنائع، حل الوقايہ، الفصول العماديہ، فصول استروشي، شرح الوقايہ، الزيادات، التلويح، الذخيره، فتاويٰ بزازيہ، فتاويٰ نسفيہ ۽ جواهر الفتاويٰ وغيره تان مواد نقل ڪيو آهي. پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ موجود مخدوم بوبڪائيءَ جي فتوائن ۾ هيءُ رسالو ٽئين نمبر تي آهي(25).

(6) ڪميّةُ الواقع (عربي)

هيءُ طلاق متعلق رسالو پڻ مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو تصنيف ڪيل آهي. مخدوم صاحب هن رسالي ۾ قنية المنيہ، جواهر الفتاويٰ، فتح القدير، الواقعات الحسابيہ، ڪشف الاسرار لاصول البزدوي، التلويح شرح التوضيح ۽ بياض مخدوم حامد اڱهي تان حوالا نقل ڪيا آهن. هيءُ رسالو پڻ پنجاب يونيورسٽي ۾ موجود مخدوم بوبڪائي جي فتوائن جي مجموعي ۾ چوٿين نمبر تي آهي(26). ان سان گڏوگڏ انهيءَ منڪوره مجموعي ۾ ڇئن صفحن تي مشتمل طلاق متعلق هڪ فتويٰ پڻ شامل آهي. انهيءَ فتويٰ ۾ مخدوم صاحب خزانة الفقه، خلاصة الفتاويٰ، فتح القدير، التوضيح، الڪافي، جامع الڪبير، فتاويٰ نسفيہ، فتاويٰ بزازيہ ۽ فتاويٰ خانيہ تان حوالا نقل ڪري سند طور ڪتب آندا آهن(27).

مٿين منڪوره رسالن کان علاوه مخدوم جعفر جي هڪبئي مخطوطي جو ذڪر پڻ سنڌ جي ادبي تذڪرن ۾ ملي ٿو. انهيءَ مخطوطي جو ذڪر مشهور محقق پير حسام الدين راشديءَ ”تاريخ مظهرشاهي“ جي مقدمي ۾ مخدوم صاحب جي تصنيفات ۾ ڪيو آهي(28). ان علاوه ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مخدوم صاحب جي مشهور تصنيف ”حاصل النهج“ جي انگريزي مقدمي ۾ انهيءَ مخطوطي جو شمار ان جي تصنيف طور ڪيو آهي(29). ليڪن افسوس هيءُ منڪوره مخطوطو ناپيد آهي ۽ زماني جي دست برد جو شڪار نظر اچي ٿو.

(7) بياض عيسيٰ جندالله پاٽائي (عربي)

هن مخطوطي جو مؤلف مخدوم عيسيٰ جندالله پاٽائي (م 1031ھ/1621ع) آهي. مخدوم عيسيٰ جا وڏا سنڌ تي همايون جي لشڪر ڪشي دوران شورش ۽ بدامني جي انديشي جي ڪري هندستان جي گجرات جي طرف هجرت ڪري ويا. شيخ عيسيٰ پنهنجي علمي مرتبي ۽ تصوف جي ڪمال درجي جي ڪري، جنهن اعليٰ درجي تي فائز هو، ان کي سلمهون رکندي، ”تاريخ فرشتہ“ جي مصنف محمد قاسم فرشتہ، مخدوم پاٽائي جي علميت ۽ مرتبي جي ساراهہ هنن لفظن ۾ ڪئي آهي. دو عيسيٰ است فرخنده در نسل آدم يڪي ابن قاسم يڪي ابن مريم(30). عربي زبان ۾ شيخ عيسيٰ پاٽائي جو هيءُ فقهي مخطوطو ٻن حصن تي مشتمل آهي. هڪ جلد 634 ۽ ٻيو 319 صفحن تي مشتمل آهي. 16x27س.م جي سائيز ۾ هيءُ مخطوطو سنڌ يونيورسٽي جي مرڪزي علامہ آءِ.آءِ قاضي لائبريري ۾ موجود آهي (31).

(8) القول الحسن في الجواز الاقتدا باالامام الشافعي في النوافل والسنن (عربي)

مختلف مسلڪي امام جي پٺيان نماز جي باري ۾ هيءُ رسالو درٻيلي جي بلند مرتبي واري عالم ۽ فقيه علامہ حميد درٻيلوي (م 1009ھ/1600ع) جو تصنيف ڪيل آهي، علامہ حميد فضيلت ۽ ڪمال جي صفتن سان آراستہ يگانہ روزگار عالم ۽ فقيه هو. نقلي ۽ عقلي علمن تي ڪيس وڏي مهارت حاصل هئي. پنهنجي خاندان سان هجرت ڪري مدينه منوره ۾ درس ۽ تدريس سان لاڳاپيل رهيو(32). علامہ صاحب هيءُ رسالو شافعي مسلڪ سان واسطو رکندڙ امام جي پٺيان نماز پڙهڻ جي جواز ۾ تاليف ڪيو. علامہ صاحب پنهنجي راءِ جي تشريح ۽ تائيد ۾ صحيح مسلم، صحيح بخاري، فتح القدير، تفسير طبري، المضمرات وغيره تان حوالا نقل ڪيا آهن. هن رسالي جو هڪ نسخو ڪتب خانہ درگاهہ پير ڳوٺ ۽ ٻيو نسخو مڪتبہ الملڪ عبدالعزيز مدينة المنوره ۾ موجود آهي ۽ 11 صفحن تي ڦهليل آهي.

درگاهه پير ڳوٺ واري مخطوطي جو ڪاتب عبدالرحمان بن حسين ۽ ڪتابت جو سال 1218هه درج آهي، جڏهن ته مدينة المنوره ۾ موجود مخطوطي ۾ ڪاتب جو نالو نه لکيل نه آهي، البت ڪتابت جو سال 1011هه درج ٿيل آهي(33).

(9) رسالہ قنية المعارف في حكم الاقتدا بالمخالف (عربي)

هيءُ مختصر فقهي رسالو مخدوم محمد اڪرم نصرپوريءَ جي تصنيف آهي، مخدوم محمد اڪرم جي ابتدائي زندگيءَ جي باري ۾ سنڌ جا اوائلي ادبي تذڪرا خاموش آهي. "امعان النظر في توضيح نخبة الفكر" سندس مشهور تصنيف آهي. علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ مخدوم محمد اڪرم جي انهيءَ بلند مرتبہ تصنيف کي ايڊٽ ڪري شايع ڪرايو(34). مخدوم نصرپوري جو هيءُ مختصر رسالو مختلف مسلڪي امامن جي اقتدا ۾ نماز جي مسئلن جي باري ۾ آهي. 21 صفحن تي مشتمل هن مختصر فقهي مخطوطي ۾ جواهر اخلاطي، فتاويٰ غياثيہ، زخيره برهانيہ، معراج الدرايہ فتاويٰ تاتار خانيہ ۽ غاية البيان وغيره جا حوالا ملن ٿا. هن رسالي جو هڪ نسخو مڪتبہ الملڪ عبدالعزيز مدينة المنوره ۽ ٻيو مخطوطو آرڪائيو ڪراچيءَ ۾ موجود آهي، جيڪو شروع کان ناقص آهي(35). مدينة المنوره ۾ موجود مخطوطي جي آخر ۾ ڪتابت جو سال 1011هه درج ٿيل آهي(36).

(10) مظهر السراجي (عربي)

اسلامي فقه ۾ علم ميراث کي خاص اهميت حاصل آهي. "فرائض سراجيہ" اسلامي دنيا جي مشهور عالم ۽ فقيهہ محمد بن عبدالله الرشيد سجاوندي (م 749هه/1348ع) جي تصنيف آهي. محمد بن عبدالله پنهنجي زماني جي "سراج الملت والدِين" جي لقب سان مشهور آهي. اسلامي دنيا جي وڏن عالمن ۽ فقيهن "فرائض سراجيہ" جون شرحون لکيون آهن. مظهر السراجي پڻ "فرائض سراجيہ" جي شرح آهي، جيڪا سنڌ جي هڪ وڏي مرتبي واري عالم ۽ فقيهہ مخدوم احمد بن برهان قريشي تاليف ڪئي. مخدوم احمد قريشي سلطان شاهہ حسن بن شجاع جي زماني جو عالم ٿي گذريو آهي. "مظهر السراجي" علم ميراث جي باري ۾ جامع ڪتاب آهي. مخدوم احمد شرح ڪندي فقه حنفي جي باني فقيهن امام ابو حنيفہؒ ۽ امام يوسفؒ ۽ ٻين متاخرين فقيهن جي ڪتابن ۽ راين کي نقل ڪيو آهي. ان سان گڏوگڏ غير احناف فقيهن امام مالڪؒ ۽ امام شافعيؒ جي فقهي راين کي پڻ سند طور پيش ڪيو آهي. هيءَ شرح مخطوطي جي شڪل ۾ مرڪزي علامہ آءِ.آءِ.قاضي لائبريري سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۾ موجود آهي. (37). 19x14 س.م جي سائيز ۾ هيءُ مخطوطو 103 صفحن تي ڦهليل آهي. آخر ۾ نقص هئڻ سبب ڪاتب ۽ ڪتابت جي سال متعلق ڪجهه چئي نہ ٿو سگهجي.

(11) قوت الانظار شرح تنوير الايمان (عربي)

"تنور الايمان" فقه حنفيءَ جو مشهور ڪتاب آهي. جنهن جو مصنف علامہ علاؤالدين حفصڪي آهي. علامہ حفصڪي تنويرالايمان جي شرح "درمختار" جي نالي سان پڻ تصنيف ڪئي. اهڙي طرح علامہ ابن عابدين وري در مختار جي شرح "حاشيہ در مختار" جي نالي سان لکي. هن حاشيي اسلامي دنيا ۾ وڏي شهرت ماڻي. ليڪن علمي لحاظ کان درمختار ۾ جيڪا عبارت استعمال ڪئي وئي، سا تمام گهڻي دقيق ۽ ڏکين لفظن تي مشتمل آهي. ان لحاظ سان "درمختار" کي "تنويرالايمان" جي شرح نہ ٿو چئي سگهجي. سنڌ جي مشهور عالم ۽ فقيهہ علامہ ابو طيب السنديءَ "قوة الانظار" جي نالي سان "تنوير الايمان" جي شرح نهايت ساده ۽ سليس ٻوليءَ ۾ ڪئي آهي. علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي راءِ آهي تہ "قوة الانظار" درمختار کان وڌيڪ واضح، سليس ۽ بهتر آهي(38). علامہ ابو طيب شرح بيان ڪندي صحيح حديثن کي سند طور ڪتب آندو آهي. "قوة الانظار" ٻن جلدن ۾ آهي، جلد اول 674 صفحا ۽ جلد ٻيو 704 صفحن تي مشتمل آهي. قوة الانظار جو هڪ مخطوطو پشاور يونيورسٽي ۾ ۽ ٻيو مدينة المنوره جي ڪتب خانہ محموديہ ۾ موجود آهي، ليڪن هيءُ مخطوطو نامڪمل آهي ۽ باب المغنم و قسمة تائين آهي(39).

(12) البشارة في اثبات عدم الاشارة في التشهد (عربي)

هيءُ فقهي مخطوطو سنڌ جي بلند مرتبي واري عالم قاضي قاسماڻي جو تصنيف ڪيل آهي. قاضي

قاسمائيءَ جي متعلق احوال کان سنڌ ۽ هند جا ادبي تذڪرا خاموش آهن. صرف هن مخطوطي جي دستياب ٿيڻ سان معلوم ٿئي ٿو، ته قاضي قاسمائي پنهنجي دور جو وڏو فقيه ۽ علم عقلي ۽ نقليءَ جو جامع ۽ فاضل هو. برصغير پاڪ و هند ۾ نماز جي دوران التحيات ۾ شهادت جي آڱر جي اشاري جي باري ۾ اختلاف رهيو آهي. لطف الله نسفيءَ "خلاصہ ڪيداني" جي نالي سان هڪ فقهي ڪتاب تاليف ڪيو جنهن ۾ نماز جي مسئلن تي روشني وڌي وئي آهي. هن ڪتاب ۾ لطف الله نسفي التحيات دوران آڱر جي اشاري کي حرام قرار ڏنو آهي(40). ان کان علاوه قاضي ثناءالله پاڻي پتي پنهنجي فارسي درسي ڪتاب "مالا بُدمنه" ۾ اشاري ڪرڻ کان منع ڪيو آهي(41). افغانستان جا پختون امام رباني مجدد الف ثاني جا تمام گهڻا معتقد هئا. جڏهن انهيءَ به اشاري نہ ڪرڻ جي فتويٰ ڏني، تہ هيءُ مسئلو اڃان وڌيڪ اختلافي صورت اختيار ڪري ويو(42). قاضي قاسمائي سنڌ جو پهريون عالم ۽ فقيه آهي، جنهن پڻ اشاري نہ ڪرڻ جي فتويٰ ڏني. قاضي قاسمائيءَ جي انهيءَ فتويٰ کان پوءِ سنڌ جي علمي ۽ فقهي حلقن ۾ هيءُ مسئلو شدت اختيار ڪري ويو. سنڌ جي ڪيترن عالمن قاضي قاسمائيءَ جي رد ۾ رسالا تاليف ڪيا. قاضي قاسمائيءَ جو هيءُ مختصر فقهي رسالو 9 صفحن تي مشتمل آهي. 15x24س. م جي سائيز ۾ هيءُ مخطوطو بيت الحڪمت همدرد يونيورسٽي ڪراچيءَ جي لائبريري ۾ موجود آهي. هن مخطوطي ۾ قاضي لائبريري پنهنجي فقهي راءِ جي تشريح ۽ تائيد ۾ فتويٰ مجمع خاني، المحيط، مختصر القدوري، فتح القدير، الهدايہ، الوقايہ، شرح الوقايہ، فتاويٰ سراجيہ، جامع المضمرات، غرورالافڪار ۽ فتاويٰ قاضيخان جا حوالا ڏنا آهن. هن مختصر مخطوطي جي آخر ۾ ڪاتب پنهنجو نالو عبدالجبار ۽ ڪتابت جو سال 1209ھ ڄاڻايو آهي(43).

(13) **البشارة لاهل الاشارة** (عربي)

نماز جي دوران التحيات ۾ "اشهد ان لآ اله الا الله" پڙهڻ وقت شهادت جي آڱر جي اشاري جي سنت هجڻ جي باري ۾ هيءُ مختصر فقهي مخطوطو شيخ محمد حيات سنڌيءَ جي تصنيف آهي. هيءُ رسالو قاضي قاسمائيءَ جي رد ۾ آهي. 23x14 س. م جي سائيز ۾ هيءُ مختصر رسالو ڇهن صفحن تي مشتمل آهي. مخدوم محمد حيات پنهنجي فتويٰ جي موافقت ۽ قاضي قاسمائيءَ جي رد ۾ 24 حديث ۽ فقه جي ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن، جن مان ڪجهه هيءُ آهن. ڪتب صحاح ستہ، سنن دارمي، صحيح ابن خذيمہ سنن سعيد بن منصور، المستخرج، شرح معاني الآثار، شرح ابن سڪن، شرح المنيه، فتح القدير، المعجم الڪبير ۽ بدائع الصنائع وغيره. هيءُ مخطوطو پنجاب يونيورسٽيءَ لاهور ۾ موجود آهي (44).

(14) **رسالہ رد الاشارة في التشهد** (عربي)

هيءُ مختصر فقهي رسالو پڻ قاضي قاسمائيءَ جي رد ۾ تاليف ڪيل آهي. تحفة الڪرام جي مصنف هن رسالي جي مؤلف مخدوم عبداللطيف دربيلوي جي علميت ۽ بزرگيءَ جي تمام گهڻي تعريف ڪئي آهي(45). هن مخطوطي ۾ مخدوم عبداللطيف، قاضي قاسمائيءَ جي رد ۾ قرآن پاڪ، حديث ۽ حنفي فقہ جي امامن جي قولن کي نقل ڪيو آهي. انهيءَ دوران فتاويٰ غياثيہ، فتاويٰ المضمرات، التجنيس والمزيد، خلاصة الڪبريٰ واقعات الحساميہ ۽ فتاويٰ تاتارخانيہ کي سند طور ڪتب آندو آهي. هيءُ مخطوطو بيت الحڪمة لائبريري همدرد يونيورسٽي ڪراچي ۽ مڪتبہ محموديہ مدينة المنوره ۾ موجود آهي(46).

(15) **رسالہ في بيان صِحةِ الاشارة والبِشارة** (عربي)

هيءُ مختصر رسالو التحيات ۾ اشاري جي باري ۾ مخدوم محمد جان دربيلويءَ جي تصنيف آهي. سنڌ ۾ التحيات دوران تشهد جي اشاري متعلق جيڪو علمي بحث شروع ٿيو هو، هيءُ مخطوطو ان جو نتيجو آهي. مخدوم محمد جان پنهنجي وقت جو وڏو فقيه ۽ علم عقلي ۽ نقلي جو وڏو ماهر هو(47). سنڌ جي قديم قلمي فتوائن جي گڏيل مجموعن ۾ حاشين تي مخدوم محمد جان جون فتوائون جاءِ بجاءِ نظر اچن ٿيون. هن مختصر فقهي رسالي ۾ مخدوم دربيلوي التحيات دوران اشاري متعلق علمي بحث

ڪندي فتح القدير، الملتقط، فتاويٰ زاهدي ۽ صحاح ستہ جي ڪتابن کي سند طور استعمال ڪيو آهي. هيءُ مختصر فقهي مخطوطو درگاهہ شريف الله آباد ڪنڊيارو ضلع نوشهرو فيروز ۽ مڪتبہ محموديہ مدينة المنوره ۾ موجود آهي(48).

(16) **فوزالڪرام بما ثبت في وضع اليدين تحت السُرة اوفوقها** (عربي)

هيءُ رسالو مخدوم محمد حيات سنڌيءَ جي رد ۾ مخدوم محمد قائم ٺٽوي (م 1157هہ/1744ع) جو تصنيف ڪيل آهي. مخدوم محمد قائم ٺٽوي پنهنجي دور جي وڏن عالمن مخدوم معين ٺٽوي ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو همعصر هو. سندس ياداشت ايتري تہ مضبوط هئي، جو هڪ دفعو ڪنهن ڪتاب جو مطالعو ڪندو هو، تہ ان جا صفحا، فصل ۽ باب ڪيس ياد ٿي ويندا هئا (49). پنهنجي همعصر عالمن سان سندس مباحثا ۽ مناظرا ٿيندا رهندا هئا(50). مخدوم ابوالحسن ٺٽوي جي "مقدمة الصلواة" جي ڪجهہ مسئلن تي مخدوم محمد قائم رد ڪيو ۽ مخدوم محمد هاشم سان پڻ ڪن مسئلن تي اختلاف ڪيائين(51). مخدوم محمد قائم جو هيءُ رسالو مخدوم محمد حيات سنڌيءَ جي ڪتاب جي رد ۾ آهي. مخدوم محمد قائم نماز جي دوران هٿ ٻڌڻ جي طريقہ ڪار تي مخدوم محمد حيات سان اختلاف ڪندي، فقہ حنفي جي روشنيءَ ۾ هيءُ رسالو تصنيف ڪيو. هن مخطوطي ۾ جن ڪتابن جا حوالا ڏنا ويا آهن، تن مان چند هي آهن: تهذيب التهذيب، شرح نخبة الفڪر، فتح الباري، شرح الفية العراقي، عمدة القاري، تحريرالاصول، ميزان العتدال، دُر منشور وغيرہ. هيءُ قلمي مخطوطو 69 صفحن تي ڦهليل آهي. ۽ پير جهنڊو جي مخطوطن ۾ نيشنل ميوزيم ڪراچيءَ ۾ موجود آهي. هر صفحي تي 15 سٽون اٿس. آخر ۾ ڪاتب جو نالو محمد منهاج ۽ ڪتابت جو سال 1133هہ درج ٿيل آهي (52).

(17) **اساس المصلي** (عربي)

نماز جي فرضن جي متعلق هيءُ قلمي نسخو مخدوم يحيٰ بن جلال الدين کهڙوي (م 1041هہ/1631ع) جو تصنيف ٿيل آهي. مخدوم يحيٰ پنهنجي دور جو هڪ وڏو عالم، فقيہ ۽ مصنف هو. سندس لقب بدرالدين هو(53). سندس تصنيفات ۾ "اساس المصلي" کان علاوه نماز جي فرضن جي باري ۾ هڪ ٻئي رسالي "رسالہ در فضائل فرائض و واجبات" جو ذڪر بہ ملي ٿو. ليڪن افسوس جو هيءُ رسالو زماني جي دست برد جو شڪار نظر اچي ٿو (54). اساس المصلي ڊيمي سائيز جي 21 صفحن تي مشتمل آهي. مخدوم صاحب فقهي حوالن طور فتاويٰ ڪبيري، فتاويٰ ناصري، فتاويٰ شهلي، ذخيرہ محيط، مبسوط، صلوٰة ملچيسي، ترغيب الصلوٰة ۽ عمدة المصلي جا حوالا ڏنا آهن. هر ورق تي 13 سٽون درج آهن. مخطوطي جي آخر ۾ مخدوم يحيٰ پنهنجي اصلي نالي جي بجاءِ پنهنجو لقب "بدر" تحرير ڪيو آهي. هيءُ مخطوطو ڪتب خانہ بيت الحڪمة همدرد يونيورسٽي ڪراچيءَ ۾ موجود آهي (55).

(18) **فتاويٰ مخدوم حامد اگهمي** (عربي)

مخدوم حامد اگهمي سنڌ جو وڏي مرتبي وارو فقيہ ۽ عارف هو. "دليل الذاڪرين" جي مصنف جي مطابق يارهين صدي هجريءَ ۾ سنڌ ۾ علم فقہ ۾ سندس ڪو ثاني نہ هو (56). سندس فتوائون ۽ تحريرون اڄ بہ سنڌ جي قديم ڪتب خانن ۾ منتشر حالت ۾ موجود آهن. سنڌ جي مشهور فقيهن مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبدالواحد سيوستاني ۽ مخدوم پير محمد هالائي پنهنجي فتوائن ۾ مخدوم حامد اگهميءَ جي فتوائن کي سند طور پيش ڪيو آهي، افسوس ان ڳالهہ تي آهي، تہ سنڌ جي هن باڪمال فقيہ جي فقهي تحريرن جو ڪو بہ ضخيم مجموعو دستياب ٿي نہ سگهيو آهي. طلاق- نماز ۽ طهارت جي مسئلن تي مشتمل فقهي تحريرن کي مڪتبہ معروفيہ مٽياروي ۾ هڪ هنڌ گڏ ڪري "فتاويٰ مخدوم حامد اگهمي" جي عنوان سان محفوظ ڪيو ويو آهي (57). هيءُ مختصر فقهي تحريرن ۽ فتوائن تي مشتمل مجموعو 20 صفحن تي ڦهليل آهي. مخطوطي جي مطالعي سان اسلامي علمن ۽ فنن جي جن ڪتابن جا حوالا ملن ٿا، تن مان ڪجهہ هي آهن، شرح الوقايہ، شرح المنيہ، فتاويٰ قاضيخان، جامع الرموز، ڪنزالعباد،

مختار الفتاويٰ ۽ شرح ابو المڪارم وغيره ڊيمي سائيز جي هن مخطوطي جي هر صفحي تي 19 سٽون لکيل آهن.

(19) **قرة العين في البُڪاءِ علي الحسين** (عربي)

مخدوم محمد مُعين ٺٽوي (م 1161هه/1748ع) پنهنجي وقت جو وڏو عالم، فقيه صوفي ۽ شاعر هو. سندس والد محمد امين پڻ وڏو عالم ۽ درويش صفت بزرگ هو. مخدوم محمد معين مختلف علمن جي تحصيل ٺٽي ۾ ڪئي. شاهه ولي الله محدث دهلوي جي علميت جي هاڪ ٻڌي دهلي ويو ۽ ڪانئس فلسفه، حديث ۽ ٻين علمن جي تحصيل ڪيائين. ڪيترن مسئلن تي تحقيق ڪندي، مخدوم معين، شاهه ولي الله کان مختلف رستو اختيار ڪندو هو ۽ انوکي ۽ مجتهدا نه انداز ۾ پنهنجي راءِ کي پيش ڪندو هو. شاهه ولي الله سندس انهيءَ مجتهدا نه طريقه ڪار کي ڏسي، کيس چوندو هو. "فَقَدْ رَكِبْتَ عَضَنْفِراً" يعني بي شڪ تون تحقيق جي ڏس ۾ شينهن تي سوار ٿي ويو آهين (58).

مخدوم محمد معين ڪافي مسئلن تي سنڌ جي بلند مرتبي وارن عالمن ۽ فقيهن کان جدا مسلڪ رکندو هو. مثلاً صوفين سڳورن جي ڪشف کي شرعي حجت وانگر شرعي دليل مڃيندو هو. صحيح حديث جي مقابلي ۾ ڪنهن امام جي تقليد کي تسليم نه ڪندو هو. اصحابن سڳورن ۾ حضرت عليؓ جي فضيلت جو قائل هو (59). امام حسينؓ جي ماتم کي جائز سمجهندو هو ۽ ٻارنهن امامن ۽ اهل بيت جي معصوميت جو قائل هو. انڪري سنڌ جي عالمن سان سندس تحريري مناظرا ٿيندا رهندا هئا. سنڌ جي ڪيترن عالمن ۽ فقيهن سندس تصنيفات ۽ تحريرن جي رد ۾ ڪتاب لکيا، جن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم محمد حيات سنڌي، مخدوم عبداللطيف ٺٽوي وغيره سرِ فهرست آهن (60).

مٿيون ذڪر ڪيل مخطوطو امام حسينؓ جي شهادت تي ماتم ڪرڻ جي جواز ۾ مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي تصنيف آهي. مخدوم صاحب پنهنجي راءِ جي موافقت ۾ قرآني آيتن ۽ حديثن کي پيش ڪيو آهي. ان جي وضاحت ۾ پنهنجو مخصوص مجتهدا نه انداز اختيار ڪندي، ماتم جي جواز کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هيءُ مخطوطو 112 صفحن تي مشتمل آهي ۽ مڪتبہ محموديہ مدينہ منوره ۾ موجود آهي (61).

(20) **بياض مخدوم محمد معين ٺٽوي** (عربي)

فقهي مسئلن تي مشتمل هيءُ مخطوطو مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي تصنيف آهي. مخطوطي جي شروع ۾ اصول فقه ۽ حديث جي روشنيءَ ۾ اجتهاد جي ضرورت ۽ اهميت تي عالمانہ بحث ڪيو ويو آهي. ان کان پوءِ مختلف بابن جي ترتيب تي مسئلي جي باري ۾ بحث ڪندي تمام ضروري مسئلن جو فقهي حل پيش ڪيو ويو آهي. مثلاً: "ڪتاب الطهارة" ۾ وضو، تيمم وغيره جي مسئلن کي الڳ الڳ عنوانن سان بيان ڪيو ويو آهي. اهڙي طرح "ڪتاب الصلوٰة" ۾ اذان، جماعت، امامت، صلوٰة استسقا، وضع اليدين، قراة الفاتحہ، قراة سوره، اذڪار الرڪوع والقومہ، رفع اليدين في الرڪوع والسجود، جلسہ الاستراحة التشهد، سجود السهو، وتروالنوافل، عيدين، جنائز، سفر ۽ صلوٰة الخوف وغيره جي مسئلن جي متعلق پنهنجي اجتهاد سان فقهي حل پيش ڪيا آهن. مخدوم صاحب ساڳيو ئي طريقو زڪوٰة حج ۽ ٻين رڪنن جي وضاحت ۾ اختيار ڪيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ فتح القدير، صحاح ستہ، مستدرڪ حاڪم، نوَ وِي، شرح مسلم، تقريب الي العراقي، شرح علي القاري علي المشڪوٰة، شرح وقايہ، جامع المفصولين، شرح مؤطا الزُرقاني، ۽ دراسات البيب (62). وغيره جا حوالا جاءِ بجاءِ نقل ڪيا اٿائين. هيءُ مخطوطو مخدوم محمد معين جي هڪ شاگرد رشيد جمع ڪيو آهي ۽ ڪٿي به پنهنجو نالو ظاهر نہ ڪيو آهي. 350 صفحن تي مشتمل هيءُ نسخو قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو ضلع نوشهروفيروز ۾ موجود آهي.

(21) **مظهرالانوار** (عربي)

اسلام جي ٽئين رُڪن روزي جي متعلق هن جامع ۽ ضخيم مخطوطي جو مصنف مخدوم محمد هاشم ٺٽوي

(م 1174هه/1759ع) آهي. مخدوم محمد هاشم جو شمار سنڌ جي وڏي مرتبي وارن عالمن، محققن، فقيهن ۽ محدثن ۾ ٿئي ٿو. عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ سندس تقريباً 125تصنيفون دستياب ٿي چڪيون آهن. انهيءَ لحاظ کان "سنڌ جو سُيوطي" سڏجي ٿو (63). مخطوطي جي مقدمي ۾ مخدوم صاحب ڪتاب جي تصنيف جو سال 1125هه/1713ع درج ڪيو آهي. انهيءَ لحاظ سان ان وقت مخدوم صاحب جي عمر 31 سال هئي. سمورو مخطوطو 10x4 انچ جي سائيز ۾ 210 صفحن تي ڦهليل آهي. مخدوم محمد هاشم سموري مخطوطي کي چئن بابن ۾ ورهايو آهي ۽ وڌيڪ هر باب کي مختلف فصلن ۾ ترتيب ڏنو آهي اهڙي طرح ڪتابُ روزي جي اهميت ۽ تشريح سان شروع ٿئي ٿو ۽ ليلة القدر جي بيان تي تڪميل کي پهچي ٿو. مخدوم صاحب روزي جي مسئلن کي بيان ڪندي اسلامي علمن ۽ فنن جي 300 عربي ۽ فارسي ڪتابن تان حوالا نقل ڪيا آهن ۽ ان جو ذڪر مقدمي ۾ تفصيل سان ڪيو اٿئين (64). مقدمي ۾ ڏنل فهرست جي مطالعي سان "مظهر الانوار" جي اعليٰ علمي ۽ تحقيقي معيار جو ثبوت ملي ٿو. مخدوم صاحب جي هن عالمانه ۽ محققانه تصنيف جي باري علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي راءِ آهي، ته "رمضان المبارڪ جي روزي متعلق عربي زبان ۾ هيءُ هڪ مستقل تصنيف آهي. اسلامي دنيا ۾ اڄ تائين انهيءَ موضوع تي اهڙو جامع ڪتاب اڃا تائين تصنيف نه ٿي سگهيو آهي(65)." هيءُ ڪتاب اڃا تائين قلمي شڪل ۾ ڪتب خانه خنياروي شريف ضلع نواب شاهه ۽ علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي ذاتي ڪتب خاني ۾ موجود آهي. مخطوطي جي آخر ۾ ڪاتب جو نالو نه آهي، البت ڪتابت جو سال 9 ذو الحجه 1243هه/1827ع درج ٿيل آهي (66).

مخدوم محمد هاشم جي دور ۾ سنڌ اندر ديني ڪتابن کي مادري سنڌي زبان ۾ تصنيف ڪرڻ جي تحريڪ شروع ٿي، ته اڪثر سنڌي عالمن ۽ فقيهن سنڌي زبان ۾ تصنيف ۽ تاليف جو سلسلو شروع ڪيو (67). انهيءَ ڏِس ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ عام سنڌي پڙهندڙن جي لاءِ "مظهر الانوار" جو خلاصو" زادالفقير" جي نالي سان پنهنجي دور جي مروج قديم سنڌي نظم ۾ تاليف ڪيو، جيڪو 1312هه/1894ع ۾ مجتبائي پريس لاهور مان شايع ٿيو. زادالفقير جا قلمي نسخا اڄ به سنڌ جي قديم ڪتب خانن ۾ موجود آهن.

(22) **فاڪهة البُستان** (عربي)

اسلامي فقه جي تاريخ ۾ قديم فقيهن ذبح ۽ شڪار جي متعلق لازوال ڪتاب تاليف ڪيا آهن. مشهور محقق ۽ مؤرخ ابن نديم پنهنجي جڳ مشهور تصنيف "الفهرست" ۾ انهن تصنيفن جو وڏي تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي (68). ان کان علاوه صِحاح سته جي فقهي شرحن مشارق الانوار، ڪنزالعمال، فتاويٰ سراجيه ۽ فتاويٰ عالمگيري وغيره ۾ ذبح ۽ شڪار جي باري ۾ باب موجود آهن. سنڌ جي ڪلهوڙا دور حڪومت ۾ سنڌو درياءَ ۽ ان سان لاڳاپيل ندين ۽ ڍنڍن وغيره تي پکين ۽ مڇيءَ جو شڪار عام هو. بلڪ انهن ندين ۽ ڍنڍن جي چوڌاري آباد ماڻهن جو گذر سفر پکين ۽ مڇيءَ جي شڪار تي هو. سنڌ جي عالمن ۽ فقيهن پنهنجي دور جي حالتن ۽ ضرورتن جي مناسبت سان ضروري مسئلن ۽ عوام جي طرفان پڇيا ويندڙ سوالن جي روشنيءَ ۾ انهيءَ موضوع تي ڪيترائي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا آهن (69). "فاڪهة البستان" انهيءَ سلسلي ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي هڪ ضخيم تصنيف آهي. مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب 1128هه/1713ع ۾ تصنيف ڪيو. 10x7 انچ جي تختي تي مخدوم ٺٽويءَ جي هيءَ تصنيف قلمي شڪل ۾ 312 صفحن تي مشتمل آهي. هڪ حصو "ڪتاب الذبائح" ۽ ٻيو "ڪتاب الصيد" تي مشتمل آهي. اهڙي طرح هر ڪتاب اٺن فصلن تي مشتمل آهي. ڪتاب ۾ ذبح جي عقلي ۽ شرعي جواز، حضور ﷺ طرفان خود ذبح ڪرڻ ۽ نه ڪرڻ جو تفصيل، ابلجة الذبائح جا شرط، لفظ "الذڪاة" جو لغوي ۽ شرعي تفسير ۽ آخر ۾ زميني ۽ درياهي حلال جانورن جي الف ب وار فهرست ڏنل آهي. انهيءَ لحاظ کان ذبح ۽ شڪار جي مسئلن تي عربي زبان ۾ هيءَ جامع ۽ پنهنجي نوعيت جي هڪ منفرد تصنيف آهي. مخدوم صاحب "مظهرالانوار"

وانگر ساڳئي ڪتابن جي فهرست "فاڪهة البستان" جي مقدمي ۾ به درج ڪئي آهي. انهيءَ فهرست ۾ اسلامي علمن ۽ فنن تي لکيل قديم علمي ۽ تحقيقي ڪتابن سان گڏ سنڌ جي مشهور فقيه مخدوم عبدالوهاب پوراني (70). ۽ مخدوم جعفر بوبڪائي جي "المتانة ۽ شيخ عبدالرشيد ٺٽويءَ جي "عجائب المخلوقات" جا نالا به درج ڪيا آهن. مخدوم محمد هاشم پنهنجي عربي تصنيف "فاڪهة البستان" جو خلاصو "راحة المؤمنين" جي نالي سان قديم سنڌي نظم ۾ 1135هه/122ع ۾ پڻ تاليف ڪيو، ته جيئن عام سنڌي پڙهندڙ ذبح ۽ شڪار متعلق شرعي معلومات حاصل ڪري سگهي. راحة المؤمنين مجتبائي پريس لاهور مان 1312هه/1895ع ۾ شايع ٿيو. فاڪهة البُستان جا قلمي نسخا ڳوٺ ياسين، پير جهنڊو، سنڌالاجي ڄامشورو ۽ قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ضلع نوشهروفيروز ۾ موجود آهن (71).

(23) **السيف الجليُّ علىٰ سابّ النبي ﷺ** (عربي)

ناموس رسالت جي موضوع تي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو تصنيف ڪيل هيءُ واحد قلمي مخطوطو مدرسه مجدديه نعيميه ملير ڪراچيءَ جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي. هيءُ نسخو ٽن بابن تي مشتمل آهي. ليڪن افسوس ته نسخي جي ناقص هجڻ جي ڪري صرف 25 صفحن تي ٻه باب شامل آهن ۽ ٽيون باب موجود نه آهي. پهرئين باب ۾ هن اهم ۽ نازڪ مسئلي تي مختلف امامن جي فتوائن کي سند طور نقل ڪيو ويو آهي، جن جي روشنيءَ ۾ حضور ﷺ جي شان ۾ هر قسم جي گستاخي ڪرڻ وارو واجب القتل آهي. ان سلسلي ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ شيخ تقي الدين السبڪي، قاضي عياض، ابوبڪر بن منذر، امام مالڪ، ابوالليث سمرقندي، امام شافعي، امام ابو حنيفه، امام ابو يوسف، امام محمد، امام نو وِي ۽ امام اوزاعي جي فتوائن کي شامل ڪيو آهي. ٻئي باب ۾ گستاخ رسول ﷺ جي متعلق حضور ﷺ ۽ اصحابن سڳورن جي فيصلن کي حوالي طور نقل ڪيو آهي. انهيءَ دوران مخدوم صاحب ابن الاشرف، ابي رافع ۽ ابن خطل جي متعلق حضور ﷺ جي احڪامن کي سند طور بيان ڪري واضح انداز ۾ روشني وڌي آهي، ته جيئن ڪوبه غير مسلم ۽ بي ادب گستاخ مسلمان انهيءَ قسم جي جرات نه ڪري سگهي. جيئن ته هيءُ نسخو ناقص آهي، ان ڪري اهو معلوم نه ٿو ٿي سگهي ته باقي ورقن تي ڪهڙي نوعيت جو مواد شامل آهي. مخدوم محمد هاشم هن نسخي جي شروع ۾ تصنيف جو سال 12 شعبان 1134هه/1721ع ڄاڻايو آهي (72).

(24) **حياة الصائمين** (فارسي).

رمضان المبارڪ جي روزي جي مسئلن جي باري ۾ هن مختصر مخطوطي جو مؤلف مخدوم محمد هاشم ٺٽوي آهي. مخدوم صاحب عربي زبان ۾ "مظهرالانوار" جي نالي سان 1125هه/1713ع ۾ روزي جي مسئلن متعلق ڪتاب لکيو هو. حياة الصائمين ان جو فارسي ترجمو آهي. فرق صرف ايترو آهي، جو ڪجهه بابن ۾ مخدوم صاحب اختصار کان ڪم ورتو آهي. مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب 1133هه/1720ع ۾ تصنيف ڪيو. هيءُ ضخيم فارسي مخطوطو 490 صفحن تي ڦهليل آهي. 11x8 انچ جي سائيز ۾ هر ورق تي 14 سٽون موجود آهن. مخطوطي جي آخر ۾ ڪاتب جو نالو مفتي محمد سعيد الله انصاري ۽ ڪتابت جو سال 8 جمادي الآخر 1336هه/1817ع ڄاڻايل آهي (73). حياة الصائمين جا قلمي نسخا درگاه خنياروي شريف، الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي محمد ڪبير، مٽياري، هاليجي شريف، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۽ مدرسه مجدديه ملير ۾ موجود آهن.

(25) **رد رسالہ قرة العين في البُڪاءِ علي الحسين** (عربي)

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو هيءُ رسالو سنڌس همعصر عالم مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي رد ۾ آهي. مخدوم معين ٺٽي جو هڪ وڏي بلند مرتبي وارو عالم، محقق ۽ فقيه هو. هن اهل سنت جي عقيدي جي برعڪس محرم مهيني ۾ امامن سڳورن، خاص ڪري حضرت امام حسينؓ جي شهادت تي ماتم ڪرڻ، ڪارا ڪپڙا پائڻ ۽ ٻين رسمن کي جائز قرار ڏنو هو ۽ ان جي متعلق هڪ رسالو تاليف ڪيو هو. مخدوم محمد هاشم هن ڪتاب ۾ مخدوم معين جو رد ڪيو آهي ۽ عالمانه انداز ۾ مختصر ۽

مدلل انداز ۾ تاليف ڪيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ قرآن، حديث ۽ فقه حنفي جي امامن جي فتوائن جي روشنيءَ ۾ نهايت واضح انداز ۾ روشني وجهندي عام ماڻهن ۽ پنهنجي همعصر عالمن ۽ فقيهن کي متوجه ڪرڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي. اهو ئي سبب آهي، جو انهيءَ دور جي بين عالمن مخدوم محمد حيات سنڌي، مخدوم عبداللطيف ٺٽوي ۽ مخدوم ابراهيم ٺٽويءَ پڻ مخدوم معين جي رد ۾ رسالا ترتيب ڏنا(74).

مخدوم محمد هاشم جو هيءُ رسالو 16 صفحن تي مشتمل آهي. 14x6 انچ جي سائيز ۾ هر صفحي تي 14 سٽون درج آهن. رسالہ ۾ مخدوم محمد هاشم جي مُهر سان گڏوگڏ تصنيف جو سال 1134هه/1731ع ڄاڻايل آهي (75). هن رسالي ۾ تصديق ڪندڙ جي حيثيت ۾ مخدوم محمد حيات جي صحيح بہ موجود آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ هيءُ رسالو مخدوم محمد حيات جي علم ۽ مطالعي هيٺ رهيو آهي (76). هيءُ مخطوطو قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

(26) نورالعين في اثبات الاشارة في التشهدين (عربي)

نماز ۾ التحيات پڙهڻ دوران شهادت جي آڱر جي اشاري متعلق فقيهن ۾ اختلاف رهيو آهي. هيءُ مسئلو فقه حنفي جي ڪتابن ۾ تہ موجود نہ آهي، ليڪن امام ابو حنيفہ جي شاگرد امام محمد بن حسن (م 189هه/804ع) پنهنجي مشهور ڪتاب "مؤطا" ۾ التحيات ۾ اشاري ڪرڻ کي حديث نبويءَ جي روشنيءَ ۾ ثابت ڪندي لکيو آهي، تہ هيءُ امام ابو حنيفہ جو بہ قول آهي (77). انهيءَ بنياد تي اڪثر حنفي فقيهن پڻ فتوائون لکيون آهن مخدوم محمد هاشم پڻ انهيءَ مسئلي جي تحقيق ۽ جواز کي ثابت ڪرڻ لاءِ حديث نبوي ۽ حنفي امامن ۽ فقيهن جي راين جي روشنيءَ ۾ پنهنجي ڪتاب ۾ عقلي ۽ نقلي دليل پيش ڪيا آهن، تہ جيئن ان تي عمل ڪري سگهجي ۽ ڪنهن قسم جي خطا ۽ غلطي کان بچي سگهجي. هن مخطوطي ۾ شرح سفرالسعادة درالمختار، هدايہ، فتح القدير، جامع الاصول، مواهب الرحمٰن، مختصرالوقايہ، سنن الڪبريٰ بيهقي کان علاوه سنڌ جي بلند مرتبي وارن فقيهن مخدوم عبداللطيف دربيلوي ۽ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي "المتانة" تان حوالا اخذ ڪيا آهن. هيءُ مخطوطو 118 صفحن تي مشتمل آهي. 11x7 انچ جي تختي تي هر ورق تي 17 سٽون موجود آهن. ڪتاب بابن، فصلن ۽ عربي عبارتن لاءِ ڳاڙهي مس استعمال ڪئي آهي، مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب 1138هه/1721ع ۾ تصنيف ڪيو. آخر ۾ ڪاتب پنهنجو نالو عبدالڪريم خيرپوري ۽ ڪتابت جو سال 1321هه/1725ع ڄاڻايو آهي (78). هيءُ نسخو الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي محمد ڪبير، ڳڙهي ياسين ۽ درسگاهہ چوٽيارين ۾ موجود آهي.

(27) ڪشف الغطاعمّا يَحِلُ ويحرُمُ من النوح والبُڪاء (عربي)

هيءُ رسالو مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ پنهنجي همعصر عالم ۽ محقق مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي رد ۾ تاليف ڪيو. مخدوم معين پنهنجي رسالي ۾ ماتم ڪرڻ، ڪارا ڪپڙا پهرڻ، تڪيہ ڪرڻ وغيره جي جواز ۾ "قرة العين في البُڪا علي الحسين" تاليف ڪيو هو. مخدوم محمد هاشم اهل سنت جي عالم جي حيثيت ۾ هيءُ رسالو ان جي رد ۾ مرتب ڪيو، جنهن ۾ قران پاڪ، حديث، فقه لغت، تاريخي حوالن ۽ عقلي ۽ نقلي دليلن سان مخدوم معين جي راءِ جو جواب ڏنو آهي. مخدوم محمد هاشم انهيءَ کان پهريائين هڪ رسالو "قرة العين" جي نالي سان پڻ لکيو، جنهن جو ذڪر اسان مٿي ڪري آيا آهيون، هيءُ رسالو انهيءَ کان وڌيڪ تفصيل سان ترتيب ڏنو ويو آهي. هيءُ رسالو 27 صفحن تي ڦهليل آهي. 12x8ج انچ جي سائيز ۾ هر صفحي تي 28 سٽون موجود آهن. مخدوم صاحب هيءُ رسالو 1142هه/1729ع ۾ تصنيف ڪيو. هن رسالي جا قلمي نسخا ڳڙهي ياسين، ٽنبو سائينداد عبدالله گندرو سونڊا ۽ سنڌالاجي ڄامشورو ۾ موجود آهن (79).

(28) رفع الغطا عن مسئلة جَعل العَمامة تحت الرِداءِ (عربي)

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي دور ۾ ڪجهہ حلقن ۾ هيءَ ڳالهہ مشهور هئي، تہ نماز جي حالت ۾ عمامه يعني پٽڪي جي مٿان چادر ويڙهڻ سنت آهي ۽ جهڙي طرح مٿي اگهاڙي ڪرڻ سان نماز پڙهڻ

مڪروهه آهي، اهڙي طرح پٽڪي جي مٿان چادر نه ويڙهڻ واري جي طرف الله تعاليٰ رحمت جي نظر سان نٿو ڏسي. انهيءَ من گهڙت سوچ جي باري ۾ ڪجهه ماڻهن مخدوم صاحب کان سوال به ڪيا. مخدوم صاحب انهن سوالن ۽ عمومي سوچ جي نشاندهي ڪندي، ان کي رد ڪيو آهي. مخدوم صاحب هيءُ رسالو 1146هه/1733ع ۾ تاليف ڪيو. جنهن ۾ 41 فقه، اصول فقه، تفسير ۽ حديث جي ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. هن رسالي جي هڪ خوبي اها به آهي، ته مخدوم صاحب جن ماخذن کي نقل ڪيو آهي، تن جا مخفف متعين ڪيا اٿائين. مثلاً حديث جي مشهور ڪتاب مُسلم جو جتي حوالو ڏنو اٿائين، اتي ان جو مخفف ”م“ لکيو اٿائين. ۽ جتي ابو دائود جو حوالو ڏنو اٿائين، اتي ”د“ لکيو اٿائين(80). هيءُ مختصر رسالو 9 صفحن تي مشتمل آهي. 19x40 انچ جي تختيءَ تي هر صفحي تي 16 سٽون درج آهن. مخطوطي جي آخر ۾ ڪاتب جو نالو عبدالرحمٰن ۽ ڪتابت جو سال 26 جمادي الاول 1348هه/1948ع ڄاڻايل آهي(81).

(29) الطريقه المحمديه في حقية القطع باالا فضلية (عربي)

هيءُ مخطوطو مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي تصنيف آهي. مخدوم صاحب هڪ ضخيم ڪتاب ”السنة النبويه في حقيّه القطع الافضلية“ مخدوم محمد معين جي رد ۾ تاليف ڪيو هو. جيڪو هن وقت دستياب نه آهي. هيءُ ذڪر ڪيل مخطوطو انهيءَ ناپيد ڪتاب جو اختصار آهي. هن مخطوطي ۾ مخدوم محمد هاشم، مخدوم معين جي دليلن جي جواب ۾ قرآن، حديث، فقه علم ڪلام ۽ رجال جي مشهور ڪتابن تان حوالا پيش ڪيا آهن. اهڙِ طرح اعليٰ تحقيقي انداز ۾ مخدوم محمد هاشم اهل سنت جي دفاع ۾ خلفاءِ راشدين جي ترتيب کي ثابت ڪيو آهي. هيءُ مخطوطو 229 صفحن تي مشتمل آهي. آخر ۾ ڪاتب جو نالو محمد اسماعيل افغان ۽ ڪتابت جو سال 1333هه/1914ع درج آهي(82). هيءُ مخطوطو ڪتب خانه پير جهنڊو جي ذخيري ۾ نيشنل ميوزيم ڪراچيءَ ۾ موجود آهي(83).

(30) الحجة القوية في حقية القطع بالافضلية (عربي)

هيءُ مخطوطو مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ، مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي تصنيف ”الحجة الجلية في رد من قطع بالا فضلية“، ”السنة النبويه القطع بالا فضلية“ ۽ ”الطريق المحمديه القطع بالافضلية“ جو خلاصو آهي. مخدوم محمد هاشم هن مخطوطي ۾ پنهنجي انهن ٽنهي ڪتابن جي تصنيف جا به سبب ذڪر ڪيا آهن. هڪ اهل سنت عقيدي جي تحقيق ۽ قرآن و حديث جي روشنيءَ ۾ خليفن سڳورن جي ترتيب ۽ افضليت کي ظاهر ڪرڻ ۽ ٻيو اهل تشيع جي موقف ۾ پنهنجي همعصر عالم مخدوم محمد معين جي ڪتاب جو رد بيان ڪرڻ. ان لحاظ کان هيءُ مخطوطو ٻن فصلن ۾ ورهايل آهي. مخدوم صاحب هن ڪتاب ۾ قران، حديث، فقه اصول، ڪلام ۽ رجال جي مشهور ڪتابن جي حوالن کي جاءِ بجاءِ نقل ڪيو آهي ۽ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ته خليفن سڳورن جي افضليت ۾ عقل ۽ اجتهاد کي ڪوبه دخل نه آهي ۽ حضور ﷺ جي طرف کان اهائي ترتيب ٻڌايل آهي. هيءُ مخطوطو 79 صفحن تي ڦهليل آهي. 18x2 انچ جي سائيز ۾ هر صفحي تي 13 سٽون اُڪريل آهن. آخر ۾ ناقص هجڻ جي ڪري ڪاتب ۽ ڪتابت جو سن معلوم نه ٿو ٿي سگهي. مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب 17 شعبان 1164هه/1750ع ۾ تصنيف ڪيو. هيءُ نسخو ڪتب خانه معروفيه مٽياريءَ ۾ موجود آهي(84).

(31) بياض هاشمي (عربي/ فارسي)

هن ضخيم فقهي مخطوط جو مؤلف محمد هاشم ٺٽوي آهي. سنڌ جا قديم عالم ۽ فقيهه فقهي ۽ ديني مسئلن، اهم ۽ ناياب عبارتن ۽ تحقيقي نُڪتن کي فقهي ترتيب سان اهڙي طرح مرتب ڪري، ڪتابت ڪندا هئا، جو اهو قلمي مسوده هڪ ضخيم قلمي ڪتاب جي شڪل اختيار ڪندو هو. اهڙي قسم جو قلمي مواد، مرتب ڪرڻ واري عالم ۽ فقيه جي نالي سان ”بياض“ سڏجي ٿو. سنڌ جي وڏي مرتبي وارن عالمن ۽ فقيهن جي نالن سان اهڙي قسم جا بياض عام طور تي مشهور ۽ دستياب آهن(85). مخدوم محمد هاشم پنهنجي هن فقهي بياض کي آسان بڻائڻ جي لاءِ فقهي ترتيب سان هيٺين بابن ۾

تقسيم ڪيو آهي. ڪتاب العلم، ڪتاب الطهارة، ڪتاب الزڪوٰة، ڪتاب الصوم، ڪتاب النڪاح، ڪتاب الايمان، ڪتاب الحدود، ڪتاب الشرڪه، ڪتاب الوقف، ڪتاب البيوع، ڪتاب الصلح، ڪتاب الغضب، ڪتاب الصيد والذبائح، ڪتاب الرهن، ڪتاب الوصايہ وغيره.

"بياض هاشمي" مخدوم ٺٽويءَ جي سموري زندگيءَ جي تحقيقي مطالعي جو نچوڙ ۽ درس و تدريس دوران اهم ۽ ناياب مسئلن ۽ مقامن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ قرآن، حديث، فقه، تاريخ ۽ تصوف جي متعلق سوين مسئلا موجود آهن. مخدوم محمد هاشم پنهنجي اعليٰ ذهني لياقت، غور و فڪر ۽ ڳوڙهي مطالعي جي بنياد تي، اسلامي علمن ۽ فنن تي تصنيف ڪيل معتبر ڪتابن جي روشني ۾ مسئلن جو حل پيش ڪيو آهي. بياض هاشميءَ ۾ جن علمي ۽ فقهي ڪتابن تان مواد اخذ ڪيو ويو آهي، تن مان ڪجهه جا نالا هن ريت آهن. فتاويٰ تاتارخانيہ، المبسوط، شرح وقايہ، شرح بانت سعاد، فتاويٰ نورالدين، المختار، جواهر القاري، خزانة المفتين، جامع المفضولين، فتاويٰ سراجيہ، بزازيہ، مرقاة، عالمگيري ۽ فتاويٰ سمرقندي وغيره. انهن بيان ڪيل مشهور فقهي ماخذن کان علاوه سنڌ جي وڏي مرتبي وارن عالمن ۽ فقيهن جي فتوائن ۽ ڪتابن جا حوالا پڻ بياض هاشميءَ ۾ جاءِ بجاءِ ملن ٿا. انهن ۾ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي، مخدوم حامد اگهمي، قاضي فريد ٺٽوي، شيخ محمد قائم، شيخ محمد شفيع ۽ شيخ عنايت الله مفتيان شهر ٺٽو وغيره. مخدوم محمد هاشم پنهنجي بياض ۾ مختلف مسئلن تي بحث ڪندي، وڏي مرتبي وارن فقيهن جي راين کي پيش ڪندي، آخر ۾ پنهنجي محققانہ راءِ کي بيان ڪري پنهنجو نالو درج ڪيو آهي ڪجهه فتوائن جي پڇاڙي تي "محمد هاشم عفي عنه ۽ ڪجهه تي "هٰذا ما حققه الفقير الراجي اليٰ رحمت الصبور محمد هاشم بن عبدالغفور عفي عنه" بہ لکيو آهي. بياض هاشميءَ ۾ اڪثر مواد عربي زبان ۾ آهي. البت ڪجهه سوال ۽ جواب فارسي ۽ چند قديم سنڌيءَ ۾ پڻ آهن. بياض هاشميءَ جي علمي حيثيت سنڌ جي هر مڪتبہ فڪر جي نظر ۾ مجيل آهي. ان ڪري ان جا قلمي نسخا سنڌ جي اڪثر قديم ذاتي ۽ سرڪاري ڪتب خانن ۾ موجود نظر اچن ٿا. سنڌ يونيورسٽي جي سينٽرل لئبرريءَ ۾ موجود بياض هاشميءَ جو قلمي نسخو 35x15 س. م جي سائيز ۾ 639 صفحن تي ڦهليل آهي. خط نسخ ۽ نستعليق ۾ ڪتابت ڪيل هن نسخي ۾ ڪاتب جو نالو ۽ ڪتابت جو سال ڄاڻايل نہ آهي (87).

(32) **فيض الغني في تقدير ساع النبي ﷺ** (فارسي)

صدقہ فطر ۽ ان جي مسئلن جي متعلق هيءُ مختصر فقهي مخطوطو مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو تصنيف ڪيل آهي. هن رسالي ۾ ٻن ڳالهين تي بحث ڪيو ويو آهي. اول حضور ﷺ جي زماني ۾ اناج کي ماپڻ لاءِ جيڪو ماپو استعمال ٿيندو هو، ان جي هيئت ڪهڙي هئي ۽ قديم فقيهن ۾ امام مالڪؒ، امام شافعيؒ ۽ امام ابو حنيفہؒ ان متعلق ڪهڙي طرح ڪهڙي ڳالهين کي ترجيح ڏني آهي. مخدوم محمد هاشم 1128ھ/1715ع ۾ ٺٽي شهر جي بازار مان اناج جو ماپو گهرائي ان جي ماپ ۽ وزن جي باري ۾ تحقيق ڪئي ۽ ان کي نوٽ ڪيو. 1135ھ/1722ع ۾ مخدوم صاحب جڏهن حج جي ارادي سان مڪي شريف پهتو، تہ اتي علامہ عبدالڪريم هندي حنفي جي ذريعي سان اتي مروج ماپي جي وزن ۽ ماپ جي تحقيق ڪئي ۽ ان کي نوٽ ڪيو. 1136ھ/1723ع ۾ جڏهن جڏهن پاڻ پيهر مديني شريف آيا، تہ اتي بازار مان مروج ماپو گهرائي، ان جو وزن ۽ ماپ ڪري ان کي نوٽ ڪيائون. انهيءَ دوران ڪين مديني جي اهل علم وٽان اهو پتو پيو، تہ مديني جي رهواسين وٽ حضور ﷺ جي زماني جا ماپ ۽ تور جا برتن موجود آهن، جن سان اهي روزي جو فطرو، فديو ۽ ڪفارو ادا ڪندا آهن. مخدوم صاحب انهن برتنن جي ماپ ۽ وزن جي تحقيق ڪئي ۽ پاڻ وٽ محفوظ رکيو. 1137ھ/1724ع ۾ ٺٽي ۾ شيخ عنايت الله واعظ سان گڏجي، مڪي ۽ مديني جي بازارن ۾ استعمال ٿيندڙ برتنن ۽ حضور ﷺ جي دور جي برتنن ۽ ٺٽي ۾ مروج برتنن جي وزن ۽ ماپ جو پاڻ ۾ موازنو ڪري، سنڌ ۽ ٺٽي جي عوام لاءِ فطري جي

صحيح ادائيگي واري ملپ ۽ وزن کي مقرر ڪيائين. "فيض الغني في تقدير صاع النبي ﷺ" ۾ انهيءَ تحقيقي انداز کي بيان ڪيو ويو آهي. ان سان معلوم ٿئي ٿو، تہ مخدوم صاحب هر مسئلي جي حل جي لاءِ ڪهڙي قدر نہ علمي تحقيق جي اعليٰ معيار کي اختيار ڪندو هو (87). 9 صفحن تي مشتمل هيءُ مختصر رسالو پنجن فصلن تي مشتمل آهي. 8x5 انچ جي سائيز جي هيءُ رسالو مخدوم صاحب 1137هه/1724ع ۾ تاليف ڪيو. هر صفحي تي 19 سٽون موجود آهن. مخدوم صاحب انهيءَ مذڪوره رسالي جو ٻيو نالو "ڪشف السر عن تقدير صدقة الفطر" بہ تحرير ڪيو آهي. هيءُ مخطوطو پير جهنڊو، سنڌالاجي ڄامشورو، معروفيہ ڪتبخانو مٽياري ۽ مدرسہ نعيميہ ملير موجود آهي (88).

(33) رفع الفِرية والمِريه (عربي)

هيءُ فقهي مخطوطو ڏيتي ليتي ۽ قرض جي متعلق سوالن ۽ جوابن جي صورت ۾ آهي. هن مخطوطي جو مصنف مخدوم ابوالحسن ڏاهري (م 1164هه/750ع) آهي. مخدوم ابوالحسن نماز جي متعلق مثنوي جي انداز ۾ "سراج المصلي" جي نالي سان هڪ ضخيم ڪتاب تاليف ڪيو هو (89). "سراج المصلي" جا خطي نسخا سنڌ جي قديم ڪتبخانن ۾ اڪثر موجود نظر اچن ٿا. "رفع الفِريہ والمِريه" ۾ مخدوم ابوالحسن ڏيتي ليتي ۽ قرض جي متعلق پڇيل 43 سوالن جا جواب تحرير ڪيا آهن. ان سلسلي ۾ مخدوم ابوالحسن قديم فارسي ۽ عربي فقه ۽ اصول جي مشهور ڪتابن کان علاوه مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ مخدوم قائم ٺٽوي جي فتوائن کي پڻ سند طور پيش ڪيو آهي. هيءُ مخطوطو 80 صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ مخطوطو درگاهہ الله آباد ڪنڊيارو ضلع نوشهرو فيروز ۽ مولانا امير محمد سڪندري ڳوٺ عالم آباد تعلقہ ڪپرو ضلع سانگهڙ جي ذاتي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. درگاهہ شريف واري مخطوطي جي ڪاتب جو نالو حافظ ڪامل ۽ ڪتابت جو سال 1232هه/1816ع ڄاڻايل آهي(90).

(34) بياض ڪريمي (عربي/ فارسي)

مخدوم عبدالڪريم متعلوي (م1261هه/1845ع) مٽياريءَ جو هڪ وڏي مرتبي وارو عالم ۽ فقيه ٿي گذريو آهي. سموري تعليم پنهنجي والد مخدوم محمد عثمان متعلويءَ کان حاصل ڪيائين. والد جي وفات کان پوءِ سندس مسند تان درس ۽ تدريس جو سلسلو شروع ڪيائين ۽ پنهنجي شاگردن جو هڪ وڏو حلقو پيدا ڪيائين (91). علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي جي راءِ مطابق مخدوم عبدالڪريم ۽ سندس شاگرد مخدوم محمد، فقهي تحريرن ۾ بي نظير عالم هئا. سنڌ ۾ ڪابہ فقهي تحرير، جنهن تي مخدومين يعني مخدوم عبدالڪريم ۽ مخدوم محمد جي صحيح هوندي هئي، ان کي حرف آخر سمجهيو ويندو هو. شهداد ڪوٽي فقيه مخدومين جي فتوائن کي سند طور نقل ڪندا هئا (92). مخدوم عبدالڪريم جي ٽڙيل پکڙيل فتوائن کي هن بياض ۾ محفوظ ڪيو ويو آهي. 28x18 س. م جي تختي تي هيءُ فقهي بياض 155 صفحن تي مشتمل آهي ۽ مڪتبہ معروفيہ مٽياريءَ ۾ موجود آهي (93).

(35) مجموعه فتاويٰ متفرقہ:

هن مختصر مخطوطي ۾ مٽياريءَ جي متعلوي عالمن ۽ فقيهن جي فتوائن کي جمع ڪيو ويو آهي. اڪثر فتوائون مخدوم محمد عثمان، مخدوم عبدالڪريم ۽ مخدوم محمد اڪرم متعلويءَ جون تحرير ڪيل آهي. 24x16 س. م جي سائيز ۾ هيءُ قلمي فتوائن جو مجموعو 66 صفحن تي مشتمل آهي ۽ مڪتبہ معروفيہ مٽياريءَ ۾ موجود آهي (94).

(36) تعليقات الدرالمختار شرح تنوير الابصار (عربي)

اسلامي دنيا ۾ جيڪي اولين فقهي ڪتابن جون شرحون، حاشيہ ۽ تعليقات لکيا ويا، تن ۾ علامہ حصفڪي " جي تاليف ڪيل "تنويرالابصار" جي شرح "الدرالمختار" فقهي حلقن ۾ تمام گهڻي مقبوليت ماڻي. سنڌ جي قديم عالمن پڻ ان ڏس ۾ طبع آزمائي ڪئي. ان سلسلي ۾ مٽياريءَ جي متعلوي عالمن پڻ قلم کنيو. هن مخطوطي ۾ متعلوي عالمن جي تحرير ڪيل تعليقات کي هڪ هنڌ سهيڙي جمع ڪيو ويو آهي. هيءُ نسخو مڪتبہ معروفيہ ۾

موجود آهي. 17x27 س. م جي سائيز ۾ سمورو نسخو 257 صفحن تي ڦهليل آهي (93).

(37) **بياض مجمع المسائل** (عربي)

هيءُ ضخيم فقهي مخطوطو مخدوم محمد عارف شڪارپوريءَ جي تصنيف آهي. مخدوم محمد عارف انتهائي عارفاڻ زندگي بسر ڪئي ۽ پنهنجي فقيراڻي طبعيت سبب شُهرت کي ناپسند ڪندو هو. 1266هه/1840ع ۾ هن فاني دنيا مان رحلت ڪري ويو. شڪارپور جي امين شاهه چشتيءَ جي قبرستان ۾ مدفون آهي(96). مخدوم محمد عارف جي فتوائن جو هيءُ فقهي مجموعو 35 بابن ۾ ورهايل آهي. مخدوم صاحب مجموعي جي شروعات باب الطهارة سان ڪئي آهن ۽ ان ڪان پوءِ باب الصلوٰة ڏنو آهي. باب الصلوٰة سان لاڳاپيل مسئلن جي سلسلي ۾ باب المفسدات الصلوٰة و المڪروهات، باب السجود السهو، باب السجود التلاوة، صلوٰة المرض، صلوٰة المسافر، صلوٰة الجمعة، صلوٰة العيدين، صلوٰة الڪسوف، صلوٰة الاستسقا، باب الجنائزو فيه مسائل ڪيفية التڪفين وغيره جا باب پڻ شامل ڪيا اٿائين. اهڙي طرح باب الحج، باب النڪاح، باب البيوع، باب الزڪوٰة، باب الوقف، ۽ ڪتاب الشهاده وغيره سان واسطو رکندڙ مسئلن کي عنوان ڏئي، هر مسئلي تي سير حاصل بحث ڪيو اٿائين. ان سلسلي ۾ پنهنجي راءِ جي موافقت ۾ جامع الرموز، عيني، فتح القدير، مختارالفتاويٰ، درمختار، عالمگيري، مبسوط، شرح الوڪايه، قدوري، جامع الفتاويٰ، مفاتيح المسائل ۽ بحررائق وغيره جهڙن اسلامي علمن ۽ فنن جي ڪتابن جا حوالا نقل ڪيا اٿائين. ڪيترن مسئلن جي تشريح ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي فتوائن کي سند طور پيش ڪيو اٿائين. هيءُ مخطوطو 460 صفحن تي مشتمل آهي. ڪاتب جو نالو الله رکيو بن مرحوم قاضي جان محمد ساڪن قلعه ڪرن ۽ ڪتابت جو سال 1312هه ڄاڻايل آهي (97). هيءُ مخطوطو قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

(38) **بياض محمد متعلوي** (عربي)

مخدوم محمد متعلوي ولد محمد اڪرم ٽالپرن جي دور جو وڏو عالم ۽ فقيه ٿي گذريو آهي. ابتدائي تعليم مخدوم محمد عثمان متعلويءَ کان حاصل ڪيائين. سندس وفات کان پوءِ باقي علمن جي تحصيل مخدوم عبدالڪريم متعلويءَ جي مدرسي ۾ حاصل ڪيائين (98). مخدوم محمد جي فتوائن جو مجموعو مڪتبه معروفيه مٽياريءَ ۾ موجود آهي. هن مجموعي ۾ مخدوم محمد جي فتوائن کان علاوه مٽياري جي ٻين عالمن جي فتوائن کي به سهيڙي جمع ڪيو ويو آهي. 24x16 س. م جي سائيز ۾ هيءُ سمورو بياض 522 صفحن تي ڦهليل آهي (99).

(39) **بياض فضل الله پاٽائي** (فارسي)

هيءُ مخطوطو مخدوم فضل الله پاٽائيءَ (م 1294هه/1877ع) جي تصنيف آهي. مخدوم فضل الله سنڌ جي صديقي خاندان سيوهڻ، پاٽ ۽ برهانپور وارن جو جد امجد آهي(110). هيءُ مخطوطو 10x16 س. م جي تختيءَ تي 533 صفحن تي مشتمل آهي. مخدوم فضل الله مخطوطي جي شروع ۾ هڪ عالماڻ مقدمو لکيو آهي. ان ڪان پوءِ هيٺين عنوانن سان تعلق رکندڙ مسئلن کي سوال ۽ جواب جي انداز ۾ پيش ڪيو آهي. مثلاً: ڪتاب الايمان، ڪتاب الصلوٰة، ڪتاب الطهارة، ڪتاب النڪاح، ڪتاب الطلاق، ڪتاب الحدود وغيره. مخدوم فضل الله هر مسئلي جو شافي جواب تحرير ڪندي، تقريباً 87 عربي، فارسي زبان جي معتبر تفسيرن، حديث ۽ فقه حنفي جي ماخذن کي سند طور پيش ڪيو آهي. جن ۾ ڪجهه جا نالا هيءُ آهن. الطحطاوي، منية المصلي، سراج الوهاج، درمختار، حسب المتقي، ڪفاية الهدايه، رد المختار، خزانة المفتين، المجتبيٰ، تحفة الاخبار، فتاويٰ فاريه، البرهان القاطع ۽ جامع المفصولين وغيره. ان ڪان علاوه مخدوم صديقيءَ سنڌ جي مشهور ۽ معروف فقيهن مخدوم جعفر بوبڪائي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ مخدوم عبدالواحد سيوستاني جي فتوائن جا حوالا پڻ ڏنا آهن. مخدوم فضل الله هر مسئلي جي آخر ۾ اڪثر ڪري "والعلم عندالله قد صح الجواب ذالڪ فضل الله.

يؤتيه من يشآءُ“ تحرير ڪيو آهي. مخطوطي جي آخر ۾ ڪاتب جو نالو محمد صالح ۽ ڪتابت جو سن 1322هه ڄاڻايل آهي (101). هيءُ مخطوطو پروفيسر ڊاڪٽر محمد روشن صديقي کي پنهنجي خانداني وڏڙن جي قديمي ذخيري مان دستياب ٿيو ۽ مخدوم سليم الله صديقي جي ذاتي ڪتبخاني ۾ موجود آهي (103).

(40) **مجموعۂ تحريرات در آخر ظهر** (عربي)

جمع ۽ ظهر جي نماز جي تحقيق جي باري ۾ هيءُ فقهي تحريرن جو مجموعو مولانا عبدالغني ڪٺهري، علامہ فضل الله پاٽائي، سيد علي محمد شاهہ دائرائي ۽ مٽياريءَ جي متعلوي عالمن جي فتوائن تي مشتمل آهي. مولانا عبدالغني جمع جي ڏينهن ظهر نماز جي ادا ڪرڻ جي برعڪس فتويٰ ڏني. جنهن جي رد ۾ جمع جي ڏينهن ظهر نماز جي ادا ڪرڻ جي تائيد ۾ علامہ فضل الله پاٽائي فتويٰ ڏني. علامہ فضل الله جي رد ۾ مٽياريءَ جي متعلوي عالمن فتويٰ جاري ڪئي. مولانا عبدالغني وري انهن جي رد ۾ هڪ ٻئي فتويٰ ڏني. سيد علي محمد دائرائي بہ مفتي اشرف ريگستانيءَ جي رد ۾ ظهر جي عدم جواز جي فتويٰ ڏني، جيڪا پڻ هن مجموعي ۾ شامل آهي. هيءُ علمي ۽ تحقيقي بحث مباحثي تي مشتمل فقهي مجموعو 27 صفحن تي مشتمل آهي ۽ ڪتبخانہ معروفيہ مٽياريءَ ۾ موجود آهي (103).

(41) **احسن الدلائل عليٰ بعض المسائل** (عربي)

صديقي پاٽائي علمي خاندان جي قديم قلمي ذخيري مان هيءُ مخطوطو پروفيسر ڊاڪٽر محمد روشن صديقي کي دستياب ٿيو ۽ هن وقت وٽس موجود آهي، هن مخطوطي ۾ مختلف سنڌي عالمن ۽ فقيهن جي فتوائن کي گڏ ڪيو ويو آهي. هن مخطوطي تي مرتب جو نالو مخدوم محمد عمر درج آهي. سمورو مخطوطو ڏهن بابن تي مشتمل آهي. سڀ کان پهريان مقدمو ڏنو ويو آهي، ان کان پوءِ التسمية عندالوضو به عدم سنت تثليت مسح الرأس، الاذکار الوضو، غسل الجمعه، کيف تعمل المرأة في الحيض والمبلسة عليها عادتها اذا ستمر دمها، السود الاعظم والجماعة، مسحة الرقبه، عدم کفاية مسح العمامہ عن مسح الراس. ان لحاظ کان مخطوطي ۾ 60 فقهي مسئلن جا جواب تحرير ڪيل آهن. هيءُ مخطوطو 184 صفحن تي مشتمل آهي(104).

(42) **بياض عبدالوالي متعلوي** (سنڌي)

نماز جي مسئلن متعلق قديم سنڌي زبان ۾ هيءُ ضخيم مخطوطو پروفيسر محمد پنهل ڏهر جي ذاتي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. 11x30 انچ جي سائيز ۾ هيءُ مخطوطو 732 صفحن تي مشمل آهي ۽ هر ورق تي 17 سٽون اٿس. مخدوم عبدالوالي متعلويءَ جو تعلق مٽياريءَ جي علمي خاندان سان آهي. مٽياريءَ ۾ ئي درس ۽ تدريس سان وابستہ رهيو. علمي ۽ نقلي علمن تي وڏي مهارت رکندڙ هو. متعلوي خاندان جي وڏي بلند مرتبي وارن عالمن ۽ فقيهن کي سندس شاگرد هئڻ جو شرف حاصل هو. سن 1312هه/1894ع ۾ وفات ڪيائين(105).

نماز جي مسئلن تي مشتمل هن ضخيم مخطوطي ۾ مخدوم عبدالوالي قرآن، حديث، عربي ۽ فارسي عبارتن کي، پنهنجي قديم سنڌي نظم ۾ وڏي مهارت سان استعمال ڪيو آهي. ماخذن ۾ درمختار، شرح وقايہ، شرح المنيہ، شرح المواهب الدنيہ، سيرت شامي، شرح منية المصلي، جامع الرموز، فتاويٰ قاضيخان، فتح القدير، ڪنز الدقائق، عالمگيري، فتاويٰ ظهيري، خزانة الروايات ۽ بحر المحيط وغيره تان حوالا نقل ڪيا اٿائين. ان کان علاوه بياض ۾ مخدوم عبدالواليءَ پنهنجي فقهي دليلن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبدالواحد سيوستاني ۽ مخدوم عبدالعزيز متعلوي جي فتوائن کي پڻ سند طور ڪتب آندو آهي. هيءُ مخطوطو مخدوم عبدالواليءَ پاڻ ڪتابت ڪيو آهي، ليڪن ڪتابت جو سال نہ ڄاڻايو اٿائين(106).

(43) **مجمع الفتاويٰ** (عربي)

فقهي مسئلن تي مشتمل هيءُ مخطوطو مخدوم حسن الله پاٽائي (م 1329هه/ 1911ع) جو تاليف ڪيل آهي. مخدوم حسن الله پنهنجي وقت جو وڏو عالم، استاد، مناظر، ۽ محقق فقيه هو. پنهنجي سموري زندگي درس و تدريس ۽ فتويٰ نويسيءَ ۾

گذاريائين. گھڻو ڪري پنهنجي تحرير ۾ پنهنجي خانداني فقيهن جي راءِ کي ترجيح ڏيندو هو. مخدوم عبدالواحد سيوستاني سندس ڏاڏو هو. اڪثر ان جي فيصلن ۽ فتوائن کي فوقيت ڏيندو هو. اهوئي سبب آهي، جو سندس فتوائن ۾ مخدوم عبدالواحد جي ”فتاويٰ واحدي“ جا حوالا جاءِ بجاءِ ملن ٿا، هندوستان جي دارالحرب جو قائل هو. انڪري انهن عالمن سان سندس وڏا مناظرا ٿيا، جيڪي دارالسلام جا قائل هئا. مولانا دين محمد وفائي جي راءِ مطابق جيڪڏهن مخدوم حسن الله جي ڪجهه مسئلن تي سنڌ جي عالمن سان تحرير ڪيل اختلافي فتوائن کي گڏ ڪري مرتب ڪيو وڃي ته ڪيترن ئي ضخيم جلدن ۾ ڪتاب مرتب ٿي سگهي ٿو(107).

مجمع الفتاويٰ 12x16س.م جي سائيز ۾ 200 صفحن تي مشتمل آهي ۽ پروفيسر مخدوم محمد روشن صديقيءَ جي ذاتي ڪتبخاني ۾ موجود آهي(108). سمورو مخطوطو ويهن بابن تي ڦهليل آهي. جن ۾ ڪتاب الطهارة، ڪتاب الصلوٰة، صوم، حج، نڪاح، ايمان، حدود، سرقه، جهاد، بيوع، وڪاله، ذبائح، الصيد ۽ وصايا وغيره شامل آهن. مخدوم حسن الله موضوع جي مناسبت سان مشهور عربي ۽ فارسي تفسيرن، حديث ۽ فقه جي ڪتابن مان حوالا نقل ڪري، دليل طور پيش ڪيا آهن.

(44) **مجموعه فتاويٰ آخر ظهر التحقيق في الصلوٰة الجمعه في القريٰ** (عربي/ فارسي)

جمع ۽ ظهر جي نماز جي تحقيق جي باري ۾ هيءُ فتوائن جو مجموعو مخدوم سليم الله صديقيءَ جي ذاتي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. هن مخطوطي ۾ مولانا غلام رسول ۽ مولانا مير محمد نورنگيءَ جون فتوائون شامل آهن ۽ ان کان پوءِ مخدوم حسن الله پاٽائيءَ جي فتويٰ به موجود آهي. مولانا غلام رسول ۽ مولانا ميرمحمد جون فتوائون فارسيءَ ۾ ۽ مخدوم حسن الله پاٽائيءَ جي فتويٰ عربي زبان ۾ آهي. 25x13س.م جي سائيز ۾ هيءُ مخطوطو 120 صفحن تي مشتمل آهي. هر صفحي تي 15 سٽون اٿس ۽ آخر ۾ ڪاتب جو نالو عبداللطيف مهيسر چاٽايل آهي(109) مخدوم حسن الله جي انهيءَ فتويٰ جو سنڌي ترجمو پڻ قلمي شڪل ۾ سنڌالاجيءَ ۾ موجود آهي، جيڪو 30 صفحن تي ڦهليل آهي. هيءُ ترجمو مولانا غلام حسين وليڏاڻيءَ ڪيو آهي. ڊيمي سائيز جي هن نسخي جي هر ورق تي 17 سٽون موجود آهن. سنڌالاجيءَ ۾ موجود هن سنڌي مخطوطي کي ”رساله توضيح المسائل“ جو نالو ڏنو ويو آهي(110).

(45) **بياض پيرمحمد** (عربي)

فقهي مسئلن تي تاليف ڪيل هن مخطوطي جو مصنف مخدوم پير محمد هالائي آهي. مخدوم پير محمد ٻارهين صدي هجريءَ جو هڪ وڏو عالم، مدرس، فقيه ۽ مهمان نواز بزرگ هو. هالا ۾ اچڻ وارن درويشن ۽ بزرگن جي مهمان نوازي ڪرڻ جي ڪري مشهور هو. آخر عمر ۾ حج جو سفر ڪيائين. مڪه مڪرمه ۾ وفات ڪري ويو(111). مخدوم پير محمد جي ابتدائي تعليم ۽ تصنيف جي باري سنڌ جا تذڪره نويس خاموش آهن. مخدوم پيرمحمد پنهنجي هن بياض کي 30 بابن ۾ ورهايو آهي ۽ عنوان جي مناسبت سان پيچيل مسئلن کي درج ڪيو آهي. بياض ۾ شامل ڪجهه باب هن طرح آهن: ڪتاب البيوع، باب الجنازه، باب الاقال، باب الحواله باب االقضا، باب الشهادة، باب الوڪاله، باب الدعويٰ، ڪتاب الاقرار، ڪتاب الصلح ۽ باب المزارعه وغيره مخدوم پير محمد پنهنجي هن بياض ۾ سنڌ جي جن عالمن ۽ فقيهن جي فتوائن کي دليل طور پيش ڪيو آهي، تن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم محمد جعفر بوبڪائي، مخدوم مينڌلو نصرپوري، مفتي نعيم، مفتي عزت الله، فتح علي جتوئي، مخدوم محمد سنائي، مخدوم حامد اگهمي، مخدوم عبدالباقي متعلوي، مخدوم محمد سجاح هالائي، مخدوم ابوبڪر، مخدوم عبدالڪريم، مخدوم محمد عثمان متعلوي، مخدوم دائود، مخدوم مجيب، عبدالغني بوبڪائي، محمد المعالي نوشهرائي ۽ مخدوم عبدالرؤف هڱورجائي شامل آهن. انهيءَ کان علاوه ٻين ماخذن ۾ بحرالرائق، مفتاح، مختار الفتاويٰ، حياة الصائمين، فتاويٰ بزازيه، فتاويٰ قاضيخان، عالمگيري، درمختار، محيط، سراجيه، شمائل، ڪنزالدقائق ۽ ڪتب صحاح سته وغيره شامل

آهن. 10x12س.م جي سائيز ۾ هيءُ مجموعو 474 صفحن تي مشمل آهي هيءُ قلمي مخطوطو محمد پريل بيدار ساڪن نزد روهڙيءَ جي ذاتي ڪتبخاني ۾ موجود آهي(112).

(46) الفتاويٰ المحمديہ في احڪام الاحمديہ (عربي)

فقهي مسئلن تي هن ضخيم مخطوطي جو مؤلف مولانا الحاج محمد بن اسماعيل هالائي آهي. مولانا جا وڏا اصل قديم علمي مرڪز بوبڪ ۾ رهائش پذير هئا، جتان لڏي هالا ۾ سڪونت اختيار ڪيائون. پنهنجي دور جي بلند مرتبي وارن عالمن ۽ فقيهن کان تعليم حاصل ڪيائين. فراغت کان پوءِ هالا ۾ پنهنجو مدرسو قائم ڪري درس ۽ تدريس جو سلسلو جاري رکيائين(113).

مولانا محمد هالائي فتوائن جي هن مجموعي کي ٻن جلدن ۾ تقسيم ڪيو آهي پهريون جلد ڪتاب العلم والتعليم، ڪتاب العقائد، ڪتاب الطهارہ، ڪتاب الصوم ۽ ڪتاب الحج تي مشتمل آهي ۽ ٻيو جلد ڪتاب النڪاح، ڪتاب الايمان، ڪتاب البيوع، قضا، شهادت، وڪالت، الدعويٰ، اقرار، صلح ۽ اجاره وغيره جي موضوعن سان وابستہ فقهي مسئلن متعلق آهي. مولانا هالائي مقدمي ۾ مجموعي جي تاليف جو سبب ڄاڻائيندي لکيو آهي تہ: ”مان عام ماڻهن جي فائدي ۽ وقت بہ وقت پيش ايندڙ مسئلن کي سامهون رکي، انهن جي ڪافي ۽ شافي جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان ڏس ۾ عقلي ۽ نقلي دليلن سان گڏ قديم ۽ همعصر عالمن ۽ فقيهن جي راين کي پڻ نقل ڪيو آهي تہ جيئن عام ۽ خاص ان مان فائدو حاصل ڪري سگهن(114). مولانا محمد هالائي جي انهيءَ مجموعي ۾ منية المصلي، بحرالرائق، المحيط السرخشي، درالمختار، فتح القدير، مواهب اللطيف، الطحاوي وغيره سان گڏ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبداللطيف هالائي، مخدوم حامد اڳهمي، مخدوم عالم متعلوي، مخدوم عبدالواحد سيوستاني ۽ مخدوم محمد متعلوي وغيره جي فتوائن کي پڻ نقل ڪيو آهي. حافظ شبير احمد استاد شعبہ عربي سنڌ يونيورسٽي مولانا محمد هالائي جي علمي ۽ فقهي خدمتن تي تحقيقي مقالو لکي، 1993ع ۾ ڊاڪٽريٽ جي سند حاصل ڪئي آهي. فتاويٰ محمديہ جو هيءُ قلمي مخطوطو ڪيس مولانا محمد هالائي جو پوٽيرن وٽان مليو، جنهن جو عڪس وٽس موجود آهي. 10x12انچ جي سائيز ۾ هيءَ جلد 1432 صفحن تي مشتمل آهن. آخر ۾ ڪاتب جو نالو فقير احمد عفي عنه ڄاڻايل آهي، البت ڪتابت جو سن لکيل نہ آهي(115). فتاويٰ محمديہ جو هڪ ٻيو نسخو سنڌي زبان ۾ الحاج محمد بن اسماعيل هالائي جي پونيرن وٽ پڻ موجود هو، ليڪن ان تائين راقم جي رسائي نہ ٿي سگهي. انهيءَ سنڌي فتويٰ جو هڪ ٻيو نسخو مڪتبہ معروفيہ مٽياري ۾ موجود آهي. 26x18س.م جي سائيز ۾ هيءُ مخطوطو 276 صفحن تي مشتمل آهي. مخطوطي جي آخر ۾ ڪتابت جو سن 1322ھ ۽ ڪاتب جو نالو محمد شاھ بن غلام محمد شاھ بن تاج محمد شاھ درج ٿيل آهي(116).

(47) مجموعہ شش مسائل و تحريرات (سنڌي)

ولادت، عقيقہ، شادي ۽ جنازي جي رسمن جي باري ۾ هڪ رسالو مولانا محمد اسماعيل دهلوي ”مسائل اربعين في بيان سنة المرسلين“ جي نالي سان عربي زبان ۾ تحرير ڪيو هو، جنهن جو رد مولانا سعيد احمد مجددي ”تحقيق الحق المبين“ جي نالي سان فارسيءَ ۾ تاليف ڪيو. مولانا الحاج محمد بن اسماعيل هالائي (م 1333ھ/1904ع) انهن مٿين رسالن جو خلاصو ”مجموعہ شش مسائل“ جي نالي سان سنڌي زبان ۾ تحرير فرمايو. مولانا هالائي پنهنجي هن فقهي خلاصي ۾ اسلامي علمن ۽ فنن جي 42 ڪتابن تان حوالا اخذ ڪيا آهن، جن ۾ ڪجھ جا نالا هي آهن: ”خزانة الروايہ، درالمختار، ذخيره، شرح المناسڪ، دراسات اللبيب، از مخدوم محمد معين ٺٽوي، شرح حصص الحصين، شرح وقايا، فتاويٰ قاضيخان، فتح القدير، مضمرات ۽ هدايہ وغيره. هيءُ مخطوطو 47 صفحن تي ڦهليل آهي ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي مرڪزي علامہ آءِ.آءِ.قاضي لائبريري جي مخطوطن جي ذخيري ۾ موجود آهي(87)

مخطوطي جي آخر ۾ ڪاتب جو نالو مولانا محمد القرنائي ۽ ڪتابت جو سال 1330هه درج ٿيل آهي(117).

(48) **فتاولي قاضي لعل محمد متعلوي** (عربي)

قاضي لعل محمد متعلوي (م 1353هه/1934ع) انگريز دور ۾ مٽياريءَ جو قاضي هو. سنڌ جي دور دراز علائقن سان واسطو رکندڙ ماڻهو، ڪانئس خط و ڪتابت جي ذريعي مسئلا پڇندا هئا. قاضي صاحب فقه حنفيءَ جي روشنيءَ ۾، سوالن جا جواب تحرير ڪري ڏانهن موڪليندو هو(118). مڪتبه معروفيه مٽياريءَ ۾ قاضي لعل محمد جي فتوائن جو ضخيم مخطوطو موجود هو. مولانا محمد معروف مٽياريءَ انهيءَ مخطوطي تان انتخاب ڪري 83 فتوائون هڪ هنڌ نقل ڪيون آهن. هن وقت اصل نسخو ناياب آهي. ضخيم مخطوطي تان گهڻ فتوائن نقل ڪرڻ جو سبب اهو هو، ته اصل نسخو زبون حالت ۾ هو، ان ڪري ان جو ڪافي مواد ضايع ٿي چڪو هو. نئون نسخو مڪتبه معروفيه ۾ موجود آهي ۽ 132 صفحن تي مشتمل آهي (119).

(49) **شروط الصلوٰة** (سنڌي)

هيءُ مخطوطو پڻ قاضي لعل محمد متعلويءَ جو تصنيف ڪيل آهي. هن مخطوطي ۾ قاضي لعل محمد طهارت جي مسئلن کي ننڍي عمر جي ٻارن لاءِ الف اشباع جي طرز تي بيان ڪيو آهي. هيءُ رسالو قلمي شڪل ۾ مڪتبه معروفيه ۾ موجود آهي. 12x16 س.م جي سائيز ۾ هيءُ نسخو 14 صفحن تي مشتمل آهي. هر صفحي تي 13 سٽون آهن (120).

(50) **مجموعه فتويٰ علماءِ سنڌ** (عربي/ فارسي)

فتوائن جو هيءُ مجموعو سنڌ جي وڏي مرتبي وارن علمن ۽ فقيهن جي مختلف مسئلن بابت ڏنل فتوائن متعلق آهي. هن مجموعي جو سهڙيندڙ مولانا محمد صادق مورائي آهي (121). مولانا محمد صادق سنڌ جي علمن جي ٽڙيل پکڙيل فتوائن کي سهيڙي انهن کي ترتيبوار بابن ۾ ورهايو آهي. ان ڏس ۾ هر باب سان تعلق رکندڙ مسئلي جي باري ۾ ڏنل فتويٰ کي ان باب ۾ يڪجاءِ ڪيو آهي. ان لحاظ کان هيءُ مجموعو 12 بابن ۽ اٺن فصلن ۾ ورهايل آهي. ان ڏس ۾ هر موضوع جي عنوان مطابق سنڌ جي مختلف فقيهن جي فتوائن کي سهيڙيندي فتويٰ جي آخر ۾ جنهن ماخذ تان فتويٰ نقل ڪئي اٿئين، ان جو حوالو پڻ ڏنو اٿئين. مثلاً: ”من بياض الله رکيو ڏيپارجائي“ يا ”من بياض هاشمي“ وغيره انهيءَ سان اهو صاف طرح سان معلوم ٿئي ٿو ته جن فقيهن جي بياضن تان مولانا محمد صادق فتوائون نقل ڪيون آهن، سي بياض ضرور سندس نظر مان گذريا هوندا ۽ سنڌ جي ڪتبخانن ۾ موجود هوندا. ليڪن افسوس! انهن مان اڪثر زماني جي دست برد جو شڪار نظر اچن ٿا: ”بياض هاشمي“ ۽ ”بياض واحدي“ کان سواءِ باقي مجموعن جو ڪو به پتو ڪونه ٿو پوي. مولانا محمد صادق هن مجموعي ۾ جن فقيهن جي فتوائن کي سهيڙيو آهي، تن ۾ ڪجهه جا نالا هي آهن: مخدوم عبدالواحد سيوستاني، مخدوم عارف سيوستاني، مخدوم محمد سيوستاني، مخدوم محمد جان دربيلوي محمد صادق گچيرائي، مخدوم پير محمد ڏيپارجائي، مخدوم عبدالباقي متعلوي مخدوم عثمان متعلوي، مخدوم عبدالحليم سيوستاني، مخدوم محمد ٽيپلائي، عبدالهادي نوشهرائي، مخدوم معظم ڏيپارجائي، مخدوم عبدالڪريم متعلوي قاضي محمد حنيف نوشهرائي، مخدوم الله رکيو ڏيپارجائي، مخدوم عبدالحي نوشهرائي، مخدوم جنيد سلڪن ڳوٺ مناهيجو، محمد باقر گچيرائي، مخدوم عبدالملڪ دربيلوي قاضي نعمة الله سنائي، مخدوم ابوالحسن ڏاهري عبدالخالق نوشهرائي، مخدوم محمد يامين ٺڪرائي ۽ مخدوم حسن ٺٽوي وغيره هيءُ مخطوط 609 صفحن تي مشتمل آهي. هن ضخيم مخطوطي کان علاوه مولانا محمد صادق طرفان سهيڙيل ٻه مختصر فقهي مخطوطا پڻ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۾ موجود آهن. جن ۾ هڪ ”مختصر فتاويٰ“ 28 صفحا ۽ ٻيو فتويٰ شرعيه 22 صفحن تي مشتمل آهي (122).

(51) **نفع الخلائق ترجمه ڪنزالدقائق** (سنڌي)

ڪنزالدقائق فقه حنفيءَ جو معتبر ڪتاب آهي. هن ڪتاب جو مؤلف شيخ عبدالله بن محمود حافظ الدين النسفي (م 710هه/1310ع) آهي. اسلامي دنيا جي

مشهور فقيهن ان جون ڪيترين ئي شرحون لکيون آهن. ان سان فقهي دنيا ۾ هن ڪتاب جي اهميت نمايان ٿئي ٿي. سنڌ جي علمي پلاٽائي صديقي خاندان جي بلند مرتبي واري عالم مخدوم محمد روشن صديقي اول (م 1942ع) ڪنزالدقائق جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو آهي. هيءُ مخطوطو ستن بابن ۾ ورهايل آهي ۽ 500 صفحن تي ڦهليل آهي. هيءُ مخطوطو پروفيسر ڊاڪٽر محمد روشن صديقيءَ جي ذاتي ڪتبخاني ۾ موجود آهي (123).

(52) **فتاويٰ مهيريہ** (سنڌي)

هيءُ قلمي فتوائن جو مجموعو مولانا علي محمد مهيري (م 1367هه/1947ع) جي تصنيف آهي. مولانا علي محمد جو تعلق سنڌ جي ضلع بدين سان آهي. علم عقليہ ۽ نقليہ ۾ وڏي مهارت رکندڙ هو. ٿر ۽ ڪوهستان جا ماڻهو ڪانئس شرعي فيصلا ۽ فتوائون حاصل ڪندا هئا (124). مولانا مهيريءَ جون فتوائون منتشر حالت ۾ سندس خاندان وٽ محفوظ آهن. مولانا ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو انهن منتشر فتوائن کي فوٽو ڪاپي ڪرائي، بابن جي ترتيب تي مرتب ڪيو آهي. اهڙي طرح سمورين فتوائن کي چئن جلدن ۾ ترتيب ڏئي، پنهنجي ذاتي ڪتبخانہ قاسميہ لئبرري ڪنڊيارو ۾ محفوظ ڪيو آهي جيڪا هڪ وڏي علمي ۽ ديني خدمت آهي. مولانا ڊاڪٽر سومرو صاحب سمورين منتشر فتوائن جا ٻہ جلد بابن جي ترتيب تي يڪجا ڪيا آهن ۽ ٻہ جلد مختلف ماڻهن طرفان پڇيل سوالن جا جواب ڪٺا ڪري هڪ هنڌ جمع ڪيا آهن. فتاويٰ مهيريہ ۾ اڪثر مواد مادري زبان سنڌيءَ ۾ آهي. ليڪن جن عربي ۽ فارسي فقه ۽ اصول جي ڪتابن جا حوالا مولانا مهيريءَ نقل ڪيا آهن، تن جي عربي ۽ فارسي عبارت کي بہ هوبهو نقل ڪيو اٿائين. مولانا مهيريءَ جي هن فتوائن جي مجموعي ۾ درمختار، فتح العزيز، شرح سفرالسعادة، ڪشف الغمہ، شرح مشڪوٰة، فتح القدير، بحرالمحيط، شرح الوقايہ ۽ بحرالرائق وغيره جا حوالا ملن ٿا. انهيءَ کان علاوه سنڌ جي وڏي مرتبي وارن فقيهن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ مخدوم عبدالڪريم متعلوي جي بياضن جا حوالا پڻ نظر اچن ٿا. فتاويٰ مهيريہ بابن جي ترتيب تي جلد اول 217 ۽ جلد ٻيو 231 صفحن تي مشتمل آهن.

(53) **رسالہ حرمت غنا و سماع** (فارسي)

شراب ۽ موسيقي جي حرام هئڻ جي باري ۾ هيءُ فقهي مخطوطو مولانا علي محمد مهيريءَ جي تصنيف آهي. مولانا مهيريءَ مختلف فقيهن جي فتوائن جي روشنيءَ ۾ غنا ۽ سماع جي حرام هئڻ کي ثابت ڪيو آهي. هيءُ مخطوطو 19 صفحن تي مشتمل آهي ۽ قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

(54) **بياض قلزم المسائل** (جلد اول تاسوم) (عربي/ فارسي/ سنڌي)

مولانا غلام حسين وليدائي ولد محمد يوسف جي ولادت 1305هه/1887ع ۾ ڳوٺ وليد تعلقي لاڙڪاڻي ۾ ٿي. ديني تعليم جي تحصيل کان پوءِ درس ۽ تدريس جو شغل اختيار ڪيائين. ڪيس فتويٰ نويسي، تصنيف ۽ تاليف سان تمام گهڻو لڳاءُ هو. درس نظاميءَ جي عربي ۽ فارسي ڪتابن جا سنڌي زبان ۾ ڪافي ترجما ڪيائين. ان کان علاوه شرح وقايہ ۽ هدايہ جهڙن مشهور فقهي ڪتابن جا پڻ ترجما ڪيائين (125). قديم سنڌي عالمن جي طرز تي فقهي مسئلن متعلق "قلزم المسائل" جي نالي سان ٽن جلدن ۾ ضخيم بياض پنهنجي هٿ سان ڪتابت ڪيائين. انهن بياض کي فقهي ترتيب تي مختلف بابن ۾ ورهائي، ان سان لاڳاپيل مسئلن متعلق جيڪي ڪانئس فقهي مسئلا پڇيا ويندا هئا، تن جا جواب ۽ فتوائون پنهنجي بياض ۾ بہ درج ڪندو ويندو هو. ان دوران سنڌ جي قديم ۽ همعصر عالمن جو فتوائون پڻ پنهنجي فتويٰ سان گڏ، لاڳاپيل مسئلي سان گڏ نقل ڪيون اٿائين. ان لحاظ سان سندس بياض ۾ اتر سنڌ خاص ڪري ضلع لاڙڪاڻي جي عالمن ۽ فقيهن جي

فتوائن جو وڏو ذخيرو قلمبند ڪيل آهي. اسان جي راءِ ۾ جيڪڏهن علمي ۽ تحقيقي لحاظ کان مولانا وليدائي جي بياض ۾ شامل اتر سنڌ جي فقيهن جي فتوائن جي ڇنڊڇاڻ ڪري، انهن کي مرتب ڪيو وڃي، ته هوند ويجهڙائي واري انگريزي دور جي اتر سنڌ جي فقيهن جي هڪ مُستند تاريخ تيار ڪري سگهجي ٿي. قلزم المسائل جلد اول 424 صفحا، جلد دوم 648 صفحا، جلد سوم صرف ڪتاب البيوع تي مشتمل آهي ۽ 306 صفحن تي مشتمل آهي. اهي ٽئي قلمي مخطوطا انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو جي ريسرچ لائبريريءَ جي زينت بڻيل آهن (126).

(55) **شرح ڪنزالدقائق** (جدل ٻيو) (سنڌي)

ڪنزالدقائق فقه حنفيءَ جو مشهور ڪتاب آهي. مولانا غلام حسين وليدي ان جو پڻ سنڌي زبان ۾ تحت اللفظ ترجمو ڪيو آهي. ترجمي دوران ڪن جاين تي اصل ڪتاب جون عربي عبارتون پڻ ڏنيون اٿائين. 13x8 جي سائيز ۾ هيءُ مخطوطو 262 صفحن تي ڦهليل آهي ۽ سنڌالاجي ۾ موجود آهي (127). ترجمي جي آخر ۾ مترجم طرفان هيءَ عبارت درج ٿيل آهي. ”الحمد لله وحدهُ والصلوٰة عليٰ نبيه وآله و صحبه، جو ٻيو جلد ڪنز جو، جُزي ٿيو هٿان عاجز فقير غلام حسين وليدي جي تيار ٿيو (128). “

(56) **شرح مالابدمِنهُ** (سنڌي)

مالا بُد مِنه فارسي زبان ۾ مشهور فقهي درسي ڪتاب آهي. ان جو مؤلف برصغير جو مشهور عالم، مفسر ۽ فقيه قاضي ثناءالله پاني پتي آهي. سنڌ جي ڪافي عالمن ان جا سنڌي ترجما ڪيا آهن، جن مان ڪجهه شايع به ٿي چڪا آهن. مالا بُد منه جي هيءَ سنڌي شرح مولانا عطا محمد ڪلهوڙي لکي آهي. مولانا عطا محمد لاڙڪاڻي تعلقي جي وليد ڳوٺ جو رهاڪو هو ۽ مولانا غلام حسين وليدي جي پونئيرن مان هو. مولانا صاحب ترجمي جي شروع ۾ پنهنجو تعارف عطا محمد ڪلهوڙو خلف غلام حسين وليديءَ جي نالي سان ڪرايو آهي. هيءُ قلمي مخطوطو 24 صفحن تي مشتمل آهي ۽ سنڌالاجي ڄام شورو ۾ موجود آهي (129).

پُڄاڻي:

اها هڪ واضع حقيقت آهي، ته ڏکڻ ايشيا ۾ سنڌ کي صدين کان وٺي علم و ادب، تهذيب و ثقافت، تاريخ وسياست ۾ اولين حيثيت حاصل رهي آهي. ڏکڻ ايشيا ۾ اسلامي علمن ۽ فنن متعلق جڏهن به ڪو مؤرخ، عالم ۽ اديب قلم کڻندو ته کيس هن خطي جي تاريخ جي ابتدا سنڌ کان ئي شروع ڪرڻي پوندي. ڇاڪاڻ ته سنڌ کي ڏکڻ ايشيا ۾ ”باب الاسلام“ جو شرف حاصل آهي ۽ ڏکڻ ايشيا ۾ اسلامي علمن ۽ فنن جو تذڪرو سنڌ جي ذڪر کان سواءِ اڌورو نظر ايندو.

سنڌ جي سرزمين اسلام جي آمد کان وٺي عالمن، اديبن، شاعرن، صالحن ۽ صوفين جي آماجگاهه رهي آهي، جن پنهنجي علميت ۽ روحانيت سان سموري ايشيا کي روشن ڪيو. اسلامي سمورن علمن ۽ فنن سان گڏوگڏ علم فقه جي سلسلي ۾ هتان جي عالمن ۽ فقيهن تمام وڏو علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪيو آهي. ان ڏس ۾ ڪافي مواد ڇپجي چڪو آهي ۽ ڪافي اڃان تائين مخطوطن جي شڪل ۾ سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر ٽڙيل پکڙيل حالت ۾ موجود آهي. ان سلسلي ۾ هيءُ پيش ڪيل مطالعو ڀهرين ڪوشش آهي. اميد ته سنڌ جا سڄاڻ عالم ۽ اديب قلم کڻي انهيءَ کوٽ کي پورو ڪرڻ ۾ معاون بڻجندا.

حوالا، حاشيا ۽ واڌارا

(1) ٽالپور محمد جمن ڊاڪٽر ”سنڌ جا اسلامي درسگاهه“، سنڌي ساهت گهر حيدرآباد سنڌ 2008ع ص 63.

(2) ڊاڪٽر محمد اسحاق: ”علم حديث ۾ پاڪ و هند ڪا حصا“، مترجم شاهد حسين رزاقي، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، 1977، ص 241

(3) سيد عبدالقادر: ”حديقة الاولياء“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1957ع ص 35-25

(4) مير محمد معصوم بکري: ”تاريخ معصومي“، مترجم: اختر رضوي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1959ع ص 240-302

(5) سيد مطيع الله برهانپوري: "برهانپورڪي سنڌي اولياء"، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ 1988ع ڏسو مقدمو از سيد حسام الدين شاهه راشدي، ص، ب—ج.

(6) سيد طاهر محمد نٿوي: "تاريخ طاهري" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1964ع ص. 34-116.

(7) مير علي شير قانع: "مقالات الشعراء" (فارسي)، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1957ع ص 360-884.

(8) علامه غلام مصطفيٰ قاسمي: "مدينه منوره کي ڪتبخاني اور علماء سنڌ"، الولي، شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد سنڌ مئي 1964ع ص 33.

(9) وفائي دين محمد: "تذڪره مشاهير سنڌ" جلد دوم، سوم (اردو) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ 2005ع ص. 479.

(10) مخدوم عبدالواحد جي هيءَ شرح زماني جي دست برد جو شڪار ڏسجي ٿي. علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ سنڌ جي بلند مرتبي واري عالم ۽ فقيه علامه جعفر بوبڪائي جي جڳ مشهور فقهي تصنيف "المتانة في مرمة الخزانة" کي ايڊٽ ڪيو ۽ ان جي شروع ۾ هڪ عالمانه مقدمو پڻ لکيو آهي، ان دوران علامه قاسمي صاحب، مخدوم بوبڪائي جي فقهي انداز جو جائزو پيش ڪندي فقهي نُڪتن کي سمجهايو آهي انهيءَ مناسبت سان حاشي تي "رش الانوار" جا ڪجهه ٽڪرا نقل ڪيا اٿئين. علامه قاسميءَ کي "رش الانوار" مڪمل حالت ۾ ته دستياب نه ٿي سگهيو البت ان جا چند ورق ڪيس مخدوم عبدالواحد جي خانداني علمي ذخيري مان هٿ آيا، جن کي "المتانه" جي ايڊيٽنگ دوران حاشيي تي پيش ايندڙ مسئلن جي مناسبت سان درج ڪري علمي لحاظ کان محفوظ ڪيو آهي. "ڏسو مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ ان جو علمي ۽ ادبي خدمتون" پي ايڇ ڊي ٿيسز قلمي، ص 484.

(11) علامه عبدالحئي الحسيني: "نزهة الخواطر" جلد 4، مقبول اڪيڊمي لاهور، ص. 62.

(12) ڀٽي محمد اسحاق مولانا: "برصغير هند و پاڪ ۾ علم فقه"، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، 1973، ص 225.

(13) ايضاً، ص 225

(14) سيد حسام الدين شاهه راشدي: "ڳالهيون منهنجي سنڌ جون" مرتب: غلام محمد لاکو، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو سنڌ 1992، ص. 42.

(15) ميمڻ محمد صديق: "سنڌ جي ادبي تاريخ" جلد پهريون، آر-ايڇ احمد اينڊ سنز ڄام شورو سنڌ 1976ع ص. 11.

(16) علامه غلام مصطفيٰ قاسمي عصر حاضر جي علم معقول ۽ علم منقول جو يگانه روزگار عالم هو. ولي الله اڪيڊميءَ جو ڪيترن سالن تائين ڊائريڪٽر رهيو. سنڌ جي مدرسن مان فراغت حاصل ڪرڻ کان پوءِ اڪثر عالمن کي سندس درس ۾ شامل ٿيڻ جو شرف حاصل رهيو. ان ڪري سنڌ ۾ علامه قاسميءَ کي "استاد العلماء" جي حيثيت حاصل رهي. علامه صاحب جي علمي ۽ تحقيقي خدمتن کان نه صرف سنڌ ۽ سمورو پاڪستان بلڪ عرب ۽ عجم جا علمي حلقه بخوبي واقف هئا.

(17) "برهانپورڪي سنڌي اولياء"، ڏسو مقدمو ص. ب

(18) "ايضاً"، ص. ج.

(19) "تذڪره گلزار ابرار"، جلد 6 ص. 15.

(20) الڪبير اڪيڊمي ۾ موجود هن مخطوطي جو هڪ عڪسي نسخو قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ضلع نوشهروفيروز ۾ موجود آهي.

(21) عبدالقيوم بن عبدالغفور ڊاڪٽر: "فهرس مخطوطات علماء سنڌ في مڪتبات الحرمين" (عربي)، ص. 57

(22) بلوچ عبدالله مولانا: "مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ ان جون خدمتون" پي- ايڇ- ڊي لاءِ لکيل مقالو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو، سنڌ 2000ع ص. 484.

(23) ايضاً

(24) ايضاً

(25) ايضاً، ص. 496.

(26) ايضاً، ص. 506.

(27) ايضاً، ص. 511.

(28) ايضاً، ص. 513.

(29) يوسف ميرڪ بن سيد ابوالقاسم: "تاريخ مظهر شاهجهاني"، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنه 1992ع، ڏسو مقدمو از سيد حسام الدين شاهه راشدي، ص. 64- 68.

(30) بوبڪائي جعفر: "حاصل النهج" سنڌ يونيورسٽي پريس ڄام شورو، 1969ع، ڏسو مقدمو از ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص.5

(31) صديقي حبيب الله ڊاڪٽر: "تاريخ باب الاسلام سنڌ" حبيب اڪيڊمي ڄام شورو سنه 1996ع، ص. 140-148.

(32) صديقي محمد روشن: "مخدوم فضل الله صديقي ۽ ان جون فقهي خدمتون" پي- ايڇ- ڊي لاءِ لکيل تحقيقي مقالو، (قلمي)، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو، سنه 2000ع، ص. 473.

(33) تذڪر مشاهير سنڌ جلد اول، ص. 90.

(34) فهرس مخطوطات علماءِ سنڌ في مڪتبات الحرمين الشريفين (عربي)، ص. 6.

(35) سنڌ جا اسلامي درسگاهه، ص. 163.

(36) صديقي سليم الله: "خزينة المخطوطات" سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو سنه 2004ع، ص. 251.

(37) فهرس مخطوطات علماءِ سنڌ في مڪتبات الحرمين الشريفين، ص. 151.

(38) خزينة المخطوطات، ص. 151.

(39) بازيد پوري رفيق احمد: "شيخ محمد حيات سنڌيءَ جي سوانح حيات ۽ تصنيفات جو تحقيقي جائزو" پي- ايڇ- ڊي لاءِ لکيل تحقيقي مقالو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو، 2001ع، ص. 280

(40) نسفي لطف الله: "خلاصه ڪيداني" نورمحمد تجارت ڪتب ڪراچي، ص. 68-79.

(41) قادري عبدالرسول ڊاڪٽر: "مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سوانح حيات و خدمات" سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سنه 2006ع ص. 670.

(42) قاضي ثناءالله پاني پتي: "مالا بُد منه" محمد سعيد اينڊ سنز ڪراچي، ص. 44.

(43) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سوانح حيات و خدمات، ص. 670.

(44) قاضي قاسمائي: "البشارة في اثبات علم الاشارة في التشهد" (قلمي)، ص. 9

(45) شيخ محمد حيات سنڌيءَ جي سوانح حيات ۽ تصنيفات جو تحقيقي جائزو، ص. 394.

(46) قريشي حامد علي ڊاڪٽر: "نوابشاهه ضلعو تاريخي شهر ۽ شخصيتون"، نوابشاهه هسٽاريڪل سوسائٽي نواب شاهه، 1987ع ص.23

(47) خزينة المخطوطات، ص. 375.

(48) تذڪره مشاهير سنڌ جلد دوم ۽ سوم، ص. 123.

(49) فهرست مخطوطات علماءِ سنڌ في مڪتبات الحرمين الشريفين، ص. 5.

(50) تذڪره مشاهير سنڌ جلد دوم و سوم ص. 210.

(51) ايضاً، ص. 211.

(52) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ"، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو، سنه 1990ع ص. 377-378.

(53) مخدوم محمد قائم ٺٽوي: "فوزالڪرام بماثبت في وضع اليدين تحت السرة اوفوقها" (قلمي) ص. 69.

(54) تذڪره مشاهير سنڌ جلد دوم و سوم، ص. 23.

(55) ايضاً، ص. ايضاً.

(56) خزينة المخطوطات، ص. 392.

(57) تذڪره مشاهير سنڌ جلد دوم و سوم، ص. 69-70.

(58) خزينة المخطوطات، ص. 498.

(59) تذڪره مشاهير سنڌ جلد دوم و سوم، ص. 59.

(60) ايضاً، ص. ايضاً.

(61) لاکو غلام محمد ڊاڪٽر: "ڪلهوڙا دور حڪومت"، انجمن اتحاد عباسيه پاڪستان ڪراچي سنه 2004ع ص 283-284

(62) فهرس مخطوطات علماء سند في مكتبات الحرمين الشريفين، ص 64

(63) دراسات اللبيب مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي مشهور تصنيف آهي، هيءُ ڪتاب حديث تي عمل ڪرڻ متعلق آهي، ان سان گڏوگڏ مخدوم معين ان ۾ فقه حنفيءَ جي تائيد پڻ ڪئي آهي. هندستان جي جماعت اهلحديث سن 1866ع ۾ "دراسات للبيب" کي پهريون دفعو شايع ڪرايو هو. ان کان پوءِ مولانا عبدالرشيد نعماني ان کي ايڊٽ ڪيو ۽ 1957ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ان کي شايع ڪيو. مخدوم محمد معين پنهنجي انهيءَ بياض ۾ پيش ايندڙ مسئلن جي وضاحت ڪندي هن ڪتاب جا حوالا جابجا پيش ڪيا آهن.

(64) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سوانح حيات و خدمات ص 244

(65) مخدوم محمد هاشم مقدمي ۾ "مظهرالانوار" جي جن ماخذن جو ذکر ڪيو آهي، سي 24 صفحن تي ڦهليل آهن. هن مخطوطي جي وڏي خوبي اها آهي ته ان ماخذن جي نالن سان، ان جي مصنفن ۽ مؤلفن جو ذکر به تفصيل سان ڪيو ويو آهي.

(66) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح و خدمات ص 245

(67) مخدوم محمد هاشم: "مظهرالانوار"، قلمي، ص 210

(68) ميمڻ محمد صديق: "سنڌي ادب جي تاريخ" جلد ٻيو، ص 11

(69) ابن نديم: "الفهرست"، مترجم محمد اسحاق ڀٽي، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، 1964ع ص 487-504

(70) مهر غلام رسول مولانا: "تاريخ ڪلهوڙا" جلد دوم، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنه 1964ع ص 10-11

(71) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي- سوانح حيات و خدمات ص 247

(72) ايضاً، ص 255

(73) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "السيف الجليُ عليٰ ساب النبي ﷺ، قلمي، ص 490

(74) مخدوم محمدهاشم ٺٽوي: "حياة الصائمين" قلمي، ص 490

(75) تذکره مشاهير سنڌ جلد اول، ص 155

(76) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "رد رساله قرة العين في البُڪاء علي الحسين"، قلمي، ص 16

(77) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سوانح حيات و خدمات ص 379

(78) امام محمد بن حسن شيباني: "مؤطا امام محمد"، مترجم خواجه عبدالوحيد سعيد اينڊ سنز ڪراچي، ص 608

(79) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "نورالعين في اثبات اشارة في التشهدين"، قلمي، ص 18

(80) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات و خدمات ص 272

(81) اهڙوئي طريقو هندستان جي مشهور بادشاهه سلطان غياث الدين بلبن ڏانهن منسوب ڪيل "الفتاويٰ الغائيه" ۾ به اختيار ڪيو ويو آهي. وڌيڪ ڏسو برصغير هندو پاڪ ۾ علم فقه ص 14

(82) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "رفع الغطا عن مسئلة جعل العمامه تحت الرداء"، قلمي، ص 9

(83) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "الطريقة المحمديه في حقيقة العظمة الافضيلة"، قلمي، ص 229

(84) خزينة المخطوطات ص 115

(85) ايضاً، ص 468

(86) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي- سوانح حيات و خدمات ص 388

(87) ايضاً، ص 388

(88) ايضاً، ص 395

(89) ايضاً، ص 395

(90) مخدوم ابوالحسن ڏاهري جو ڪتاب "سراج المصلي"، محترم غلام محمد ڏاهريءَ ايڊٽ

ڪري، سنڌ جي مادر علمي ڄامشوري مان ڊاڪٽريٽ جي سند حاصل ڪئي آهي، ۽ پنهنجي ذاتي ڪوششن سان ان کي شايع به ڪرايو آهي، جيڪو علمي لحاظ قابلِ تعريف آهي.

(91) مخدوم ابوالحسن ڏاهري: "رفع الغريه المريه"، قلمي، ص 80
(92) قاضي مقصود احمد "تاريخ مٽياري"، علمي ادبي اشاعتي گهر مٽياري، 2006ع، ص 98-99
(93) ايضاً
(94) خزينة المخطوطات، ص 493
(95) ايضاً، ص 493
(96) ايضاً، ص 492
(97) تذڪره مشاهير سنڌ، جلد اول، ص 460
(98) مخدوم محمد عارف شڪارپوري: "مجمع المسائل"، قلمي، ص 460
(99) تاريخ مٽياري، ص 137
(100) ايضاً
(101) صديقي محمد روشن ڊاڪٽر: "مخدوم فضل الله پلاٽيءَ جون فقهي خدمات" پي ايڇ ڊي ٿيسز انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو ص 833
(102) مخدوم فضل الله: "بياض ميان فضل الله پلاٽي"، ص 533
(103) خزينة المخطوطات، ص 675
(104) مخدوم محمد فضل الله پلاٽيءَ جون فقهي خدمات، ص 533
(105) ايضاً
(106) تذڪره مشاهير سنڌ، جلد دوم- سوم، ص 93
(107) مخدوم عبدالوالي متعلوي: "بياض عبدالوالي"، (قلمي) ص 732
(108) تاريخ باب الاسلام سنڌ، ص 57-76
(109) مخدوم حسن الله پلاٽي: "مجموعه فتاويٰ آخر الظهر" قلمي، ص 120
(110) خزينة المخطوطات، ص 16
(111) تذڪره مشاهير سنڌ، جلد دوم- سوم، ص 400
(112) بياض پير محمد جو هڪ عڪسي نسخو قاسميه لائبريري ۾ به موجود آهي، راقم هن بياض جي متعلق هيءُ مختصر مطالعو، ان عڪسي نسخي تان اخذ ڪيو آهي.
(113) تذڪره مشاهير سنڌ، جلد اول، ص 244
(114) الحاج محمد بن اسماعيل هالائي، "فتاويٰ محمديه في احڪام الاحمديه"، عربي، قلمي، ص 2
(115) ايضاً، ص 1432
(116) خزينة المخطوطات، ص 494
(117) ايضاً، ص 100
(118) تاريخ مٽياري، ص 137
(119) ايضاً، ص 161
(120) ايضاً، ص 161
(121) مخدوم محمد صادق مورائي (م 1388ھ/ 1968ع) موري جي قاضي خاندان جو چشم و چراغ هو. پاڻ جيد عالم، فقيه، شاعر ۽ عارف باالله ٿي گذريو آهي، فتويٰ نويسيءَ ۾ يگانۂ روزگار عالم هو. اعليٰ درجي ڪاتب پڻ هو. ڏسو پروفيسر شمشاد علي "موري جي قاضي خاندان جون علمي ۽ ادبي خدمتون"، ضلع نوشهرو فيروز تاريخ جي آئيني ۾" ص 283
(122) خزينة المخطوطات، ص 11-22
(123) مخدوم محمد فضل الله پلاٽيءَ جون فقهي خدمات، ص 313
(124) سنڌ جا اسلامي درسگاهه، ص 51-59
(125) حافظ عبدالرزاق: "لاڙڪاڻي ضلعي جي ديني عالمن جون دين جي اشاعت ۾ حصو"، قلمي، پي ايڇ ڊي ٿيسز 1992ع ص 424-428
(126) خزينة المخطوطات، ص 83
(127) ايضاً، ص 86
(128) غلام حسين وليدي: "شرح ڪنزالدقائق"، قلمي، ص 262
(129) خزينة المخطوطات، ص 92

سنڌي ٻوليءَ جي لاڙي ۽ اترادي لهجن جو تقابلي جائزو

ڊاڪٽر غفور ميمڻ

تحقيق

سنڌ جي لساني جاگرافي جا ٻه اهم حصا آهن:
1. لاڙ، 2 اتر. باقي ٿر، وچولو ۽ ڪوهستان انهن ئي ٻنهي حصن سان لاڳاپيل آهن. هونءَ ته عام طور چيو ويندو آهي ”ٻارنهين ڪوهين ٻولي ڦري.“ مطلب ته وچوٽيون فرق کي جنم ڏين ٿيون. هونءَ به ڪائنات جي هر شيءِ هڪ اڪائي آهي، اهي اڪائيون گڏجي وحدت کي جنم ڏين ٿيون. ائين ئي سنڌي ٻولي مختلف لهجن ۽ محاورن (Sub Dialects) سان گڏجي ٺهي ٿي.

لاڙ جون لساني حدون:

لاڙ جو خطو ٽنڊي محمد خان کان شروع ٿي ٺٽي تائين، بدين کان ڪاري ڇاڻ تائين دنگ ڪري ٿو. هن خطي ۾ سجاول، ميرپوربٺورو، دڙو، ٻنون، جهرڪ، ڪينجهر، ٺٽو، گهارو، ساڪرو، ڪاروڇاڻ، ملاڪاتيار، گولاڙچي، ماتلي، ٽنبو باگو، ڏنلو، جاتي ۽ چوهڙ جمالي شامل آهن. حافظ حبيب سنڌي مطابق:

”لاڙ جو مرڪز ٺٽو ضلعو آهي، جيڪو وري ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. درياءَ جو ساڄو ڪپ ۽ ڪاڇو

ء	ا	ٻ	ب	ڀ	ت	ٿ	ٽ	ٺ	ث	پ	ج	جھ	ڄ
همزه	الف	ٻي	بي	ڀي	تي	ٿي	ٽي	ٺي	ثي	پي	جيم	جهيم	ڄي
hamza	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	-	b	b	bh	t	th	ṭ	ṭh	s	p	j	jh	j
	[ʔ]	[ɓ]	[b]	[bʱ]	[t]	[tʰ]	[ʈ]	[ʈʰ]	[s]	[p]	[dʒ]	[dʒʱ]	[ʄ]
ڃ	چ	ڇ	ح	خ	د	ڌ	ڊ	ڏ	ڍ	ذ	ر	ڙ	ڙھ
ڃي	چي	ڇي	حي	خي	دال	ڌال	ڊال	ڏال	ڍال	ذال	ري	ڙي	ڙهي
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ñ	c	ch	h	kh	d	dh	ḍ	ḍ	ḍh	z	r	ṛ	ṛhē
[ɲ]	[c]	[cʰ]	[h]	[x]	[d̪]	[d̪ʱ]	[ɖ]	[ɗ]	[ɖʱ]	[z]	[r]	[ɽ]	[ɽʱ]
ز	س	ش	ص	ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ڦ	ق	ڪ	ک
زي	سين	شين	صاد	ضاد	طوي	ظوي	عين	غين	في	ڦي	قاف	ڪاف	کي
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ghayn	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
z	s	sh	s	z	t	z	'	gh	f	ph	q	k	kh
[z]	[s]	[ʃ]	[s]	[z]	[t]	[z]	[ʔ]	[ɣ]	[f]	[pʰ]	[q]	[k]	[kʰ]
گ	گھ	ڳ	ڱ	ل	م	ن	ڻ	و	ه	ھ	ي		
گاف	گهاف	ڳي	ڱي	لام	ميم	نون	ڻون	واو	هي	دو چشمي هي	يي		
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	hē	do-cashmi-hē	yē		
g	gh	g	n	l	m	n	n	v	h		y		
[g]	[gʱ]	[ɠ]	[ŋ]	[l]	[m]	[n]	[ɳ]	[ʋ/u/o]	[h]		[j/i/e]		

ڪپ. ساڄي ڪپ وارن علائقن ۾ سجاول سب ڊويزن کي ماڄر جو علائقو به سڏيو ويندو آهي جيڪو ڪينجهر کان ٻنون، دڙي کان جاتي تائين ماڄر آهي. لفظ ماڄر ماڳر مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي- چار رڪنڊڙ مهاڻو، اصل ۾ هي مهاڻن جو علائقو آهي(1).“

بلڪ ائين چئجي ته هن علائقي جا اصل باشندا مهاڻا آهن . اڄ ڏينهن تائين ماڄر جا مهاڻا ۽ سنڌ ڳالهيون مشهور آهن. اڄ به لاڙ ۾ مهاڻن جون ڪيٽريون ئي ذاتيون موجود آهن. انهن وٽ سنڌ جي ثقافت اصلي صورت ۾ موجود آهي. ٽنڊي محمد خان کان پوءِ وچولي جون حدون شروع ٿين ٿيون، حيدرآباد، مٽياري، هالا، ميرپورخاص ۽ سانگهڙ تائين وچولي جون حدون آهن.

اُتر جون لساني حدون:

دادو کان جيڪب آباد، ٿل تائين ۽ هيڏانهن وري موري کان سکر تائين اتر جون حدون آهن، لسانيات جا ماهر سؤ سيڪڙو حدبنديءَ تي اتفاق نٿا ڪن. حدبنديءَ متعلق هر ڪنهن جو پنهنجو خيال آهي.

ڀيرومل مطابق: خيرپور رياست ۾ روهڙي، اٻاوڙو، لاڙڪاڻو، جيڪب آباد اتر ۾ اچن ٿا(2).“

ڀيرومل دادو کي به اتر ۾ شامل قرار ڏئي ٿو پر ساڳي وقت دادو کان ڪوٽڙيءَ جي ايراضيءَ کي وچولو به چوي ٿو. انگريزن موجوده سنڌي ٻوليءَ جي تحرير ۾ لهجو وچولي مان کنيو هو، جنهن جو منطق اهو هو ته سيني لهجن جون سرحدون وچولي حدن سان ملن ٿيون، ان ڪري سيني لاءِ وچولو لهجو ئي قابل قبول ٿي سگهي ٿو، نه ته ٻي صورت ۾ لهجن جون وچوٽيون علمي ڪم ۾ به رڪاوٽ بنجن ها.

پروفيسر شيخ محمد فاضل چوي ٿو:

”وچولو علائقو اصل ۾ انگريزن جي سياسي قوت هو، جي انگريزن جو مرڪز خيرپور ۽ سکر هجي ها ته پوءِ حيدرآباد جي عالمن کان درسي ڪتاب نه لکرائجن ها بلڪ اترادي محاورو ئي معياري درجو ماڻي ها(3).“

درحقيقت ڪوبه هڪ لهجو معياري ٿي نٿو سگهي. هتي معيار مان مراد اهو لهجو آهي جيڪو سڀني لهجن لاءِ قابلِ قبول هجي . اهو بحث ئي اجايو آهي ته فلاڻو لهجو صحيح آهي ۽ فلاڻو غلط. فلاڻو پڪو لهجو آهي ۽ فلاڻو ڪچو. اهي جاهلاڻيون ۽ ناسمجهي جون ڳالهيون آهن. باقي هر ماڻهوءَ ۾ قدرتي طور اهو جذبو موجود هوندو آهي ته هو پنهنجي علائقي جي ۽ لهجي جي تعريف ڪري پر اڪيڊمڪ رويو اهو ناهي. خاص طورسان ريسرچ ۾ جذبن ۽ خواهشن کي پاسيرو رکيو ويندو آهي. پهرين ته مان اهو چوندس ته ڪنهن به لهجي کي بولي چوڻ غلط آهي، جيئن اسان جا عالم اترادي بولي، ماچر، ڪڪرالي، ۽ ڪاري جي بولي، شڪارپور جي بولي وغيره نالي ڪتاب لکيا آهن ۽ سنڌي بوليءَ جي بااختيار اداري به انهن کي جيئن جو تيئن ڇاپيو به آهي. اصل ۾ اتي بولي نه پر لهجو لکڻ گهرجي ها. سڀني لهجن جي مرڪزي بولي سنڌي آهي.

سنڌيءَ جا ڪيترا ئي لهجا آهن. اسان جي عالمن جي انهن تي هڪ راءِ ناهي، پر عام طور پنج لهجا مڃيا وڃن ٿا.

1. اترادي
2. لاڙي
3. ٿري
4. ڪوهستاني
5. وچولو

انهن لهجن اندر وري ٿوري ٿوري فرق سان ننڍا ننڍا لهجا (Sub dialects) آهن. مثال طور شڪارپوري ماڇيلي، اباوڙو، خيرپوري ۽ لاڙڪاڻي جي لهجي ۾ ٿورو ٿورو فرق هوندو آهي، اهڙي طرح لاڙ ۾ شاهه ڪريم کان دڙي بني کان سجاول تائين هڪ لهجي جي طرز آهي پر ٺٽي ۾ وري الڳ لهجي جي طرز موجود آهي. ڪينجهر جي مهاڻن جي ڳالهائڻ جي انداز ۾ وري فرق واضح آهي، ان کان سواءِ ڪوڪڙي، پيل، ڪونچڙا، ميگهواڙ ۽ مهاڻن جون ڪجهه ذاتيون وري الڳ الڳ لهجي ۽ طرز مطابق ڳالهائين ٿا .

ٿري لهجي جون حدون عمر ڪوٽ کان وٺي ڇيلار ۽ جيسلمير تائين آهن بلڪ ٿر ٻن حصن ۾ ورهايل آهي، اڌ حصو هندستان ۾، ۽ اڌ حصو سنڌ ۾ آهي، ٿر کي ڍٽ به چون ٿا، جنهن جو مطلب ريگستاني علائقو آهي، انهيءَ ڪري ٿري لهجي کي ڍاٽڪي لهجو به سڏيو ويندو آهي . ڪجهه ماڻهن جو خيال آهي ته ٿري ۽ ڍاٽڪي الڳ الڳ آهن.

مان سمجهان ٿو ته اصل ۾ ڍاٽڪي ئي ٿري آهي، باقي اتي جيڪو لهجو ڳالهائجي ٿو اهو لاڙي آهي. ٿر جو اصل لهجو ڍاٽڪي آهي. اڃا به هريجن ملرواڙي ڳالهائيندا آهن. جنهن ۾ گجراتي به گاڏڙ آهي. جي.اي.گريئرسن جي خيال مطابق:

”مارواڙي ۽ سنڌي جو مڪسچر آهي پر ڍاٽڪي الڳ بولي ناهي، هي گجراتي ۽ مارواڙيءَ جي ثقافتي پٽي آهي، سنڌ جي بوليءَ ۽ ثقافت جو به مٿس اثر آهي(4).“

اسان ٿر ۽ ڍٽ کي ٻن الڳ الڳ معنائن ۾ ڪونه ٿا وٺون، ٿري کي هندستان ۾ ڍٽ چوندا آهن. ٿريءَ کي ڍاٽي ۽ ٿري لهجي کي ڍاٽڪي چوندا آهن.

ٻي طرف ڪوهستان جون حدون وري جهمپير، ٺٽي ۽ چار شوري کي ڇهن ٿيون، ٿاڻو بولا خان، ٿاڻو احمد خان، مال ماڙي، گڏاپ، حب، دريجي، سري، مول، ويندي خضدار تائين، سڀ علائقا ڪوهستان ۾ اچن ٿا. ڪوهستاني لهجي ۾ وري ٻيا ننڍا لهجا موجود آهن، جيئن چورڪو، جدگالي، پالارڪو وغيره

لاڙي ۽ اترادي لهجن ۾ صوتياتي فرق:

صوتيو، بوليءَ جي آواز جو علم آهي، جيڪو لفظن ۾ معنوي فرق پيدا ڪري ٿو، لاڙ جي لهجي ۾ گهڻن اسمن ۾ ”الف“ جو اچار اچي ٿو، پر اتر ۾ الف جو اچار ڪاٽي وڃي ٿو، اتر ۾ الف جو صوتيو

موجود آهي ۽ اهو استعمال نه ٿئي ٿو، پر ڪجهه لفظن ۾ اتر وارا الف ڪائي وڃن ٿا، مثال:

لاڙي	اترادي
لوهار	لوهر
ڪنيار	ڪنير
اگار	اگر
آچار	آچر
پنهوار	پنهور

اهو ئي الف جو اچار وري ڪجهه ضميرن ۾ اتر ۾ موجود آهي پر لاڙي ۾ ڪونهي، مثال:

لاڙي	اترادي
منهنجو	مانجو
ڪٿان	ڪاٿئون
ڪٿون	ڪيائون
ڇٿون	ڇيائون
جتي	جاتي

ان ڪان سواءِ ڪيترائي اسم جيڪي "الف" سان شروع ٿين ٿا، انهن تي لاڙ ۾ پيش ڏنو ويندو آهي پر اتر ۾ زبر يا زير ڏني ويندي آهي، مثال:

لاڙي	اترادي
اُبراهيم	اِبراهيم
پُپهر	پَپهر
عُمران	عِمران

هتي پنجابي ٻوليءَ جو اثر نمايان آهي، جو ته پنجابيءَ ۾ لفظن جي وچ ۾ ۽ ڪٿي شروع ۾ الف جو اچار گهٽ ڪڍن، مثال طور: پنجابي، جاويد نه بلڪ جويد چوندو ۽ اهڙي طرح اسڪول بجاءِ سڪول چوندو.

ان ڪان پوءِ اترادي لهجي ۾ "ر" جو اضافي صوتيو موجود آهي جيڪو ٺ ٽ ٻ ۽ ڍ سان ملائي اچاريو ويندو آهي پر لکيو نه ويندو آهي، مثال: ٽِڙ ڪنبر، ٽنبر، ٽريو و غيره

لاڙي ۽ اترادي لهجن ۾ صرفياتي فرق:

ٻوليءَ ۾ لفظن جي جوڙجڪ جي علم کي صرفيو چئبو آهي . لاڙي ۽ اترادي لهجن ۾ هڪ ئي شيءِ کي ٻن مختلف نالن سان سڏيو ويندو آهي، مثال:

لاڙي	اترادي
ماڪوڙي	ڪيولي
مريون	ڪارا مرچ
چونٺرا	رانهان
پڻاڙ	اگٽ
هڏا	ليڪون
پونبو	ٻجو
موچڙا	ڪلا
نيهان	اونهارو
سانداڻو	آچار
نيهائين	آوي

اهڙي طرح ٻيا به ڪيترا لفظ آهن جيڪي اتر ۽ لاڙ ۾ الڳ الڳ طرح ڳالهايا ۽ اچاريا ويندا آهن، لاڙ ۾ ماني کي 'مَنو' به چون، جڏهن ته مڙس کي آهير چون. غسل خاني ۾ استعمال ٿيندڙ لوٽي/ ڪونئري کي لاڙ ۾ 'ڪرو' چيو ويندو آهي ۽ لوٽو وري ٻيو آهي. سج جي روشنيءَ جي تپش جا ٽي درجا آهن: ڪاڙهو، ٽِڪو، اس، هلڪي ڦلڪي اُس ٿيندي آهي، سياري جي اس کي ٽِڪو چئبو آهي ۽ تيز گرميءَ ۾ ڪاڙهو ٿيندو آهي. پر لاڙ ۾ صرف ڪاڙهو چون، جڏهن ته اتر ۾ اهي ٽي الڳ الڳ لفظ ڳالهايا ويندا آهن. سارين جي فصل ۾ يا ڍنڍن ۾ جيڪي پاڻي جا ميوا ٿين، اهي اتر ۾ گهٽ ٿيندا آهن، مثال: ڪُر، ڪُوٽيون، لوڙهيون، ٻور، پابوڙ، گند وغيره هن ۾ لوڙهين ۽ ڪُمن جا وري ٻه قسم آهن: 1. ڪڙال 2 منال.

هنن سڀني شين جو ذڪر شاهه پنهنجي سر ڪاموڏ ۾ ڪيو آهي. گهڻن عالمن انهن جون معنائون غلط به ڪيون آهن. مثال تنوير عباسي صاحب گند جي معنيٰ ڪن ڪچرو لکيو آهي(5). ڪُر جي پاڙ کي لوڙهه چئبو آهي، اها جڏهن وڏي پڪي ٿيندي آهي ته ان کي گندَ چئبو آهي ۽ لاڙ ۾ شوق سان کاڌي ويندي آهي(6).

گند جني جي گوڏ ۾ پابوڙا پوشاڪ،
انهن جي اوطاق، راجا ريجهي آيو.

يا وري هيءُ شعر ڏسو :

پن پپڙ ڪُر ڪوٽيون، بھ ڏوڏا ڏاڄون
نعمت لوڙهہ لطيف چئي، ڪيڻ مڇي ڪاڇون
(سر ڪاموڏ 1/30)

اهڙي طرح لاڙ ۾ سرمي کي سوئيرو چيو ويندو آهي، جنهن جي پڻ اسان جي ڪجهہ عالمن غلط معنيٰ ڪئي آهي . سندن خيال ۾ سوئيرو معنيٰ: سئي کان بہ سنهون آهي(7).

انهن کان سواءِ پيون بہ ڪيتريون شيون آهن جن کان اتر وارا واقف ناهن، مثال:

ليار، گنبُ، پت، شعلا، پُلا، سنڌاٺو (پاڻي وارو آچار) آري (گجرن جو آچار) ڊينڊ (ننڍڙي مڇي جو قسم)، مڱ (پيرون جو هڪ قسم جيڪو چار ۾ ٿيندو آهي، انهيءَ چار ۾ مارچ جي مهيني ۾ مڪ ٿيندي آهي ۽ جون ۾ وري پيرون ٿيندا آهن) اتر ۾ چار ڪونہ ٿئي، ڪبڙ ٿيندو آهي جنهن ۾ صرف پيرون ٿيندا آهن. اهڙي طرح ڪجهہ بيا بہ لفظ آهن جيڪي اتر ۾ نہ سمجهيا ويندا آهن.

مثال: اروڙي (ڪچري جو ٻير) ٻڌ (ننڍو ٽپو) راڦو (مينهن جي پاڻيءَ جي گپ چڪ) لئي (ڪوئنر)

مختلف وقتن جا نالا

لاڙي	اترادي
اُسُورَ	اسر
ٻُپهر	منجهند
هير	هينئر

ضميرن جو فرق:

اترادي ۽ لاڙي ۾ ضميرن جي مختلف قسمن ۾ نمايان فرق آهي؛

ضمير اشارو

لاڙي	اترادي
اهو	ايهو
هو	اوهو
هيءُ	ايها
اهي	ايهي

ضمير خالص جو فرق :

لاڙي	اترادي
آئون\آن	مان
اوهان\آئين\آن	تهان
مون جو	مونجو
ڪين جو	ڪينجو

ضمير استفهام:

لاڙي	اترادي
ڪو	ڇو

(ڪو ٿو ڪاڳر ڪورين ، وينو وڄائين مس) (شاهہ)

لاڙي	اترادي
ڪڇالاءِ	ڇالاءِ
ڪڇاڙو	ڇا

آن ڪڇاڙو ڪهان، توکي معلوم سيڪا (شاهہ)

لاڙ ۾ ضمير حاضر ۽ ضمير متڪلم ٻنهي لاءِ "آن" استعمال ٿيندو آهي.

مثال : آن جو ڇا وڃي.
آن ڪيان ئي ڪونہ.

ضمير موصول ۽ ضمير موصول جو فرق :

لاڙي		اتردي
جِن	(ضمير موصول)	جَن
تِن	(ضمير جواب موصول)	ئن

ساڳي وقت اتر ۾ جنن ۽ تنن لفظ بہ استعمال ٿيندو آهي .

ضمير مبهم ۾ بہ اها ڳالهہ ساڳي موجود آهي.

مثال:

لاڙي	اترادي
ڪِن	ڪَن

ضميري پڇاڙي جو فرق:

ضميري پڇاڙي ۾ لاڙ ۾ "م" ۽ اتر ۾ "س" جو فرق موجود آهي.ساڳي وقت اچار ۾ بہ فرق موجود آهي. مثال:

لاڙي	اترادي
ويندس	ويندم
موڪليندس	موڪليندم
موڪليندوسانس	موڪليندومانس
ڪائيندس	ڪائيندم

فعلن جو فرق :

اتر ۽ لاڙ جي فعلن ۾ وڏو فرق آهي، جيتوڻيڪ گرامر جي ڍانچي ۾ ڪوبہ فرق ناهي، پر فعلن جي ادائگي ۾ فرق آهي، مثال:

لاڙي	اترادي
هو	هيو
هئا، هوا	هيا
هيس	هيم
آئم، آهيم	اٿم
آهي	آ
اچڻو (اچ + اڻو) آهي	اچڻو (اَچ+ ڻو) آ
وڃڻو	وڃِڻو

اتر ۾ گهوٽڪي ولاري پلسي وري اسم حاليہ مان "ن" ڪڍي ڇڏيندا آهن. مثال: وتندو کي وتدو، هلندو کي هلدو ، ڏسندو کي ڏسدو، اهڙي طرح وري معياري لهجي ۾ چوندا آهن "ٽيڙو" جڏهن تہ اتر وارا "ن" اچا وڌائي چوندا آهن "ٽيڙيون" مثال طور هيٺيون جملو ڏسو:

جملو: علي کٽ تي ٽنگهون ٽيڙيون پيو آهي.

لاڙ ۾ بہ اتي "ن" جو استعمال ناهي .

جملي جي حالت اپادن ۾ بہ فرق آهي :

لاڙي	اترادي
گهران	گهرئون
مون کان	مون کئون
اوڏانهن	اوڏهون

ظرف جو فرق:

اتر ۽ لاڙ جي ظرف جي اچار ۾ بہ فرق آهي.

لاڙي	اترادي
آهستي	آستي
جتي	جاتي
ڪٿي	ڪاٿي
پويان	پويون
ڪال	ڪالهہ
روز	ڏهاڙي

رشتي جي نالن ۾ فرق:

لاڙي لهجي ۾ "مائٽي" کي چون "متي". اهڙي طرح نياڻي کي لاڙ ۾ ناٺي ۽ اتر ۾ ڄاٽو چون. ننڍڙي ڇوڪري ڄمندي تہ چون ڪکي ڄائي آهي. اهڙي طرح ڇوڪرو ڄمي تہ چون ڪاڪو ڄائو. مڙس کي اتر ۾ مڙسالو چون. پر ساڳي وقت مڙسالو عام مرد کي بہ اتر ۾ چيو ويندو آهي- اهڙي طرح لاڙ ۾ ادا ۽ ياءُ ٻئي لفظ استعمال ٿين ٿا، اتر ۾ بہ ٻئي لفظ استعمال ٿين پر ڪوهستان ۾ ياءُ جي معنيٰ ڏاريو آهي يا عام ماڻهو آهي. اتي صرف ادا لفظ انهي رشتي لاءِ موجود آهي.

حرف جملي جي استعمال ۾ فرق:

لاڙ ۾ "۽" استعمال ٿئي پر اتر ۾ "ائون" چون، مثال :

لاڙي: آءٌ ۽ علي اسڪول ويندا سين.

اترادي: مان ائون علي اسڪول ويندا سين.

اهڙي طرح "يا" لفظ کي "جان" چون.

نتيجو : مجموعي طور هر ٻولي پنهنجي ۾ پاسي واري ٻوليءَ کان متاثر ٿيندي آهي ۽ متاثر ڪندي آهي، سنڌي ٻوليءَ جا ڇهہ بہ اهم لهجا آهن جيڪي تاريخ ۾ گهٽ رابطي جي ڪري هڪ ٻئي کان وڌيڪ مختلف رهيا آهن ، پر گرامر ۾ ڪو بہ بنيادي فرق ناهي، مثال:

لاڙ ۾ اجرڪَ اسم عدد واحد آهي جنهن جو جمع سنڌي جي گرامر جي اصول مطابق ٿيندو اجرڪون، وري اُتر ۾ اجرڪُ اسم عدد واحد آهي جنهن جو جمع ٿيندو اجرڪَ. اهڙي طرح پد (syllable) ۾ ڪو بہ فرق ناهي، مثال: اسڪول لفظ ۾ ٻہ پد آهن . اس + ڪول سيني لهجن ۾ اهي ساڳيا پد ٿين ٿا . ڪنهن بہ لهجي ۾ لفظ تي زور (Stress) ڏيڻ سان ڪوبہ فرق نٿو پوي .ڳالهائڻ جي ڍار ۾ ٿورو فرق آهي پر معنوي فرق ناهي. تحقيق ۾ ثابت ٿئي ٿو تہ جهڙي طرح لاڙي تي عربي، فارسي، هندي جو اثر موجود آهي، اهڙي طرح اترادي تي پنجابي، سرائڪي، هندي، عربي ۽ فارسيءَ جو اثر موجود آهي .

حوالا

1. حوالو در حوالو: حافظ حبيب سنڌي " ماڇر، ڪڪرالي ۽ ڪاري جي ٻولي"، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو. حيدرآباد سنڌ 1994ع، ص 14.
اصل ڪتاب: عزيز جعفراڻي "تاريخ سجاولي محمد بن قاسم لائبريري سجاول، ص 50.
2. ڀيرومل "سنڌيءَ ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1996ع، ڇاپو ٻيو ص96 .
3. شيخ محمد فاضل پروفيسر "ماٿيلي- اباوڙي جي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، 1972ع، ص 14.
4. جي.اي.گريئرسن "برصغير جي ٻولين جو لساني جائزو" مترجم: ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ، 2000ع ، ص 62 .
5. تنوير عباسي "شاهه لطيف جي شاعري" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2000ع، ص 117
6. محمد علي مانجهي " ڪلاچي" ريسرچ جرنل ، ڪينجهر جا ڳاهه ۽ سر ڪاموڏ، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر يونيورسٽي آف ڪراچي .جلد 3. شمارو 4. ص 15.
7. غلام محمد شاهواڻي پنهنجي رسالي ۾ سر آسا ۾ "سوئيرو" جي معنيٰ سئي ڪان ٻه سنهو لکي آهي. ڏسو شاهه جو رسالو غلام محمد شاهواڻي جو،

جن ڪتابن مان مدد ورتي ويئي انهن جا نالا هن ريت آهن:

• ڊاڪٽر هدايت پريم" اترادي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو حيدرآباد 1992ع.
• ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد "شڪارپور جي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد سنڌ 1994ع.
• ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ هدايت پريم "ٿريلي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد 1994ع.
• ڊاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي صورتخطي" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد 1992ع.

نوٽ : شاهه جا سيئي بيت "شاهه جو رسالو" ٻانهي خان شيخ واري رسالي تان ورتا ويا آهن، جنهن کي شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر 2003ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو.

نئون ڪتاب

ڪتاب: آجپي جي گيت جهڙي شاعري
موضوع: شاعري
شاعر: عبدالحڪيم 'ارشد'
ڇپائيندڙ: مارئي اڪيڊمي سڪرنڊ/حيدرآباد
سنڌ 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 224
قيمت: 220 رپيا

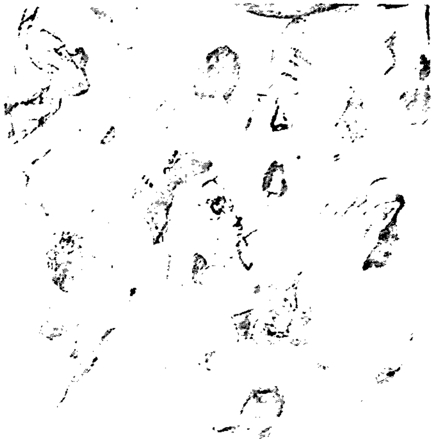

مجاهد حسين سولنگي

تحقيق

سنڌي شاعريءَ ۾ قدرتي، حيواني ۽ انساني آوازن ۽ اشارن جو استعمال

سنڌي ٻوليءَ جي عالمن ۽ اديبن وقت بوقت ٻوليءَ ۽ ادب جي مختلف رخن بابت قلم کشائي پئي ڪئي آهي. انهن مان ڪن صاحبن ٻوليءَ جي نظرين، لپين، سٽاء، صرف نحو، لفظن جي بيهڪ ۽ ڪارج بابت علمي خيال ۽ ثبوت حمايت يا مخالفت ۾ بيان ڪري نيون راهون ڪوليون آهن جنهن ڪري ٻولي ۽ ادب جي نون پهلوئن ۽ عنوانن کي ظاهر ڪرڻ سان سنڌي ٻولي جي خوبين ۾ ڏينهون ڏينهن اضافو ڪيو ٿو وڃي جيڪو ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ هڪ سٺو سنوڻ آهي. آءٌ به هن مقالي وسيلي سنڌي شاعريءَ ۾ موجود آوازي لفظن جي نشاندهي، اهميت ۽ ڪارج بيان ڪرڻ ۽ ٻولي جي خوبي کي ظاهر ڪرڻ جي نماڻي ڪوشش ڪريان ٿو.

ماحول ۾ موجود حيواني، انساني ۽ فطري آواز ۽ اشارا پنهنجي دلڪشيءَ سبب انساني ننڍڙو ٻار جنهن زماني ۾ ڳالهائڻ سکندو آهي تڏهن ڪتي کي ڏسي چوندو آهي ته ڀئوان ڀئوان ۽ ٻلِيءَ کي ڏسي چوندو آهي ته مياءُ مياءُ. اهڙيءَ طرح اهڙا ڪيترائي لفظ دنيا جي ٻولين ۾ موجود آهن. تنهن ڪري گمان ڪيو ويو آهي ته انسانن ائين ڳالهائڻ سکيو آهي.“ (جتوئي علي نواز، علم السان ۽ سنڌي زبان، سنڌ الاجي، 44، 32، 1996ع)

متئين نظريي سان عالم ڪيتري قدر متفق آهن. اها هڪ الڳ ڳالهه آهي. باقي انسان جي زندگيءَ ۾ ننڍي ٻار کي ڳالهارائڻ لاءِ اهڙن آوازن جو سهارو ورتو ويندو آهي. اسان جي وايو منڊل ۾ موجود اهڙا هزارين آواز ۽ حواسي اشارا اڄ اسان استعمال ڪري پنهنجي ڳالهه يا بيان کي ٻين تائين حواسن تي مختلف نمونن سان اثر انداز ٿين ٿا جن کي بعد ۾ انسانن به اظهاري صورت ۾ آڻي پنهنجي مقصد ۽ اظهار کي عوام الناس تائين رسائڻ جو وسيلو بڻايو آهي جنهن ڪري اهي آواز ۽ اشارا ٻولي ۽ ادب ۾ سمائجي سونهن جو سبب بڻيا آهن، جن کي انسان استعمال ڪري رهيو آهي. وايو منڊل ۾ موجود آوازن ۽ اشارن کي ڪن عالمن ته انسانن جي ٻولي سکڻ جو سبب ڄاڻايو آهي. انهيءَ حوالي سان پروفيسر علي نواز جتوئي لکي ٿو ته:

”ٻو وو جي نظريي مطابق اهو گمان ڪيو ويو آهي ته انسانن منڍ ۾ حيوانن جي آوازن جو نقل ڪرڻ سکيو هوندو ۽ اتان ڳالهائڻ سکيو. اسان جو مشاهدو آهي ته

پهچائڻ جو وسيلو ٻڌايو آهي. مثال اسحاق راهيءَ جو هڪ مشهور ڪلام آهي ته:

گل اهڙيءَ طرح ٿا هوا ۾ لڏن، ڪو ها ٿو ڪري ڪو نه ٿو ڪري
ڳلهيون ته الائي ڪهڙيون اٿن، ڪو ها ٿو ڪري ڪو نه ٿو ڪري

مٿئين بيت ۾ شاعر هوا ۾ گلن جي لڏڻ واري منظر ڪشي پيش ڪئي آهي، جڏهن گل هوا جي زور تي پنهنجو ڪنڌ هيٺ مٿي ڪن ٿا ته شاعر اهڙن حواسن جي زور تي محسوس ٿيندڙ اشارن کي هائو جي مقصد ۾ ورتو آهي پر اهي گل پنهنجو ڪنڌ هيٺ مٿي ڪرڻ بدران هوا جي ڪنهن جهونڪي تي هڪ طرف کان ٻئي طرف توڙڻ ٿا ته شاعر انهن کي انڪار جي معنيٰ سان ظاهر ڪري ٿو. حقيقت ۾ اهو شاعر جو حقيقت پريو پيغام آهي جيڪو ڏسڻ جي حواس سان تعلق رکي ٿو. اهو اسان جي ذهن ۾ هاڪار ۽ ناڪار جي مفهوم کي چٽي ٿو. جنهن ڪري اهو منظر اسان جي اکين اڳيان چڪر ڪاٽيندو محسوس ٿئي ٿو. پر جڏهن ته ڪي سريلا ۽ مٺا آواز اسان جي ڪنن تائين پهچن ٿا ته اسان جي دل ۾ هوبهو انهن آوازن وارن جانورن يا پکين جو ذهن جي پردي تي عڪس چٽجي وڃي ٿو. انهيءَ حوالي سان تنوير عباسي لکي ٿو ته:

"آوازي عڪس ڪنين ٻڌل آوازن جي تاثر کي اهڙي نموني بيان ڪرڻ جو فن آهي جو ٻڌل آواز جي يادگيري ٻيهر پيدا ٿي پوي ۽ اهو آواز ۽ ان جو تاثر ٻيهر ڪنن ۾ ٻُرڻ لڳي، عڪس کي ٺاهي وجهي ٿو." (عباسي تنوير، شاهه لطيف جي شاعري، 176، 2000ع)

مطلب ته مختلف آواز اسان جي ذهن تي پنهنجي پنهنجي لحاظ سان عڪس کي جنم ڏين ٿا، ائين آهي ته انهن ۾ ڪي سريلا ته ڪي اڻ وڻندڙ هجن ٿا.

مقصود گل پنهنجي هڪ غزل ۾ محبوب جي عڪس جي سهاري جيئڻ جو ڏس ٿو ڏئي ته:

اندر ۾ ڪو عڪس اتاري جيئندي آ،
دلڙي منهنجي پيار پناري جيئندي آ،
تاريخ جيڪي جيڪي عڪس ڏنا،
تن مان اجرا عڪس اجاري جيئندي آ.
(مقصود گل، ته ماهي مهراڻ 144، 2004ع)

سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙا آوزي لفظ 11 صدي هجريءَ کان يعني شاهه لطيف جي زماني کان وٺي موجوده دور جي جديد شاعريءَ ۾ لکتي انداز سان استعمال ٿي رهيا آهن جيڪي ٻولي جي ڪشاده دلي، ٻولي جي سونهن ۽ تاثر جو عملي ثبوت آهن، مثال:

سَرَ جو سَچِيو سَچَٽين، ٻيهَرَ ٻاڻُ ٻَري،
ڇمڪِيو سو ڇوهَہ مان، ڪَڙ ڪَڙ ڪانُ ڪَري،
جيرا جِگر ٻُڪِيُون لنگهي پيو پَري،
لِڳو ڇِيءَ جَڙي، تاڻِيان تِيرُ نہ نِڪري!

ٻَرُ مِڙوئي ٻوءِ، ڇِپَر ڇاڻُون مُڪِيُون،
ٻَهہ ٻَهہ ٿي ٻَنبورَ ۾ هَنڌ مڙيئي هُوءِ.
راڙِيُن وَري روءِ، گُونڊَرَ لڳا گوڙِئين.

ڪُڪُرُ ٿيو بادَلَ ڪي، تہ سارَنگَ ساڻُ ڪَجَن،
وِڄُون وَسَڻُ آئيون ٿَهہ ٿَهہ مينهن ٿِمَن.
(عباسي تنوير، شاهه لطيف جي شاعري 144، 173 ،94 2000)

مٿين بيتن جي سٽن ۾ ڪڙ ڪڙ، 'ٻهہ ٻهہ' ۽ 'ٿهہ ٿهہ' لفظ آهن جيڪي اسان جي فطرت ۾ موجود آهن. ڪڙ ڪڙ جنهن کي ڪرڪر به چئجي، ڪنهن شيءِ کي وڏڻ مهل ڪرڪر جو آواز ٿئي يعني تير جا پويان پر ڪر ڪر ڪندا اندر لهندا ويا، 'ٻهہ ٻهہ' هبڪار سان واسجي وڃڻ ۽ 'ٿهہ ٿهہ' وڏڦڙي مينهن جي وسڻ جو آواز آهي. انهن لفظن جي ٻڌڻ سان اسان جي دل ۾ دماغ ۾ ڪنهن شيءِ جي وڄڻ، خوشبوءِ جي ڦهلجڻ ۽ وڏ ڦڙي مينهن جي وسڻ جو خيال يا عڪس ڦري رهيو آهي پر

جڏهن ته سنڌي ٻوليءَ ۾ وري ڪي اهڙا به لفظ آهن جيڪي آوازي نالا آهن پر اهي خود آواز نه آهن، جيئن:

رڃن ۾ رڙ ٿي ڪوئل جي ڪوڪ،
ولولو ۽ ووڪ، اي ءُ تان آهي عشق جو.
ڪونجون ٿيون ڪُڙڪَن، جيڪس هَلَڻَ هاريُون
(عباسي تنوير، شاهه لطيف جي شاعري 2000، 179، 133)

مٿين مثالن ۾ ڪُوڪ ۽ ڪُڙڪ آوازي لفظ آهن پر خود آواز نه آهن يعني آواز هميشه ٻنا لفظ ٿين ٿا جن سان انهن جانورن يا پکين جي ٻوليءَ جو مقصد ظاهر ٿئي ٿو. اهي ته چند مثال شاهه عبداللطيف جي بيتن مان مثال طور ورتا ويا آهن پر سنڌي شاعريءَ جو دامن نهايت گونا گون آهي جتان ڪيترائي آوازي لفظ لڀي پوندا، چاڪاڻ ته سنڌي ٻولي عالمي سطح تي ڪُلي خوبين جو پندار آهي.

هاڻي ڏسون ٿا ٻين شاعرن جي ڪلام کي، ته انهن فطري يا حيواني آوازن يا ٻولين جو پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيئن استعمال ڪيو آهي. تاجل بيوس پنهنجي شعري مجموعي 'ڪنڌيءَ اڪ ڦلاريا' ۾ هيٺئين نموني آوازي لفظن جو استعمال ڪيو آهي:

- پلي رت بسنت جي ٽهه ٽهه گل ٽڙن،
ٻاريون ٿيون ٻهڪن، رڱو رتن جوت جون.

- جر ٿر ننگي نير تي ڏيڏر ٽهه ٽهه گل ٽڙن.

- جر ٿر ننگي نير تي ڏيڏر ٽان ٽان ڪن،
جهپ ڪري جاڳن، ماڻهو ملڪ ملير جا.

چٽندا سگر سوڪ، چڻ چڻ ڪري چن تي،
مارن وٺان موڪ، صبح اينديون سوڪڙيون،
(تاجل بيوس، 'ڪنڌيءَ اڪ ڦلاريا'، سنڌي ساهت گهر، 47، 69، 70، 1992)

مٿين بيتن ۾ 'ٽهه ٽهه' گل جي ٽڙڻ وقت ٽڙڪي جو آواز، 'ٽان ٽان' ڏيڏر جي ٻوليءَ جو آواز ۽ 'چڻ چڻ' سگرن جي ڪرڻ جو آواز آهي، جن جو تاثر اسان جي دماغ ۾ پڻ جُڙي ٿو.

تنهنجي دنيا ڇم ڇم پايل!
مون وٽ روپ نه ڪو ٻهروپ
(جويو تاج، سنڌي گيت، 125، 1980ع)

ڇم ڇم ڇمڪي ڇير
آيو ڪير
منهنجي اڱڻ ۾
(جويو تاج، سنڌي گيت، تنوير عباسي جو نظم، 127، 1980ع)

هر جاءِ تي ٻڌان ٿو مان مان جي ٻولي،
ٽر ٽر جي ۽ ٽان ٽان جي ٻڌان ٿو ٻولي،

افسوس ويا مور مري اي "حامي"،
هر ڪنڌ ۾ ڪان ڪان جي ٻڌان ٿو ٻولي،
(حامي جو ڪلام، حامي يادگار ڪاميٽي، 139، 1986ع)

هڪڙي وقت ۾ هڪ ڪر ٿئي ٿو،
يا ڇيرن جي ڇم ڇم ٻڌبي،
يا غمن جو غر ٿئي ٿو،
هڪڙي وقت ۾ هڪ ڪر ٿئي ٿو.
(استاد بخاري، لهري لهري ۾ لالاڻ، روشني پبليڪيشن 24، 1998ع)

ڪوئل ڪوڪي، ڪُوڪُوڪُو
ڳيرو ڳائي، گهُو گهُو

ڪانءُ ڪري ٿو، ڪان ڪان ڪان
ڏيڏر ڪري ٿو، ٽان ٽان ٽان

جهرڪي ٻولي، چُون چُون چُون
پرڙا ڪولي، چُون چُون چُون

ريل ڪري ٿي، ڇُڪ ڇُڪ ڇُڪ
تيز ڀڄي ٿي، ڌُڪ ڌُڪ ڌُڪ

موٽر ڊوڙي، فر فر فر
تيل انهيءَ ۾ ڀر ڀر ڀر

ڪڪڙُ ڪري ٿو، ڪڪڙُو ڪو
صبح ٿيڻ جو ڏس ڏي هو

(امداد حسيني، ٻهرئين ڪلاس جو درسي ڪتاب، 58)

درتي ڪنهن ٺڪ ٺڪ ڪئي پئي رات ڀر،
بس هوا هئي، ڪوئي بي سڏڪيو نہ هو.

(گوپ ڪمل، ڪلاچي، 106، جون 2010ع)

منهنجي ٿوري ۽ ناقص مطالعي آهر آوازي يا اشاري جي الفاظن جو استعمال سنڌي شاعري جي ٻين صنفن جي ڀيٽ ۾ گيت جي صنف ۾ وڌيڪ ميٺاج، ترنم ۽ دل تي اثر ڪندڙ ٿئي ٿو. چاڪاڻ تہ" گيت موسمن، پينگهن ۽ لوڏن، وڇوڙي، اوسيئڙي ميلاپ جا ٿيندا آهن تہ جدا جدا ڏڻن، تهوارن موقعن جا بہ هوندا"(تاج جويو، سنڌي گيت، 4، 1980ع) اهڙيون حالتون ۽ ڪيفيتون انساني زندگي سان گهري نموني واڳيل هونديون آهن جنهن ڪري شاعرن اهڙن الفاظن جو استعمال بنا ڪنهن رنڊڪ ۽ هٻڪ جي ڪندي خوشي ۽ لطف حاصل ڪيو آهي، جيڪا علمي، ادبي ۽ سٽريل ٻوليءَ جي نشاني پڻ آهي.

نچوڙ:

مٿئين مختصر اڀياس مان خبر پئي تہ ڪائنات ۾ موجود سمورن آوازن ۽ اندازن کي سنڌي شاعريءَ جي مختلف صنفن پر خاص ڪري گيت جي صنف جي زمري ۾ آڻي انسان پنهنجي تهذيب، تاريخ، اٿڻ ويهڻ، ريت رسم، وڻج واپار، عشق محبت، اڌمن اوسيئڙن جي بيان لاءِ ڪتب آندو آهي جنهن سنڌي ٻولي ۽ ادب کي طرحين طرحين خاصيتن وارو بڻائي علمي ۽ ادبي لحاظ کان خوشحال ۽ سگهارو ڪري ڇڏيو آهي:

حوالا:

1. جتوئي، علي نواز، پروفيسر "علم السان ۽ سنڌي زبان" انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ڄامر شورو- سال 1996ع.
2. 2 عباسي، تنوير- "شاهہ لطيف جي شاعري" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو- سال 2000ع
3. گل مقصود- (غزل) تہ ماهي مهراڻ- سنڌي ادبي بورڊ ڄامر شورو- جلد 54- سيارو 2004ع.
4. بيوس تاجل- "ڪنڌي اڪ ڦلاريا" سنڌي ساهت گهر حيدرآباد- سال 1992ع.
5. جويو، تاج- "سنڌي گيت" انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ڄامر شورو- 1980ع
6. ساڳيو نمبر5-
7. حداد محمد علي- (مرتب)- "حلمي جو ڪلامر" حلمي يادگار ڪاميٽي خيرپور- سال 1986ع
8. بخاري استاد- "لهري لهري ۾ لالاڻ" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو- سال 1998ع)
9. امداد حسيني ۽ ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي- ايڊيٽر- (امداد حسيني جو نظم) سنڌي درسي ڪتاب ٻهرئين ڪلاس لاءِ- ڪاشف بڪ ايجنسي ڪراچي- سال......
10. ميمڻ، سليم، پروفيسر- ايڊيٽر- گوپ ڪمل جي غزل جو بند- ڪلاچي- شاهہ عبداللطيف چيئر ڪراچي يونيورسٽي ڪراچي، جون 2010ع
11. ساڳيو نمبر 5 ص- 4

نوٽ : شاهہ لطيف جا بيت ڪتاب "شاهہ لطيف جي شاعري" مان ورتا ويا آهن.

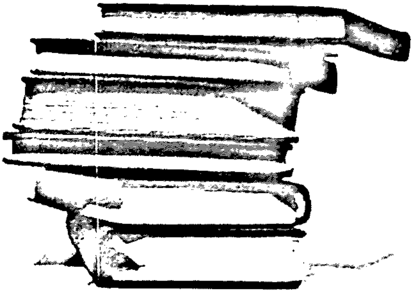

تحقيق

نظام الدين ڪلهوڙو

پهاڪا ۽ سنڌي ادب

پهاڪو، لوڪ ادب جي هڪ اهم صنف آهي. اسان جو عوامي ادب، جنهن کي لوڪ ادب سڏيون ٿا، اهو اصل ۾ اسان جو قديمي، قيمتي، فطري ۽ بنيادي ادب آهي، هن ۾ عوام جي عادتن، حالتن ۽ طبي طور طريقن، سماجي روين ۽ سماج ڏانهن جوابدارين جو بيان رقم ٿيل هوندو آهي. پهاڪو، لوڪ ادب ۾ نہ رڳو عوام جي زندگيءَ جو آئينو آهي، پر اڳئين جڳ کي جاچڻ لاءِ بہ ڄڻ تہ آرسي آهي، جنهن ۾ عام سماجي حالتن کي ڏسڻ کان پوءِ گذريل زماني جي تصوير بہ چٽيءَ طرح چڪاسي سگهجي ٿي.

اسان جي قديم ۽ فطري زبان سنڌي ٻوليءَ جي پهه پچار مان پتو پوي ٿو تہ هيءَ ٻولي چوٽين ۽ پهاڪن سان ائين سينگاريل آهي، جيئن نيرو آڪاس تارن سان، ڄڻ ڪو شاهي تاج ڪنهن وينجهار ويهي، جواهرن سان جڙيو آهي. هنن املهہ موتين ۽ جواهرن جي حُسن جي پچار پوءِ ڪبي، پهريائين هن ڳالهہ کي پهيون تہ پهاڪو خود آهي ڇا؟

پهاڪي جي معنيٰ، مفهوم ۽ ڪارج:

پهاڪو، لفظ اصل ۾ آهي: پهہ + ڪيو. يعني، ويچار ڪيو ۽ فيصلو ڪيو. جيئن شاهہ صاحب چيو آهي تہ:

"پتنگن پهہ ڪيو، مڙيا متي مچ"

پتنگن پهہ ڪيو. يعني، پڪو ارادو يا آخري فيصلو ڪيو. عام طرح سان بہ پهہ پچائڻ جي معنيٰ آهي، پُور پچائڻ يا خيال پچائڻ، يعني عقل هلائڻ،غور فڪر ۽ ڳڻ ڳوت ڪرڻ. حقيقت ۾ هن لفظ جو بنياد آهي- "پهہ" : يعني خيال ۽ رٿ. جنهن مان ٿيو: پهاڪو.

دراصل اڳئين جڳ ۾ ڪنهن ڏاهي، ڪو پيچيدهہ مسئلو پهي، ان جو ڪو آسان حل ٻڌايو تہ اُهو پوءِ عوام لاءِ "پهاڪو" بڻجي پيو. مثال طور: "سوٽي هجي ساڻ، تہ ڳنڍ گوهي نہ ڪري." اهڙيءَ طرح ئي ڪنهن اوکيءَ ويل جي چئن چڱن ڳنڍجي ڪو مُنجهيل معاملو پاڻ ۾ ويهي پهيو ۽ اتفاق راءِ سان ان جو ڪو دائمي حل ڪڍيو هوندو، تہ اهو پوين لاءِ مڃيل پهاڪو مقرر ٿي ويو. پهاڪي جي معنيٰ آهي: ڳٽيل ڳوتيل ڳالهہ، سوچيل سمجهيل نقطو ۽ توريل تڪيل فيصلو. يعني مڃيل اصول، قاعدو يا قانون. جنهن جي جامع لفظن ۾ ڪا مصلحت، ڪا دانائي، ڪا نصيحت ۽ هدايت هجي. شاهہ لطيف بہ پهاڪن جي اهائي معنيٰ ورتي آهي. سسئيءَ جي واتان هڪ وائيءَ ۾ چوايو اٿس، تہ:

"آتڻ وڃهي اڳ ۾، پُڇندس پوءِ پهاڪو."

يعني تہ اول آتڻ کي ئي ساڙي ختم ڪري، پوءِ جي پاڙي پتي کان پهہ پڇبو، تہ ڪوبہ آتڻ ۾ ويهڻ جو ڏس ۽ صلاح ئي ڪونہ ڏيندو.

اهڙيءَ طرح پهاڪي بابت اها ڳالهہ بہ واضح آهي تہ:

"پهاڪو يا چوڻي اُها آهي، جنهن ۾ ڪو عقل يا ڏاهپ جو نقطو يا ڪا حقيقت ٿورن،پر سُنن لفظن ۾ ڄاڻايل هجي."

مثال طور: "اَنڌو هاٿي، لشڪر جو زيان."

مطلب ته انڌو هاٿي پنهنجي ئي لشڪر کي لتاڙي ماريندو آهي، تيئن بيوقوف دوست کان نقصان پهچڻ جو انديشو رهي ٿو.

پهاڪا، دراصل ادبي ۽ سٽريل ٻوليءَ ۾ نه فقط زيب و زينت ۽ سونهن پيدا ڪندا آهن، بلڪ سندن استعمال جي ڪري ٻوليءَ جي وسعت ۽ معيار کي پڻ بلند ڪندا آهن. اهو ئي سبب آهي، جو شاهوڪار ۽ سربلند ٻولي، پهاڪن سان سينگاريل هوندي آهي، جنهن ۾ پهاڪا، حقيقتن ۽ واقعن جو ڏيک ڏيندا آهن، مگر اهي مخفي سرمايي سان پريل پڻ هوندا آهن، جن کي ٻوليءَ جي حسن ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو. جڏهن به ڪنهن قوم يا ملڪ جي ماڻهن ۾ ڪي تاريخي واقعا ۽ ڳالهيون عام ۽ خاص جي زبان تي اچي وڃن ٿيون، ته ان ۾ موقعي مطابق چيل گفتا ۽ جملا مشهور ٿي وڃن ٿا ۽ انهن چوڻين کي "پهاڪا" چئبو آهي. پهاڪو، لفظن جو اهو عقلي مجموعو ٿئي ٿو، جيڪو خيال جي دانائيءَ کي متحد ڪري، هڪ سٽ يا جملي ۾ قيد ڪري، ان کي حياتِ جاودان عطا ڪري ٿو ۽ انهيءَ جي هر هنڌ "هاڪ" ٻڌجي ٿي. پهاڪا سماج ۽ ادب جا مغزيات آهن.

مٿين بيانن کان سواءِ، اها به حقيقت نروار ڪجي ٿي ته، "پهاڪو" اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي: ضرب المثال، ڏاهپ جو قول، ڪهاوت، مثال، نظير، سياڻپ، دانائي يا ڪنهن واقعي جو ٿورن لفظن ۾ اشارو، رستو، واٽ ۽ نصيحت وغيره.

ٻوليءَ جي زينت ۽ زيب آهن- چوڻيون ۽ پهاڪا. سندن سڻاءَ اهڙي پُر ڪشش ۽ دلپذير ٿئي ٿي، جو هڪ هنڌان ٻئي هنڌ پهچندي ڪين ويرم ئي نه ٿي لڳي. پهاڪا نه رڳو ٻوليءَ جي جاگير ٿين ٿا، پر ٻين ٻولين ۾ ٿوري گهڻي مٽ سٽ سان پنهنجو مقام پاڻ پيدا ڪري ٿا وٺن. سنڌي زبان ۾ جيڪي به چوڻيون ۽ پهاڪا رائج آهن، اهي پنهنجي رعنائي ۽ دلربائيءَ سبب ان ئي ڌرتيءَ جي ماحول ۽ سماج اندر سونهن ۽ سوڀيا جو بهترين نمونو بڻيل آهن، جن مان اسان کي هڪ طرف عقلي نُڪتا ملن ٿا، ته ٻئي طرف منجهائنئن انساني معاشري جي ريتن ۽ رسمن جي تصوير به پليءَ پٽ نظر اچي ٿي.

ڪيترائي پهاڪا، ٻين ٻولين جا، اسان جا سنڌي زبان ۽ معاشري ۾ داخل ٿيا آهن، ڪي ترجمي جي صورت ۾ بتدريج سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ پنهنجو مان ۽ مرتبو حاصل ڪري ويا آهن ته ڪي وري (هوبهو) اصل شڪل و شباهت ۾ چوڻيون ۽ پهاڪا پڻ استعمال ٿين ٿا، گويا انهن پهاڪن جي اثر ڪري سنڌي علم و ادب ۾ وڌيڪ گهرائي ۽ وسعت پيدا ٿي آهي، بلڪ اهي پهاڪا، سنڌي ثقافت ۽ تهذيب، سماج ۽ معاشري جي لغوي خزني ۽ سرمائي جو حصو بڻيل آهن، جن ۾ دانائي، سياڻپ، قابليت ۽ حڪمت جا جوهر به شامل آهن. اهڙيءَ طرح سنڌي پهاڪا، سنڌي سماج، عوام الناس، تاريخ ۽ سياست جي عڪاسي ڪن ٿا، ۽ اهي سنڌي ٻولي، ادب، رهڻي، ڪهڻي، اقتصاديات ۽ نفسيات جي دلالت به ڪن ٿا. سندن تعلق سنڌي تمدن ۽ معاشرت سان گهرو ۽ گهاٽو آهي، ۾ پهاڪا انساني ذهن جا اُملهه سرمايو ۽ زندهه قوم جا ڪارائتا قانون پڻ آهن. تنهن ڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته پهاڪا نه فقط انساني ماحول، تهذيب، ٻوليءَ جي نزاڪت ۽ شاهوڪاريءَ جا ڪارفرما اصول آهن، پر اهي عوامي زندگيءَ ۽ سياڻن انسانن جا افاديتي ڪردار پڻ آهن، تن کي بلند مرتبو ۽ درجو حاصل آهي.

بهرحال، پهاڪا انسان جي زندگي، نفسيات، رهڻي، ڪهڻي، لباس، کاڌ، خوراڪ علم و ادب عقل سان واسطو رکن ٿا، مگر اهي انسان جا ڪرداري قانون ۽ دستور العمل به ٿين ٿا، جن ۾ انساني دانائي جو واهپو، عرق ريزي، مشاڪت ۽ صلاحيت جو عمل

دخل ٿئي ٿو. پهاڪن کي، بصيرت جي نگاهه ۾، پنهنجو ماحول ۽ معاشرو هوندو آهي، جتي هو وڌن ويجهن ٿا ۽ ڪين اهو ئي علائقو يا هنڌ معنيٰ ۽ مفهوم مهيا پڻ ڪري ٿو. دراصل پهاڪن جي بظاهر معنيٰ هڪڙي هوندي آهي، پر سندن ڪارجي مفهوم ۽ رواجي مطلب ٻيو هوندو آهي. ڪجهه چوڻيون ۽ پهاڪا نموني طور پيش ڪجن ٿا ته:

(1) آزمائي کي آزمائي، سو ڌوڙ منهن ۾ پائي."
يعني: جيڪو آزمائي کي آزمائيندو، سو آخر پڇتائيندو.

(2) "آڪن ڪان انب گهرڻ ناداني آهي."
يعني: بي فيض انسان مان، فيض جي اميد رکڻ عبث آهي.

(3) "ٻڪ ۾ ٻصر ٻه پلو".
يعني: وڏيءَ ضرورت وقت ٿوري پورت به غنيمت آهي.

(4) "جي اڪرين ۾ مٿا وجهن، سي مُهرين پئي ڪين."
مطلب ته جيڪي مصيبتون سرتي سهائيندا، سي ڏکن ۽ تڪليفن ڪان نه ڊڄندا.

(5) "ٽڏو گهڙو پاڻ کي پاڻ ئي ڇانوَ ۾ ويهاري."
مطلب ته چڱو ۽ وڻندڙ انسان سماج ۾ پاڻ کي پاڻ ئي پيارو ۽ عزت وارو ڪندو.

چوڻين ۽ پهاڪن ۾ وڏو سچ ۽ فڪر جو جزو شامل هوندو آهي، پر انهن ۾ معاشري جو عڪس به سمايل هوندو آهي جيڪو شاهوڪار ٻوليءَ ۽ تمدن جي لاءِ ڪارائتو ۽ پائيدار هوندو آهي، تنهن ڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته سنڌي زبان پهاڪن ۽ چوڻين جي حالت ۾ دنيا جي سڌريل ٻولين ڪان ڪنهن به طرح گهٽ نه آهي.

پهاڪا ٻوليءَ ۽ سماج جو ادبي ۽ ثقافتي املهه خزانو ۽ سرمايو ٿين ٿا ۽ آهن. زبان ۽ ٻوليءَ جي هِن سرمائي کي ڪنهن به سطح تي سماجي سرمائي ڪان الڳ نه ٿو ڪري سگهجي. ڇاڪاڻ ته براهِ راست علمي ۽ سماجي اثرن ڪان، ادب جي عليحدگي ممڪن ئي ڪونهي ۽ سنڌيءَ ۾ پهاڪن کي اها حيثيت حاصل آهي، جيڪا برطانيا جي تاريخ ۾ ميگنا ڪارٽا (MAGNA-CARTA) (اڻ لکيل آئين) کي آهي. مشهور جرمن ڏاهو 'LUDING WITTSTEIN' پنهنجي ڪتاب "A BRIEF HISTORY OF LITERACY THEORY" ۾ پهاڪن، چوڻين ۽ محاورن کي لفظن جي مصوري (Pictorial Theory) ۽ لفظن جي راند (Language Game) جو اضافو ڪندي پهاڪن کي "لساني سائنس" جو درجو ڏئي ٿو.

بهرحال، پهاڪو، معنيٰ عقل ۽ ڏاهپ جو اهو نُڪتو، جنهن مان ڪا حقيقت ٺورن، پر وڻندڙ لفظن ۾ به ڇاٽايل هجي، جيئن ته: "ٻڪ لچڻ وڃائي، ڏمر عقل وڃائي يا نياٽيءَ کي مائٽ لاڳ ڏيندا، پاڳ نه ٿيندا" وغيره.

سنڌي پهاڪو، سنڌي عوامي زندگيءَ جو آئينو آهي ۽ سنڌ جي تهذيب و تمدن، ريتن ۽ رسمن، مذهبي خيالن، معاشرتي طور طريقن ۽ قديم تاريخي اهڃاڻن جي ڄاڻ ڏئي ٿو. پهاڪو سماجي حقيقتن تان نقاب لاهي ان کي وائکو ڪري ٿو. پهاڪي ۾ وڏو سچ لڪيل هوندو آهي، جيڪو سماجي اعتقاد کي پڻ ظاهر ڪري ٿو. سنڌي پهاڪا سنڌ جي سچار ۽ صداقت واري زندگيءَ جي ترجماني ڪن ٿا. جهڙوڪ:

(1)"سنگ تاري، ڪُسنگ ٻوڙي."
ان جو مقصد اهو آهي ته چڱي صحبت مان فائدو ملندو آهي، بري سنگت ۽ دوستيءَ مان نقصان ئي ٿيندو آهي.

(2) "آهه غريبان، قهر خدائي"
مطلب ته غريب کي هريرو تنگ ڪبو ته ان جي آهه عرش عظيم تائين ويندي ۽ خدا جو ڏمر نازل ٿيندو.

(3) "اٺ کي لاٺو، گهوڙي کي داڻو، مرد کي ناڻو، محبوب کي ماڻو."
ان پهاڪي جو مقصد اهو آهي ته، اٺ هميشه جهنگلي گاهه لاٺو ڳوليندو، گهوڙي کي داڻو گهرجي، مرد کي ڌن، دولت ۽ محبوب جو ناز و انداز ئي سُهڻو لڳندو آهي.

منڪوره پهاڪا وڏي معنيٰ ۽ اهميت رکن ٿا ۽ انهن مان واضح ٿيو آهي ته پهاڪا انسان جي سماجي زندگيءَ سان گهرو تعلق رکن ٿا ۽ انساني

زندگيءَ جي مڪمل عڪاسي ڪن ٿا، جن مان اسان کي گهڻو ئي لاڀ حاصل ٿئي ٿو.

سنڌيءَ ۾ ”پهاڪو“ ان کي چئبو آهي، جيڪو ڪنهن واقعي يا پس منظر تي آڌاريل هجي، ڪنهن ڏاهي يا داناءَ جو قول هجي ۽ ان جي ڪتب آڻڻ سان ڳالهه جو مفهوم اهڙو آسان ۽ عام فهم ٿي وڃي جهڙو مُنڊيءَ تي ٽِڪ، جيئن:

”انٽن رکيا روزا ته، ڏينهن به ٿيا وڏا.“

ان پهاڪي جي معنيٰ آهي ته سُست ماڻهو ڏجي ڏجي ڪو ڪم ڪندو، سو به ڪيس ڏکيو پوندو.

پهاڪي جي قدامت ۽ اوسر:

پهاڪا ان زماني کان چالو ٿيا آهن، جڏهن انسان گڏجي رهڻ شروع ڪيو ۽ گڏجي رهڻ ڪري مسئلا پيدا ٿيا ۽ انسان ذات، پنهنجن معاملن ۽ مسئلن کي سوچڻ ۽ سنوارڻ شروع ڪيو. اهي مسئلا، اڪيلي سر به، ڪي سياڻا سنواريندا رهيا ته وري باهمي سمجهوتي سان به حل ٿيندا پئي آيا آهن. مثال طور: ڪنهن عام ماڻهوءَ يا راڄ جي چڱي مڙس، ٻي شادي ڪرڻ چاهي هجي ۽ ڪنهن پرئي مڙس يا چڙياريءَ کان صلاح ورتي هُجيئن، پوءِ ڪنهن فيصلو يا صلاح ڏيندي چئي ڏنو هُجي ته”ٻن ترارن جاءِ، ناهي هڪ مياڻ ۾“.

اهو ٻن ترارن وارو پهاڪو شاهه لطيف وري هيئن استعمال ڪيو آهي:

خودي ۽ خداءِ، ڪيئن ماٽيندا من ۾،
ٻن ترارن جاءِ، ڪانهي هڪ مياڻ ۾.

ڪنهن به پهاڪي لاءِ اڄ پڪ سان چئي نه سگهبو، ته اهو ڪنهن چيو ۽ ڪهڙي زماني ۾ چيو. حڪيم سُقراط، وتائي فقير، شيخ چلي، بيربل، شيخ سعدي ۽ لقمان حڪيم جا نقل، روايتون، واقعا، ناصحانا ۽ فلسفيانه نقطا ۽ ٽوٽڪا ته گهڻا آهن پر ڪوبه پهاڪو انهن ڏانهن منسوب نه آهي. جو ته اهي بلڪل ئي قديم زماني کان ۽ عوام وٽان ئي چالو ٿيا آهن. جڏهن انسان ذات، اڃا پنهنجي اُتر ڏنڌي يعني اُتر ڪيتيءَ جو مس آغاز ڪيو هو. پوڪ بابت اهڙو ئي پهاڪو سنڌيءَ ۾ به اُسريو:

”سٽ پڇي سنڙي ۽ سؤ پڇي جُئار،
جي تنهن ان هاري تڪڙو ٿئي، ته لاهن اڙون نهار.

يعني: ڳاڙهي ڪُنڊ جوئر سٽ ڏينهن ۾ ئي پڇي راس ٿئي. باقي سنڌي سنگ واري اڇي جوئر، سا ته سؤ ڏينهن کان به پوءِ لهي، پر جي هاري ان لاءِ آتو ٿئي، ته وڃي لاهن جي پاڙن وٽ نسريل سنگ نهاري.

مطلب ته اهي پهاڪا، هزارين پيڙهين جي تجربن جو نتيجو آهن ۽ ايامن جي آزمائشن کان پوءِ وڃي مقبول ٿيا آهن. هاڻي وڃي سند جي حيثيت حاصل ڪئي اٿن. شام جي قديم يهودين ته هميشه ئي پهاڪن جي پاڪائي ۽ برڪت کي منهبي حيثيت سان پئي مڃيو آهي. چاڪاڻ ته اهي عبراني چوڻيون حضرت سليمان عليه السلام (973 مسيح) جا حڪيمانه قول آهن. جيڪي سڄي دنيا ۾ سياڻي ”سليمان جا سخن“ سڏجن ٿا. جڏهن ته انهن ۾ ڪيترائي اهڙا پهاڪا به قبول ڪيل آهن جيڪي حضرت سليمان عليه السلام کان اڳ اُر، نيپور ۽ بابل ۾ هلندڙ هئا. سڀ کان پهرين عراق ۾ سميري زبان جي ”پهاڪن جو مجموعو“ نيپور شهر ۾ اٽڪل 1834 قبل مسيح ڌاران مليو.

عربي ادب جي تاريخ ته پهاڪن سان ئي شروع ٿئي ٿي. مگر چيني ادب ۾ پهاڪا عيسوي سن کان به گهڻو پوءِ قلمبند ڪيا ويا آهن ۽ اسان جي سنڌي ادب ۾ ته اڃا فقط شروعات ٿي رهي آهي جيتوڻيڪ ڪن اديبن ٿورا گهڻا پهاڪا گڏ ڪري ڇپايا به آهن، پر انهن جي ”پاڙ“ پٽري ڪيل ئي ڪانهي، رڳو هر هڪ پهاڪي جي الڳ الڳ سمجهاڻي ڏني ويئي آهي. پهاڪن تي ڪيل اهڙي ڪم ۾ سرفهرست ديوان ڪوڙي مل جو ڪم آهي، جنهن جا گڏ ڪيل پهاڪا ”سنڌي پهاڪا“ نالي سان 1898ع ۾ ڇپيا. 1905ع ۾ ڪيولرام سلامت راءِ آڏواڻي جو ”گلشڪر“ 1925ع ۾ ميرزا قليچ بيگ جو ”پهاڪن جي حڪمت“، پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ ”سنڌي پهاڪن جي پيڙهه“ ۽ ”گلقند“ ٻن ڀاڱن ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. جڏهن ته غلام اصغر جو ”سنڌي ڪنمنڙا“ محاورن جو ڳٽڪو 1956ع ۾ شايع ٿيو ۽ عبدالڪريم سنديلي ”پهاڪن جي پاڙ“ 1966ع ”اصطلاحن

جي اصليت" 1977ع ۾ ڇپائي پترا ڪيا. اهڙيءَ طرح ڀارت جي ڪيترن ئي سنڌي عالمن پڻ پهاڪن جا مجموعا ترتيب ڏيئي ڇپايا آهن، جهڙوڪ: گهنشلر داس ڀڳت جو "سنڌي ٻوليءَ جو سونهن(ورجيسون ۽ محاورا)" تيرٿ داس پيسومل جو "پهاڪن جي پلوهه" ۽ ٻيا پڻ ذڪر جي قابل آهن. پر ويجهڙائيءَ ۾ مسلمان اديبن ۽ عالمن به پهاڪن ۽ چوڻين جي حڪمت ۽ پلوهه متعلق ڪيترائي ڪتاب ڇپايا آهن، جن ۾ پهاڪن جي پيڙهه(الهه بخش ٽالپر) سنڌي ورجيسي ٻولي(ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي) 'اترادي پهاڪا ۽ چوڻيون'، 'موزون اکاڻين ذريعي جڙيل پهاڪا ۽ چوڻيون'، 'ننيڙي روپ ولرا، چوڻيون، پهاڪا ۽ ورجيسون: پس منظر ۽ ڪارج (انجنيئر عبدالوهاب سهتو) ۽ ٻيا به اچي وڃن ٿا.

مٿين مجموعن کان سواءِ، ٻين ادبي توڙي گرامر جي ڪتابن ۾ به ڪجهه "چوڻيون ۽ پهاڪا" موجود آهن. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ (ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي) "آفتاب ادب عرف ساهت جو سج" (حڪيم فتح محمد سيوهاڻي) "سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا"، "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس ۽ سنڌي معلم" ڊاڪٽر غلام علي الانا) "اترادي ٻولي" (ڊاڪٽر هدايت پريم) "ماڻيلي (اباوڙي جي ٻولي" (پروفيسر شيخ محمد فاضل "سنڌي رهبر" (علي محمد بلوچ) "سنڌي ادب جو ادبي جائزو ۽ لطيفيات" (پروين موسيٰ ميمڻ) وغيره ستائش جي لائق آهن.

اهڙيءَ طرح شاهه جي ڪلام کي پڙهنداسون ته ان ۾ ڪافي پهاڪا ۽ چوڻيون موجود آهن. شاهه جي رسالي مان جيڪي شعر پهاڪي طور استعمال ٿين ٿا، تن کي چونڊي ميرزا قليچ بيگ "لطيفي لات" جي نالي ننڍڙو ڪتاب شايع ڪرايو. لطيف جي پهاڪن ۽ محاورن کي گڏ ڪري سيد اظهر گيلانيءَ "شاهه جي ڪلام ۾ پهاڪا ۽ محاورا" نالي ڪتاب ڇپايو. ڊاڪٽر اياز حسين قادري جو "مون مطالع سپرين" ۽ ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر جو "سنڌي ثقافت ۽ شاهه لطيف" وغيره ۽ ٻيا پڻ تعريف جوڳا ڪتاب آهن.

سماجي تبديليءَ ۾ پهاڪا:

اها مڃيل حقيقت آهي ته ڪنهن ملڪ يا قوم جون سماجي حالتون، سياسي ۽ تاريخي اثرن سبب، تبديل ٿينديون رهن ٿيون، بلڪ انساني ريتن ۽ سماجي رسمن، اصولن ۽ اعتقادن ۾ به فرق ايندو رهندو آهي.

اهڙيءَ طرح سماج ۾، سماجي قدرن جي تبديلي،سماج جي ادب، ريتن، عقيدن ۽ طور طريقن ۾ پڻ نواڻ آڻيندي آهي. هڪ وقت جي سچي حقيقت، ٻئي وقت ۾ پنهنجي به ڪڏهن اهميت وڃائي ويهندي آهي.

قديم زماني جا قبول ڪيل ڪيترا پهاڪا نين حالتن هيٺ پنهنجي مڃيل ۽ مستند حيثيت کان يا حيثيت پڻ وڃائيندا رهن ٿا.

مثلاً: "عورت ته گهر، مرد ته هر."

هيءُ پهاڪو سماجي قدرن جي تبديليءَ سان پنهنجي اهميت وڃائي، "عورت ته ايٺ، مرد ته ڪيٺ" ۾ تبديل ٿي ويو. ان جي برعڪس ڪيترائي پهاڪا هر دور ۾(بشرطيڪ ساڳئي نموني جا تاريخي، سماجي ۽ سياسي واقعا ٿيندا رهندا هجن) پنهنجي حيثيت ۽ اهميت برقرار رکندي، سماج جي نمائندگي ڪندا رهن ٿا، مثال طور:

"آئي ٽانڊي ڪاڻ، ٻڌجي ويٺي ٻورچياڻي."

هن پهاڪي کي تجزئي ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته هي ان دور جي تاريخي، سياسي ۽ سماجي واقعي جو اهڃاڻ آهي. جڏهن ٻاهران ڌاريا ماڻهو مدد گهرڻ جي بهاني ملڪ قبضو ڪيائون. جيئن پورچوگيزن مدد جي بهاني اچي، پوءِ ڦرلٽ ڪئي يا انگريزن واپار سانگي اچي، نه رڳو ملڪ جي اقتصاديات تي قبضو ڪيو پر قابض ٿي، حڪومت ڪيائون.

اهڙيءَ طرح جيڪڏهن موجوده سنڌي سماج جو جائزو وٺبو ته هندستان کان آيل پناهه گيرن، پناهه جي بهاني اچي، قبضو ڪيو آهي، تنهن ڪري هيءُ پهاڪو اڳوڻي سماج توڙي موجوده سماج ۾ پنهنجي اصل معنيٰ، مفهوم ۽ مقصد سان پنهنجي حيثيت ۽ اهميت برقرار رکيون بيٺو آهي. اهڙيءَ طرح سماج ۾

وڏين تبديلين جي باوجود جيڪڏهن موجوده سماجي حالتن ۾ ڪو خاص ڦيرو ڪونہ ٿو اچي تہ اڳ جا قائم ٿيل پهاڪا پراڻا هجن، توڙي نوان، حڪيمانہ قول ۽ سياڻن جا ٻول آهن، جن ۾ جهوني جڳ جون جهلڪيون بہ موجود آهن، تہ عام تهذيب ۽ تمدن جي تصوير بہ تمام چٽيءَ طرح سان چٽيل آهي.

وري ٻئي طرف هي بامقصد ۽ پُر معنيٰ پڻ آهن. جن ۾ هر قدم تي ڪانہ ڪا هدايت ۽ رهبري بہ موجود آهي.

پهاڪا انسان ذات جي ڪيترين ئي پيڙهين جي لاڳيتي سوچ، ويچار جو ثمر ۽ ايام جي غور فڪر جو ڳويا نچوڙيل عرق ۽ انساني عقل جو چڪايل جوهر آهن. تنهن ڪري هر "پهاڪو" چڻ تہ سڄي قوم جو ئي گڏيل فيصلو آهي. انهيءَ ڪري ئي هن جي دائمي حيثيت بہ ڳويا لوهہ تي ليڪو آهي يا ڪٽي هيڻ چئجي تہ چڻ انسان ذات جو اڻ لکيل آئين، زباني قانون ۽ فطري دستور آهي، سو بہ ائين آهي، جو مُنڊيءَ تي ٺپ، مثلاً:

"پرائي امانت ڌرتي بہ نہ ٻوهي."

هِيءُ پهاڪو ڏيکاري ٿو تہ اڳي جڏهن بئنڪون ڪين هيون، تڏهن اسان جا ماڻهو ڌرتيءَ ۾ ڌن پوُريندا هئا. ڌرتي سندن رقم ڪائي ڪانہ ويندي هئي. هيءُ پهاڪو سيکاري ٿو تہ:

"امانت ۾ خيانت نہ ڪجي."

اهڙيءَ طرح پهاڪن ۾ وڏي فلاسفي سمايل آهي ۽ ساڳئي وقت، اهي اسان جي تهذيب يا سڀيتا جي ساک آهن. اسين ڳالهہ ڳالهہ تي ڪو پهاڪو پنهنجي ڳالهہ ڪي ٽيڪ پراڻڻ يا ڪنهن نقطي جي وضاحت خاطر ثبتيءَ ۽ سند طور پيش ڪندا آهيون.

مثال طور: ڪنهن ماڻهوءَ کي گهڻو اولاد آهي ۽ وڏا ٿي سڀ نااهل ۽ بيڪار ثابت ٿين ٿا ۽ پنهنجي پيدا ٿيڻ کي ماءُ پيءُ جي غلطي ٿا سمجهن تہ جيڪر هُو نہ ڄمن ها، نہ ڏکيا ڏينهن ڏسن ها. ان تي ڪنهن سياڻي ڪيڏو نہ ٺهڪندڙ نقطو بيان ڪيو آهي تہ:

"ماءُ ڄڻيندي پٽڙا، ڀاڳ نہ ڏيندي ونڊي."

يا وري ماڻهو پيٽ جي دوزخ ڀرڻ لاءِ نيچ کان نيچ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي تہ اهڙي موقعي تي ڪنهن سياڻي جو هيءُ سخن پنهنجو مٽ پاڻ آهي تہ:

"بک بڇڙو ٻول، داناءَ ديوانا ڪري."

پهاڪن ۾ عوام جون نسلي خاصيتون ۽ دماغي لياقتون، سندن طبعي لاڙا ۽ فطري رجحان، ملڪي ماحول ۽ راڄ نيتي وايو منڊل(سياسي نظام) گذر معاش جا طور طريقا ۽ قديم تاريخي اُهڃاڻ سمايل آهن. پهاڪا پراڻا هجن توڙي نوان، سڀئي معنيٰ خيز ۽ پُر مقصد آهن، جي عاقلن جا قول ۽ سياڻن جا ٻول آهن.

"راڄا ات رهاڻيون، مؤرخ ات بحث."

هي قديم زماني ۽ انساني حڪمت جا عجيب اُهڃاڻ آهن، جن تي پراڻي زماني جي بنيادي فلاسافي توڙي جديد فلسفي جو بنياد رکيل آهي، جيڪو ٻولي توڙي سماج جي تاريخي ارتقاء ۽ لسانيات جي اڀياس لاءِ تاريخي ۽ ثقافتي مواد مهيا ڪري ٿو. هي پهاڪا ، چڱن جون چوٽيون آهن، جن ۾ اوَس چڱائي ۽ سماج کي سمجهڻ لاءِ صحيح حڪمت عملي آهي. هاڻي اسان اهو ڏسون ٿا تہ پهاڪن جو تعلق شاعريءَ سان ڪيتري قدر آهي؟

پهاڪا ۽ شاعري:

پهاڪن جي پهہ پچار مان هڪ اهم نُڪتو نروار ٿئي ٿو، جو پڻ سوچڻ جي لائق آهي. پهريل ڳالهہ ۾ اهو ئي پهہ آهي، جنهن کي جيڪر جديد شاعريءَ وارو "شعور" چئجي. ڳويا اهي پهاڪا انهيءَ ڪري قديم شاعري ۽ بنيادي سگهڙ پائيءَ جو بہ سهڻو نمونو آهن.

قبائلي پيشوا توڙي خاندان جا بزرگ پنهنجن پوين کي پنهنجو موروثي علم ۽ سندن ذاتي آزمودا يا ڪي خاص هدايتون اهڙين ئي موزون چوٽين ۾ بر زبان ياد ڪرائيندا هئا. اهڙي ضرورت جي مدنظر هي پهاڪا بلڪل ئي مختصر، مائيدار ۽ موزون لفظن ۾ پوتل آهن، انهيءَ ڪري تہ ياد ڪرائڻ ۾ سهنجائي ٿئي. گهڻو ڪري تہ سڀني پهاڪن ۾ قافيو آهي ئي آهي ۽ ڪيترا تہ ٺهيل ئي وزن تي آهن،

جيڪي ويچاريون وڏيون ته وڏي ڏار ۾ جهيل سان جهولائي چونديون آهن ته:

ابي چاڙهي، ادي چاڙهي،
مون نه چاڙهي، ڪنهن نه چاڙهي.

اڳئين وقت ۾ ته اهي پهاڪا ئي هئا، جن حياتيءَ جي هر وهنوار، چيڙي، نبيري، ڏيتي ليتي، آچار ويچار ۾ نياءُ نبيري ۾ وڏي واهر پئي ڪئي آهي، "تڏي آئي تنگ نه ٿيجي، توڙي هجن وير هزار."

وڏي ڳالهه ته قِصن ۾ ڪهاڻين ۾ به ڪيترائي پهاڪا وڏن ۾ خاص واقعن جون يادگار چوٽيون، "ڳاهن" طور ڳايل آهن. ڏومڻ سوناري واري آکاڻيءَ ۾ هيءَ مشهور "ڳاهه" به آلاپيندا آهن ته:

"سچ ته بينو نچ، اداڙي ڪارو منهن ٿئي ڪوڙ،
سچن ملندو سچ سگهو ۾ ڪوڙن پوندي ڌوڙ."

حقيقت ۾ هيءَ لاجواب پهاڪو آهي، پر آکاڻيءَ ۾ ڳالهه وانگر جهونگاربو آهي. اهڙيءَ طرح گذريل زماني جي ڪن وڏن واقعن جون يادگار چوٽيون به آهن ته:

"سَپُ نه ماري، سپ جو سراپ ماري."

هيءُ موڪي ۾ متارن جي آکاڻيءَ جو مرڪزي نُڪتو آهي. ان ڪان علاوه اها به حقيقت عيان آهي ته جڏهن ڪنهن ملڪ يا قوم ۾ مشهور شاعر يا عالم ٿي گذرندو آهي، تڏهن انهيءَ ملڪ يا قوم تي ان جو اثر ٿو ٿئي، انهيءَ جي ٻوليءَ ۾ گڏ جي هڪ ٿي وڃن ٿا، ۽ گفتگوءَ ۾ توڙي لکپڙهه ۾، اُهي پهاڪن يا مثالن وانگي ڪم ايندا آهن. اهو ئي سبب آهي، جو هرڪنهن سڌريل ٻوليءَ ۾ پهاڪن ۾ چوٽين جو هڪ وڏو خزانو موجود هوندو آهي، جو ان ٻوليءَ جي تحريري يا زباني ادب جو هڪ اهم ۽ مکيه حصو هوندو آهي. سگهڙ مرد توڙي گهرو سگهڙ عورتون، شاعر، اديب ۽ مقرر جڏهن چاهيندا آهن، ته پنهنجي نصيحت يا اندر جي جذبات بين تائين مؤثر نموني ۾ پهچائن، ته اڪثر اهي پهاڪن ۾ چوٽين جو سهارو وٺندا آهن. جيئن مٿي چيو ويو ته: سنڌي زبان پهاڪن ۾ چوٽين جي حالت ۾ دنيا جي سڌريل ٻولين کان ڪنهن به طرح گهٽ نه آهي، جو ته منجهس بيشمار پهاڪا ۽ چوٽيون موجود آهن. جيڪي ٻوليءَ ۾ ادب جي سونهن ۽ سوڀيا جو ثبوت پيش ڪري رهيا آهن، پر اهي زبان ۾ ثقافت جي ڪشادگي ۾ وسعت به پيدا ڪري رهيا آهن. جن ۾ حڪمت جا موتي ۾ ڏاهپ جا ٻول پڻ موجود آهن. اڳ ۾ ذڪر ٿي آيو آهي ته: شاهه لطيف رحه جي ڪلام ڪي پڙهندا سون ته ان ۾ ڪافي پهاڪا ۽ چوٽيون موجود آهن:

"ويا مور مري، هنج نه رهيو هيڪڙو،
وطن ٿيو وري، ڪوڙن ڪانئرن جو."

شاهه صاحب جي مٿئين بيت جي حيثيت، اڄ ڪلهه سنڌي معاشري ۾ پهاڪي جي صورت اختيار ڪري چڪي آهي. نيڪ انسانن جي خصوصيتن کي واضح ڪرڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي پهاڪا شاعريءَ جي شڪل ۾ پڻ ملن ٿا، جيئن ته:

"چڱا ڪن چڱايون، مَنايون مَنن،
جو وڙ جُڙي جن سين، سو وڙسيئي ڪن."

(شاهه)

هن شعر جي سونهن، معنيٰ وٽندڙ ۾ جاذب آهي، جا عام طور تي پهاڪي جي شڪل پڻ اختيار ڪري چڪي آهي. ساڳيءَ طرح خليفي نبي بخش "قاسم" پڻ ڪيترا مروج پهاڪا پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪم آندا آهن، انهن مان هڪ سٽ هن ريت آهي:

"جني پڪا اوڏڙا، سيڻ ڪجن سيئي."

ڪبير شاهه ٻيلي واري جون ڪيتريون ئي حڪمت ڀريون حڪايتون، اهڙن ئي حڪيمانه قولن جي جڙاءِ سان جڙي پيون آهن. هيٺئين ڪلام جي هر سٽ پنهنجي جاءِ تي هڪ مڪمل پهاڪو آهي:

نصيحت تنهن نادان کي، ڪري ڪين اثر،
ڪلر مان ڪين ٿئي، توڙي جام پيارينس جرُ،
شيدي گورو نه ٿئي، توڙي مهٽي لاهينس مرُ،
اڪ آمون نه ٿئي، توڙي ڦٽي ڪدي ڦرُ،
ڪتو چاڙهين ڪُنبهه تي، ته به مور نه ڇڏي مَرُ،
مِرون ڏارئين مينهن کي، ته به سنلو سوئر ڦرُ،
ڪٺڪ ڪلرائين ڪتي کي، ته به ڪيس چني سين چرُ،
پَرُ پنهنجو نه ٿئي، توڙي لُٽي ڏئينس گهرُ،
ڪميڻو اشراف نه ٿئي، توڙي دليون هجي دليئُ
تنهن ڪان ڏورانهن بينو ڏرُ، جو پوءِ لڳي پشيمان ٿين.

اچا به جيڪڏهن اسين جاچي ڏسنداسين ته ڪن شاعرن جي ڪلام جون ڪي تڪون ۽ سٽون اڄ به پهاڪي طور پيون ڪم اچن! اگرچ اهي پهاڪا اڳي ئي هلندڙ هوندا ۽ پوءِ جي شاعرن وري ساڳيا ئي پهاڪا نئين سر ويهي پنهنجي ڪلام اندر جڙيا آهن، جيئن شاهه جو هيءُ بيت آهي ته:

سِڪ ناهي سُٽري ڪَڻ پروڙي پيرَ،
ڪُسڻ ڌاران ڪيرُ، ڪري سُڌ سِڪڻ جي.

هن بيت جي پهرئين سٽ عام طور تي پهاڪو ٿي استعمال ٿيندي آهي جڏهن ته اها پڪ آهي ته پهاڪا شاهه صاحب کان گهڻو اڳ ئي هلندڙ هئا. مطلب ته انهن پهاڪن کي شاهه صاحب پوءِ پنهنجي ڪلام ۽ شاعريءَ ۾ آندو آهي. شاهه ڪيترائي اڳ رائج ٿيل پهاڪا ڪلام ۾ آندا آهن، جيئن ته:

وڪر سو وهاءِ، جو پئي پراڻو نه ٿئي،
ويچيندي ولات ۾ ذرو ٿئي نه ضاءِ،
سا ڪا هڻ هلاءِ، اَگهه جنهن جي اُڀين.

اهڙيءَ طرح شاهه صاحب انسان جي سُهڻي سيرت، اخلاق ۽ سٺي برتاءَ جي ڳالهه بيان ڪري ٿو ته:

هو چوني تون مَ چؤ، واتان ورائي،
اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو کائي،
پاند ۾ پائي، ويو ڪيني وارو ڪينڪي.

شاهه جون هيئيون سٽون پهاڪي طور استعمال ٿين ٿيون ته:

يار سڏائي سيڪو جاني، زباني،
آهي آساني، ڪم پئي ٿي ڳَل پوي.

اها ڳالهه ذڪر جي قابل آهي ته ڳوڙها ڳاڙي ڏک جو اثرائتي نموني اظهار ڪرڻ، ته انساني فطرت جو ڳڻ آهي، مگر "مٿو پٽڻ" رڳو سنڌي ثقافتي زندگيءَ جو انفرادي ڳڻ آهي، جيڪو شاهه صاحب استعمال ڪري، پنهنجي وسيع سنڌي ثقافت جي مطالعي جو ثبوت پيش ڪيو آهي، جيئن ته هو چوي ٿو:

مران مٿو پٽيان نهاريان نيٽانِ،
سُخن جي سندانِ، آئون نه جئندي اُن ري.

حقيقت پسنديءَ جي حيثيت ۾، هيءُ پهاڪو به جديد شاعريءَ جو نمونو ۽ اهڃاڻ آهي:

اڌ ڪي ڇڏي سڄي ڏانهن ڀُڪي،
تنهن ڪي سڄو ته نه ملي،
پر اڌ کان به سڪي.

نه صرف اڳئين دور جي ڪلاسيڪي شاعرن ئي پهاڪن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ جيئن جو تيئن ڪم آندو آهي، پر موجوده دور جي وڏن ۽ جديد شاعرن به پهاڪن کي، استعمال ڪري انهن جي ڪارج مان حظ حاصل ڪيو آهي.

اهڙيءَ طرح شيخ اياز به پنهنجي شاعريءَ ۾ پهاڪي جو استعمال خوبصورت انداز سان ڪيو آهي ته:

ويهه ونگي نڪ سان،
چپن لائي چُن،
اڄ چا کان ڪاپائتي؟

اهڙن ئي نمونن سنڌ جي ٻين جديد شاعرن به پهاڪن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ ائين جڙيو آهي، جيئن مُنديءَ تي ٽِڪ، جيئن ته:

اگهڻو ڪائو ڪَڄُ،
ٻليون پونديون ڪانچ ۾،
جي تون چوندين سچ.

انهيءَ ڪري عوام جا اڳواڻ ۽ وقت جا سڄاڻ ماڻهو ته سدائين انهن کي عوام جي ڀلي خاطر، نئين ڏڳ لائڻ لاءِ پنهنجي تنوارن ۽ جهونگارن ۾ جيئرو رکندا پئي آيا آهن:

ڀلي ٻڪ ڀرم جي شال نه وڃي شان،
الله ڏيئي ايمان، ته گوڏا ڏيئي گذارجي.

لسانيات جا ماهر بخوبي واقف آهن ته پهاڪا سنڌي زبان ۾ اڳ موجود هئا، پر ڪيترن ئي شاعرن متعدد پهاڪا پنهنجي ڪلام ۾ آندا آهن جنهن سان هيڪاري ٻوليءَ توڙي شاعريءَ ۾ رواني، سونهن ۽ سليقائي اچي ويئي آهي. سٽريل ۽ ادبي ٻوليءَ ۾ پهاڪن جو خزانو، سيپيتا جو ڪم ڏيندا آهن. انهن جي حيثيت ۽ اهميت معاشري جي اپياس برابر آهي. تنهن ڪري ائين به چئي سگهجي ٿو ته پهاڪن جو سلٽ نه رڳو علمي، ادبي ٻولي ۽ شاعريءَ سان آهي، مگر سندن تعلق سماجي، تاريخي مطالعي ۽ انساني زندگيءَ سان پڻ گهرو آهي.

دراصل پهاڪن ۾ بيشمار نصيحت ۽ سبق آموز نُڪتا شامل هوندا آهن، پوءِ اهي پراڻا هجن يا

نوان، ليڪن انهن ۾ نصيحت، دانائي ۽ حڪمت پريون ڳالهيون موجود هونديون آهن. اهڙيءَ طرح شاعريءَ ۾ معاشري جو عڪس ۽ زندگي گهارڻ جا اصول ۽ قاعدا شامل هوندا آهن، جيڪي انسان کي سنئين ۽ چڱي راهه تي هلائڻ جا پڻ ذميوار آهن. جيئن شاعريءَ ۾ انساني جذبن جو اظهار ۽ بيان هوندو آهي، تيئن پهاڪن ۽ چوڻين ۾ به سچائيءَ ۽ صداقت جو درس هوندو آهي، جيڪو انساني معاشري توڙي زنده قومن جي بلڪل رهبري ۽ رهنمائي ڪندو آهي.

مطلب ته پهاڪا، تمدن ۽ انساني سماج ۾ نه صرف حسناڪ ڪم ۽ ڪردار جو تاثر ڏين ٿا، پر اهي شاعريءَ جهڙو شعور به ڦهلائن ٿا. جنهن ۾ صداقت ۽ حقيقت جي تصوير منعڪس هوندي آهي، جيڪا انساني زندگي، عقل آرائيءَ جي نُڪتي، زبان ۽ علميت جي لاءِ پائيدار پڻ هوندي آهي. ليڪن هيءُ پهاڪو پڻ شاعريءَ جهڙو درس ڏيئي رهيو آهي ته:

"دنيا کي هڪ ڏينهن، ڇڏڻو ضرور آهي،
پانبو جو گهڙيو، سو پڄڻو ضرور آهي."

حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي ڪلام مان ڪجهه پهاڪا مليا آهن، پر انهن مان هي شعر پهاڪا آهن:

جهولي ٿي پرجي مال سان، ستين سهڻ کان پوءِ،
تلبش جهلڻ کان سچ جي ئي، ٿو سنگ جهلي آئُ،
جو جائو نيٺ مرندو، جو اڀريو نيٺ لهندو سو،
جو بيٺو وهندو سو، جو پوکيو نيٺ لُٽبو سو.

مددي ڪتاب

(1) ٻگهيو محمد قاسم ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي- لسانيات کان سماجي لسانيات تائين"، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 1998ع.

(2) آڏواڻي ڀيرو مل مهرچند "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ 1993ع.

(3) قليچ بيگ ميرزا: "لطيفي لات"، گلشن پبليڪيشن حيدرآباد، سنڌ 1994ع.

(4) شاهنواز سوڍر ڊاڪٽر: "سنڌي ثقافت ۽ شاهه لطيف"، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، حيدرآباد 1991ع

(5) ميمڻ پروين موسيٰ: "سنڌي ادب جو ادبي جائزو ۽ لطيفيات"، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو نوشهروفيروز 2004ع

(6) سيوهاڻي فتح محمد حڪيم: "آفتاب ادب عرف ساهت جو سج"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ 1983ع.

(7) بلوچ علي محمد: "سنڌي رهبر"، مڪتبه اسحاقيه جهونا مارڪيٽ، ڪراچي

(8) پريم هدايت ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد سنڌ 1995ع.

(9) فاضل شيخ محمد پروفيسر: "ماتيلي — اُباوڙي جي ٻولي"، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد سنڌ 1992ع.

(10) سهتو عبدالوهاب انجنيئر: "اترادي پهاڪا ۽ چوڻيون"، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، سنڌ 2006ع.

(11) الانا غلام علي ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، سنڌ 1987ع.

(12) الانا غلام علي ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جي ارتقاء" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد سنڌ 2006ع.

(13) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: "جامع سنڌي لغات"، (جلد ٽيون) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ 1981ع.

(14) الانا غلام علي ڊاڪٽر: "سنڌي معلم" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ 1984ع.

(15) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: "هڪ جلدي سنڌي لغت"، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد، سنڌ 1998ع.

(16) وندير غلام اصغر: "سنڌي ڪتمنڙا" آر- ايچ احمد اينڊ برادرس حيدرآباد سنڌ 1956ع.

(17) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: "ٻيلاين جا ٻول" زيب ادبي مرڪز حيدرآباد 1970ع.

(18) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: "خليفي نبي بخش جو رسالو"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ - 1966ع.

(19) آڏواڻي ڪلياڻ پروفيسر: "شاهه جو رسالو"، مڪتبه اسحاقيه جهونا مارڪيٽ- ڪراچي.

(20) "مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي شخصيت، علمي، ادبي ۽ سياسي خدمتون": عباسي شمس مسز، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ 1988ع.

131 ۽ 132، صفحو 407، سنڌيءَ ۾ ”مرشد جي وفات تي مرثيو“ ۽ پڻ فارسيءَ ۾ مرثيو ”بماتم مرشديم“ ص 430) ڇاڪاڻ ته حضرت شاهه عبداللطيف جي ڏاڏي جي درگاهه ڪريمي جو سجاده نشين هو، پر سندس حقيقي مرشد حضرت شاهه عبداللطيف هو، جيئن ته پنهنجي ڪلام ۾ بار بار ايئن چيو اٿس.“

اهو ڪيئن ممڪن آهي ته شاهه عبدالڪريم ۽ شاهه عبدالطيف جهڙن شاعرن جي خاندان ۾ بيا اعليٰ پائي جا شاعر پيدا نه ٿيا هجن پر جيئن ته مون چيو ته هو زماني جي اٿل پٿل ۾ لٽجي ويا. البت صاحب ڏنو شاهه جو حوالو ڪٿي نه ڪٿي ضرور ملي ٿو پر سندس گهڻو ڪلام منظرِ عام تي اچي نه سگهيو.

ننڍپڻ ۾ ريڊيو تان عابده پروين جي آواز ۾

شگفته شاهه

تحقيق

صاحب ڏنو شاهه بلڙيءَ وارو ۽ سندس ڪلام

ننڍپڻ جي خوبصورت يادن ۾ ڪيئي يادون بلڙي شاهه ڪريم جي ناناڻي حويليءَ جون به آهن. والده ان وقت جي درگاهه ڪريميءَ جي گادي نشين پير حيدر شاهه جي نياڻي هئي. وقت جي ڌڙ ڪيترين ئي شخصيتن جي يادن کي لٽي عوام کان اوجهل ڪري ڇڏيو آهي. سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي محققن اهڙن ڪيترن ئي لڪيل جواهرن کي ڳولهي هٿ ڪيو آهي پر اڃان به بيشمار گوهر اسان جي اکين کان اوجهل آهن. صاحب ڏنو شاهه، بلڙيءَ شاهه ڪريم جي گاديءَ جو سجاده نشين هڪ وڏو شاعر، انهن مان هڪ آهي جنهن جي ڪلام تي تحقيق ٿيڻ گهربي هئي جو هو نه فقط مير عبدالحسين سانگيءَ جو همعصر شاعر هو پر سندس قريبي دوست هو جنهن کي هن”مرشد“ پڻ سڏيو آهي. ”ڪليات سانگي“ ۾ سندس حياتيءَ جو احوال لکندي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صفحي 23 تي حاشيي ۾ لکيو آهي ته:

”پير صاحب ڏني شاهه، بلڙيءَ واري کي به سانگي مجازي طور مرشد سڏيو آهي (ڏسو صفحو

جڏهن به ”من گهرئي مشتاق سان، جيئري جدائي ڪيم ڪر..“ ڪلام نشر ٿيندو هو ته امڙ ۽ ماسيون ٻڌائينديون هيون ته ’اها اسان جي ڏاڏي(منهنجي پڙ ناني) جي ڪافي آهي.‘

ظاهر آهي ته ڪريمي خاندان جي ماڻهن جي ڪنن ۾ صاحب ڏني شاهه جي شاعريءَ جا پڙلاءِ پيل هئا. صاحبڏني شاهه جي اصل ڪلام جي قلمي نسخي وڃائڻ بابت پڻ مختلف ڳالهيون مشهور هيون. مختصر اهو ته اصلي نسخو ڪٿي آهي، ان جي ڪا خبر ڪانهي. سندس خاندان جي ڪيترن ئي فردن توڙي تحقيق ڪندڙن اهو ڳولهڻ / اصل ڪلام هٿ ڪرڻ جي ڪوشش به ڪئي پر ڪا خاص ڪاميابي نه ٿي جنهن سبب سنڌي ادب جي هڪ اهم ڪڙي گُم رهي.

اڳتي هلي صاحب ڏني شاهه جي ننڍي فرزند غلام شاهه ڪريميءَ اها ڪوشش ڪئي ۽ ڪافي ڪامياب به نظر اچي ٿو پر پنهنجي زندگيءَ ۾ شايد هو زماني جي نا قدري ۽ وسيلن جي گهٽتائيءَ سبب اهو

ڪلام ڇپائي نہ سگهيو. ڪيتري ئي عرصي بعد سندس پونئرن وٽان اهو ڪلام هٿ آيو آهي جيڪو غلام شاهہ ڪريميءَ جي هٿ اکرن سان لکيل آهي. ان کان اڳ جو ان ڪلام بابت ٻڌائجي، آءٌ ٻڌائڻ چاهيندس تہ غلام شاهہ ڪريمي، صاحب ڏني شاهہ جي ٻي گهرواريءَ مان فرزند هو جيڪا (غلام شاهہ ڪريمي جي تحريرن موجب) ايراڻ هئي ۽ ايران جي شاهي خاندان "صَفَويہ" مان هئي جنهن سلطنت عاليہ جو باني ابوالملوڪ شاهہ اسماعيل هو. هُنَ هِنَ سڄي خاندان جو شجرو پڻ لکي محفوظ ڪيو آهي. هوءَ ڪراچيءَ ۾ رهندي هئي. انڪري غلام شاهہ جي، پيدائش کان وٺي تعليم ۽ تربيت ڪراچيءَ ۾ ٿي. غلام شاهہ 1936ع ۾ ڊي.جي سنڌ ڪاليج مان فارسيءَ ۾ بي.اي.آنرز ڪئي ۽ شيرازي ميموريل پرائز حاصل ڪيو ۽ ڊي.جي ڪاليج ۾ اسسٽنٽ پروفيسر ٿي رهيو ۽ بعد ۾ او.ايس.ڊي، نيپا چورنگي رهيو. هو خود سنڌيءَ جو هڪ پڪو پختو شاعر هو ۽ سندس ڪيترو ئي شعر ڇپيل آهي. شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو پڻ سندس ذڪر شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام جي 1958ع جي ديباچي ۾ ڪيو آهي:

"مان سيد غلام شاهہ ڪريمي ڪراچيءَ جو شڪرگذار آهيان جو "رضا" وارو نسخو ڪجھ وقت تائين مطالعي لاءِ ڏنائين."

'شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' ۾ ڏنل شجري ۾ شاهہ ڪريم جي گادي جي سجاده نشين جو سلسلو جڏهن سيد عالي، سيد ميان محمد صالح شاهہ ۽ ميان حيدر شاهہ(سجاده نشين سيد قنبر علي شاهہ جا ٽي فرزند) تائين پهچي ٿو تہ ٻڌايل آهي تہ ٽئي لاولد هئا. ان لاءِ سيد صاحب ڏنو شاهہ کي سجاده نشين بڻايو ويو جيڪو سيد محمد صالح شاهہ جو سالوهو. (ساڳي ڳالهہ مون ناني امان ۽ ماسين کان اڳ ٻڌي).

سيد صاحب ڏنو شاهہ جو شجرو "ساداتان متعلويءَ"جي صفحي 10 ۽ 11 تي "شجره سادات بلڙي واله خاندان حضرت شاهہ عبدالڪريم" ۾ هن ريت ڏنل آهي:

شاهہ عبدالڪريم
سيد دين محمد (صاحب سجاده)
↓
سيد عبدالولي شاهہ
↓
سيد سمبعہ
↓
سيد عبدالرحمان
↓
سيد باقر
↓
سيد سمبعہ
↓
سيد محمد ڪاظم
↓
سيد عبدالحڪيم
↓
سيد محمد ڪاظم
↓
سيد عبدالحڪيم
↓
سيد ولي محمد
↓
پير صاحب ڏنو شاهہ (سجاده نشين)

صاحب ڏنو شاهہ بابت ڪجھ احوال اسان کي "ڪليات سانگي" مان ملي ٿو. صفحو 60 تي تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب عبدالحسين سانگيءَ جي همعصر شاعرن ۾ 'سيد صاحب ڏنو شاهہ' جو ذڪر ڪري ٿو، جن جي ڪلام ۾ 'فارسيءَ'بجاءِ 'سنڌي ماحول' روشن ٿيو. صفحو 84 تي وري ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي تہ:

"سانگي نہ فقط پاڻ غزل کي ڳائي ۽ اوج تي پهچايو مگر ٻين غزل گو شاعرن کي پڻ متوجهہ ڪيو ۽ نئين عروضي شاعري جي ذوق جو منڊل مچايو. گدا، ماتم، حامد، قليچ، صاحب ڏنو شاهہ ۽ حيدري هڪٻئي کي وڏيڪ ويجها ۽ هڪ ٻئي جي سُخن کان آشنا هئا."

سانگيءَ جي ڪلام ۾ صاحب ڏني شاهه بابت شعر:

(ڪليات سانگيءَ مان ورتل)

وري ورهين کان پوءِ آيو آهي "صاحب ڏنو" سائين
ڏسي مُنهن پاڪ مرشد جو، اکين کي ٺار ٿيو آهي
گلِ گلزار حيدر جي اچڻ کان اڄ اسان جو گهر
معطر سو سڄو ئي غيرتِ گلزار ٿيو آهي.
اچي پوءِ ويو ڪراچيءَ ڏي، وري آيو ته ايندي سان
ميون ملوڪ هاٿي ڏس، وري تيار ٿيو آهي
چوي ٿو پير کي پلپل وطن ڏي وارجن واڳون
اسان جو يار هو هاٿي، وري اغيار ٿيو آهي
گران خاطر ٿا ڏسجن سڀ، جي آهن پير سان حاضر
خدا جاڻي فقيرن تي، هي ڪهڙو بار ٿيو آهي
وٺي هيءَ مصرع موزون سانگي کي مرشد جي
حُسن جي فوج جو سهڻو سپهه سالار ٿيو آهي."

(ديوان پهريون (صفحو: 68)

تجئين هن ضعيف سان سئين "صاحبڏنا"
ساٿي پنيان وارث ور جي آهيان وندر وڪاٿي.

(ديوان ٻيو صفحو(177)

اي مرشد منهنجا يار ٿجي، اچي پنهنجي مريد جي ماڙ ڪجي،
چئو مون کي سائين "صاحبڏنا" ايند غنچه دهن دلدار ڪڏهن.

(ديوان ٽيون صفحو: 297)

صاحبڏنا سائين مرشد ڪامل، ياد پون ٿيون پيارا پل پل،
محب منا منٺار، وارث تنهنجون وايون وايون.

صاحبڏنا سائين تنهنجون رهاڻيون، جنهن ۾ واهه جون،
راتيون وهاڻيون.
روئان زار زار، ياد عجيب سي آيون آيون،
صاحبڏنا منهنجا مرشد سائين، دل گهريا دلدار،
لڪ لهن تنهنجون لايون لاتيون.

(ڪافيون — صفحو 407)

"صاحبڏنو" هو صاحبِ سجاده، ڪريم
مرحوم منهنجو مرشدِ ڪامل خدا نما
جا لطف هو طبعيت نازڪ خيال کي
هو فيض بخش سيد بلڙيءَ ۾ باخدا
جنت ڏي ٿي رواني سواري شاهه جي
تنهن وقت کان ٿي طبع رسا منهنجي نارسا.

(ديوان ٽيون- صفحو 190)

صفحو 430 کان 432 تائين سنڌي ۾ "مرشد جي وفات تي مرثيو" ته سمورو صاحبڏني شاهه سان سندس محبت ۽ عقيدت جي عڪاسي ڪري ٿو. ساڳي ڳالهه "بماتم مرشديم" فارسي ۾ آهي جيڪو صفحو 515-516 تي ڏنل آهي.

صفحي 21 تي سانگيءَ جي وفات جو احوال لکندي ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته:

"مئي سنه 1924ع ۾ سانگي بيمار ٿي پيو. انهيءَ پڇاڙي واري بيماري ۾ ميون غلام حيدر ڪريمي ۽ پير علي بخش پٽائي ڪانئس پڇڻ آيا ته سنڌن آجيان لاءِ اٿڻ لڳو."

ميون غلام حيدر ڪريمي صاحبڏني شاهه جو فرزند ۽ منهنجو نانو هو.

غلام شاهه ڪريميءَ جو سهيڙيل ڪلام:

صاحب ڏني شاهه (غلام شاهه ڪريمي سندس ننيو فرزند هو) جي ڪلام سهيڙڻ بابت، غلام شاهه جي هٿ جي هڪ تحرير ۾ لکيل آهي ته:

"سانگي مرحوم جو دور سنڌي شاعريءَ ۾ وڏي اهميت وارو آهي. انهيءَ سهڻيءَ ۽ ناميار سٽ ۾ جيڪي شاعر اڄن ٿا تن ۾ (والد مرحوم) پير سيد صاحبڏنو شاهه ڪريم پوٽو، بلڙي واري جو هڪ خاص مقام آهي مگر فلڪ ڪج رفتار (زماني جي اڻنگي چال) مرحوم جي هن اهميت کي جائز هنڌ تائين پهچڻ نه ڏنو ويتر جو مرحوم جو بياض سندس وفات کانپوءِ وڃائجي ويو. والد بزرگوار 1914ع ۾ وفات ڪئي. بياض وڃائجي وڃڻ کانپوءِ ڪي سال گذري ويا مگر صاحبڏنو شاهه جو ڪلام ڪن جهونن جي واتان ٻڌڻ ۾ پئي آيو. آخر 1936ع ڌاري جڏهن بياض جي دريافت جا امڪان گهٽ ٿيندا ويا ۽ ٻي پاسي وري موت انهن

جهونن کي دنيا جي سفر کان ٿڪل مسافرن وانگر پنهنجي هنج ۾ سمهاري ڇڏيو ته مون اهو پهه ڪيو جيتري قدر ٿي سگهيو ته جن ماڻهن کي والد مرحوم جو ڪلام ياد هو، حاصل ڪري لکي وٺان.

اهو ڪم بظاهر سؤلو ٿي لڳو پر ڪجهه منهنجي پنهنجي ذاتي مشڪلن ۽ ڪجهه وري ٻهراڙي جي دوستن مريدن جي اڪثريت جو ناخوانده يا نيم خوانده هئڻ ڪري ڪلام اڻ پورو يا غلط سلط پئي مليو.

اول الذڪر ذاتي مشڪلن ۾ هڪ مشڪل اها هئي ته والده مرحومه(ايران جي شاهي صفوي خاندان مان شهزادي محمد رضا آصف صفوي جي نياڻي هئي) جنهن جي مادري زبان فارسي هئي. والد مرحوم جڏهن وفات ڪئي ته آءٌ فقط ستن مهينن جو هوس. مون کي ماءُ ۽ ناناڻن ڪراچيءَ ۾ نپايو تنهنڪري سنڌي النسل هوندي به 20- 21 ورهين تائين پوري سنڌي نه ايندي هئم. والد مرحوم جو هڪڙو ۽ شايد پهريون ڪلام زباني والده مرحومه کان ٻڌم ته گهڻو سمجهي ڪو نه ٿي سگهيس تاهم دل کي آساس پئي آيو. ڪافي هئي:

"عمر ياد آيا مون اڄ هن اباڻا،
هَن نيڻ جن لاءِ نِيَر ۾ نماڻا."

اباڻي محبت ۽ پيءُ جي وڇايل ڪلام کي سمجهڻ ۽ حاصل ڪرڻ لاءِ آءٌ سنڌي سکڻ کي جنبي ويس..."

غلام شاهه ڪريميءَ جي هٿ اکرن سان لکيل صاحبڏني شاهه جي ڪلام جو تفصيل هي آهي:

ڪافيون	104 (98 سنڌي، 6 سرائيڪي)
غزل	24
جاڳو	02
مولود	06
مدح	01
بيت	14
(مشڪوڪ ڪلام)	
بيت	2
غزل	2

صاحبڏني شاهه جي ان سهيڙيل ڪلام جي خاص ڳالهه ته، ڪافي ته آهي ئي 'لوڪ' صنف، پر غزلن ۾ به 'لوڪ رنگ' نظر اچي ٿو. اڪثر غزلن اڳيان سُر به ٻڌايل آهن جيئن "سورٺ" درباري، ڪانڙو، جوڳ مغلي –ڀيروي، ۽ ٻهاگ – پوپالي.... وغيره.

هاڻي ضرورت آهي ته محقق هن ڪلام کي تڪين تورين ۽ پوءِ اهو ڪلام ڇپايو وڃي ته جيئن سنڌي ادب جي تاريخ جي هن اهم ڪڙيءَ کي ڳنڍيو وڃي.

سيد صاحب ڏنو شاهه ٻلڙي واري جي ڪلام مان انتخاب:

1. جاڳو

اُٿي جاڳو لِلهِ يارو، وڃي ٿو ماهه رمضان جو،
پُريل بَرڪت سان هِي يارو وڃي ٿو ماهه رمضان جو،

گُليام جنهن ۾، رَحمت جا، سَدا رب جي عنايت جا،
وڃائي سو اَدا! وارو، وڃي ٿو ماهه رمضان جو.

ڇڏيو اي مومِنو! غفلت، رَکو اسلام سان الفت،
چڱو آهي اهو چارو، وڃي ٿو ماهه رمضان جو.

نمازن جا ۽ روزن جا، شغل جنهن ۾ هئا ٿيندا،
لڳو ٿي دين جو نعرو، وَڃي ٿو ماهه رمضان جو.

گنر وڃي وقت جو ٿيندو، وري سو ڪينَ هٿ ايندو،
—— ٿئي آرو، وڃي ٿو ماهه رمضان جو.

دنيا ساري کي روشن ڪيو، وڃي هاڻي لَهندو سو،
عجب اسلام جو تارو وڃي ٿو ماهه رمضان جو.

صاحبڏني جي يا سَرور، بَحق پنجتن اطهر ڪَريو محشر ۾ موچارو، وڃي ٿو ماهه رمضان جو.

2-مولودشريف

لايضِيع الله في الدارين أجر المُحسنينِ

"ملسَوي الله محو كرُ"، كر ٻمجھ سلڪِ سان يقين،
"لنِ تنالوا البرحتيٰ تنفقوا" اي طالبين،
ٻن دُنيا جي دوستي، وَٽ راهِ رَب العالمين
فِڪر ۾ فاني ٿيڻ ٻَن ذِڪر ۾ مَن ذاڪرين
نفس نافرمان جو تابع نَٿِي تون تابعِين
"اُقتلوُا فِي ذات حُب الله اُنترُ عاكفين"
نفس نافرمان جو تابع نَٿِي تون تابعِين
"اُقتلوُا فِي ذات حُبَ الله انترُ عاكفين"
عشقبازِي جانُ گُذارين، سر ڏِيڻ ڪَر صادِقين
سي نہ ترسَن تئو ڏِسِي ڪو مَست موالِيٰ جا مُعين
گَر ٿيڻ گرُندر گذارڻ، مَرڪ مايا متقين
سي ٿِيئن صاحبڏنا! وحدت يگانا واصلين.

* * *

مولود

پاڪ پيغمبر! پهچ پرِين، تون ضامن آهين ضعيفن جو.

نفس نجس مُنهنجو ڪِينَ تري ٿو، ڏوھ ڏسي منهنجو ڏيل ڏري ٿو،
آءٌ ڪرو ڪوڙو آهيان سانئين جو.
مُون نہ عُمر ۾ ڪِينَ ڪمايو، ڏوھ پلي پائي تو در آيو،
ڪَر ڪو بچاءُ بيڪاري جو.
اوهان جي سِڪ ۾ سينو، ماندن ڪي ڏيڪار مَدِينو،
لاهيو سُور سڪاين جو.
تهنجي فراق ڪيو دل ڦٽُون، دَرد مَنن جو تو وَٽ ٽلُرون،
تون آهين عِلاج آزارن جو.
صاحبڏنا! سِڪ ۾ مُلمي، هَر دوجَهان ۾ ٿينلو حلمِي،
سو شافع شاھ ڏوهارن جو.

3-مدح شريف

بسم الله الرحمٰن الرَّحيم

ساراهيان سو ڏٽي، جو مالڪ آهي مُورا
سِج چندَ تارا ڪتيون، پائي ڪيائين پوُرا،
ڏنائين رونق روشني، ڏِسجَن تا ڏُورا
خاصِو خلقئين ڪارڻي، نبي سو نُورا
"لوَ لاکَ لمَاَ خلقتُ الافلاک" ظاهر ظهورا
"وَنحنُ اقرَبَ اِليهِ مِن حَبل الوَرِيد" ويچو نله وِچا
جَڏ تون سانگو ساھ جو، پُٺي، ڪيچين ڪَاھ
ڪيچين جي ڦُرب جا، مُون ڪي ڦهرِي ڪان لڳا
ڪري ڪيچي هليا، مادَڙ مون سان......
خالي خانا خان ري، ڏِٺم سُڃ......
ويندس وِندر سامهُون، سامُون واٽ.....
دُعا ڪريوم دِل مان، مادَر مُنهنجي ماءُ
مَن پوَلن پيچري پرِين (رسول) جي، گسا ڪِيمَ گُسلن
هوئن هَلندي جي ڪيا، سي مون هينئن.....
ڦريباڻي ڦُرب تي، ڪاهيو متي....
سپيريان جي سِڪ ۾، پرزا ٿِي.....
اُج بُکَ اُتي اڳري، ڪر شب و روز شُڪرانا
اڳيان گڏ بي عَرَبِي، چوندي مَهَندا مَرحَبا!
ڪيِمَ لڄائج سِڪ ڪي، تائج تنورا
سِڪ پڻ سِڪي ان ڪي، جي سڪڻ ڪي سِڪيا
ڄيجَل! جوڳياڻي ٿِيان، مُون ڪي جَهل نہ ماءُ!
ناهي وسيِلو وِلهِيءِ جو، ساجَن! تو سوا
وَرَ وِلهِيءِ جا واهرُو! اهي مون حال ٿِيَا
سُورَن جا سرير ۾، مچي مَچ مَتا
جيرا اندران جندڙي، پَڄي سي پيا
"العِشق نارُ يَحرڪ"، اِنهيءِ اُهيائا
ڪانڌ ڪيچ ڪراريو، وِندر ڪَري واڪا هُئا
منهنجي حَق ۾، اديوُن! اولا ڪا
ويا... ڪَري، ڏوُنگر مَنجھ ڏيرا
آءٌ اياڳي نند ۾، هُو وِيَا ڪنهن ويرا
هڪ .... چند نہ الهي، ويو ويري لڳيم واءُ
هيڪر هوتاڻي حبيب جِي، رڙهي پسان راھ
رڙهي انهيءِ راھ تي، پُڄنم شال پَساھ
ڪُتا ڪِئينم ڪيچ جا، مَر مِرُو مُنهنجو ماھ
صاحبڏنو شاھ چئي، سَرِير ۾ رَڪ طَلَبَ توُن توڙا
ٿِئي قرابت ڦُرب جي، وجي وهم وِچا

روضي اڳيان رسول ڪريم جي، آخر ڏيان ارواح
وَجن سي ايمان سين، ڪَلِمو جي پڙهندا
لَا اِلٰه اِلا الله مُحمد الرَّسُول الله

4. بيت

سي ڪَلاٺِري ڪُن نِيَا، جن ٿي مارِيا مَڇ،
هڻ گهوڙا! تن گهاٽوئڙن جا پيا رُلن رَڇ،
پاڻ ٿِي مَريو مَڇ، ويو مان مَرڻ جو.

هُو هُو ڪري حق ٿيا، پوڙوئن پيائي،
هُل هُلا چا چاڻن، وَحدت جن وائي،
"مَن لهُ المَو لِيٰ فَله الڪُلُ" چِٽِي چِٽائي،
واري وَسائِي، صاحبڏِنا! تِن سِڪَ جي.

ڪَڏِهن سِڪَن سلام کي، ڪڏِهن هُو سلطان،
"اِنّ اَولياء تحت قباء" مَردَن لَڌا مان،
صاحبڏنا! سامان، تِن پِيَائي جا پاريا.

نَفِي ڪري نَفس کي، اَلفِ ڪيو اثبات،
هَر هَر پڙهن حج سي، اَندَر اُن عَرفات،
"موتُوا قبلاً تموتُوا"، پِرهه پڙهاين بات،
"قُرب ڪُنا اوقات، صاحبڏنا! سي سِڪ جي.

وَحدت جي واريءَ ۾، نمازي ٿيا غرق،
ڪثرت جي قالوب مان، ويڙهيائون وَرق،
"ترڪ الدنيا واجِباء"، ڦير نہ ڪَن فرق،
صاحبڏنا ڏسي سِکيَا، صَبر جو سَبق،
حَق پَسن تا حق، ڪِينَ پَسَن هُو ڪِي پيو.

5. ڪافيون

1. ڪافي (تلنگ)

اسان غرق ٿياسون در غبخب، لاشڪ آهيُون لامذهَب،
"موتُو قبل" جو پي پيالو، مَست وَتان آءُ نِت متوالو،
عشق سيڪاري رَمز عجَب.
ڪڏهن هِنُو مومن چوايُون، هَر مَظهر ۾ پاڻ لِڪايُون،
سالڪ سمجهن تنهنجو سبب.
اَندر مَسجد مندر حجرا، پاڻي مُنهن، ڏِس سَڀ مُجرا،
راهه انهيءَ سان مِلندو رَب.
نہ اَز آدَم، نہ از حَوا، مُور نہ ڏاريُون کي ملوا،
نينهن اسان جو آهي نَسبَ.
صاحبڏنا!ڪثرت ملن ڪاهي، وَحدَت پڙ ۾ واڳ ورائي
مَرد ڪُڏائين تا مَرڪب.

2. ڪافي (آسا)

صورت بشري ڪرکي بهان، هر رنگ دي وچ رنگ رَچايم
ڪڏانهن شريعت دِي وِچ شادِي
ڪڏانهن معرفت ڪَران منادِي
ڪڏانهن حقيقت راهان هادِي
هَر مَظهر وِچ حُڪم هَلايم
حَيدر بَن کي حَملہ ڪيتم
هوکي حَسَن مَي زهر دا پيتم
چوڙ مدِينہ مُلڪ مَڪان
ڪَربل دي وِچ ڪَنڌ ڪپايم
يعقوبؑ هوکي پُتڙا چايم
يوسفؑ اپنا نام ڌرايم
آپهي آپ کو کوهہ وِچ پايم
قيدي هو کي دَر ڪنعان
آپهي اپنا مُلهہ چڪايم
1. مَخفي مين هُون، ظهور بہ مَين هُون
ناظِر، تي منظور بہ مَين هُون
تجلي مين هون، تہ طُور بہ مَين هون
موُسيٰؑ نوُن ڪر مستان
صاحِبڏِنا! اِهو نام سَڏايم.

3. ڪافي (ملاري تِتالو)

رات وِجن رنگ لايا وي، بادل هَر جا ڪَئي بهارِي،
مِينهَن موڪُن ڪَيُون ملڪ تي،
ريج سَريجَ وَسايا وي، هَنڌ هَنڌ هَر وَهائن هاري.
ڪَڄ ڪَلات ڪُلمبو ڪابل،
واحد ڪُل وَسايا وي، سانوڻ سبزي ڪَئي سنڌ ساري.
ڏُک ڏُکار ڏولا وا ڏيهه تان،

والي ڪُل وِڄايا وي، صاحب جي ڏِس هِي سَٽاري.
سارنگ سورٹ اڄ سنگهارَن،
ڳيت ڳهَن ۾ ڳايا وي، منهن مَرڪن چوَن ملاري.
صاحبڏنا!اڄ اڱڻ آسان جي،
دوست هَلِي گهر آيا وي، پرِيَن پَٽ پرت جي پاري.

6.غزَل

غزل 1

مَنگهريا!مشتاق سان جيئري جدائي ڪِي مَ ڪَر،
پرهه وارن سان بيحَد بيوفائي ڪِي مَ ڪَر.

جاسين آٰ جيئرو هُجان، تاسِين نہ ٿي پل تون پري،
واسطي الله جي اڄ، وِرهه وائي ڪِي مَ ڪَر.

سُور سهُمون سي سَنَم، تنهنجي سوين سڪ ۾ سَدا،
هِن ڏکويل سان وَري، ڏادِا! ڏنگائي ڪي مَ ڪَر.

نہ دِليُون توتان پرِين! جن ساهه سر صَدقي ڪَيو،
جان نثارن ساڻ جَانِب! ڪا ڪذائي ڪِيَ م ڪَر.

پرت وارن ڪان پَرَستش پَنهنجي ڪارين ٿو پرِين!
خُوبرو! ايڏي خدا لڳ، خود نمائي ڪِيمَ ڪَر.

آهي هِي اُميد مُون، ديدار دلبر جو ڏِسان،
بَخت! تون بَهرِ خدا، مُون سان بُرا.ي ڪِي مَ ڪَر.

حسن جي سرڪار جا حاڪم رَهَن دَم تا جي،
توکي سي صاحِب ڏِنا، گهر گهر گدائي ڪِي مَ ڪر.

غزل 2(پهاڙي)

توکان سواءِ نہ مُنهنجِي، سَجَڻ! ٿِي سَري سَري،
مهجور تو ري مُفت، مٺا! ٿو مَري مَري.

اَچجَئين اڱڻ تون مُنهنجي، ڪنهن مَهل مَہ لَقا!
ڳالهيون ڪريان ڳجهيون ڪي، لڳي تو ڳري ڳري.

رهندا نشان نينهن جا سي ڏهر ۾ مدام،
تنهنجا فَسانا قُرب جا، ويندس ڪَري ڪَري.

ڪنهن کي ٻڌايان ڳالهه ۽ ڪنهن کي ڏيکاريان حال،
سِڪ سوز تنهنجو دل کي ڪري ٿو ڏري ڏري.

آواز نُوري نانگ ڪَئِي آهي دل دونيم،
نامِ خدا جي نازڪ! هل تون هَري هَري.

سِر جو ڇَڏي مون سانگو، ڪَيو نينهن جو نِشان،
پَيڪان پنبڻين جا، هٿجَئين پَري پَري.

آهي سَوَال منهنجو هِي صاحبڏنا! سَدا،
پَنهنجي پرين سان پرت جي پَٽ شل پَري پَري.

مدي ڪتاب

1. شاهه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام (عمر بن محمد دائود پوٽو) شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪميٽي ڀٽ شاهه (1977ع).
2. نسب نامہ ساداتان متعلوي (ڪاتب: حافظ محمد هارون ٽڪڙائي) سنڌي ادبي بورڊ - ڄام شورو حيدرآباد (1412هه/ 1991ع)
3. ڪليات سانگي- (تصحيح: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد(سنڌ) (1389هه/ 1969)
4. سيد غلام شاهه ڪريميءَ جو سهيڙيل سيد صاحبڏنو شاهه جو ڪلام ۽ ٻيون تحريرون.

انور ساگر ڪانڌڙو

تحقيق

اُستاد بُخاري

(هڪ شاعر هڪ عاشق هڪ ڪرشماتي شخص)

وقت جي تقاضا آهي تہ هاڻي اُهو ادب تخليق ڪجي جيڪو فقط هڪ پَل جي لاءِ هجي ۽ اُهوئي پل قومن جي تقديرن بدلائڻ جو ادراڪ رکندڙ هجي. اُها ئي شاعري جيڪا سرڏڙ جي بازي لڳائي، سا قومن جي ترقيءَ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪندي آهي. هن وقت قوم وٽ صدين جي انتظار ڪرڻ ۽ وڃائڻ لاءِ ڪجھ بہ نہ بچيو آهي.

استاد بخاري ان مقناطيسي پَل جو ڪَويسر ۽ مهان ڪلاڪار آهي، جنهن ويهين صديءَ جي حالتن ۽ واقعن کان متاثر ٿي انقلابي شعر چوڻ شروع ڪيا. اُهي عصري قوتون ئي هيون، جيڪي استاد بُخاريءَ جي ڪرشماتي شاعريءَ جو سبب بڻيون آهن. استاد سنڌي ادب ۾، جڏهن اجا پنهنجا پير جمائڻ شروع ڪيا، انهن ئي ڏينهن ۾ حيدر بخش جتوئي جو مشهور نظم "شڪوو" سنڌ ۾ عروج حاصل ڪري چڪو هو. سنڌي ادب ۾ هڪ طرف شيخ محمد ابراهيم 'خليل' ۽ سردار علي شاھ ولرا 'ادب براءِ ادب' واري لڏي جي اڳواڻي ڪري رهيا هئا تہ ٻئي طرف محمد ابراهيم جويو ۽ شيخ اياز ولرا ترقي پسند ۽ روشن خيال تحريڪ جي سرواڻي ڪري رهيا هئا. استاد عقلمنديءَ جو مظاهرو ڪندي فوراً فيصلو ڪيو تہ ترقي پسند ۽ روشن خيال تحريڪ جو ساٿ ڏيڻ ضروري آهي. استاد بخاري شروع کان آخر تائين 'ادب براءِ زندگيءَ' جي تحريڪ سان نڀائيندو رهيو. هن سفر ۾ استاد ۾ نہ ڪا لچڪ آئي، نہ ئي وري استاد ٿڪ محسوس ڪيو بلڪ پنهنجي ترقي پسند روشن خيال ۽ وطن دوستي واري شاعريءَ ولرو مشعل ڪڻي، قافلي سان ڪاهيندو رهيو، وڌندو رهيو ۽ قوم کي اُتساهيندو رهيو.

اردو ادب جا ڪيترائي ڪلاسيڪل شاعر درباري هئا، سندن شاعري، بازارِ حسن ۾ ڳائجڻ وسيلي شهرت حاصل ڪندي هئي، پر سندن فن ۽ تخيل وڏي پختائي ۽ اُورچائيءَ جو ضامن هوندو هو. ويهين صديءَ ۾ فيض احمد فيض، ساحر لڌيانوي، ڪيفي اعظمي، ۽ منير نيازي تمام وڏا ترقي پسند ۽ روشن خيال شاعر هئا، سندن فڪر ۽ ڪردار ۾ خود داري، زندگيءَ جي آخري لمحن تائين قائم رهي. اردو ادب ۾ هڪ ئي وقت تقريباً اڌ درجن عظيم شاعر ٿي گذريا آهن، اسان وٽ عظيم شاعرن جو ڪاٽتو هڪ اڌ شاعر کان اڳتي وڌي نہ سگهيو آهي. تازو ئي وفات ڪري ويل اُردوءَ جي ٻن لافاني شاعرن جي زندگيءَ ۽ شاعريءَ جو مثال وٺو، احمد نديم قاسمي تمام وڏو ترقي پسند ۽ روشن خيال شاعر هو، ساڳئي وقت تمام وڏو افسانہ نگار هو. نامور شاعره پروين شاڪر جي فڪري ۽ فني تربيت ۾ سندس وڏو هٿ هو، سڄي عمر سرڪاري اُدبي ادارن ۾ رهيو، پر جڏهن مجلس ترقي اردو لاهور، جهڙو ادبي ادارو سندس اڳواڻيءَ ۾ هلي رهيو هو تہ گنريل قاف ليگ جي حڪومت ۾ هڪ صوبائي وزير،

مجلس ترقي اردوءَ جي پلاٽ تي قبضو ڪرڻ ۽ پلازه ٺاهڻ لاءِ احمد نديم قاسميءَ تي زور پريو پاڻ پنهنجي ادبي اداري کي بچائڻ لاءِ پلاٽ جو هڪ انچ به ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيائين. ان صوبائي وزير، احمد نديم قاسميءَ تي ڪرپشن جا الزام هڻندي، هڪ ڪاميٽي ٺاهي، اُن ڪاميٽيءَ جي ڪم ڪرڻ کان اڳ ۾ ئي، پريس ڪانفرنس ڪندي احمد نديم قاسميءَ نه رُڳو پنهنجي عهدي تان استعيفيٰ ڏئي ڇڏي، پر چيائين: ”هڪ رپئي جي به ڪرپشن ثابت ٿي، ته نه رڳو مان اها رقم پري ڏيندس پر جي ان وچ ۾ مري ويس ته منهنجو پويون نسل به توهان کي حساب ڪتاب ڏيندو.“ وزيراعليٰ پنجاب پرويز الاهي، احمد نديم قاسميءَ کي پرچائڻ جي وڏي ڪوشش ڪئي، پر احمد نديم قاسميءَ انڪار ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ ٿورن ئي ڏينهن ۾ اردوءَ جو هيءُ باڪردار اديب هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو، پر پنهنجي ڪردار تي منتيڙو ڏيڻ نه ڏنائين. احمد فراز جو ئي مثال وٺو، پنهنجو مشهور نظم ”پيشه ور قاتلو“ چئي گجهن هٿن سان مهاڏو اٽڪائيندي، پنهنجي قلم کي ڪاريهر واريون اکيون ڏنائين. ضياء جي دور ۾ ضياء الحق کي پنهنجي شاعريءَ ۾ ”گورڪن“ چئي ڇڏيائين. آخر ۾ مشرف جي ڪاري آمراڻي دور ۾ به نه رڳو ستاره امتياز جو اعليٰ اعزاز واپس ڪيائين پر مزاحمتي شعر چئي، پنهنجي ڪردار ۽ روشن خيال ترقي پسند مزاحمتي شاعريءَ جو ڳاٽ اوچو رکيائين. سوال هيءُ آهي ته ڇا موجوده دور ۾ اسان جي ڪنهن اديب يا شاعر پنهنجن ادارن کي بچائڻ لاءِ اهڙو ڪو مثال قائم ڪيو آهي؟ سنڌ جي سرموڙ شاعر استاد بخاريءَ ۾ اها خوبي هئي، جو سڄي زندگي نه ڪو عهدو ورتائين، نه وري چندا وصول ڪيائين، نه ئي وري پنهنجي ترقي پسند ۽ روشن خيال شاعريءَ تان هٿ ڪنيائين.

زهر سقراط ٿي پيئندس نه ڇڏي پونءِ پڇندس،
ڇو ته هن پونءِ جو ڪجهه لوڻ چکي بيٺو آهيان.
(استاد)

ڀٽائيءَ کان ٻي سؤ سال پوءِ سنڌجي ڪُکِ هڪ دفعو ٻيهر سائي ٿي. هيءَ صدي شيخ اياز جهڙي لمر ڪلاڪار کي پيدا ڪرڻ لاءِ بيچين هئي، اياز جي شاعري ”سهڻو ڪير ميار اويار، سنڌڙيءَ تي سرڪير نه ڏيندو.“ جي روپ ۾ سڄي سنڌ ۾ پڙاڏو ٿي گونجندي رهي. اياز کان پوءِ به ويهين صدي بيچين رهي، ۽ جڏهن وڃي اسان جي عوامي، انقلابي ۽ قومي شاعر استاد بخاري جو جنم ٿيو تڏهن وڃي هن صديءَ سک جو ساهه کنيو. استاد 60 واري ڏهاڪي ۾ ئي پنهنجي مشهور نظم ”اي ڪاش جهڙ هجان هان!“ وسيلي سڄي سنڌ ۾ ڄاڻيجي ويو(1). استاد جو هيءُ نظم عالمي ليول جو نظم آهي. هندستان جي مشهور سنڌي اديب اي. جي. اُتم، پنهنجي رسالي ’نئين دنيا‘ ۾ استاد جي هن نظم جي وڏي ساراهه لکي هئي. هن نظم جي ذريعي ئي استاد جو باقاعده تعارف سنڌ جي عوام سان ٿي چڪو هو. جيئن شيخ اياز پنهنجي ڪتاب ”وڄون وسڻ آيون“ ۾ پنهنجي شاعري ذريعي سڄيءَ سنڌ مٿان سدابهار گيتن، واين، نظمن ۽ بيتن جو مينهن وسائي ڇڏيو بلڪل ايئن استاد ”اوتون جوتون“ ذريعي سنڌ جي ڌڙڪندڙ دلين ۾ اهڙي لوت اوتي، جو سنڌس فڪر جون جنتون اصل صفا طوفان بڻجي آيون، جيئن اڄ ڪلهه شاعرن جا ملهن وانگر ملاکڙا ڪرايا پيا وڃن، ايئن استاد به ضرور سوچيو هوندو ته ملهن وانگر ٽئين جوڙ کان سفر شروع ڪجي، پوءِ ٻئي جوڙ کان ٿيندي وڃي پهرين جوڙ جي شاعرن ۾ شمار ٿجي، پر استاد ٽئين جوڙ وارو ڏاڪو ڪراس ڪري، ٻئي جوڙجي شاعرن ۾ شروع کان ئي شامل ٿي چڪو هو. انهن ئي ڏينهن کان ٿورو پوءِ، مرحوم رشيد ڀٽي لکندو رهيو هو ته ”هن دور جي سڄي شاعري شيخ اياز جو پڙلاءُ ۽ پڇو آهي“. ظاهر آهي اها ڳالهه جهڙي تهڙي اديب نه بلڪ سنڌ جي هڪ تمام وڏي سمجهدار ليکڪ ۽ نقاد ڪئي هئي، ان جي ئي جواب ۾ سنڌيءَ جي هڪ ٻي نقاد ۽ شاعر ذوالفقار راشدي لکيو هو ته ”اِهو ايئو آمرانه رمارڪ آهي جو قبولڻ جوڳو ناهي، ڇو ته استاد بخاري ۽ امداد جي شاعري شيخ اياز جو پڙلاءُ نه آهي(2).“

ٿوري ئي وقت ۾ استاد جي شاعريءَ تي جڏهن مثبت تبصرا ٿيندا رهيا، پتو تڏهن وڃي پيو جو استاد پهرين جوڙ جي شاعرن ۾ شامل ٿي ويو. اسان جي مانائتي شاعر راشد مورائي هڪ ادبي پروگرام ۾ تقرير ڪندي چيو هو ته ”جيتري تنقيد اياز تي ٿي آهي، ايتري تنقيد استاد تي ٿئي ته ڏٻ پڇائي نه سگهندو.“ راشد مورائيءَ جي

وزنلار راءِ جي روشنيءَ ۾ مون استاد تي ٿيل تنقيد جي ڳولا شروع ڪري ڏني، حالانڪ استاد جو اهو وڏو چئبو جو پنهنجي پهرين ڪتاب ڪان وٺي، آخري ڪتاب تائين دعوت ڏيندو رهيو هو ته منهنجي شاعريءَ تي تنقيدي راءِ ڏني وڃي. سنڌ جي وڏي نقاد ۽ محقق ڊاڪٽر الهداد ٻوهئي استاد بخاري جي ڪتاب 'اوتون جوتون' تي شاندار انداز ۾ تنقيد ڪئي آهي، هاڻي اُها ئي تنقيد استاد بخاري جي شاعريءَ جي تشريح بڻجي چُڪي آهي. سڄيءَ سنڌ کي خبر آهي ته ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو ڪنهن تي رک رکاءُ ڪرڻ وارو ماڻهو نه هو. ان ڪان پوءِ استاد بخاري جي ڪلاسيڪل شاعريءَ واري ڪتاب "ڪرڪڻ يا ڪلياڻ" تي سنڌ جي تمام وڏي محقق، ٻوليءَ جي ماهر ۽ ناول نگار سراج الحق ميمڻ هڪ خوبصورت ۽ پرمُغز مُهاڳ جي صورت ۾ استاد بخاريءَ تي ڀرپور تنقيد ڪئي آهي. رسول بخش پليجي، جامي چانڊئي، پروفيسر نذير سومري، سرڪش سنڌي، ميرمحمد پيرزادي، عظيم سنڌي، علي دوست عاجز، تاج جويي ۽ ٻين جون استاد بخاري جي شاعريءَ تي آيل تنقيدون ۽ تبصرا پڙهڻ لاءِ ملي سگهيا آهن. تازو ڇپيل ڪتابن ۽ رسالن جو جائزو ورتم ته جيئن استاد بخاري تي ڪا راءِ ڪو تبصرو پڙهي ڏسجي، نوجوان اديب ۽ شاعر اسحاق سميجي جي ادارت هيٺ شايع ٿيندڙ "سارنگا" جي ٽئين پرچي ۾ لڇمڻ ڪومل سان ٽيل ٽيبل ٽاڪ جي عنوان وارو انٽرويو پڙهڻ لاءِ مليو، انٽرويوءَ ۾ لڇمڻ ڪومل استاد بخاري لاءِ چيو آهي ته "بخاري صاحب ڏاڍو پلو شاعر آهي، پر هو روايتي شاعر آهي، هن وٽ لامحدود تجربا ڪونهن، لهجي جي رواني استاد وٽ آهي(3)." استاد نه رڳو فڪر ۽ آدرشن ۾ گهرو آهي، پر سندس لهجي ۾ به منطقي حسناڪيون اٿس. استاد به اياز وانگر سوين ڪامياب تجربا ڪيا آهن. استاد پنهنجي اوائلي شاعريءَ ۾ چنڊ سان مخاطب ٿيندي، پنهنجي مشهور نظم "انسان جي عظمت" (اپالو11 جي چنڊ تي لهڻ ڪان پوءِ) ۾ چيو هو ته اي چنڊ! جڏهن سائنسدانن اسان کي ٻڌايو آهي ته تون ڪونور ناهين بلڪ ٿوڙ آهين، تنهنجي ٿوڙ ڌرتي جي ٿوڙ سان ملي هڪ ٿي وئي آهي، هاڻي تنهنجو حسن اسان کي وڌيڪ وڻي ٿو اڳ ۾ تنهنجو حسن تصوراتي هو، هاڻي حقيقي بڻجي ويو آهي. راقم جي راءِ موجب ان ڪان وڌيڪ کهڙي ٻي گهرائي يا فڪري ٽُٻي هوندي آهي، جيڪا استاد وٽ نه آهي. هن ڪان وڌيڪ ٻي کهڙي اعليٰ جماليات آهي، جيڪا استاد وٽ نه آهي. استاد جي لهجي کي قبول ڪرڻ وارا استاد کي پڙهن. استاد جي تقريباً سموري شاعري، ڪنهن نه ڪنهن فڪر انگيز وارتا سان ڀريل آهي. راقم جي راءِ موجب هندستان جي ڪجهه اديبن استاد کي اڃا پڙهيو ئي نه آهي، هندستاني سنڌي اديبن وٽ اياز جي شاعري جو اهڙو ته جادوئي اثر ويهي ويو آهي جو انهن سواءِ اياز جي ٻئي ڪنهن به شاعر کي پڙهڻ ڳوارا نه ڪيو آهي. نه ته استاد جو تازو آيل ڪتاب "ٿوڙ دل تي درد جي" نظم ڪهاڻيءَ جي روپ ۾ نون تجربن ۽ گهاڙيتن سان ڀريو پيو آهي. هن ڪتاب ۾ به استاد صحافتي ادب وانگر هڪ پَل کي فنڪارانه انداز ۾ شاعري جي مٺ ۾ بند ڪيو آهي، خاص طور تي استاد جا نظم (الف) "امي ۽ ڦاپي" (ب) "جهرڪ ۽ جهرڪي(4)" (ت) "زندگي، ۽ زندگيءَ جي ڪاڻ پهچي ٿي ڪٿي" شاهڪار بلڪ امر شاهڪار نظم آهن. استاد جي هيءَ شاعري جدت ۽ روايتن جي ابتڙ خوبصورت ۽ پاور فل اسٽائل واري شاعري آهي. استاد نه رڳو هتي، پر عظيم ڪلاسيڪل شاعريءَ جون به روايتون ٽوڙيون آهن(5). استاد بخاريءَ تي ٻي ڀرپور تنقيد نامور محقق ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي پنهنجي ٽن جلدن واري ضخيم ڪتاب 'سنڌي ادب جي تاريخ' جي ٻي جلد ۾ ڪئي آهي.

ڊاڪٽر جوڻيجو لکي ٿو ته:

"استاد پنهنجي پهرين مجموعي "گيت اسان جا جيت اسان جي"، جي مُهاڳ ۾ خود هيئن لکيائين:

مصلحتاً ڪلام ۾ ڪي ڦيريون گهيريون ڪيون ويون آهن. اُهو هڪ سجاڳ شاعر کي لکڻ مناسب نه هو، سندس مداحن فقط ڳائجڻ واري ڪلام کي پڙهي بلڪ ٻڌي تضاد پيدا ڪيا آهن(6)."

استاد بخاريءَ جو شارح مرحوم الهنواز رڪڻائي اڪثر اهڙا واقعا راقم کي ٻڌائيندو رهيو آهي ته:

"استاد هڪ گيت ۾ 'غير جي ڪنڌ تي ٻانهن تنهنجي ڏنم'، جي جاءِ تي ڦير گهير ڪري، 'غير جي ٻنڌ تي پير تنهنجا ڏنم' چوندو هو، يا وري "منٿ" واري جاءِ تي "عرض" به استعمال ڪندو هو.

"راقم جي راءِ موجب اهڙي قسم جي ڦير گهير جي اجازت هئڻ گهرجي. شيڪسپيئر جهڙن شاعرن جي شعرن ۾ اڄ ڏينهن تائين تبديليون ڪيون وڃن ٿيون. شيخ اياز کان جيڪي ٻوليءَ جون چُڪون ٿيون آهن، انهن کي جيڪڏهن درست ڪيو وڃي ته ڪهڙي اربع خطا ٿي پوندي. ڊاڪٽر عبد الجبار جوڻيجي جي ٻي تنقيد "سندس مداحن فقط ڳائجڻ واري ڪلام کي پڙهي بلڪ ٻڌي تضاد پيدا ڪيا آهن. دراصل ڳائجڻ واري شاعريءَ جي حوالي سان ڳالهه نڪتي آهي ته راقم کي چڱيءَ طرح ياد آهي، ڪي ڏهه ٻارنهن سال اڳ جڏهن نوجوان فنڪار ضامن علي اڃا فنڪار ٿي نه اُڀريو هو، انهن ئي ڏينهن ۾ استاد بخاري جي ورسيءَ ۾ ڪمپيئرنگ ڪندي راقم "تون پلي دلربا ناز ڪر دير ڪر." پڙهيو هو ته ورسيءَ ۾ آيل ماڻهن هن تحت اللفظ پڙهيل گيت تي ڀرپور داد ڏنو هو، ڪيترائي منٽ تاڙيون وڄنديون رهيون. اُن جو مطلب اُهو نڪتو ته استاد جي شاعري ڳائڻ/پڙهڻ سان ساڳيو اثر ڇڏيندي. هن وقت اليڪٽرانڪ ميڊيا، توڙي محفلن ۾ 60 سيڪڙو شاعري، استاد جي ڳائجي ٿي. سنڌ ۾ هن وقت اڻ پڙهيل ۽ ٻهراڙيءَ ۾ رهندڙ ماڻهن جو تعداد وڌيڪ آهي، انهن وٽ استاد جو اهو پيغام راڳداري وسيلي ئي پهچي سگهيو آهي. هن وارتا ۾ استاد جو ايمان پختو هوندو هو، ۽ استاد ان تي ڀرپور نموني عمل ڪيو. راقم کي اهو سمجهه ۾ نه آيو آهي ته اسان جي نقادن ڳايل شاعريءَ کي گهٽ ڪري ڇو پيش ڪيو آهي. جڏهن ته سنڌ جي نامور فنڪاره عابده پروين ۽ شيخ غلام حسين پنهنجي ڪڏيل انٽرويو ۾ چيو هو ته:

"هن وقت دنيا ۾ جيڪو موسيقيءَ جو لائوڊ ٽرينڊ هلي پيو، اهو سافٽ ردم سڀنبو آهي، اهو پوئٽري جي ڪري ٿئي ٿو. اهو ردم پوئٽري تي به ڊپينڊ ڪري ٿو، اها ڪهڙي سُرتي پوئٽري آهي(7)."

استاد پاڻ به سريلو ڳائڻو هو، سندس پاءُ سيد حاڪم علي شاهه به سٺو ڳائي سگهندو آهي، بلڪ ائين چئجي ته استاد جو تقريباً سمورو خاندان راڳداريءَ ۾ دلچسپي رکندو آهي. استاد جو اهو وڏو وڙ سمجهيو وڃي ٿو، جو هو منظور سخيراڻيءَ لاءِ به ائين چوندو هو: "مون منظور کي ۽ منظور مون کي ڳائي مشهور ڪيو آهي." منظور جهڙن فنڪارن کي پيدا ڪرڻ ۾ استاد جي ڌنن ۽ شاعريءَ جو وڏو هٿ هو. استاد علم موسيقيءَ جي ڄاڻ حاصل ڪري، پنهنجي لِرِيڪل شاعريءَ جون 200 کان وڌيڪ ڌنون پاڻ تيار ڪري، سنڌ ۾ فنڪارن جي هڪڙي وڏي کيپ پيدا ڪري ڇڏي آهي. لاڙڪاڻو، دادو هاٽي جام شورو ۽ ڪوٽڙي به استاد جي انهن ڌنن جي ڪري راڳداريءَ جا خاص مرڪز بڻيا آهن. استاد جي گهڻي شاعري موسيقيءَ جي راڳڻين تي تيار ڪيل آهي، ان ڪري راقم جي اها راءِ آهي: استاد جي مشهور گيت "بعضي بعضي(8)." سميت ٻيا ڪيترا ئي سريلا ٻول آهن، جن کي پڙهڻ کان پوءِ پاڻ مرادو توهان جي دل اتلون پئي ڪائيندي ته هن گيت کي چئجي نه پر ڳائجي، پر ڳائڻ سان گڏ جهومي پئجي، رقص ڪجي. شيخ غلام حسين جي چيل ڳالهه جي روشنيءَ ۾ چئي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن اڄڪلهه لائوڊ موسيقيءَ جو سچو نظام شاعريءَ جي سهاري تي بيٺو آهي، ته پوءِ استاد بخاريءَ جي ڳايل شاعري سنڌ لاءِ نه رڳو هڪ تحفو آهي بلڪ هڪ انمول سوغات آهي، جنهن تي جيترو فخر ڪجي گهٽ آهي.

هڪ دفعو وري لهجي واري ڳالهه کي اڳتي وڌائيندي، چئو ڪنو هلان ته لاڙ جو عوامي شاعر مرحوم حاجي احمد ملاح جڏهن اڃا حال حيات هو ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تقرير ڪندي هڪ پروگرام ۾ چيو هو ته:

"جيستائين مولوي احمد ملاح زنده آهي تيستائين سنڌي ٻوليءَ جي لغت مڪمل ٿي نه سگهندي."

راقم اهو محسوس ڪيو هو ته اها راءِ وزندار ضرور آهي پر اها هڪ اڌوري راءِ آهي، ۽ پوءِ اهو ئي ٿيو، گذريل سال نيوز اينڊ اوپينين رسالي کي انٽرويو ڏيندي، ڊاڪٽر بلوچ چيو ته:

"جيستائين اياز جي شاعري سمجهڻ جي ڳالهه آهي ته ان لاءِ سنڌي ٻولي جي ڄاڻ گهرجي. هن پنهنجي شعر ۾ سنڌي ٻولي کي ڪارائتي نموني ڪتب آندو آهي، پر اُها به حقيقت آهي ته اياز شهر جو ماڻهو هو، سنڌي ٻوليءَ جو ڊڪشن، جنهن کي اصطلاحي ٻولي چئون، ان کان بيخبر هو. هن جي شاعريءَ مان اهڙيون

چُڪون ڪڍي سگهجن ٿيون، جيڪي ڪو پار به ڪونه ڪندو. هاڻي اُهو شاعر جنهن کي ٻولي تي قبضو ناهي، اُهو وڏو شاعر ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟ اياز جي ٽهي جا ٻيا به شاعر ڏاڍا سٺا شاعر رهيا آهن، مثال: بردو سنڌي، بهترين شاعر هو، پر ڪو ماڻهو هن جو نالو ڪونه ٿو وٺي. منهنجي راءِ آهي ته گهٽين ڳالهين ۾ اياز کان وڏو شاعر استاد بخاري هو، هن کي ٻوليءَ جي وڏي ڄاڻ هئي، اياز کي فقط ڪميونسٽ پارٽي وارن اڀاريو(9).“

ڊاڪٽر بلوچ سنڌ ۾ تحقيق، لطيفيات،لوڪ ادب ۽ لغت نويسيءَ ۾ تمام وڏو ۽ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. سندس ڏنل هر راءِ تي قابلِ قدر غور ڪيو ويندو آهي، پر سندس ڏنل هيءَ راءِ به اجا تشنه آهي، اڳتي هلي امداد حسيني،حليم باغي، اياز گل ۽ ٻين نوجوان شاعرن جي شاعريءَ جو مطالعو ڪندو ته پاڻ ئي پنهنجي اڌوري راءِ کي مڪمل ڪندي، اهو ضرور چوندو ته، جيستائين سنڌ سنڌي شاعر ۽ ٻوليءَ جا وينجهار موجود هوندا، تيسائين سنڌي ٻوليءَ جي لغت مڪمل ٿي نه سگهندي.

استاد بخاري، اصل نالو احمد شاهه ولد حاجن شاهه جو جنم دادوءَ جي اتر طرف هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي غلام چانڊيي ۾ 16 جنوري 1929ع تي ٿيو. دراصل ادبي تاريخن ۽ ٻين ڪتابن ۾ استاد بخاريءَ جي جنم جو سال 1930ع لکيو ويو، جيڪو غلط آهي. ماڻهوءَ جي شخصيت تي سندس نالي جو اثر مڪمل نه ته به چاليهون حصو ضرور پوندو آهي، ائين استاد بخاريءَ تي به نالي سان گڏ تخلص رکڻ جو چڱو خاصو اثر پيو آهي. استاد جو پهريون نالو ’پنهل‘ هو ۽ پوءِ جڏهن اسڪول ۾ داخل ٿيو ته داخلا واري رجسٽر ۾ ’احمد شاهه‘ لکرايو ويو. شاعرجي شاعريءَ ۽ شخصيت تي تخلص جو تمام گهرو اثر ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ ته شاعر جڏهن پنهنجي لاءِ ڪنهن لفظ جي چونڊ ڪري ته ضرور ان لفظ جو ڪو مقصد يا مفهوم ته هوندو ، ڪيترن ئي سالن کان ڳول ڳولان ۽ ڪوٽ ڪوٽان ڪري، استاد جا ست اٺ تخلص گڏ ڪيا اٿم، جڙتو تخلص رکندڙن تي استاد پاڻ چوٽون ڪندو رهيو آهي(10).

استاد پنهنجو پهريون تخلص ’اي. ايس بخاري‘ رکيو جڏهن ته استاد اڃا 12 سالن جو مس هو، ٻيو تخلص ’بخاري دادوي‘، ٽيون تخلص ’ستايل‘، چوٿون تخلص ’سڪايل‘، پنجون تخلص. ’آسي‘، ڇهون تخلص، ’دردي‘(11) ۽ ستون تخلص ’استاد بخاري‘ رکيو. استاد جا تخلص، به استاد جي شاعري وانگر ارتقا جي مرحلن مان گذرندا رهيا آهن. استاد جي شاعريءَ جوغور سان مطالعو ڪبو ته سيني تخلصن جا شعر به سندس ڪلام ۾ ججهي تعداد ۾ موجود آهن. استاد جو آخري تخلص جيڪو پوءِ سڄي عمر سنڌ ۾ سندس اصل سڃاڻپ جو سبب بڻيو، ان تخلص کان به گهڻا ڇرڪجي ويا. استاد پنهنجي شاعري وسيلي نه رڳو پنهنجي قوم جو مان، شان ۽ ڳاٽ اوچو رکيو، پر پنهنجي تخلص کي قوم سامهون دل سان قبول ڪرائڻ ۾ ڪامياب ويو.

استاد بخاريءَ ماڪ هير جهڙي شاعري به ڪئي آهي، پربنيادي طرح استاد لائوڊ شاعري يعني ڇوهه ۽ وهڪري واري شاعري جو قائل آهي. اُهو وهڪرو جيڪو سمنڊ جي لهرن جي صورت ۾ ڪنارن جون سرحدون پار ڪندو آهي. استاد اهڙي وهڪري جو شاعر آهي، جنهن جي شاعريءَ ۾ ڪيترائي لفظن ۽ فڪرن جا درياء وهي اچي لهن ٿا. تڏهن ته سمنڊ کي استاد، پنهنجي تڙپ جو ساڪي بڻائي ڇڏيو آهي. استاد کي زندگيءَ تمام ٿورڙي مهلت ڏني، ان ڪري، استاد ”شعر ڪنهن جو شرر تير ڪنهن جوتڪو.“ واري ٻوڙ ۾ شامل ٿي ويو. استاد وٽ وقت تمام گهٽ ۽ مقابلو سخت هو، ان ڪري ئي استاد جي شاعري، ”نيڻ لڙايون، وقت ڪٽي آ“ وارين سرحدن تي پٽڪندي رهي آهي پر پوءِ به استاد وقت جو وڏو پارکو ۽ قدردان شاعر آهي(12). استاد کي وقت جي تڪڙ ايڏو اچي ورايو جو پاڻ ”جهڙو تهڙو ’رف‘ لکي وٽ لکي وٽ“ جو قائل ٿيندو ويو. ان جو مقصد تنقيد جي دعوت ڏيڻ ۽ قوم کي تڪڙو پيغام ڏيڻ به هو. اهو هڪ اهڙو ڀيانڪ ڀاڏ وارو ڏينهن آيو، جو سنڌو درياء جي نيچرل خوبصورتي کي تباهه ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو يعني ڪالاباغ ڊيم جو اعلان، سو حساس دل شاعر ۽ قوم جي هر پل جو ضامن شاعراُستاد بخاري ۽ ان جو قلم، شاعريءَ جي پاور فل اسٽائل ۾ سراپا احتجاج بڻجي ويو(13). استاد کي جنهن شيءِ تي وڏ کان وڏ ناز هو، اها ڪهڙي شيءِ هئي؟ اها سندس شاعري هئي. ماڻهن کي ته اولاد، مال ۽ ملڪيت پياري هوندي آهي، پر

استاد کي سڄي دنيا کان عزيز ترين شيءِ سندس شاعري هئي. استاد فل ٽائيم جو شاعر هو. هو شعر لکندو نہ هو پر شعرن کي جنم ڏيندو هو. افسوس جو ڪينسر جهڙي موذي مرض استاد کي تمام ٿوري مهلت ڏني.

سنڌي شاعريءَ ۾ مختصر نويسي جوامام بہ استاد بخاري آهي، استاد پنهنجي مختصر نويسيءَ وارن شعرن يعني چوسٽن جي ڪتاب "سوچون پٽڪا واڪا" جي مُهاڳ ۾ لکي ٿو:

"ويگن ڇُٽي هلي تہ آڌو ويٺل هڪ ڪَرڙ وڌ ڳوٺاڻي، پاسي ۾ پنهنجي همراهہ کي چيو تہ "رقم سؤ وڌيڪ پريسين پر وقت بچائي وٺو سون." ڪير ويهي بس جا ڪلاڪن جا ڪلاڪ انتظار ڪري. زمانو ڏاڍو تڪڙو ٿي ويو آهي، هي بہ جملا: "هڪ زمانو ڏاڍو تڪڙو ٿي ويو آهي(14)"، ٻيو "ڪو بہ ڊيگهہ ڪرڻ، دير سهڻ لاءِ تيار ڪونهي." انهن سادن جملن منهنجي دل ۾ وڏو ولولو پيدا ڪيو، مان جو هن صديءَ جي تيز رفتاريءَ ۽ وقت جي قدر دانيءَ جو اڳ ۾ ئي قائل هوس. سو فيصلو ڪيم تہ شعري ادب ۾ مختصر نويسيءَ جو فائدو وٺبو(15). اُها ئي مختصر نويسيءَ واري شاعري آهي، جو سنڌ جون علمي، ادبي، سياسي، سماجي محفلون، جلسا، جلوس توڙي اسٽيجون استاد جي شاعريءَ کان سواءِ اڌوريون هونديون آهن. استاد پنهنجي نئين سوچ، فڪر، فهم، جذبي ۽ فن جا ڏاڪا پار ڪندي، پنهنجي شاعريءَ کي اڳتي وڌڻ جاگس ڏيندڙ(16)، حوصلو ڏيندڙ، ننڊ مان سجاڳ ڪندڙ خوشيون ونڊيندڙ، ۽ ٻرندڙ مسئلن جا حل تلاش ڪندڙ بڻائي ڇڏيو آهي(17). هن وقت استاد جا 24 ڪتاب مارڪيٽ ۾ اچي چڪا آهن، هر ڪتاب جا ڪيترائي ايڊيشن ڇپجي چڪا آهن، اها ئي اسان جي استاد جي مقبوليت آهي، جو سنڌي ڪتابن جي مارڪيٽ کي بہ زنده رکيو پيو اچي. استاد جي 24 ڪتابن مان 17 ڪتاب قومي شاعريءَ جو درس ڏين ٿا. هن وقت استاد جي شاعري داخلي ڪيفيتن جي پيداوار ناهي، بلڪ قوم جي اجتماعي خارجي شعور جي صورت ۾ هڪ تحريڪ بڻجي چڪي آهي. استاد جي ٻولي اها مڇريل ٻولي، جيڪا قوم سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملايو بيٺي آهي. قوم جيڪڏهن سُستيءَ ۽ ڪاهليءَ جي اگهور ننڊ ۾ هوندي پوءِ بہ استاد جي اِها چوسٽن واري مڇريل ٻولي قوم کي جاڳائڻ لاءِ سرگردان هوندي آهي. چوندا آهن تہ ديوورن انسانن جي ڇهين حس ڪم ڪندي آهي. استاد پنهنجي پهرين مجموعي کان آخري شاعري تائين ڪينسر جهڙي موذي مرض خلاف شعر چوندو رهيو، تان جو ان ئي موذي مرض، استاد جي هڏن مڻ جسم کي وڪوڙي ورتو. ڪيترا سال هن انيتناڪ مرض ۾ سڙندو پچرندو ۽ ڪنجهندو رهيو پر پنهنجي شعرن کي ان ئي آوي ۾ پچائيندي، قوم کي "حسينن کي هر روز تحفا ڏيون ٿا،" چئي، اتساهيندو رهيو، ڇو تہ قوم ۽ استاد جو رشتو ٽٽڻو نہ هو(18). آخرڪار 63 ورهين جي ڄمار ۾ تاريخ 9- آڪٽوبر 1992ع جمع جي شام سوا ٽين وڳي، سنڌ جي مهان ڪلاڪار، ڪويسر ۽ ڪرشماتي شاعر استاد بخاري جي ساهہ جو پکيڙو ڪراچي ميڊيڪيئر اسپتال مان پروازڪري ويو. سندس آخري آرامگاهہ دادو شهر ۾ واڻن شاهہ جي قبرستان ۾ آهي. استاد کي وفات ڪئي 19 سال گذري چڪا آهن، پر سندس ڪلام جي عظمت، ۽ اهميت کي ڏينهون ڏينهن، وڏي شهرت، مانُ ۽ مرتبو ملي رهيو آهي. ضرورت ان ڳالهہ جي آهي تہ استاد جي ڪلام جي روشنيءَ ۾ سنڌ جي مسئلن جو حل تلاش ڪري سنڌ کي سکيو، ستابو ۽ خوشحال بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي.

حوالا

(1) انصاف آ خدا وٽ، منصف اُهو ٿئي ها، مون کان تہ هي پڇن ڪجهہ سمنڊن کان جو ڪسيان ها، صحرا کي بخشيان ها، اي ڪاش جهڙ هجان ها!
(استاد)

(2) استاد بخاري (انٽرويو) سمي صحرا، سمي دريا، مرتب آزاد انور، ڪويتا پبلڪيشن حيدرآباد سنڌ، مارچ 2007ع ص60 .

(3) لڇمڻ ڪومل (انٽرويو) تماهي سارنگا، پرچو ٽيون، ايڊيٽر: اسحاق سميجو، جولاءِ: سيپٽمبر 2008 ع ص27.

(4) پنکي پر پر، / پوت جي پر پر/
هيٺ ڪري پيو/ ڪنڌ ڪنيائين/
چيخ ڪيائين/ ٻُورو ٿي پيو/
ٻُورو ٿي پيو./
مون کو پيار جو گيت لکيو پئي/
اڌ ۾ ئي اڻپورو ٿي پيو
(استاد)

(5) ”لِڪَ لِڪئي مان لهيئي نہ ٿي“ ڇا ڇيئہ ؟
”هو ڇَوَنئي تون مَ ڇئو سيدي“ ڇا ڇيئہ ؟
ڪول دفتر دلي،/ ڏي سُتي سُرتِ جي،
حال ڏس ڳول جو، ڳالهہ ڪر وقت جي،
ڪر اَسان سان پٽائي پلي گفتگو،
(استاد)

(6) عبدالجبار جوڻيجو ڊاڪٽر، ’سنڌي ادب جي تاريخ‘، جلد پيو، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد،ڇاپو پهريون، 2005ع ص 506.

(7) عابده پروين، شيخ غلام حسين، سرتيون، انٽرويو نمبر، ايڊيٽر: گلبدن جاويد، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، نومبر 2007- مارچ 2008ع ص 306.

(8) بعضي بعضي پنهنجا يڳ مٽ يار بہ ٿي بيزار وڃن ٿا،
بعضي بعضي يار تہ ڇا، گهر واريءَ جا پيار بہ ٿي بيزار وڃن ٿا،
گهر واريءَ جا پيار تہ ڇا، جنبا ۽ ويچار بہ ٿي بيزار وڃن ٿا،
جنبا ۽ ويچار تہ ڇا، پنهنجي بت جا وار بہ ٿي بيزار وڃن ٿا،
(استاد)

تو جو منڙو ڳالهايو
مون سمجهو ڪو ڳائي پيو
ڪوئل ڪٿجيءَ شرمايو
(استاد)

(9) نبي بخش بلوچ ڊاڪٽر، انٽرويو، نيوز اينڊ اوپينين، ايڊيٽر: ظفر جوڻيجو، جولاءِ آگسٽ 2007- ص 30.

(10) هر بيت هو بڪواس تہ هر شعر هو شو شو،
داناءَ تخلص رکي نادان اچي نڪتو.
(استاد)

(11) دردر تي استاد بخاري،
دانهن ڪري ڪا دردي ويو آ.
(استاد)

(12) وقت چادر ۾ ٻڌي رکبو نہ آ،
دائريءَ ۾ هر گهڙي ميڙيان پيو ٿو،
پرزا پرزا زندگي ميڙيان پيو ٿو،
قطرا قطرا هڪ ندي ميڙيان پيو ٿو،
(استاد)

(13) تنهنجو شيطان تو ڪوثر تي ٻڌي بند خدا،
منهنجو فردوس بيابان ۽ بر ٿي ويندو
سنڌ آ ساهہ، بنا ساهہ نہ جي سگهبو آ،
منهنجا محبوب سوا تنهنجي گذر ٿي ويندو،
(استاد)

(14) قطعي چيو: ڪوسيرا! اهڙي نئين ڪلا ڏي،
ٻَر مار جو ڇٽيان سر، هشيار ٿي پران،
محفل اٿي مچايان، مقتل سڏي ملهايان،
وينجهار، وقت جهڙي، جهونجار ٿي پران
(استاد)

(15) استاد بخاري، سوچون پٽڪا واڪا، سنڌي ساهت گهر حيدرآباد، 1990ع ص 2.

(16) پير پيا ٿُو ڦُنيا، هانءُ پيو ٿُو رَڙ، ڪجهہ تہ اڳتي وڃو!
جو هَٽيو سو ڪٽيو، مون کي آهي پتو، ڪجهہ تہ اڳتي وڃو!
سِرُ تري تي رکڻ ڪان اڳي سوره، هوڏي سامهون ڏسو
سوپ سهڻيءَ جي سيني تي نظرون رکو، ڪجهہ تہ اڳتي وڃو!
پُلصراطن ڪان پوءِ جنتون، مقتلن جي پٺيان منزلون،
ٿهڪ ڦُندا پَريان، پهريان هي ڏک ٽپو، ڪجهہ تہ اڳتي وڃو
(استاد)

(17) اِهي جيڪي تقرير جي ڪن حفاظت
اِهي جيڪي تدبير جي ڪن قيادت،
اِهي جنهن تي ڪڙڪن تہ ڀڄن قيامت
مقدر جا مالڪ، تدبر جا خالق،
اِهي ڪير آهن، اهي ڪير آهن
اِهي ڪچي ڪاڇي پليا شير آهن
اِنهن جا زماني ڇميا پير آهن
(استاد)

(18) ”تنهنجو منهنجو ناتو رشتو شايد موت ڇني،“
هي ياري، هڪ ٻي ياري آ،
ناهي ماڻهن واري!
(استاد)

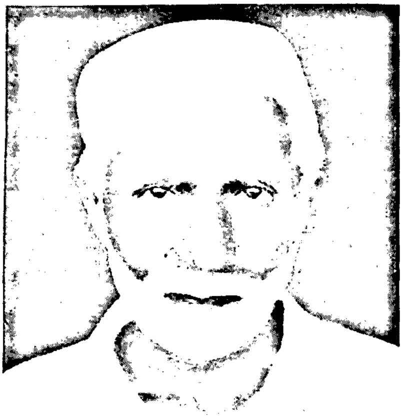

تحقيق

پروفيسر ڊاڪٽر قادر بخش مگسي

لاڙ جو هڪ لاڪيڙو شاعر

(احمد فقير مستان لغاري)

احمد ولد حافظ سونو خان ولد عارف ذات جو لغاري بلوچ هو. سندس ڏاڏو محمد عارف اصل ۾ سنڌ جي اتر واري پاڱي جو رهاڪو هو. هو اُتان لڏي لاڙ جي ڳوٺ محمود لغاري، ديهه ٻاهڙڪي، تپو لاڪاٽه تعلقه ٽنبو محمد خان ۾ اچي رهيو. محمد عارف کي سونو خان نالي هڪ پٽ هو جيڪو ويهن سالن جي ڄمار کي پهتو ته کيس ديني تعليم حاصل ڪرڻ جو شوق جاڳيو. انهن ڏينهن ۾ ڳوٺ سيري لڳ نانگو شاهه، تعلقو ٽنبو محمد خان ۾ ديني تعليم لاءِ هڪ مدرسو قائم ٿيل هو، جتي حافظ حيات زنئور وٽ سوني خان ٻن سالن ۾ قرآن شريف حفظ ڪيو. مدرسي ۾ ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون گڏ تعليم پرائيندا هئا. تعليم پرائڻ دوران سوني خان جي ڏيجاڻي نالي هڪ ڇوڪريءَ سان لنئون لڳي وئي. محبت جو روحاني رشتو ڪافي سال هلندو رهيو. جڏهن ڏيجاڻي جوان ٿي ته مائٽن ڪيس مدرسي ۾ تعليم پرائڻ کان روڪي ڇڏيو. جڏهن نينگري ڏيجاڻي مڪتب کان بند ٿي وئي ته سوني کي هڪ ڏينهن جي جدائي به سالن جي برابر محسوس ٿيڻ لڳي. هن دلي چوٽ لڳڻ سببان حافظ سوني جي مزاج جو رنگ بدلجڻ لڳو. هو دل جي درد جون حقيقتون شاعريءَ جي روپ ۾ نروار ڪرڻ لڳو. سندس ڪلام جو گهڻو حصو عوامي حلقن ۾ مشهور ٿيو.

حافظ سونو وڏي همت وارو ۽ بردبار انسان هو. هن ڪڏهن به همت نه هاري. حالتن جو مقابلو ڪري به ڏيجاڻيءَ سان شادي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. اها نينگري ذات جي گوپانگ هئي. شادي ڪرڻ کان پوءِ هو پنهنجي اباڻي ڳوٺ محمود لغاريءَ مان لڏي، ڳوٺ لڪاڏنو ساريجو، لڳ رپه، ضلعي بدين ۾ وڃي رهيو. جتي قرآن شريف جي تعليم ڏيڻ سان گڏ هارپو ڪري پيٽ گذر ڪندو هو. هو ڪجهه سالن بعد اُتان لڏي ڳوٺ ڪاٽ ٻانيڻ لڳ مويا ۾ اچي رهيو. اتي به هو قرآن شريف جي تعليم ڏيندو رهيو. آخر 30-1929ع ڌاري سونو خان انتقال ڪري ويو. حافظ سوني کي علي محمد، احمد، محمد ۽ عيسيٰ نالي چار پٽ پيدا ٿيا. جن مان احمد نالي هڪ پٽ اڳتي هلي احمد فقير "مستان" جي نالي سان مشهور ٿيو.

ولادت، تعليم ۽ تربيت:

احمد فقير 'مستان' ڳوٺ محمود لغاري ديهه ٻاهڙڪي ۾ تقريباً سن 12-1911ع ۾ ڄائو. اتي ئي پليو نپنيو ۽ وڏو ٿيو. هو قرآن شريف پنهنجي والد حافظ سوني وٽ پڙهيو. سندس والده پڻ قرآن شريف جي تعليم کان روشناس هئي. تنهن پڻ سندس تعليم پرائڻ جي عمل ۾ هر ممڪن مدد ڪئي. سندس تعليم ۽ تربيت پنهنجي ئي گهر ۾ پنهنجي ماءُ پيءُ جي زيرِ نظر ٿي.

احمد فقير 'مستان' پوري طرح پرائمري تعليم حاصل نہ ڪئي. تنهن هوندي بہ چڱي خاصي تعليم حاصل ڪئي هوندائين. ڇاڪاڻ تہ سندس ڪلام جي مطالعي مان سندس فطري ذهانت جو پرتوو پوي ٿو. هن فطري ذوق سببان گهڻو مشاهدو حاصل ڪيو. ڪنهن بہ انسان جي شخصيت جي پروان چڙهڻ ۾ جن شين کي خاصي اهميت حاصل آهي، تن ۾ هڪ تعليم آهي، جا انسان جي شعور جا دروازا کولي کيس بيدار ڪري ٿي ۽ ٻي هوندي آهي- تربيت، جنهن سان انسان جي اصلاح ٿئي ٿي. جنهن ڪري فرد معاشري اندر باوقار حياتي گذاري ٿو. منهنجي نظر ۾ مٿيون ٻئي شيون احمد فقير 'مستان' کي خالق جنر ڏيڻ تي هڪ هنڌ پنهنجي ئي گهر ۾ ميسر ڪري ڏنيون هيون. جنهن ڪري سندس شخصيت ۽ ڪردار مثالي بنجي ويو. هن اهڙي ماحول ۾ پرورش پاتي، جيڪو ديني توڙي دنوي لحاظ کان اتم هو.

شادي:

احمد فقير 'مستان' جڏهن جوان ٿيو تہ سندس شادي ڳوٺ سومرو لغاري، ميراڻي موري لڳ ماتلي مان ٿي. جنهن مان کيس علي حسن، لقمان ۽ محمود خان نالي ٽي پٽ ۽ ٻہ نياڻيون پيدا ٿيون، سندس اولاد ۽ گهر واري حال حيات آهن.

لباس:

احمد فقير 'مستان' طبعيت ۾ سادو ۽ سخي قسم جو انسان هو. ننڍڙي ڏاڙهي رکندو هو. مٿي تي اڇي ٽوپي پائيندو هو. هميشہ هٿ ۾ لٺ کڻندو هو. پنهنجي لباس کي هر وقت پاڪ صاف رکندو هو.

وفات:

احمد فقير 'مستان' جي صحت هميشہ صحيح ۽ سالم رهندي هئي پر آخري ڏينهن ۾ ٿورو ڪمزور ٿي چڪو هو. کيس بخار بہ رهندو هو. هن کي پنهنجي جان جي تڪليف جو پنهنجي انتقال کان ٻہ ڏينهن اڳ هڪ غزل لکي پنهنجي اولاد کي ڏنائين ۽ وصيت ڪندي چيائين تہ "هي غزل منهنجي مرڻ کان پوءِ منهنجي ڪاندين کي پڙهي ٻڌائجو." ان غزل جو مقطع آهي تہ:

خاڪ آهيان خاڪ ٿيندس، ڇا ٻڌايان ذات ٻي.
لوڪ ۾ مون کي لکين. 'احمد' لغاري ٿا چون.

احمد فقير 'مستان' سال 1997ع ڏاري ڳوٺ سومرو لغاري ۾ انتقال ڪري ويو. کيس ڳوٺ لڳ "گلابي قبرستان" ۾ دفن ڪيو ويو.

احمد فقير 'مستان' جي شاعري:

احمد فقير 'مستان' کي شاعريءَ جو فن پنهنجي والد بزرگ سوني خان کان ورثي ۾ مليو. ننڍي هوندي کان وٺي هن پنهنجي پيءُ جون ڪافيون ۽ بيت مختلف ڳائڻن کان پئي ٻڌا. احمد فقير 'مستان' جي وڏي ڀاءُ جو پٽ غلام حسين جيڪو اڄ بہ زنده آهي، پڻ شادين مرادين خواه عام محفلن ۾ سوني خان جا ڪلام پيو ڳائيندو هو. اهو سمورو ڪلام احمد فقير 'مستان' جي نظر مان پئي گذريو. جنهن کان متاثر ٿي پاڻ بہ گهڻيون ڪافيون ۽ بيت لکيائين.

احمد فقير 'مستان' پنهنجي پيءُ کان علاوه جن ٻين قادر الڪلام شاعرن جي شاعريءَ کان گهڻو متاثر ٿيو سي ٻہ وڏا شاعر، هڪ مولانا حاجي احمد ملاح ۽ ٻيو حمل فقير لغاري هئا. 'مستان' مولانا حاجي احمد ملاح جو تہ فڪري طرح بہ پوئلڳ هو. گهڻو ڪري وحدانيت، رسالت، اخلاق ۽ ظرافت مولوي حاجي احمد ملاح جا پسنديده ۽ دلچسپ موضوع رهيا هئا. تہ فقير 'مستان' پڻ انهن ئي موضوعن کي پنهنجي فڪري سرمايي سان سينگاريو. توحيد بابت مولانا حاجي احمد ملاح چوي ٿو:

رب غني غفار ڏي ٿو، هر مهڪ جيڪي مڱو،
ذات ڏيهہ ڏاتار ڏي ٿو، هر مهل جيڪي مڱو.
دولتون ۽ دان دف وارن تي، ناهن يڪ دفعي،
بلڪ باروبار ڏي ٿو، هر مهل جيڪي مڱو.

احمد فقير 'مستان' پڻ نهايت عمدي نموني سان بيان ڪندي چيو:

آءٌ نہ اوکي مان گذاريان، سڏ سچي سبحان کي،
مان نکي ماريان جياريان، سڏ سچي سبحان کي،
منجهہ مرض مشڪل ميان، محتاج آءٌ آهنجي مثال،
پاڪ پرور کي پڪاريان، سڏ سچي سبحان کي.

حق جي راهہ جي تلاش ۾ فڪري يڪسانيت سنڌس ڪلام جي هر پاڱي ۾ عام ملي ٿي. اهڙو ڪلام عظيم چئبو. ڇاڪاڻ تہ اهڙي فڪر جي اڏام سان انسان ۾ خوفِ خدا پيدا ٿئي ٿو. ان ڪان سواءِ فرد جي ڪردار کي سنوارڻ ۾ اهڙو ئي فڪر راهون هموار ڪري، انسانيت جي دڳ رسائي بامقصد حياتي گذارڻ ۾ مددگار ثابت ٿئي ٿو. اهڙي فڪر کي عام ڪرڻ ۾ 'مستان' پنهنجي علم ۽ ذهني پهچ سارو لازوال ڪردار ادا ڪيو آهي. انڪري هو پنهنجي همعصرن جي قطار ۾ خاص مقام رکي ٿو.

'مستان' هر جاءِ تي واحد جي واکاڻ کي پنهنجي شاعريءَ ۾ مٿاهون مقام ڏئي ٿو. سائين جي ساراهہ ۾ سنڌس هي سٽون پڙهي ڏسو:

اوير ڪان سچ روز اُياري، اولهہ آٿيو وريو واري
بادل برسايو بيهاري، اپ ڪان آگو آب اُتاري
آٿي ساڻ اتان آگر، واهہ ڪاريگر تنهنجا ڪم

يا

عالم ساري ۾ آبادي، هر هنڌ هيڪ اياري هادي
مالڪ پيٽ انر منجهہ مادي، اگو جوڙي ڪري اولادي
جوڙي چنبا چيچون چم، واهہ ڪاريگر تنهنجا ڪم.

احمد فقير 'مستان' جا خاص طرح سان غزل ۽ نظم پنهنجي دور ۾ جدت، خيال جي بلندي ۽ فني پختگيءَ جي ڪري اظهار جو بي مثال ۽ ڪامل نمونو آهن. هن پنهنجو شاعرانہ فني حسن نہ رڳو پنهنجن غزلن ۽ نظمن ۾ قائم رکڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي. پر اها سنڌس فني سونهن ۽ حسن جي مختلف صنفن ۾ پڻ ڏسي سگهجي ٿي. هن جنهن بہ موضوع تي خيالن جي بارش وسائڻ گهري آهي تہ وڏ ڦڙا وسايا آهن. هن جهان جي عارضي حياتي ماڻڻ بابت انسان کي خبردار ڪندي چوي ٿو:

ڪالهہ جن هٿ ڪان هٿا، سي خان آخر سڀ ختم،
سيٺ ۽ سهٽا سکر، سلطان آخر سڀ ختم.

هٽ نہ رهندو ڪو هميشہ، هيڪڙي هادي بنا،
منجهہ دنيا هرڪو مثل، مهمان آخر سڀ ختم.

۽ پنهنجي نظم جي آخري سٽن ۾ انسان کي عجب ۾ وجهندڙ سبق ڏيندي فرمائي ٿو:

تون تہ ناهين اڄ تہ 'احمد'، شعر شاهي روز شب،
منجهہ مري ملندين مٽي، "مستان" آخر سڀ ختم.

احمد فقير 'مستان' جي شاعريءَ جو مطالعو ڪري ڏسجي ٿو تہ ڪٿي ڪٿي موروثي علامتي انداز اختيار ڪندي عام ۽ رواجي شين جي تمثيل سان عالمانہ درس ڏيندي نظر اچي ٿو.

هتي ڏسو هڪ عام مثال مان سبق ڏيندي ڪيڏي نہ حيرت انگيز سمجهاڻيءَ جي همڪنار ڪري ٿو. ماڻهو کي چست ۽ هوشيار بنائيندي وقت جي قدرداني طرف ڌيان ڇڪائي ٿو. چوي ٿو:

اٺئي لاري وڃڻ واري، مسافر ڪڻ مڏي پنهنجي،
ڪٿي ڪوڪون ڪيون ڪاري مسافر ڪڻ مڏي پنهنجي.

ٽپڙ ٽوڙها ٽڪا ٽنگون، ٽکر سڀ آڻ ٽيشڻ تي،
ڪجئين ڪا هاڻ هوشياري، مسافر ڪڻ مڏي پنهنجي.

يا

سوا پنهنجي ٽمر سختيون، صبح سر تي سنوين سهندين،
وڃيندئي نڪ اُتي ناري، مسافر ڪڻ مڏي پنهنجي.

احمد فقير وٽ انسان کي انسانيت جي دڳ لائڻ جو بينظير درس آهي. هن وٽ پنهنجي دل جي ڳالهہ، پورءِ پلي اها سادن لفظن ۾ ئي سهي، ڪولي بيان ڪرڻ جو پنهنجو اسلوب ۽ ڍنگ آهي. هر نيڪ نُڪتي کي عام تائين رسائڻ ۾ هن ڪٿي بہ ڪو حجاب نہ ڪيو آهي. هن وٽ هر هنڌ مزاح توڙي سنجيده هئي عالمانہ رنگ يڪسر موجود آهن ۽ انهن رنگن کي عام ۾ پکيڙڻ جي فڪري صلاحيت جو مالڪ آهي. سچ پچ تہ هو پنهنجي همعصرن ۾ پنهنجي اهڙي لازوال خوبي ۽ خصوصيت جي ڪري اهم جاءِ والاري ٿو.

ڪٿي ڪٿي مجازي محبت جو دباءُ محسوس ڪندي بغير ڪنهن رک رکان جي چوي ٿو تہ:

سڄڻ سرتي سنهي پوتي، سونهاري ٿي ٿهي توڪي،
مٿان ميندن ڏنم ڏاٺي، موچاري ٿي ٿهي توڪي.

۽ اڳتي مجازي دنيا جي مامرن جو مزو چکائيندي ڪجهه بين حقيقتن ڪان پڻ روشناس ڪرائي ٿو، چوي ٿو:

منجهه مٺي محبوب مجلس، منهن جڏهن کوليو منير،
ڪر ڪڪر ڪاري منجهان، بجلي ٻري برسات ۾.

يا

پسي سهڻا پرايم چا، وهايم سور ورهين جا،
مثل دل باز بحري جيئن، جهٽي ويو يار جهٽ جهٽ جهٽ.

يا

عشق ابتا آرڪيا، آٽي اندر انسان ۾،
جوش جاڳايا جلد، جيري جگر انسان ۾.

سڪ سڄڻ جي ساڙيو، ڪيئن سمهان آءُ سيج تي،
عشق جا آرتي مثل ڦقڙن اندر ڦيرا اٿم.

ڪٿي تہ وري بيدرد زماني جي يارن جي بيوفائيءَ جا درد پوڳيندي چوي ٿو:

هي حقيقت حال ٿيو، پر ڳالهہ هاٽي هيڪڙي،
ياد پئڙم يار اڄ، يارن مان ياري سا نہ وئي.

مطلب تہ هر موضوع تي گرفت جي مهارت رکندڙ 'مستان' جي مشاهدي جي نگاهہ هر شيءِ ۽ عمل کي پرکڻ جي سهڻي صلاحيت رکي ٿي.

اسان جڏهن سر مارئي جو نالو وٺون ٿا تہ اسان سنڌين ۾، مارئي جو عمر جي بند ۾ بنديائي هجڻ جو احساس ڪر موڙي اٿي ٿو. ان سان گڏ هڪ ڪمزور عورت هوندي بہ آزاديءَ لاءِ پاڻ پتوڙڻ ۽ جستجو ڪرڻ جو پڻ جذبو پيدا ٿئي ٿو. غلام مارئي پنهنجي وطن کي ياد ڪري هنجون هاري ٿي. سندس ذهن کي وطن واسين جا خواب ولين جيئن وڪوڙي وجن ٿا. آزادي جا سپنا ڪيس آذيءَ جو آرام مان اٿارين ٿا. احمد فقير 'مستان' جي ذهني ڪيفيت ۾، مارئي جو وطن لاءِ واجهائڻ ۽ منداٿن مينهن کي ساري ۽ بيقرار ۽ بي آرام رهڻ وارو منظر هنن لفظن ۾ ڏيان چڪايو چڏي:

عمر اڄ ڪي اباڻن تي وٺا، جُهڙ جام جهر جهر ٿي،
پکن پٽ تان پنهوارن جي، مٿان ٽيپن جي ٽر ٽر ٿي.

ٿيا ساٿيهہ ۾ ساوڻ، ستي منجهہ مون ڏنا سهڻي،
گسن پاسي گلزاريون، گهرن ويا گاهہ گهر گهر ٿي.

ساٿيهہ جي سڪ جو سربستو احوال ڪندي عمر جهڙي ستمگر بادشاهہ اڳيان مارئي سرتين جي بي چيني ۽ بيقراري جو منظر بيان ڪندي فقير 'مستان' چوي ٿو:

سدا مُئي کي سنگهاريون سومرا، ڏينهن رات سارين ٿيون،
اٿن اي وات ۾ وائي، نہ ڪنهن ويلي وسارين ٿيون.
نڪو سينگار ۽ سرمو، صبح ۽ شام ساهيڙيون
ڪريو هئي هئي هٿيو هٿڙا، هنجون هرويل هارين ٿيون.
لٽا ليڙون مٿي ليڪون، 'لغاري' هاٿي لوئڙ ياريون،
وڏيون گهاٽي گهٽيون گوندر، گهنگهر ڏينهڙا گذارين ٿيون.

اهڙي طرح سنڌي بيتن واري پاڳي ۾ پڻ جيڪي تمام ٿورا مليا آهن، 'مستان' سنڌي ڪلاسيڪل شاعري واري روايت کي قائم رکڻ جو اهم ۽ اعليٰ ڪارنامو سر انجام ڏنو آهي. 'مستان' جي بيتن کي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪيس بيت لکڻ جي ٽيڪنڪ تي درڪ حاصل هو. بيت جي بيهڪ، بيت جي لفظن ۾ ترنم جو تاثر ۽ ان ۾ انسان جي فطري تقاضا مطابق احساسن جي اپٽار کي اعليٰ فني مهارت سان ظاهر ڪيو آهي. اهڙيون سموريون خصوصيتون ۽ فني سهڻايون مستان جي سُر سسئيءَ جي هن بيت ۾ ملنديون:

ڏونگر ڏوهہ ناهہ ڪو، نہ ڏاگهن ۽ ڏيرن
لکيو منجهہ لکن ۾، ڦيرايس ڦيرن
چُمان چڙا ائن جا، چلن سان چيرن
پوان تن پيرن، پنهون جن پٺيءَ تي.

سُر سسئي جو هڪ هيءُ بيو بيت بہ ڏسو:

ڪٿان آيا ڪرها، جتن سان ٿي جوڙ،
پنهون وٺي پاڻ سان، ٻوهي هليا ٻوڙ،
ٿئي مرض مين ڪي، مرن منجهه موڙ،
چانگن چگائي نہ ڪئي، مون سان توڙان توڙ،
تن گنگن سنڌا گوڙ، شل ڪنين سڻان ڪينڪي.

مستان نہ رڳو بيت ۾ اعليٰ فني پختگي جي معيار ڪي ممتاز حيثيت ۾ پيش ڪيو آهي، پر سندس خيال پڻ نهايت ڪلاسيڪل، شاندار ۽ باوقار نظر اچن ٿا. هن پنهنجي دور ۾ بيت جي صنف کي پنهنجي حصي جو ڪافي عروج ڏنو آهي. اهي سموريون حقيقتون سندس ڪمال فني ڄاڻ تي عمدو دليل آهن.

احمد فقير مستان جي ڪلام تي سنڌي ٻوليءَ جي ڪلاسيڪل شاعر حمل فقير جي شعر جو ۾ تمام گهڻو اثر پيو. خاص طور تي سرائڪي شاعري ڪئي آهي جيڪا اسلوب ۽ بيان جي نڪتہ نظر کان خود حمل سان همسري ڪري ٿي. مجازي محبوب سان ملڻ جي بيچين ڪيفيت جي اظهار ۾ سندس هيءَ بيت ڏسو:

مون سان يار ملڻ جي ڪرنہ، ڪوڙي روز ڪهاڻي
اڄ نہ سياڻي.
ڏِس تہ ڏِني آ سال ڏهين، پر تنهنجي آ هي ڏهاڻي،
اڄ نہ سياڻي.
دلبر ڳالهہ ٻڌاء دلواري، چو روز تندا ٿو تاڻي
اڄ نہ سياڻي.
ڪڏهن دلاسا ڪوڙا سوڙا، ڪڏهن صفانہ سجاڻي
اڄ نہ سياڻي.
اڪثر احمد ساڻ اوهان جو، اگر اهو اڄ تاڻي
اڄ نہ سياڻي.

سرائڪي زبان ۾ حمل فقير جي تقليد ڪندي مجازي محبوب جي ڏِکڻ ڪارن وارن ۽ حسن و جمال جي تعريف ڪندي چوي ٿو:

سينڌ پٽيان سينگار سجڻ ڪر سڳيان سٽل تي سٽيان.
ڪڍ ڪڍ پٽيان
تيل قليل سويل صبح ڪر، گهمندا جانب گهٽيان
ڪڍ ڪڍ پٽيان
نال جمال ڪمال حسن دي، جانب دليان جهٽيان
ڪڍ ڪڍ پٽيان
باري بخت تنهان دا ”احمد“ ڏي ويڙهہ ڳتان جنهن وٽيان
ڪڍ ڪڍ پٽيان

اهڙي طرح ٻيا بہ ڪيترائي سرائڪي خواهہ سنڌي بيت سندس فن شاعري جو شاهڪار آهن. هن ٻن ٽن سٽن يا ان کان بہ مٿي جيڪي سرائڪي ٻوليءَ ۾ بيت چيا آهن تن ۾ طرز بيشڪ حمل واري ئي اختيار ڪئي آهي، پر خيالن ۾ جدت جو گهڻو خيال رکيو اٿس. خيال بہ لاجواب اٿس. جي ماڻهو جي ذهن کي وٽندڙ ۽ ڇهندڙ محسوس ٿين ٿا. هو پنهنجي پرين خاطر ڪهڙي ريت ڪشالا ڪڍي ٿو، انهن راهن ۽ پيچرن جو نقشو تہ ڏسو، ڪهڙو نہ عمدي نموني چٽيو اٿس:

ڪرڪر ڳالهين يار سجڻ ديان، ڪيتم ڪاف ڪشالي،
سوز اندر سڙ مور ڪيتم، نت روز پران سؤ نالي،
مور سجڻ مغرور نہ پرچن، دور وتن دل والي،
”احمد“ اهڙيان نال اڙيا، جي روٺ منهين دل ڪالي،

احمد فقير ’مستان‘ جا سرائڪي ٻولي ۾ لکيل غزل پڻ سندس ذات جو بيمثال ڪارنامو آهن. سندس هيءُ هڪڙو غزل ئي فني ۽ فڪري جدت جي اعتبار کان ڪيس وڏن شاعرن جي صف ۾ آڻي بيهاري ٿو. سندس مشاهدي جي نگاهہ جو ڪمال تہ ڏسو:

نويان وچ نار پر لوٽيان، ڏٺم سي ناس ٿيان سيئي،
رهي ڪا هيل هي هڪ ڏون، اهو هي حال هاري دا.

مغرور ۾ مٽي ڦريل ماڻهن ڪي سنڌن آخري انجام کان آگاهه ڪندي فقير 'مستان' چوي ٿو:

نہ پاسيلا ھٿو پٽڪا، جواني چار ڏينهن چٽڪا،
سگھا سمجھو تہ هي سٽڪا، مٽي تي موت ماري دا.

غزل جو مقطع تہ ڏسو! جيڪو پنهنجي خوبصورت پڄاڻيءَ تي ختم ٿئي ٿو. پاڻ ڪهڙا نہ سهڻا يادگار لفظ چيا اٿس، چوي ٿو:

پُڇي ڪوئي تہ هي ڪهڙي، ٻڌل اي شعر شاعر دا،
تہ ظاهر ذات ۾ نالا، لکو احمد لغاري دا.

ازن سواءِ عاشق جو هار کان سوال ۾ هار جو جواب، ان کان علاوه سال 1964ع ۾ 1967ع ۾ لاڙ ۾ آيل برساتي طوفانن ۾ ٿيل نقصانن تي لکيل "طوفان نامہ" لاڙ جي عوامي سماجي زندگي جي پوري عڪاسي ڪن ٿا ۾ گهٽي ٿيل نقصان جي ڄاڻ ڏيڻ سان گڏ هڪ تاريخي دستاويز جي حيثيت رکن ٿا. ڪاش احمد فقير 'مستان' جو سمورو ڪلام ملي سگهي ها. (جيڪو ملي نہ سگھيو آهي.)

جيتريقدر سوال آهي فقير 'مستان' جي ڪلام جو، تہ منهنجو خيال آهي تہ فقير 'مستان' جي فڪر کي دائميت حاصل آهي. سنڌس شعري پرواز جا پيرا ماضي جي سنڌي شعري ادب جي پاتال ۾ لهن ٿا. هن پنهنجي معمولي علم هوندي بہ غير معمولي فن پيش ڪيو آهي. سادڙي سلوڻي ٻوليءَ ۾ حيرت انگيز ڳالهيون ڪيون آهن. هن شعر کي آسان ۽ دلچسپ لفظن جي ڪڙين ۾ ملائي پڙهندڙن جي آڏو رکيو آهي. هاڻ اهو قدردان پڙهندڙن جي پرکيندڙ نظرن تي ڇڏيل آهي تہ هو لاڙ جي هن سريلي شاعر کي ڪهڙين نظرن جي ڪسوٽي تي پرکين ٿا.

نئون ڪتاب

ڪتاب: اسلام جي تواريخي ڪردار
تصنيف: ايم. اين. راءِ
سنڌيڪار: امان الله شيخ ايڊووڪيٽ
موضوع: مضمون
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 2010ع
سائيز: ڊيمي (پڪي بائينڊنگ)
صفحا: 96
قيمت: -/60 رپيا

ڪامريڊ ايم.اين راءِ جو هيءُ ڪتاب "اسلام جو تاريخي ڪردار" (Historical role of Islam) سنڌس بيش بها لکڻين منجهان هڪ آهي، جنهن ۾ اسلام جي ماضيءَ ۾ ڪردار سان گڏوگڏ اڄوڪي صورتحال وسيلي اجاگر ڪرڻ لاءِ عرق ريزي ڪئي وئي آهي. هيءُ ڪتاب انگريزيءَ ۾ 'Historical role of Islam' جي عنوان سان سنڌ ساگر اڪادمي لاهور طرفان ڪجھ عرصو اڳ شايع ٿي چڪو آهي. هيءُ ان جو سنڌي ترجمو آهي.

محمد ابراهيم جويو
حيدرآباد

شريف "شاد" سومرو

تحقيق

نياز هماينيءَ جي طويل نظم نگاري

سنڌ ڌرتي سوين سرجڻهارن کي جنم ڏنو آهي، اهڙن تخليقڪارن مان شڪارپور جي سرزمين مردم خيز مٽيءَ مان نياز هماينيءَ به جنم ورتو.

نياز همايوني جو اصل نالو مشتاق احمد آهي، پر نياز حسن "نياز" هماينيءَ جي نالي سان گهڻو مشهور آهي. همايون ڳوٺ جي نسبت همايوني سڏجي ٿو. نياز هماينيءَ جو جنم 12- اپريل 1930ع ۾ ٿيو، جيڪو زندگيءَ جا ٻاهتر بهار ڏسي سگهيو يعني 3- جنوري 2003ع ۾ هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو، ٻاويهه ڏينهن اٺ مهينا ۽ ٻاهتر سال زنده رهيو.

نياز همايوني بنيادي طور هڪ مدرسي جو پڙهيل حڪيم هو. هن جو ڌنڌو حڪمت هو، جنهن لاءِ هن دواخانو به کوليو. رستم شهر ۾ به دواخانو کوليائين پر اتي به سال کن رهيو، پوءِ اتان واپس وڃي حيدرآباد ۾ مطب قائم ڪيائين. جتي ساري ڄمار گذاريائين.

تحريڪ آزاديءَ دوران سندس نالو شاعر طور اڀريو. قومي، سماجي ۽ سياسي سرگرمين ۾ باقاعده متحرڪ رهيو. شاعر جي حيثيت سان هڪ قومي شاعر طور اڀريو. جنهن سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ نرالو انداز اختيار ڪيو، جيڪو سندس سڃاڻپ بڻجي ويو. خاص طور تي سنڌ جي تاريخي ڪردارن کي شاعريءَ ذريعي نروار ڪيو، سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي سبب فارسيءَ مان سنڌ جي تاريخ جا ڪتاب ترجمو ڪيا. جيڪو سنڌي قوم تي سندس وڏو احسان آهي. نياز هماينيءَ جي تصنيف ۾ تاليف ۽ ترجمي جي حوالي سان ويهارو کن ڪتاب ڇپيل آهن، ۽ ايترائي سندس ڪتاب اڃا ڇپجڻ جي اوسيئڙي ۾ آهن.

نياز همايوني سنڌي شاعريءَ ۾ خاص طور تي نظم ۾ وڌيڪ نروار آهي. جنهنڪري کيس نظم جو بادشاهه شاعر ڪوٺجي ته ڪو وڌاءُ نه ٿيندو. سندس قومي شاعري سنڌيءَ جو عظيم سرمايو آهي. سندس تاريخي نظم يادگار رهندا. خاص طور تي هن طويل نظم ۾ وڏي ڪاميابي ماڻي آهي. سندس طويل نظم، فن ۽ فڪر جي لحاظ کان نهايت شاندار آهن، ٻوليءَ ۾ ميناج، سادگي، سلوڻائي ۽ تجنيس حرفي سندس نظمن جو سينگار آهن.

طويل نظم جي مختصر لفظن ۾ وصف هن ريت بيان ڪري سگهجي ٿي: نظم هر حال ۾ نظم هئڻ گهرجي، جنهن کي طوالت ڏيڻ سان طويل نظم جڙي ٿو. طوالت هڪ خاصيت ۽ صفت آهي، جيڪا شاعريءَ جي ٻين صنفن سان به لاڳو ڪري سگهجي ٿي، پر غزل سان لاڳو نٿي ڪري سگهجي. ڇاڪاڻ ته غزل ۾ بندن جي حد مقرر آهي ۽ انسان جي اندروني احساسن جو عڪس آهي.

غزل ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڇهه بند ۽ وڌ ۾ وڌ ويهه بند هئڻ گهرجن. باقي نظم جو ميدان وسيع آهي. نظم خارجي دنيا

جو آئينہ دار ۽ غزل داخلي دنيا جو مظهر آهي. طويل نظم عام رواني نظم کان وڏو هوندو آهي. روايتي نظم جا طويل نظم ۾ هڪ نُڪتو نہ هوندو آهي، بلڪ ڪيترائي نُڪتا زير غور هوندا آهن، جن کي اجاگر ڪيو ويندو آهي. جڏهن تہ روايتي نظم ۾ صرف هڪ نُڪتو هوندو آهي جنهن جي چوڌاري نظم جا بند پيا ڦرندا آهن. طويل نظم ۾ پورو خيال، پوري تحريڪ، پورو نظريو، نظم جي بندن جي چوڌاري ڦرندو آهي. اِهوئي سبب آهي، جو طويل نظم جو هربند هڪ بند سان ڳنڍيل هوندو آهي. اهڙيءَ طرح طويل نظم عروج تي پهچندو آهي ۽ ڪئين بند ملي، هڪ ڪهاڻيءَ کي جنم ڏيندا آهن.

ورڊس ورٿ چواڻي، "نظم گوئي، عام تصورات کان گهٽ وڌيڪ، فني مشق جي تقاضا ڪري ٿي." ڪولرج جو رايو آهي، تہ "طويل نظم نہ تہ سموري جي سموري شاعري ٿي سگهي ٿي، ۽ نہ هئڻ گهرجي. ڪولرج جي ويجهو نظم جي مقابلي ۾ شاعريءَ جو دائرو وڌيڪ وسيع ٿيندو آهي... نظم هڪ وحدت ٿيندو آهي، جنهن جا جزا پنهنجي پَر ۾ بہ مسرت بخش هوندا آهن ۽ ملي جلي پوري وحدت جي مسرت جو ذريعو بہ بڻبا آهن(1)."

ايڊگر ايلن پو طويل نظم بابت پنهنجو رايو هن طرح ڏنو آهي: "اسان جنهن شيءِ کي طويل نظم چئون ٿا، اهو اصل ۾ مختصر نظمن جو سلسلو هوندو آهي، يعني مختصر شاعرانہ تاثرات(2)."

"پو" وڌيڪ چوي ٿو تہ: "جذبي جي اُڇل ۽ اهو زور، جنهن جي بنياد تي نظم کي نظم چئي سگهجي ٿو، طويل نظم ۾ شروع کان آخر تائين برقرار نٿو رهي سگهي(3)."

ٽي.ايس.ايليٽ جو خيال آهي، تہ "ڪوبہ شاعر ايستائين طويل نظم نٿو لکي سگهي، جيستائين هو نثر تي پوري دسترس نٿو رکي(4)."

نظم ۾ خيال جي تڪرار بجاءِ، خيال جي ارتقا هئڻ گهرجي. طويل نظم جي بنيادي صفت تعميري پهلو آهي، هر نظم يعني هر بند پنهنجي جاءِ تي هڪ يونٽ جي حيثيت رکي ٿو. نظم جي لاءِ نظم جي گهٽ ۾ گهٽ ويهہ بند هوندا آهن پر طويل نظم جي بندن جي تعداد جي ڪابہ حد مقرر نہ آهي وحدت، بنيادي شيءِ آهي. طويل نظم ۾ تخيل، مواد ۽ هيئت اهم جزا آهن. تخيل ۽ مواد جي داخليت جو حصو ٿيندو آهي، جنهن ۾ فطري احساس، جذباتي عنصر، تجربا ۽ مشاهدا شامل آهن.

"اِها بہ هڪ حقيقت آهي، تہ شاعريءَ ۾ لڪيل وڏو ۽ زندهہ ادب، طويل نظم جي ئي صورت ۾ آهي، يا لکي سگهجي ٿو(5)."

"ڪنهن ادب پاري جي طول سان، ان جي جزن جو فيصلو ٿيندو، ڪنهن ادب پاري جي ضخامت ۽ ڏگهائي موضوع جي اعتبار سان ٿيندي(6)."

يعني جيتري موضوع ۾ وسعت هوندي اوتري تخليق ۾ قوت پيدا ٿيندي، اوترو زور وڌيڪ پيدا ٿيندو. طويل نظم ۾ تخيل، مواد ۽ هيئت اهم جزا آهن. تخيل ۽ مواد شاعر جي داخليت جو حصو ٿيندو آهي، جنهن ۾ فطري احساس، جذباتي عنصر، تجربا ۽ مشاهدا شامل آهن. هيئت خاص طرز بيان آهي، اها هيئت ئي آهي، جا مواد کي تخليقي صورت ۾ آڻي ٿي. تخيل، مواد ۽ هيئت جي ڳانڍاپي سان نظم وجود وٺي ٿو. مواد جي لحاظ کان طويل نظم کي بابن ۾ بہ ورهائي سگهجي ٿو. جنهن جو مثال انگريزيءَ ۾ ازرا پائونڊ جا ڪينٽوز (Cantos) آهن. سنڌيءَ ۾ اهو عنصر غلام علي بيدل مسرور ۽ خاڪي جويو جو نظمن ۾ ملي ٿو.

سنڌي ادب ۾ طويل نظم ٽن صورتن ۾ ملي ٿو:

(1) قديم نظم، (2) عروضي نظم، ۽ (3) جديد نظم .

قديم نظم، ٻن صورتن ۾ مليو آهي، (i) الف اشباع (ii) بندن جي صورت.

عروضي نظم: ٽن صورتن ۾ ملي ٿو:

(i) مثنوي، (ii) مسمط، (iii) غزل جي هيئت ۾

جديد نظم، پنجن قسمن ۾ ملي ٿو:

(i) بندن جو نظم يعني پابند نظم جي صورت .

(ii) بنا قافيي نظم جي صورت .
(iii) آزاد نظم جي صورت .
(iv) نثري نظم جي صورت .
(v) هائيڪو نظم جي صورت .

اهڙيءَ ريت طويل نظم کي موضوع وار به ورهائي سگهجي ٿو. جنهن ۾ حمديه، نعتيه، هجويه، مزاحيه، عشقيه، اخلاقيه، منظريه، بيانيه، مذهبي، فلسفيانه ۽ سياسي وغيره.

طويل نظم هر دور ۾ پنهنجي پنهنجي هيئت ۾ موجود رهيو آهي. جيڪو قديم زماني کان وٺي اظهار جو ذريعو رهيو آهي. نياز همايوني روايتي عروضي اصناف جي مسمط نظم جي هيئت تي طبع آزمائي ڪئي آهي. جنهن ۾ ”مثلث“ هيئت ۾ طويل نظم جوڙيا آهن. ”مثلث“ جون ٽيئي مصراعون هم قافيه رکيون آهن. يعني ٽن مصراعن جو هڪ بند رکيو آهي، جنهن ۾ هر بند جا قافيه مختلف رکيا اٿس.

نياز ”پرهه جي مکڙي“ جي نالي هڪ طويل نظم لکيو، جيڪو ماهوار نئين زندگي اپريل 1963ع ۾ شايع ٿيو. هن طويل نظم ۾ افسانو منظوم ڪيو ويو آهي. جنهن جا ٻٽيهه بند آهن. جنهن ۾ هڪ ڳوٺاڻي سهڻي ڇوڪري ”بالي“ نالي ڪردار جوڙيو ويو آهي، جيڪو مرڪزي ڪردار آهي. ٻيو ڪردار آهي هڪ ديواني جو، جنهن کي هڪ سادو ۽ مستانو ظاهر ڪري ڏيکاريو ويو آهي. بالي جا نهايت خوبصورت هئي، جنهن تي ڳوٺ جا سڀ سڏڙيا عاشق هئا. هر ڪو حيلا هلائي بيٺو، پر باليءَ سان نينهن جو ناتو ڳنڍي نه سگهيو.

ديوانو پڻ باليءَ جو چوڪيدار هو، هر قدم تي سندس حفاظت لاءِ گڏ هوندو هو ۽ هر ايري غيري، نٿو خيري تي نظر رکندو هو. بالي معصوم هئي. هن جو ديواني سان معصوم پيار هو.

ڳوٺ ۾ ڏڪار پوي ٿو، ماڻهو بک مرڻ لڳن ٿا. سڀ گڏجي راجا سان ملن ٿا ۽ صلاح مشورو ڪن ٿا ته هن صورتحال جو ذميوار ڪا آفت آهي، جيڪا باليءَ نالي هڪ بدڪار عورت آهي. بالي به عين ان وقت اتي پهچي وڃي ٿي. انهن سڀني راجا سوڻو رايو ڏنو بلڪ فيصلو ڏنو ته هن کي سنگسار ڪيو وڃي. سزا کي عملي جا مو پهرائڻ لاءِ سڀ سنبريا، پر اوچتو ديوانو رڙ ڪندي ظاهر ٿئي ٿو ۽ هنن کي ان عمل کان روڪيندي چوي ٿو ته بالي معصوم آهي! توهان جهڙن جي ڪري هيءَ صورتحال ٿي آهي. تنهن تي سڀئي هن کي ديوانو سمجهي نظر انداز ڪري سزا لاءِ تيار ٿين ٿا. وري ديواني چيو: سزا ڀلي ڏيو پر هڪ ڳالهه ٻڌي سزا ڏيڻي اٿوَ ته راجا کي ڏيو جنهن ڪاريءَ رات ۾ باليءَ جي ماءُ کي اغوا ڪرائي، منهن ڪارو ڪيو هو، جنهن جي هيءَ تخليق آهي. تنهن تي سڀني راجا ڏانهن ڏٺو راجا جي ڪنهن چمچي چيو ته هيءُ چريو، ديوانو آهي. هن جي ڳالهه تي اعتبار نه ڪريو. تنهن تي ديواني چيو: ڇڱو ڀلا بالي کي پٿر اهو هڻي، جنهن پاڻ گناهه نه ڪيو هجي. اهو ٻڌي سڀ حيران ۽ پريشان ٿيا ۽ هر ڪو ڪنڌ پلسو وٺي وڃڻ لڳو ۽ بالي کي ديوانو ٻاهر وٺي آيو. اهڙيءَ ريت هن طويل نظم جي پڄاڻي ٿئي ٿي.

نهايت ئي شاندار طويل نظم آهي، جنهن ۾ معاشري جي بدڪردارن کي وائکو ڪيو ويو آهي. هن طويل نظم کي مثلث هيئت ۾ لکيو ويو آهي ۽ بحر اثلم مثمن محنوب تي آڌاريل آهي. جنهن جو وزن ”فعلن“ آهي. هڪ مصرع کي مثمن طور آندو آهي.

بند پهريون: ”بالي هڪ ڳوٺاڻي ڇوري!،
ڇوري اهڙي سهڻي هئي،
جنهن جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي،
چڻ سُندر بن جي هرڻي هئي،
مُرڪَ ۾ مومل، لوڏ ۾ ليلان،
سونهن ۾ سچ پچ سهڻي هئي.

آخري بند: بالي ڪا بدڪار نه آهي،
عجب ڪري سڀ ماٺ ٿيا،
راجا جو ويو وات سُڪي،
۽ ماڻهو سڪندي ڪاٺ ٿيا،
هي هو سو ديوانو، جنهن ڪان،
سانت سمورا ساٽ ٿيا!(7)

نياز جي شاعريءَ ۾ اجتماعي مسئلا جرڪندي محسوس ٿين ٿا. هن ذاتي معاملن ڪان هٽي، انفراديت کي پنهنجي اچلائي سماج جي گڏيل مسئلن کي موضوع بڻايو آهي. هو تحريڪ آزاديءَ جو نمائنده شاعر رهيو.

"اُميد ۽ آس جو اُهو طلوع ۽ غروب، نياز جي شاعريءَ جي هر صنف ۾ جادوگريءَ جي حد تائين نشانبر آهي. نياز جا طويل نظم تاريخي حيثيت رکن ٿا. جن لاءِ پڻ طويل تبصري جي ضرورت آهي، پر مجبوري سبب ائين ڪري نٿو سگهجي(8)."

"نياز همايوني گهڻي ڀاڱي وڏا ۽ طويل نظم سرجيا آهن. جن ۾ وطن سان محبت ۽ انقلاب لاءِ چاهت جو رنگ غالب آهي. هيءُ نه رڳو جنگ آزاديءَ جو شاهد شاعر آهي، پر اياز وانگر جديد شاعريءَ کي نئين رنگ بخشيندڙ شاعرن ۾ پڻ شمار ٿئي ٿو. نياز فارسيءَ جو وڏو عالم هوندي به پنهنجن نظمن ۾ نج سنڌي تشبيهن جو استعمال ڪري ٿو. هن جي اڪثر نظمن ۾ سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب سان والهانه پيار نظر اچي ٿو ۽ ان لحاظ ڪان هن جا طويل نظم تاريخي حيثيت رکن ٿا. سندس طويل نظمن ۾ زبان شِسته ۽ بيان شائسته سان گڏ بي پناهه رواني هن جي فن جي خصوصيت آهي(9)."

مثلث جي هيئت ۾ نياز همايوني جا طويل نظم ٻيا به ملن ٿا. جنهن ۾ "مڪلي منهنجي جيجل مڪلي" قابلِ ذڪر آهي. جنهن جا 78 بند آهن ۽ ٻه سو 34 مصراعون آهن. پر تاج جويو جو ايڊٽ ڪيل ۽ ترتيب ڏنل نياز جو مجموعو "دل ۽ ڌرتيءَ جا گيت" (2009ع) ۾ 70 بند ڏنا آهن ۽ ڪيترن بندن جي قافين ۽ لفظن کي ڦيرايو آهي. هي طويل نظم نه ماهي مهراڻ ۾ 1963/1ع جي پرچي ۾ "نئون هنگلاج" جي عنوان سان ڇپيل آهي. جيڪڏهن تاج جويو صاحب ٿوري تڪليف وٺي انهيءَ سان ڀيٽي شامل ڪري ها، ته اهي 8 بند به رهجي نه وڃن ها!

هي طويل نظم نياز همايونيءَ جي شاعريءَ جي مجموعي "ڌرتيءَ جا گيت" ۾ ڏنل آهي. هي طويل نظم بحراثلم شانزده محذوف تي آڌاريل آهي، جنهن جو وزن "فعلن" آهي. هڪ مصرع ۾ ڇهن بجاءِ 8 (مثمن) محذوف ڪري رکيو ويو آهي. يعني مقرر وزن کي ٻيٽو ڪري رکيو ويو آهي، طويل بحر جوڙي هڪ نئون طريقو ايجاد ڪيو ويو آهي. منهنجي تحقيق موجب، انهيءَ تجربي ۾ نياز اڪيلو شاعر آهي.

"مڪلي منهنجي جيجل مڪلي" نياز همايونيءَ جو تاريخي طويل نظم آهي، جنهن ۾ مڪليءَ جي عظمت، قدامت، اهميت ۽ افاديت تي روشني وڌل آهي. طويل نظم ۾ نياز انوکا تجربا ڪيا آهن. هونئن به طويل نظم اهو ئي لکي سگهندو آهي، جنهن جو ٻوليءَ تي عبور هوندو آهي. ٻوليءَ تي دسترس رکندڙ نياز نج سنڌي لفظ ڪتب آندا آهن. توڙي جو فارسي ۽ عربي ٻولين جي به ڄاڻ رکندو هو. هن نظم جا ٻه بند پهريون ۽ آخري ڏجن ٿا:

"مڪلي منهنجي جيجل مڪلي،
تو ۾ مون هنگلاج ڏٺو،
محل ڏٺو مون تخت بنا،
۽ تاج بنا سرتاج ڏٺو،
آيل تنهنجي قسمت ۾،
مون تاوَڻ ۽ تاراج ڏٺو.

•

گهڙي سندي گهڙيال ٿي،
جاتي گلزاريون ڪيون لک الا،
هيج ڪري هل وڏا ٿي،
سڀ کي ٻارن وانگي ٻک الا،
ڪن پل ۾ ات ڏسڻ ۾ آيا،
ڪاريءَ وارا ڪک الا(10)."

مثلث هيئت ۾ نياز همايونيءَ جو طويل نظم "پرهه ڦٽيءَ ڪان پوءِ"، جنهن جا 115 بند آهن. هن طويل نظم ۾ هڪ لوڪ ڪهاڻي منظوم ڪئي وئي آهي. هيءُ نظم به نياز جي ڪتاب "ڌرتيءَ جا گيت" ۾ شامل آهي.

"هيءُ طويل نظم ون يونٽ واري دور سان تعلق رکي ٿو، ليڪن هن جو مقصد صرف انهيءَ دور جي حالت تائين محدود نه هو، ان ڪري نظم جي مستقل افاديت جي پيشِ نظر هن جي ٻيهر شايع ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪئي وئي(11)."

هن نظم کي بحر اثلم شانزده (سورنهن) سالم، وزن فعلن تي آڌاريو ويو آهي. جنهن جو وزن هر مصرع ۾ ٻيڻو ڪري رکيو ويو آهي. جنهن ۾ نياز جو نئون تجربو معلوم ٿئي ٿو. هن نظم کي ڏهن منظرن ۾ يا ڏهن وقفن ۾ ورهايو ويو آهي. علامتي انداز ۾ لکيل هيءُ شاهڪار ۽ طويل نظم، جنهن جا بظاهر ڪردار، 'گدڙ'، 'ٻگهڙ'، 'مور'، 'هرڻ' ۽ 'خانبهادر' آهن. پر اهي حقيقت ۾ انهن ماڻهن جي علامت طور آيل آهن جيڪي ون يونٽ ناهڻ ۾ پيش پيش هئا. انهن ڪردارن کي تمثيل طور آندو آهي، ۽ شاعر پنهنجي مقصد بيان ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. اها هڪ حقيقي سنڌي لوڪ جي ڪهاڻي آهي. جنهن تي ون يونٽ جي شڪل ۾ مڙهيو ويو هو. هن انهيءَ طويل نظم جو پهريون ۽ آخري بند ڏجي ٿو:

"اڪاڻي ٻڌا! مور ۽ هرڻ جي،
سولي سهنجي اڪاڻي،
منهنجي ملڪ جا ننڍڙا وڏڙا،
ماڻهو پنهنجي اڪاڻي،
راتين جو رولاڪ رهي ٿو،
ڳايان تنهنجي اڪاڻي.

هرڻ هلائي هلچل هينءَ ۽،
هيئن انهيءَ جو موت ٿيو،
همت سان آزاد ٿي،
آخر خوشحال ۽ خوشبخت ٿيو،
يار "نياز" اُٿي ته هلون،
بَس اڪاڻيءَ جو انت ٿيو(12)."

مثلث هيئت ۾ نياز همايونيءَ جو طويل نظم: "سنڌ جا ميلا" جي عنوان سان سندس مجموعي "ڌرتيءَ جا گيت" ۾ شامل آهي. جنهن ۾ 45 بند آهن. نياز جو هيءُ نظم فني حوالي سان اسان جو ڌيان ڇڪائي ٿو. هي طويل نظم بحر تقارب مثمن سالم کي ٻيڻو ڪري رکيو ويو آهي. يعني هڪ مصرع ۾ 'فعولن' وزن کي 8 ڀيرا رکيو ويو آهي. جيڪو سنڌي عروضي نظم جي تاريخ ۾ پهريون تجربو آهي.

"هن جا طويل نظم تاريخي حيثيت رکن ٿا. جن ۾ "مڪلي منهنجي جيجل مڪلي" ۽ "سنڌ جا ميلا" اچي وڃن ٿا. سنڌ جا ميلا بحر تقارب مثمن وزن کي ٻيڻو ڪري لکيل آهي ۽ ايڏي طويل وزن ۾ هيئت جو شايد پهريون تجربو آهي(13)."

هن طويل نظم جا 19 بند ماهوار نئين زندگي، ماهه فيبروري 1963ع ۾ ڇپيل آهن، ان کان پوءِ شايد ٻيا بند وڌائي مجموعي "ڌرتيءَ جا گيت" ۾ ڏنا ويا آهن، جيڪو 1977ع ۾ ڇپيو.

هن طويل نظم جي عنوان مان ئي ظاهر آهي، ته سنڌ جي ميلن ۾ جيڪو منظر هوندو آهي، ان کي شاعرانه نظر سان ڇنڊيو آهي. سندس چٽسالي نهايت عمدي ٿيل آهي. هن ۾ منظرڪشي اهڙي ته خوبصورت ٿيل آهي، جڻ اسان تصور ئي تصور ۾ ميلا گهمي رهيا آهيون ۽ اهو ماحول محسوسات جي اکين سان ڏسي رهيا آهيون.

"سندس شعر 'سنڌ جا ميلا' جيڪو طويل نظم آهي، هن نظم ۾ سنڌ جي جديد دور جو ڏيک آهي، جنهن ۾ رستا، روشنيون، دڪان، مشينون، ڪاريگر آهن. لونگين ۽ اناجن جون ڳالهيون آهن. هو بدلجندڙ دنيا ۾ جديد سائنسي ايجادن جي ڳالهه ڪري ٿو. انسان جي اڪيلائيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ جديد سائنسي تفريح جي ڳالهه ڪري ٿو. مطلب ته هن نظم ۾ ميلي کي زندگيءَ جي تاريخي تسلسل سان تشبيهه ڏئي ٿو، جنهن ۾ زندگيءَ جو هر روپ ۽ رنگ موجود آهي(14)."

هت مذڪوره نظم جا ٻه بند، پهريون ۽ آخري ڏجن ٿا:

"هي سنڌڙي جيئي شال آباد ملڪ آهه،
هتي سال ۾ ڪيئي ميلا لڳن ٿا،
جتي سينڌ سرما ڪري خوب ٿي ناٽه،
اوري پري کان سريلا اچن ٿا،
ڪي پاڇن ۾ پورا، ڪي ڪيسن ۾ گر،
ڪي ڪنڻ خان ۽ ڪي مهانڊا ٿين ٿا(15)."

”هي ميلا حياتيءَ جا ميلا، محبت جا ميلا،
سدائين سلامت هجن شل،
هنن آهه سنڌڙيءَ جي تهذيب تاريخ زنده،
رهائي سلامت هجن شل،
”نياز“ آهه ميلن جو شائق گهري ٿو،
سپن جي پلائي سلامت هجن شل(16).“

نياز همايوني جو مثلث جي هيئت ۾ طويل نظم ”ڌرتيءَ جي دل ڌڙڪي ٿي“ به قابل ذڪر آهي، جنهن جا 30 بند آهن، جيڪي رمل مثمن سالم تي آڌاريل آهن. جنهن جو وزن ”فاعلاتن“ آهي.

”نياز همايوني گهڻي ڀاڱي وڏا ۽ طويل نظم چيا آهن، جن ۾ وطن سان محبت ۽ انقلاب لاءِ چاهت جو رنگ غالب آهي. هيءَ نه رڳو جنگ آزادي جو شاهد شاعر آهي، پر اياز وانگر جديد شاعريءَ کي نئون رنگ بخشيندڙ شاعرن ۾ پڻ شمار ٿئي ٿو(17).“

هن طويل نظم ۾ شاعر جي دل ساڻيهه جي سڪ سان سرشار آهي، سريلائپ ۽ رواني سندس اظهار بيان مان عيان آهي. جنهن ۾ اصليت جو عنصر گهڻو ملي ٿو. اهائي نياز همايونيءَ جي شاعريءَ جي خاص خوبي ۽ خصوصيت آهي. هن طويل نظم ۾ به اهڙوئي اظهار ملي ٿو. امن، محبت، خوشحالي ۽ آزاديءَ جو آسروند لڳي ٿو. شاعر جي آس اها آهي ته ڪنهن به مسلڪ سان ڪوبه ڪنهن کي غلام نه ڪري ۽ پاڻ کي اعليٰ ۽ اُتم، ٻئي کي ادنيٰ ۽ نيچ نه سمجهي. بک، ڏک ۽ ڏهڪاءُ ڏکارن، ڏاڍ وارا ڏند ڪڍيا آهن. انسانيت لڙڪ وهايا آهن. انسان چنڊ تي چڙهائي ڪئي، ته ڌرتيءَ جي دِل ڌڙڪڻ لڳي، ڇاڪاڻ ته انسان ڌرتيءَ سان ئي نه رهايو آهي، متان چنڊ سان به اهائي ڪار نه ڪن!

هتي مذڪوره طويل نظم جا ٻه بند، پهريون ۽ آخري ڏجي ٿو:

هن طوي نظم کي نئين مجموعي ۾ نه ڏنو ويو آهي. ”دل ۽ ڌرتيءَ جا گيت“ جيڪو تاج جويو صاحب مرتب ڪيو آهي، 6 طويل نظم ڏنا ويا آهن:

(1) هاءِ جيجل مارئي، (2) مڪلي منهنجي جيجل مڪلي، (3) سنڌ جا ميلا، (4) پرهه ڦٽيءَ کان پوءِ، (5) ساڻيهه جي ساک، (6) عظيم استاد، عظيم انسان: لينن.

”ڌرتيءَ جي دل ڌڙڪي ٿي“، طويل نظم جا ٻه بند ملاحظ فرمايو:

”آءٌ سمنڊ جي سيني مان ٿي،
نڪتس ائين نروار الا،
ڪنواري ڇوريءَ جي ڇاتيءَ مان،
جيئن جوڀن جو اظهار الا،
چنڊ کي مون سان پريت ٿي ويئي،
سج ڪيو مون سان پيار الا.

*

چنڊ تي ڪئي انسان چڙهائي،
ڌرتيءَ جي دل ڌڙڪي ٿي،
ڌرتيءَ سان هن ڪانه رهائي،
ڌرتيءَ جي دل ڌڙڪي ٿي،
هن سان به ٿيندي ڪار اهائي،
ڌرتيءَ جي دل ڌڙڪي ٿي(18).“

نياز جو طويل نظم ”ساڻيهه جي ساک“ جي نالي سان 1975ع ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ دودي چنيسر جي منظوم آکاڻي بيان ڪئي آهي. هن طويل نظم جا ٽي سؤ اوڻيهه (319) بند آهن، ۽ مثلث هيئت ۾ لکيل آهن، جيڪي بحر اٿلم شانزده محذوف تي آڌاريا ويا آهن، جنهن جو وزن ”فعلن“ آهي، يعني هڪ مصرع ۾ اٺ ڀيرا فعلن وزن کي آندو ويو آهي. پوئين پد ڪٽڻ سبب محذوف ٿئي ٿو.

”سنڌس شاعريءَ ۾ سنتو جي رواني، وڏڙي مينهن جو تسلسل، پهاڙي جهرڻي جو ترنم ۽ آهنگ ۽ طوفان جو زور آهي... سندس نظم جو هر بند گوليءَ کان وڌيڪ گهائل ڪندڙ آهي. انهيءَ جو وڏو ڪارڻ سندس جديد ۽ قديم ادب فڪر ۽ فلسفي جو گهرو مطالعو ۽ انساني فطرت جو ڳوڙهو اڀياس آهي(19).“

هن طويل نظم ۾ دودي جي ڪردار کي عظيم ڪردار ٻڌائي چڙهيو آهي، دلڪش منظرڪشي، ٻوليءَ جي رواني، استعارا ۽ تشبيهون، تجنيس حرفي ۽ سادي سلوڻي نج ٻوليءَ جو استعمال ڇڻ سون تي

سهاڳو آهي. نياز سنڌي شاعريءَ ۾ طويل نظم جو عظيم شاعر آهي. جنهن جي هر مصرع ساٿيهه جي ساک پري ٿي. حب الوطنيءَ جو عظيم مثال پيش ڪيو آهي. بنيادي طور نياز قوم پرست شاعر آهي. هن قوم ۽ ڌرتيءَ سان بي پناهه محبت جو مثال قائم ڪيو آهي، جنهن ۾ هو قوم کي اڳتي وڌڻ جو سنيهو سمجهائي ٿو.

هيءُ طويل نظم سندس عظيم ڪارنامو آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جو عظيم سرمايو آهي. اهڙو ورثو جيڪو فنا ٿيڻو ناهي، جنهن کي ابديت حاصل آهي جيسائين دنيا رهندي، تيستائين نياز جي ملڪي محبت جو پڙاڏو پيو ٻڌبو. هتي سندس طويل نظم جا ٻه پهريون ۽ آخري بند ڏجن ٿا:

"آءٌ انڌيرو تون سُجهندو،
مان اوڳائي، تون ڄاڻ پرين!
مون کي سوچ ۽ سُرت ڏئين ٿو،
مهر ڪري تون پاڻ پرين!
تنهنجيءَ رم جهم راس ڪيا،
سڀ مانداڻا ۽ ماڻ پرين!
"يار نياز" جي مامِ مٿاهين،
منڙي تون دلجاءِ ڪجاڻءِ!
جهڙ ڦڙ ٽيندي جَنجل جهرندا،
جندڙي تون دلجاءِ ڪجاڻءِ!
اُپريو ڄاڻ سُکن جو سج او سنڌڙي!
تون دلجاءِ ڪجاڻءِ(20)!"

انهن طويل نظمن کان علاوه نياز جا ٻيا ٻه طويل نظم آهن، "هاءِ جيجل مارئي!"، "عظيم استاد، عظيم انسان- لينن." انهن جو ذڪر ڪرڻ به لازمي آهي.

مثلث هيئت ۾ نياز جو طويل نظم، "عظيم استاد، عظيم انسان: لينن" به اسان جو ڌيان ڇڪائي ٿو. هن نظم جا هڪ سؤ بند آهن، يعني ٽي سؤ مصراعون، هي طويل نظم، تاج جويو جي مرتب ڪيل ڪتاب: "دِل ۽ ڌرتيءَ جا گيت" جي آخر ۾ ڏنو آهي. هن طويل نظم ۾ نياز همايوني، ڪامريڊ لينن روسي انقلاب جي اڳواڻ کي عظيم پيٽا ڏني آهي، ڪامريڊ لينن روسي انقلاب جو باني ۽ عظيم انسان دوست هو. هن جي بيشمار خوبين کي بيان ڪيو ويو آهي. لينن جي قول ۽ فعل ۾ تضاد نه رهيو آهي. انهيءَ نُڪتي، نياز همايونيءَ کي به متاثر ڪيو آهي. ڇاڪاڻ ته نياز پاڻ به قول ۽ فعل جو سچو انسان هو. لينن جي تعليم ۽ جدوجهد کان نياز ڏاڍو متاثر هو، تڏهن ته کيس منظوم پيٽا ڏني اٿس. انهيءَ عمل مان، نياز جي بين الاقوامي سوچ ۽ وسيع فڪر جي پروڙ پوي ٿي، جنهن جو بنيادي نُڪتو انسانيت آهي.

مان سمجهان ٿو ته لينن کي ايڏي وڏي پيٽا سنڌ مان ڪنهن به نه ڏني آهي، ۽ اها به منظوم! نياز 22- جون 1969ع کان 24- جون 1970ع جي عرصي ۾ هيءُ طويل نظم جوڙيو. هڪ سال عرصي ۾ جوڙيل هيءُ طويل نظم عالمي طور يادگار رهندو. هت انهيءَ نظم جا ٻه بند، پهريون ۽ آخري ڏجن ٿا:

"اُنهيءَ جي ياد محترم آهه،
اُن سان پنهنجو پيار رهندو،
جو آدميت جي عشق ۾،
سر فدا ڪرڻ لئه تيار رهندو،
اُنهيءَ تان آهه حسن صدقي،
۽ ان جو دل ۾ وقار رهندو،
اُصول سان گڏ عمل سندس،
تا قيام دنيا ۾ زنده آهي!
انهيءَ جي تحريڪ سان صداقت،
تمام دنيا ۾ زنده آهي!
عظيم استاد، عظيم انسان،
مدام دنيا ۾ زنده آهي(21)!"

سنڌ جي ڏاهي، قوم پرست ۽ ترقي پسند شاعر نياز همايونيءَ جو طويل نظم: "هاءِ جيجل مارئي" جي عنوان سان، سندس مجموعي "ڌرتيءَ جا گيت" ۾ ڇپيل آهي. هن نظم جا 30 بند آهن، جيڪي

مسدس هيئت ۾ لکيل آهن. هي طويل نظم علم عروض جي بحر رمل مثمن محذوف تي آڌاريو ويو آهي، جنهن جو وزن "فاعلاتن" آهي. فني ۽ فکري لحاظ کان نهايت اعليٰ درجي جو طويل نظم آهي، جنهن ۾ فني اعتبار کان ڪلهه گهڻ وڏائي ڪونهي، جنهن مان سندس علم عروض تي دسترس جي پروڙ پوي ٿي. هيءُ طويل نظم تاريخي حيثيت رکندڙ آهي.

جيجل مارئي جي همت، جرئت، شجاعت، استحڪام ۽ بهادريءَ کي علامتي انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي. هن عظيم عورتازاد ڪردار کي نروار ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ اشارو جديد دور جي عورت ڏانهن آهي. نياز جو اسلوب سڀني کان منفرد آهي، جنهن ۾ رواني ۽ تجنيس حرفي، استعارا ۽ تشبيهون شاندار ڏنيون آهن، جنهنڪري شاعري زنده جاويد بڻجي پئي آهي. فني پختگي ۽ تخيل جي بلند پروازي، سندس شاعري جو اهم عنصر آهي.

نياز همايونيءَ جو مسدس هيئت ۾ لکيل طويل نظم، "هاءِ جيجل مارئي"، هڪ علامتي نظم آهي، جنهن جي اهميت ۽ افاديت ايندڙ دور تائين محسوس ڪئي ويندي.

هتي انهيءَ طويل نظم جا ٻه بند، پهريون ۽ آخري، ڏجن ٿا:

"انگ اٿليا، رنگ بدليا،
پرايائي مارئي،
تون نئي بڻجي سگهين،
دل ڏيائي مارئي،
مان اجا سمجهان ٿو،
توکي سا پرائي مارئي،
جا عمر جي ڪوٽ ۾،
هئي قيد اباڻي مارئي،
وقت ٿو توکي رکي،
هردم ڏکيائي مارئي،
هاءِ جيجل مارئي،
راڄن جي راڻي مارئي(22)."

"ڪين ٿي مايوس،
او منهنجي مٽياڻي مارئي،
سون ورني ۾،
ڏنارن جي ڏياڻي مارئي،
آءُ ڪندس واهر سندءِ،
ڏئي نماڻي مارئي،
بند مان توکي،
ڇڏائيندس اباڻي مارئي،
تون وري ٿيندينءَ،
ماڳن مالڪاڻي مارئي،
هاءِ جيجل مـــارئي
راڄن جي راڻي مارئي(23)."

انهن طويل نظمن کان علاوه سندس ٻيا طويل نظم به آهن جيڪي اشاعت هيٺ اچي نه سگهيا آهن. انهن مان مزاحيه شاعريءَ ۾ لکيل طويل نظم: "دوزخ ۾ رهڻ جي ريهرسل" به اهم آهي، هيءُ طويل نظم به اوتروئي ضخيم آهي، جيترو "ساٽيهه جي ساک" آهي، جنهن کي الڳ ڪتابي صورت ۾ ڇپايو ويندو، جنهن جو بار به تاج جويو صاحب پنهنجي سر تي کنيو آهي. اميد ته جلد پڌرو ٿيندو.

نتيجو: مجموعي طور سنڌي ادب جي تاريخ ۾ نياز همايوني طويل نظم لکندڙن ۾ پهريون نمبر شمار ٿئي ٿو جنهن گهڻا ۽ طويل نظم لکي، سنڌي نظم جي تاريخ کي مالامال ڪيو آهي. هتي سندس اڻ طويل نظمن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جن ۾ نياز هڪ قومي شاعر طور ابري اچي ٿو جنهن ۾ سندس طويل نظم سنڌ سنڌي قوم ۽ سنڌي ماڻهن جي تاريخ ۽ ثقافت پيش ڪن ٿا، انهيءَ ڪري صحيح معنيٰ ۾ نياز قومي شاعر آهي. جنهن جي شاعريءَ ۾ سنڌ سواءِ ٻي ڪائي ڳالهه نه آهي. نياز جي فن ۽ فکر ۾ بلندي ۽ رواني آهي، جنهن جو فکر ايندڙ زماني تائين زنده رهندو.

حوالا

1. رضوي سجاد باقر ڊاڪٽر. ”مغرب کے تنقیدی اصول“، ڇاپو ٻيو، جون 1994ع، ص 232-233، ڇپائيندڙ: مقتدره قومي زبان اسلام آباد
2. ايضاً، ص 243
3. ايضاً، ص 246
4. سيد عبدالله ڊاڪٽر، اِشارات تنقيد- ڇاپو ٻيو، فيبروري 1993ع ص 119، ڇپائيندڙ: مقتدره قومي زبان اسلام آباد
5. قادري شبير احمد "جدید نظم کی اہم موضوعات" (مقالو) روزانه جنگ، مڊويڪ ميگزين: ’جهان ادب‘، 1- ڊسمبر 2004ع، ص 14
6. سيد عبدالله ڊاڪٽر، ”اشارات تنقيد“، ڇاپو ٻيو فيبروري 1993ع، ص 262
7. همايوني نياز ”پرهه جي مکڙي“ (منظوم افسانو) ماهوار نئين زندگي ڪراچي جلد 16 اپريل 1963ع، ص 35،37
8. عاجز محمد صالح ”انسان دوست محب وطن شاعر“ (مهاڳ) ترتيءَ جا گيت (شاعري) نياز همايوني، ڇاپو پهريون 1977ع
9. جويو تاج ”سنڌي نظم جي مني صدي“ (مقالو) (حصو پهريون) ماهوار لهرون ڪراچي جنوري- فيبروري 1997ع ص-47
10. همايوني نياز، ترتيءَ جا گيت (شاعري)، ڇاپو پهريون 1977ع، ص 149-167، ڇپائيندڙ: تخليق پبليڪيشن حيدرآباد
11. ايضاً، ص 182
12. همايوني نياز، ”ترتيءَ جا گيت“ (شاعري)، ڇاپو پهريون، 1977ع، ص 183-200
13. جويو تاج، ”سنڌي نظم جي مني صدي“ (مقالو) (حصو پهريون) ماهوار لهرون ڪراچي، جنوري- فيبروري 1997ع، ص 47
14. ميمڻ غفور ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جو فڪري پس منظر“، ڇاپو پهريون، فيبروري 2002ع، ص 485، ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي ڪراچي.
15. همايوني نياز، ”ترتيءَ جا گيت“ (شاعري) ڇاپو پهريون، 1977ع، ص 168
16. همايوني نياز، ”ترتيءَ جا گيت“ (شاعري) ڇاپو پهريون 1977ع، ص 179
17. ماهوار نئين زندگي ڪراچي، فيبروري 1963ع، ص 40
18. جويو تاج، ”سنڌي نظم جي مني صدي“ (مقالو) ماهوار لهرون ڪراچي جنوري- فيبروري 1997ع، ص 47
19. همايوني نياز، ”ترتيءَ جي دل ڌڙڪي ٿي“ (طويل نظم) تہ ماهي مهراڻ (شاعري نمبر) ايڊيٽر: غلام محمد گرامي، ڇاپو ٻيو 1990ع ص 503-505، ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
20. همايوني نياز، ”سانيهه جي ساک“ (طويل نظم)، ڇاپو پهريون، اپريل 1975ع، ص 7، ڇپائيندڙ: نئين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي.
21. ايضاً، ص 23-92
22. همايوني نياز، دل ۽ ترتيءَ جا گيت (شاعري) مرتب: تاج جويو، ڇاپو پهريون 2009ع، ص 475-491، ڇپائيندڙ: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو
23. همايوني نياز، ترتيءَ جا گيت (شاعري) ڇاپو پهريون، 1977ع، ص 149، ڇپائيندڙ: تخليق پبليڪيشن حيدرآباد
24. ساڳيو، ص 156

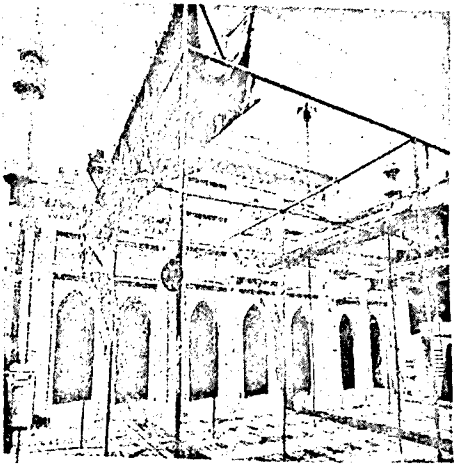

پنهنجي والد صاحب جن کان ورتائون. هُني (تعلقو قنبر) ۾ مولانا قمرالدين ۽ مولانا محمد ايوب کان فارسي سکيائون. قنبر لڳ ڳوٺ رب رکيو لاکي ۾ مولانا تاج محمد مگسيءَ کان بہ درس ورتائون. مولانا عبدالله 'عبد' چانڊيو بہ سندن استاد رهيو. حضرت سائين پيروارن ظاهري علم جي تڪميل سال 1947ع ۾ "قاسم العلوم" گهوٽڪيءَ ۾ حضرت علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن وٽ ڪئي.

تڪميل جي فوراً بعد ڪراچيءَ جي ڪڏي واري مدرسي 'مظهرالعلوم' ۾ پنهنجي استاد مولانا قاسمي صاحب جن سان گڏ ٽن سالن تائين تدريسي خدمتون سرانجام ڏنائون. ستن سالن تائين 'انوارالعلوم' ڪنڊياري ۾ پڙهائيندا رهيا.

باطني علم جي تڪميل لاءِ طريقي قادريہ ۾

عبدالرزاق ڪلهوڙو

تحقيق

مولانا عبدالڪريم قريشي (پيروارا): شخصيت ۽ ڪردار

اسان جي سنڌ سونهاري تي هر دور ۾ الله تعاليٰ جي فضل و ڪرم سان علماء، فقهاء، محدثين ۽ صلحاء جو وسيع حلقو رهيو آهي، جن قال الله تعاليٰ وقال الرسول ﷺ جن جي پرچار ۾ پنهنجي زندگي گهاري ڇڏي آهي. انهن باڪمال روحاني ۽ علمي شخصيتن ۾ امام العصر حضرت مولانا عبدالڪريم قريشي پيروارا نورالله مرقده بہ شامل آهن. حضرت سائين پيروارا ظاهر توڙي باطن ۾ ڪامل ۽ مڪمل، قول ۽ عمل ۾ سچا، خداوندي احڪامات تي دل و جان سان عمل ڪرڻ وارا، شريعت جا پابند ۽ پروانا، نهايت پرهيزگار ۽ متقي بزرگ هئا.

حضرت سائين پيروارا، 22- سيپٽمبر 1341هہ/ 1923ع ۾ ڳوٺ پير شريف، تعلقي قنبر ۾ تولد ٿيا. سندن والد بزرگوار مولانا محمد عالم قريشي ۽ ڏاڏو مولانا عبدالله قريشي پنهنجي دور جا ڪامل ۽ ولي الله بزرگ هئا. حضرت سائين پيروارن ابتدائي تعليم

مولانا حمادالله هاليجويءَ جا دستِ بيعت ٿيا. حضرت سائين پيروارن پنهنجي مرشد جي حڪم تي سال 1957ع ۾ پنهنجي ڳوٺ پير شريف، تعلقي قنبر ۾ مدرسي "سراج العلوم" جو بنياد رکيو.

ايشيا کنڊ جي ڪنڊ ڪڙڇ جي مشهور عالمن ۾ حضرت سائين پير وارن جو اسم گرامي بيحد عزت ۽ احترام سان ورتو وڃي ٿو. اهوئي سبب آهي جو امام شاهہ ولي اللهؒ، شاهہ عبدالعزيز، شاهہ عبدالقادر، شاهہ رفيع الدين، شاهہ عبدالغني، شاهہ محمد اسحاق، شاهہ اسماعيل شهيد، مولانا رشيد احمد گنگوهي، مولانا محمد قاسم نانوتوي، شيخ الهند مولانا محمودالحسن، مولانا غلام محمد دينپوري، مولانا سيد حسين احمد مدني، مولانا سيد تاج محمود امروٽي، مولانا عبيدالله سنڌي، مولانا مفتي محمود، مولانا حمادالله هاليجوي جن جو روحاني سلسلہ بزرگ پيروي سان ملي ٿو.

مولانا صاحب جن پڪا ديوبندي، امام ابوحنفي جي فقه ۽ قادري طريقي جا پيروڪار هئا. مولانا صاحب جون ڪيل اڻ ڳڻيون اسلامي خدمتون ميسارڻ جهڙيون ناهن. سندن عظمت جو معيار هيءُ آهي ته انسان اول ڪان آخر تائين پنهنجي عظيم مقصد تي ثابت قدم هجي ۽ مولانا صاحب جن ان معيار تي بلڪل پورا ۽ ثابت قدم رهيا. سندن زندگي عام نه پر هڪ خاص ۽ مثالي بڻجي پئي.

مولانا صاحب جن جي علمي ۽ عملي ڪمال، ڪيترين مرده ۽ بيمار دلين کي شفاء ڪامله ۽ تقويت ڏئي ڇڏي. ڪائنئن جنهن به مريد کي ذڪر جي ذري عطا ٿي، تنهن جي قلبي ۽ دماغي ڪيفيت، حقانيت واري فلاسافيءَ سان هر وقت سرشار رهي.

مولانا بزرگ سليم الطبع عالم هئا. سندن عالماڻو انداز دلڪش، گفتار فصيح ۽ بليغ، زبان ۾ سچائي، صفائي، لطافت ۽ بيحد نزاڪت هئي. ڪين علمي ذوق ڏاڍو پختو ۽ پائدار هو. گفتگو ۾ اهڙو اثر ۽ بيان جو سحر سمايل هو جو ڪيتريون ڪمزور، ڪنن ۽ گمراهه دليون به توحيد ۽ مجاهدانه واري ايمان ۽ جذبي سان لبريز ۽ آشنا ٿيون. بزرگ پيروي هر موضوع تي تقرير ڪرڻ، ڳالهائڻ ۽ لکڻ جي اعليٰ صلاحيت ۽ دسترس رکندڙ هئا. علمي گفتگو ۽ سحر انگيز تقريرن پٿر دلين کي به ميڻ جيان نرم ڪري ڇڏيو ۽ حقيقي اسلام واري نور سان منور ڪري ڪين ايمان جي پختگيءَ جا راز ٻڌايا.

مولانا صاحب پنهنجي سموري زندگيءَ کي ڪتاب الله ۽ سنت نبوي جي فلاسافيءَ تي استوار ڪيو. سندن اٿڻ ويهڻ، ڳالهائڻ ٻولهائڻ، زندگي گذارڻ جو سمورو طور طريقو، سنت ۽ شرعيت مطابق هو. ننڍي توڙي وڏي، مسلم توڙي غير مسلم سان ميٺ، محبت ۽ شفقت سان پيش ايندا هئا.

مولوي عبدالهادي بروهي حيدرآباد واري ٻڌايو ته هڪ دفعي مان سائين پيروارن سان گڏ سائين قاسمي صاحب وٽ ويم، سائين قاسمي صاحب سان سندن رهائشگاهه تي ملياسون، سائين پير وارا وهڻ ڪان پوءِ باربار اٿي پيا ٻيهن. مون چيو الائي ڇا آهي؟

پوءِ ڏٺم ته دروازي جي سامهون سائين قاسمي صاحب جن جو ننڍڙو پوٽو ڪيڏي پيو، ان جي احترام لاءِ بزرگ پيروي اٿن پيا. حد ٿي وئي جو امام العصر، استاد جي پوٽي جي اعزاز لاءِ اٿي پيا ٻيهن. حضرت سائين قاسمي صاحب جن ٻڌائيندا هئا ته مون سان ڪجهه دوست گڏ هئا، اسان اُتر سنڌ جي دوري تي نڪتاسون، پنهنجي جيپ خراب ٿي پئي، ان ڪي ٺهرائي فارغ ٿياسين، ته تقريباً رات جا 12 ساڍا 12 ٿين پيا. قنبر ڪان پير ڏانهن نياپو موڪليو ته اوهان جو استاد آيو آهي. بزرگن کي نياپو مليو ٻاهر آيا، مليا. مانيءَ جي باري ۾ پڇيائون، اسان چيو ته جيڪي موجود هجي، تڪليف ڪرڻ جي اجازت نه آهي. گهر ويا ۽ ٽي مانيون، پليٽ ۾ ٿورا چانور ۽ ڪجهه ٻوڙ جي رس رهو ڪٽي آيا، ڪاڏو هڪ ماڻهوءَ جو هو اسان ٽن چئن ڄڻن ڪاڌو پر پوءِ به بچي پيو. برڪت پئي، الله تعاليٰ پنهنجن پيارن سان اهڙو برتاءُ ڪندو آهي. پوءِ رات جو سمهي پياسون، صبح جو موڪلائڻ مهل هڪ شيشي ۾ دوا ڏنائون، سائين قاسمي صاحب جن فرمايو ته بزرگ حڪمت ڪندا آهن ۽ مون ڪان طب پڙهي اٿن. مون چيو ته هيءُ ڇا آهي؟ چيائون ته اڌ رنگ (فالج) جي دوا آهي. مون چيو ته اها اسان ڇا ڪنداسون، اسان سڀ تندرست آهيون، پر زور ڪري ڪٽايائون ته ڪم ايندوَ. جڏهن دادو ٽپياسون ته منهنجي اک ڦرڪڻ لڳي، اسان سان اڪين جو ڊاڪٽر گڏ هو، ان کي ڏيکاريم، چيائين: اهو اک جي بيماري ڪري ته نه آهي، بلڪ ڪا ٻي بيماري آهي. پوءِ جڏهن ڪراچي پهتاسون، اسپتال ويم ته معلوم ٿيو ته فالج ٿيو آهي. پوءِ انگريزي دوا سان گڏ بزرگن جي ڏنل دوا به استعمال ڪيم.

مولانا محمد صالح حيدرآباد وارو ٻڌائي پيو ته جڏهن مون کي خبر پئي ته سائين پير وارا قرآن پاڪ جو ترجمو لکن پيا، ته مون دل ۾ سوچيو: سائين وڏا عالم آهن، ڪو علمي ڪم ڪن، ترجمو ڪرڻ ته سولو ڪم آهي. مون جهڙو به ترجمو ڪري وٺندو پر جڏهن ترجمو شريف ڇپجي پڌرو ٿيو، ته دنگ رهجي ويم. حيدرآباد جا سمورا عالم ترجمو ڏسي

حيران ٿي ويا. حيدرآباد جي هڪ دوست ٻڌايو ته سائين پير وارن جو ڄام شوري ۾ پروگرام رکيل هو، حاضرين مجلس ۾ ڪافي ڊاڪٽر هئا، سائين جن انساني اعضاء جي متعلق بيان ڪيو. سڀ ماڻهو حيران ٿي ويا ته هڪ ديني عالم ميڊيڪل وارين ڳالهيون ڪيئن پيو ٻڌائي.

مولانا نذر محمد مصطفوي لکي ٿو ته: سائين بزرگ پير وارن جي لاڏاڻي کان پوءِ هڪورجا ويم، اتي حافظ عبدالرؤف ميمڻ سان سائين جن متعلق ڳالهيون نڪتيون. حافظ صاحب فرمايو ته استاد درمحمد صاحب ڪنهن به عالم کي وَٽُ نه ڏيندو آهي، پر مان پير شريف ڏسندو هئس ته بزرگ پير وارن جي آڏو گوڏا کوڙي وهندو هو. ميان محمد خان جتوئي ٻڌايو ته سائين جن وٽ هڪ ڀهراڙيءَ جو ماڻهو آيو، چيائين: سائين منهنجي مينهن بيمار آهي، تعويذ ڏيو. سائين جن فرمايو: ها پٽ، تعويذ ڏيون ٿا، الله ڇاڪ ڪندو. چيائين: نه سائين، توهان جي هٿ ۾ آهي. سائين جن ان تي سخت ناراض ٿيا ۽ غصي ۾ چيائون: منهنجي هٿ ۾ ڪجهه به نه آهي، جيڪو ڪندو سو الله. پوءِ هڪدم پنهنجي گهران پنهنجي بيمار ٻڪري گهرايائون، جيڪا ڇُري پُري ئي ڪونه پئي. ان شخص کي چيائون: ”هيءَ منهنجي ٻڪري ڏس بيمار آهي ڇُري ئي ڪونه ٿي، تنهنجي مينهن ته ڇُري ٿي، جيڪڏهن منهنجي هٿ ۾ هجي ها ته مان پنهنجي ٻڪري کي ڇاڪ نه ڪريان ها، سڀ ڪجهه الله جي هٿ ۾ آهي.“ ساڳئي دوست ٻڌايو ته سائين جن وٽ هڪ ماڻهو آيو، چيائين، ته سائين مون کي پنهنجي پيءُ جي قبر ڳولائڻي آهي، ڪيترو مٽي ڪرايانس؟ سائين جن فرمايس: پٽ! منهنجي والد صاحب جي قبر آهي، اها ڏسي اچ، ان جيتري ڳولاءِ. سبحان الله! الله سائين، بزرگن کي اها بصيرت ڏني هئي جو پيو پلي ڪلاڪ مٿو هڻي پر سائين پير وارا صرف هڪ حرف ۾ سمجهائي ڇڏيندا هئا.

حضرت سائين پير وارا پنهنجي دور جا وڏا فقيهه هئا، کين ديني تعليم ڏيڻ جو وڏو جذبو ۽ وڏو شوق هو. سندن تعليم ۾ صبح جي نماز بعد قرآن جو درس ڏيندا هئا. سندن درس ۾ شهري، طالب ۽ فقير هوندا هئا، 9 بجي کان پوءِ گهر ڏانهن اٿي ويندا هئا، گهر وٽي تعليم ڏيندا هئا، پوءِ تقريباً 1 بجي کان دارالحديث سراج العلوم ۾ سبق پڙهائيندا هئا. تان ته سرديءَ جي موسم ۾ ظهر جي آذان اچي ويندي هئي. وري ٽين قسط ظهر نماز پڙهي شروع ڪندا هئا، عصر نماز تائين. عصر نماز کان مغرب نماز تائين الله تبارڪ و تعالىٰ جو ذڪر ڪندا هئا. مغرب نماز کان پوءِ جهري ذڪر جون پنج تسبيحون ڪرائيندا هئا. ذڪر کان پوءِ طالب مطالعي تي هليا ويندا هئا. سائين جن مسجد ۾ مهمانن ۽ شهري ماڻهن سان گڏ ويهندا هئا. ان کان پوءِ گهر هليا ويندا هئا ۽ مهمانن جي ماني وغيره جو اهتمام فرمائيندا هئا. پوءِ عشاء جي نماز پڙهائيندا هئا. نماز کان پوءِ ڪجهه وقت ويهندا هئا، تنهن کان پوءِ گهر هليا ويندا هئا ۽ اتي آرام فرمائيندا هئا، تقريباً رات جو 3 وڳي اٿندا هئا ۽ تهجد نماز پڙهندا هئا. اهو سائين جن جو روزانو معمول هو. دوران تعليم ڪافي وقت تائين اڪيلا استاد هوندا هئا. سندن علم جي وسعت ۽ مهارت تمام گهڻي هئي جنهن کي ڪڏهن ڪڏهن لدني علم سان تعبير ڪرڻو پوندو هو. حضرت سائين جن شيخ التفسير شيخ الحديث ۽ جامع المعقول والمنقول هئا. ابتدائي تعليم دوران وعظن ۽ تقريرن ۾ گهڻو ڪري خميس جي ڏينهن ويندا هئا پر جي هفتي جي وچ ۾ ويندا هئا ته طالبن کان موڪل وٺي ويندا هئا. تعليم دوران ڪنهن به طالب کي گهٽ وڌ نه ڳالهايائون. ڪنهن طالب تي ڪاوڙ يا غصو ڪندا هئا ته فقط ايترو چوندا هئا: ”تون ته ڪو بادشاهه ماڻهو آهين!“ اهي سندن انتهائي شدت جا لفظ هئا. هر مهيني جي اندر ٻه ٽي ڏينهن طالبن کان پاڻي نه گهرندا هئا، پوءِ معلوم ٿيندو هو ته حضرت سائين جن کي روزو آهي. انتهائي پرهيزگار ۽ متقي هئا. اڪثر ڪري ماٺ رهندا هئا. انتهائي سخي ۽ فياض هئا، ڪنهن جي اڳيان حاجت نه کڻي ويندا هئا. دنيوي جاه و عزت کي حقير سمجهندا هئا، گلا غيبت کان پري هئا. جڏهن به ڪنهن جو ذڪر ٿيندو هو ته ڀلائيءَ سان ذڪر ڪندا هئا. سياست جي ميدان ۾ وڏا شهسوار هئا. سن 1969ع ۾ جمعيت العلماءاسلام جي ڪم جي جڏهن شروعات ٿي، ته حضرت مفتي محمود دادوءَ ۾ آيو،

علماء کي گڏ ڪري اليڪشني سياست جي ميدان ۾ شموليت جي دعوت ڏنائون. حضرت سائين، مفتي صاحب جي دعوت کي في الفور قبول ڪيائون. حضرت سائين جن مولانا مفتي محمود جن جي وڏي عزت ڪندا هئا. سکر ۾ مفتي جو عاليشان استقبال ٿيو جڏهن مفتي صاحب وزارت عاليہ ڇڏي سکر ۾ آيا هئا تہ ان وقت سائين پير وارن، مفتي صاحب کي ”امامِ عادل“ جو لقب ڏنائون. حضرت سائين جن، مولانا فضل الرحمان کي بہ وڏي عزت جي نگاهہ سان ڏسندا هئا.

مولانا صاحب جن جي زندگي تہ هڪ روشن چراغ کان وڌيڪ روشن هئي. ”حب الوطن من الايمان“ جا پاڻ نہ صرف قائل هئا بلڪ ان جا مظهر بہ هئا. سندن سياسي ۽ ديني خدمتون انهيءَ جو کليو ثبوت آهن. ضياء الحق جي دور ۾ جڏهن ضياءالحق خلاف قادياني هجڻ جي مسئلي کي مولانا پير وارن زور شور سان کنيو، تہ حضرت سائين جن تي پنهنجن پراون مولوين خواهہ سرڪاري ڪارندن طرفان دٻاءُ پوڻ لڳو تہ انهيءَ کان يا تہ اوهان هٽي وڃو يا وري ڪجهہ نرمي ڪريو. پر مولانا پير وارا اٽل رهيا، تہ ضياءالحق قادياني آهي ۽ فرمائيندا هئا تہ مون وٽ هن جي قادياني هجڻ جا چٽا ثبوت ۽ دليل آهن. آخرڪار مولانا پير وارن تي سرڪار پنهنجا حربا استعمال ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيا. مولانا صاحب جن کي گرفتار ڪري لاڙڪاڻي جيل ۾ بند رکيو. مولانا پير وارن جي گرفتاريءَ بعد پوريءَ سنڌ ۾ هلچل مچي وئي. ٽيهہ، پنجٽيهہ هزار کن ماڻهو لاڙڪاڻي پهچي ويا ۽ وڌيڪ ماڻهن جي آمد جو سلسلو وڌڻ شروع ٿيو. آخرڪار ضياءالحق سرڪار پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ مولانا پير وارن کي باعزت ۽ غير مشروط آزاد ڪري پير شريف پهچايو.

سنڌو نديءَ جي پاڻي واري مسئلي بابت جڏهن ملڪ ۾ گوڙ گهمسان پئي هليو ۽ وفاقي توڙي صوبائي حڪومتن طرفان سنڌونديءَ جي پاڻيءَ جي ونڊ ورڇ بابت فيصلا ٿيڻ لڳا. جيڪي سنڌ سان سراسر ڪلور کان گهٽ نہ هئا. اهڙي موقعي تي مولانا پير وارن سنڌ جي عالمن جي پير شريف ۾ هڪ وڏي گڏجاڻي گهرائي ورتي. گڏجاڻي بہ ڏينهن مسلسل هلي ۽ سمورن سنڌي عالمن سنڌونديءَ جي پاڻيءَ بابت سنڌ جي حقداريءَ جي سلسلي ۾ هڪ جامع ۽ متفقہ فتويٰ مرتب ڪئي جنهن کي مولانا عبدالوهاب چاچڙ (مفتي سنڌ) ۽ ٻين مفتين گڏجي ترتيب ڏيئي تيار ڪيو ۽ انهيءَ تي مولانا پير وارن سميت سمورن عالمن جون صحيحون ٿيون ۽ پوءِ انهيءَ فتويٰ کي شايع بہ ڪرايو ويو. انهيءَ فتويٰ ۾ صاف ۽ چٽو ڪيل آهي تہ سنڌونديءَ جي پاڻيءَ تي صرف ۽ صرف حق سنڌ جو آهي. سنڌ کان سواءِ ڪنهن بہ ٻي رياست يا صوبي جي سنڌونديءَ جي پاڻيءَ تي ڪنهن بہ قسم جي ڪابہ حقداري نہ آهي. اهو عظيم ڪارنامو مولانا عبدالڪريم قريشي پير وارن جي ذاتي ڪوششن ۽ سندن علمي، مذهبي ۽ سياسي بصيرت جو نتيجو هئي، جيڪو سنڌ جي ايندڙ نسل لاءِ مشعل راهہ هوندو.

مولانا صاحب جن تمام سٺا مقرر هئا. سندن سمورا وعظ ۽ نصيحتون تاريخي حيثيت رکن ٿيون، سندن تقريرن ۽ تحريرن جو خاص موضوع توحيد هوندو هو. حضور پاڪ ﷺ جن جي آمد جو مقصد بہ اهوئي هو تہ ماڻهن کي هڪ الله ڏانهن سڏجي. جيڪو سڀني جو مالڪ، سڀني جي سار لهندڙ، ٻڌندڙ، مدد ڪندڙ ۽ ٻاجهارو آهي. سوا لک پيغمبرن جي وات بہ توحيد واري هئي. پر اڳ جون فاسق قومون پنهنجي انا پرستيءَ سبب نفس جي غرقانيءَ ۾ مختلف دورن ۾ مختلف عقيدن ۾ وچڙجي ڀٽڪي دربدر ٿي ويون. مولانا پنهنجي تفسير ترجمو و تفسير سورة القرآن الڪريم ۾ فرمائين ٿا تہ:

”عيسائي مذهب جو بنيادي عقيدو آهي تہ عيسيٰ عليہ السلام خود خدا آهي يا خدا جو پٽ آهي، ڪي تثليث (ٽن خدائن) جا قائل آهن:

1- عيسيٰ عليہ السلام
2- بيبي مريم
3- روح القدس

انهن اقانيم ثلاثہ کي گڏي هڪ خدا جو عقيدو رکندا هئا. عيسائين جا وڏا فرقا بہ آهن، هڪ ڪيٿولڪ ۽ ٻيو پراٽسٽنٽ. ڪيٿولڪ تثليث ۾ توحيد يعني اقانيم ثلاثہ گڏجي خدا ٿين ٿا. جيئن ڪٽ

جو وجود پاون، پانهن، سيرن ۽ واڻ سان ٺهي ٿو ۽ ڪٺ ڪي انهن کان سواءِ ڪو مستقل وجود نہ آهي. هن وقت روم جا عيسائي ڪيٿولڪ چرچ سان وابستا آهن. ٻيا پراٽسٽنٽ توحيد ۾ تثليث جا قائل آهن، يعني خدا هڪ آهي مگر ”اقانيم ثلاثہ“ ان جا مظهر آهن، انهن ٻنهي فرقن جو پاڻ ۾ گهڻو اختلاف آهي. عيسائي مذهب وارا حضرت عيسيٰ عليہ السلام کي خدا يا خدا جو پٽ يا ٽن خدائن مان هڪ ڪري مڃيندڙ هئا. انهن کي جواب مليو تہ حضرت عيسيٰ عليہ السلام تي فناء ايندو. الله حيُ قيوم آهي پوءِ عيسيٰ خدا (نعوذ بالله) ڪيئن ٿي سگهي ٿو! قيوم جي معنيٰ آهي: ”جهلي بيهندڙ“ يعني مڇيءَ کي پاڻيءَ ۾، پکيءَ کي هوا ۾، ماڻهوءَ کي زمين تي ۽ ڪِرڙيءَ کي ڇت تي ڪنهن خاص اصول تحت هلائي ٿو. عيسائين وٽ پوپ کي وڏو درجو حاصل آهي تہ جيئن سياست ۾ حصو نہ وٺي. انهن وٽ دين ۽ سياست بہ الڳ شيون آهن. اقتراب (ويجهڙائي) جو واسطو الله جي عبادت سان ۽ ارتفاق (سهوليت) جو واسطو ماڻهن جي معاملات سان آهي. سياست ۾ اطاعت هوندي آهي. تنهنڪري ان کي علماء ئي هلائيندا آهن.

هر زماني ۾ حق ۽ باطل جو فيصلو ڪندڙ الله تعاليٰ آهي. ان جو علم محيط آهي. سڀ گنهگار ۽ مومن ان جي علم ۾ آهن، تڏهن حق هو تہ ايڏو وڏو فيصلو ڪندڙ ڪتاب بہ هجي جنهن جا نہ مڃيندڙ سخت عذاب جا مستحق هجن. ساڳيو عذاب غير الله کي پوڄيندڙ، غلط رستي تي هلندڙ ۽ الله تعاليٰ کي ڇڏي ٻئي جي فيصلي تي هلندڙن لاءِ پڻ آهي. جيڪڏهن ٻئي ڪنهن کي ايڏو تصرف ۽ طاقت ناهي تہ اهو (نعوذ بالله) الله يا ابن الله ڪيئن ٿي سگهي ٿو. پٽ ۽ پيءُ ساڳيءَ جنس مان هوندا آهن. جيڪڏهن الله کي پٽ هجي ها تہ اها ڳالهہ قادر مطلق ۽ ان جي پٽ ٻنهي لاءِ عيب آهي. ڪنهن کي سندس درجي کان گهٽ ڪرڻ بہ ان جي بي حرمتي ۽ مٿي ڪرڻ بہ بي ادبي آهي. پاڻيءَ جي قطري تي تصوير چٽڻ الله جو ئي ڪم آهي. پنهنجي علم، قدرت ۽ حڪمت سان پيٽ ۾ نقشو بنائي ڏيءُ، پٽ، سهڻو ۽ ڪوجهو ڪري ڪڍي ٿو. اتي الله کانسواءِ ٻئي ڪنهن جو بہ ڪنٽرول ۽ قدرت نہ آهي. جيڪو پاڻ ماءُ جي پيٽ واري اونداهيءَ ۾ رهيو هجي ۽ ڪائيندو پيئندو هجي. اهو (نعوذ بالله) الله يا الله جو پٽ ڪيئن ٿي سگهي ٿو. هي بہ الله جي قدرت ۽ حڪمت مان آهي تہ بنا پيءُ ماءُ جي ٻچو پيدا ڪري، سوا پيءُ جي پيدا ڪري يا سوا ماءُ جي. حضرت عيسيٰ عليہ السلام جي پيدائش الله تعاليٰ جي امر ۽ خاص انداز ۾ ٿي. حضرت عيسيٰ عليہ السلام کان اڳ ٻار جي ڄمڻ جا ٽي طريقا هئا. هڪ بنا پيءُ ماءُ جي حضرت آدم عليہ السلام، ٻيو بنا ماءُ جي حوا. ٽيون پيءُ ۽ ماءُ کان جيڪو عام ڄم وارو طريقو هن وقت تائين هليو اچي ٿو. چوٿون طريقو رهيل هو بنا پيءُ جي رڳو ماءُ مان ٻار جو ٿيڻ، جيڪو حضرت عيسيٰ عليه السلام جي صورت ۾ رونما ٿيو. حضرت آدم عليه السلام انسان هو. انسان مذڪر ۽ مؤنث جي صورت ۾ پيدا ٿئي ٿو. اڳ آدم ۾ اجزاء رجوليت ۽ اجزاء انوثيت ٻئي موجود هئا. الله تعاليٰ آدم مان وري حوا پيدا ڪئي، تڏهن آدم جيڪو پهريان ٻنهي قسمن جي اجزاء جو مجموعو هو، ان مان نسواني اجزاء ڇڪجي بيبي حوا ۾ آيا، هاڻي آدم محض اجزاء رجوليت جو حامل، يعني مرد ٿيو. حوا محض اجزاء انوثيت جي حامل، يعني عورت ٿي پئي. لازمي طرح اهڙي قسم جي انفڪاڪ وقت ڪجهہ جزا ڇڪجي بہ ويندا ۽ ڪجهہ رهجي بہ ويندا آهن. ممڪن آهي تہ انفڪاڪ وقت نسواني اجزاء سان گڏوگڏ ڪجهہ اجزاء رجوليت بہ بيبي حوا ۾ اچي ويا هجن ۽ اهي نسل بہ نسل بيبي مريم تائين پهتا ۽ انهن اهڙي صلاحيت ورتي جو بنا جفت جي ٻار پيدا ٿيو يعني اهي اجزاء بنا پيءُ جي ماءُ مان روڙجي حضرت عيسيٰ عليه السلام جي صورت ۾ ظاهر ٿيا.“

مولانا صاحب کائڻ پيئڻ ۽ لباس ۾ تمام سادگي اختيار ڪندا هئا. اونهاري ۾ سفيد رنگ جو سادو سوٽو بافتي جو پهريان اڪثر پهريندا هئا. گوڏ پيڏين کان مٿي، هٿ ۾ حاسو ۽ مٿي تي هميشہ سفيد رنگ جي دستار ٻڌندا هئا. قد جا پورا، ڪڻڪ رنگا. سُنهاري ڏکهي ۽ سفيد، نهندڙ ۽ وٺندڙ. ويهندا هئا تہ نہ اجايو ڳالهائيندا هئا ۽ نہ کلندا هئا. کلندا تہ صرف مشڪندا هئا. ڪائنن ڪو سوال ڪندو هو تہ آهستي ۽ نرم لهجي ۾ ان کي تشريح

ڪري سمجهائيندا هئا ۽ وري خاموش ٿي ويندا هئا. مريدن کي جُهڪڻ نہ ڏيندا هئا ۽ هميشہ اهائي تلقين ڪندا هئا تہ سواءِ الله تعاليٰ جي، ڪنهن بہ ٻئي جي آڏو ٽوڙڙو جهُڪڻ ۽ نوڙڻ بہ حرام ۽ شرڪ ۾ داخل آهي. پاڻ سڄي عمر شريعت جي خلاف فوٽو ڪڍائڻ کي بہ پسند نہ ڪيائون. تصوير ڪشيءَ جا سخت مخالف هئا ۽ سڄي حياتي پنهنجو فوٽو نہ ڪيرايو.

بلڊ انفيوشن (انتقال خون) مسئلي بابت سندن چوڻ هو تہ خون جو گلاس ماٺهو ائين نہ ٿو پي سگهي تہ انجيڪشن وغيره جي ذريعي ڪيئن حلال ٿي سگهي ٿو. البت اهڙي حالت ۾ جائز ٿي سگهي ٿو جڏهن سچ پچ اهو يقين ٿي وڃي تہ رت نہ ملڻ جي صورت ۾ اهو مريض هڪدم مري سگهي ٿو، تہ پوءِ ڪنهن حد تائين گنجائش ڪڍي سگهجي ٿي. پر جي ڪنهن مريض کي رت جي بجاءِ متبادل ٻئي شيءِ يا ڪا دوا ڊاڪٽر تجويز ڪن ۽ مريض ان دوا وسيلي صحتياب ٿي سگهڻ جهڙو آهي تہ رت جي ٿيلهي ان مريض لاءِ ناجائز آهي. هڪ دفعي خود مولانا صاحب جن کي پيٽ ۾ ڪجهہ عارضو ٿي پيو، جنهن جو حل آپريشن هو. مولانا صاحب جن پهريان تہ آپريشن کان صاف انڪار ڪيو. آخر ڊاڪٽرن جي گهڻي اصرار تي انهيءَ شرط سان راضي ٿيا، تہ بلڊ ۽ نشي وغيره کان سواءِ آپريشن ڪيو ويندو. انهيءَ شرط تي ڊاڪٽر حيران رهجي ويا. ٻڌايو وڃي پيو تہ هلڪي ڦلڪي آپريشن نہ هئي بلڪ ميجر آپريشن هو. ڊاڪٽرن جو چوڻ هو تہ هنن نہ ڪڏهن اهڙو آپريشن ڪيو ۽ نہ اهڙو مريض ڏٺو.

مولانا صاحب فتوائن ڏيڻ ۾ بہ بلڪل حاضر دماغ هوندا هئا. صدر ايوب جي دور ۾ ڊاڪٽر پرويز کي اسلامي تحقيقات جو ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ويو. ڊاڪٽر پرويز جي دعوا هئي تہ وڏن جانورن جي ذبح جو ذڪر تہ قرآن مجيد ۾ موجود آهي پر ننڍن جانورن جي ذبح جو ذڪر ڪٿي بہ ڪونهي، تنهن ڪري ننڍا جانور بغير ذبح جي ئي حلال آهن. پر مولانا صاحب جن ڪين ننڍن جانورن جي ذبح جو ذڪر قرآن مجيد ۾ موجود ڏيکاريو.

وما اکل السبع الا ما ذکيتم.

ترجمو: "۽ اهو جنهن کي درندي جانور کاڌو مگر جنهن کي ذبح ڪيو وڃي." درندي جانور ۾ ٻلي ۽ باز بہ اچي وڃن ٿا، اهي ٻئي ننڍن جانورن جو شڪار ڪندا آهن. جيئن جهرڪي وغيره. معلوم ٿيو تہ انهن جي وات مان ڇڏايل ننڍڙو جانور بہ ايستائين حرام آهي جيستائين ذبح نہ ڪيو وڃي.

حضور پاڪ ﷺ جن تي ڪرنل قذافيءَ فلم تيار ڪرڻ جو ارادو ڪيو. ان لاءِ دنيا جي وڏن عالمن قذافيءَ کي سخت منع ڪئي پر ڪيس قائل ڪري نہ سگهيا هئا. مولانا صاحب کي جڏهن خبر پئي تہ هڪدم قذافيءَ ڏانهن چوڏهن صفحن جو عربيءَ ۾ خط لکيو ۽ فلم جي نفيءَ ۾ دلائل ڏئي فتويٰ صادر ڪئي. لبيا حڪومت فوراً مولانا صاحب ڏانهن لکي موڪليو تہ اوهان جي فتويٰ ڏسڻ بعد فلم کي ترڪ ڪيو ويو آهي.

مولانا صاحب پنهنجي مدرسي ۾ درس نظامي مڪمل طرح پڙهائيندا هئا. علم حديث ۾ حديث شريف جا يارنهن ئي ڪتاب، شمائل ترمذي، جامع ترمذي، مشڪواة المصابيح، شرح معاني، الاثار الطحاوي، موطا امام محمد، موطا امام مالڪ، سنن ابي ماجا، سنن النسائي، سنن ابو دائود، صحيح مسلم ۽ صحيح بخاري. علم صرف ۾: ارشاد الصرف، دستور المبتدي علم نحوَ ۾: نحو مير، هداية النحوي، ڪافيا، الفيا، جامي مع عصام عبدالغفور مع حاشيا، ملا عبدالحڪيم، ملا نور محمد ملتق، متن متين. علم ادب ۾: مفتاح العربيا، نفحة العربہ مقامات حريري، متبني حماسا، بانت سعاد، ڪامل مبرد.

علم معاني ۾: مختصر المعاني، مطول.

علم تاريخ ۾: مقدمہ ابن خلدون.

اصول فقه ۾: اصول الشاشي، نورالانوار، توضيح تلويح، مسلم الثبوت.

علم فقه ۾: نورالايضاح، قدوري، ڪنزالدقائق، شرح وقايا هدايا مقامات شامي.

علم جاميٽري ۾: اقليدس.

حسابن ۾: خلاصة الحساب.

علم هيئت ۾: تصريح، شرح چغمني، سبع شداد.

علم طب ۾: ميزان الطب، قانونچہ.

علم عروض ۾: محيط الدائره.

علم منطق ۾: صغريٰ، وسطيٰ، ڪبريٰ، ايساغوجي قال اقوال، مير ايساغوجي، مرقات، تهذيب قطبي، مير قطبي، سلم العلم، ملا حسن، ملا جلال، قاضي مبارڪ، مير زاهد.

علم فلسفي ۾: هدايا، سعيديا، ميبذي، صدرا، شمس بازغا.

علم ڪلام ۾: شرح عقائد، شرح موافق خيالي.

علم ميراث ۾: سراجي ۽ تڪميل حضرت امام شاهه ولي الله جي انن ڪتابن، حجة الله البالغا، البدورالبازغا، تفهيمات الاهي همعات، سطعات، لمحات، خيرالڪثير ۽ عبقات سان ڪرائيندا هئا.

هندستان جي ڪنهن عالم کي جڏهن مولانا جي ڪتابن متعلق درس ڏيڻ جي خبر پئي ته ڪيس حيرت جي حد نه رهي، چيائون، ديوبند ۾ به هاڻي اهڙا عالم ناهن رهيا جيڪي مڪمل درس نظامي پڙهائين....!

تصنيفات:

(1) انتساب
(2) ترجمة القرآن (سنڌيءَ ۾)
(3) تفسير سورة فاتحہ سورة البقره
(4) المساجد الله
(5) التنوير لتحليق والتصوير (عربي)
(6) ارشادالعباد في تحقيق مسئلة الضاد
(7) انسان جي عظمت
(8) اسلامي نظام جي دعوت
(9) فضائل الصحابہ
(10) اسلامي تهذيب
(11) اسلامي اخلاق (حصو پهريون)
(12) اسلامي اخلاق (حصو ٻيون)
(13) سورة رعد جو تفسير
(14) جهاد ۽ ان جي تياري
(15) ترجمو ۽ تفسير شمائل ترمذي ۽ ٻيون تحريرون.

علمي فيض ۽ سنڌن روحي اولاد:

حضرت مولانا عبدالڪريم قريشي قدس سره وٽ هزارين شاگرد پڙهيا. انهن مان هڪ سؤ کن اهڙا بانصيب شاگرد آهن، جيڪي حضرت سائين جن وٽ باقاعده فارغ التحصيل ٿي دستار فضيلت حاصل ڪئي. حضرت سائين ٻير وارن جو جسماني اولاد (5 ئي صاحبزادا) ته ماشاءالله سندن ئي شاگرد آهن، پر سندن روحاني اولاد سنڌ، بلوچستان، سرحد ۽ ٻين ملڪن ۾ پکڙيل آهي. جن جا نالا هن طرح آهن:

(1) مولانا عبداللطيف ميمڻ ڪنديارو (ولادت: 1928ع وفات: 1998ع).
(2) مولانا جان محمد سهتو بن محمد سليمان سهتو، بختيار پور لڳ ڪنديارو.
(3) مولانا عبدالمجيد بن محمد سومر ٿهيم، ٻير شريف، قنبر.
(4) مولانا قاري محمد (لعل محمد) بن امام بخش براهوي باجوڙي، باغبان، خضدار.
(5) مولانا عطاءُالله مگريو بن الهڏنو مگريو (اصل ڳوٺ نوڙهي، ضلع دادو) مهتمم: مدرسہ دارالعلوم الشرعيہ قنبر.
(6) مولانا حبيب الله بن عبدالعزيز چنا، ڳوٺ مومن وڏو، ڳڙهي ياسين.
(7) مولانا حافظ منظور احمد بن عبدالهادي سومرو، ڪنديارو.
(8) مولانا عبدالقادر بن ڪرم الله براهوي، بلوچستان.
(9) مولانا نثار احمد پتافي مدينة العلوم پنو عاقل.
(10) مولانا محمد علي بن مولانا درمحمد پنهور، گهرڪڻ، ضلع دادو.
(11) مولانا عبدالمجيد چنا، باغ چنا، لڳ گهوٽڪي.
(12) مولانا عبدالقادر چاچڙ، گهوٽڪي.
(13) مولانا عبدالقادر الحسيني، جيوا بلوچستان.
(14) مولانا عبدالڪريم بن مولوي عبدالجبار براهوي، گونيڪو زهري، بلوچستان.
(15) مولانا غلام محمد بن محمد عثمان ملاح، دادو.
(16) مولانا مير محمد بن محمد مراد هنجراهه ميرڪ لڳ هگورجا، ضلع خيرپور ميرس.

(17) مولانا غلام رسول بن محمد خميسو گلال، ماڏو فريدآباد، دادو.
(18) مولانا عبداللطيف بن حاجي حبيب الله کوسو. ڳوٺ دوست محمد کوسو، ضلع سانگهڙ.
(19) مولانا عبدالواحد بن واحد بخش کوسو، ڳوٺ دوست محمد کوسو، ضلع سانگهڙ.
(20) مولانا محمد عظيم بن مير محمد براهوي، سوراب، بلوچستان.
(21) مولانا خير محمد بن محمد عمر ديروي، ميهڙ.
(22) مولانا محمد صديق بن حاجي دين محمد لاکو، ڳوٺ حاجي صديق لاکو، ڪنڊيارو.
(23) مولانا محمد قاسم بن محمد ادريس سومرو، ڪنڊيارو.
(24) مولانا حافظ نور احمد بن جان محمد قريشي، منتظم جامع سراج العلوم، پير شريف.
(25) پروفيسر غلام علي تنيو بن محمد سالڪ تنيو، پير شريف.
(26) مولانا غلام رسول بن محمد يعقوب سومرو، لاڙڪاڻو.
(27) مولانا علي گوهر بن اولاري فقير تونيو، پير شريف.
(28) مولانا محمد موسيٰ بن استاد يار محمد ڪنڊياروي.
(29) مولانا لياقت علي بن حاجي عبدالرزاق کوسو، ڳوٺ دوست محمد کوسو، سانگهڙ.
(30) مولانا عطاءالله بن محمد يعقوب کوسو، ميان خان، اوستہ محمد، سبي، بلوچستان.
(31) مولانا محمد عيسيٰ بن عبدالخالق کوسو، پير بکر سکر وارو.
(32) مولانا سيد عبدالغفور شاهه، خانپور، شڪاپور.
(33) مولانا مير حسن بن امير بخش، فريد آباد، ميهڙ.
(34) مولانا حبيب الله کوهارو بن محمد عثمان کوهارو، ڳوٺ سنگهڙ، تعلقہ خيرپور ناٿن شاهه.
(35) مولانا عبدالستار عرف بشير احمد بن عبدالهادي، پير شريف.
(36) مولانا عبدالعزيز قريشي، حضرت مولانا عبدالڪريم قريشي پير وارن جا فرزند.
(37) مولانا سعيد احمد لاشاري بن امير بخش لاشاري.
(38) مولانا عبدالغفار بن حاجي عبداللطيف جمالي، ٻچل شاهه مياڻي، سکر.
(39) مولانا سلطان احمد بن عبدالحليم جمالي، ٻچل شاهه مياڻي، سکر.
(40) مولانا عبدالستار بن غلام رسول براهوي، جيوا بلوچستان.
(41) مولانا نورمحمد بن محمد رفيق جمالي، ڪوٺ مير محمد، خيرپورميرس.
(42) مولانا سراج احمد بن تاج محمد کوسو، چامڙا، سکر.
(43) مولانا حافظ محمد هارون بن استاد يار محمد ڪنڊياروي.
(44) مولانا عبدالله بن استاد يار محمد ڪنڊياروي.
(45) مولانا خان محمد بن سانوڻ چاچڙ، ڳوٺ علي نواز ڪلهوڙو، خانپور، ضلع شڪارپور.
(46) مولانا حافظ نظام الدين بن شاهه محمد تنيو، پير شريف.
(47) مولانا ثناءالله بن ڪريم بخش ابڙو، تاج پور جمالي، نصيرآباد، بلوچستان.
(48) مولانا صبغة الله بن حسن شاهه پندران قلات، بلوچستان.
(49) مولانا عبدالرحمان بن خان محمد براهوي.
(50) مولانا جميل احمد بن امير بخش براهوي ماداب سوراب، بلوچستان.
(51) مولانا خدا بخش بن غلام رسول زهري، بلوچستان.
(52) مولانا عبدالعزيز بن ڪريم بخش براهوي، رتوديرو.
(53) مولانا منظور احمد بن عبدالمجيد چنو، گهوٽڪي.
(54) مولانا عبدالستار بن مير محمد پٽي، ڳوٺ سکيو مناهيجو، سڪرنڊ.
(55) مولانا غلام محمد بن حاجي غلام رسول تنيو، پير شريف.
(56) مولانا حافظ عبدالواحد بن نورمحمد قلندرائي، نوتڪ- خضدار.

(57) مولانا علي محمد بن ملا محمد اعظم سوراب، قلات.
(58) مولانا عبدالحفيظ بن حضرت سائين پير وارا.
(59) مولانا عبدالمجيب بن حضرت سائين پير وارا.
(60) مولانا حافظ اسدالله ميمڻ، نيڙهي، خيرپورميرس.
(61) مولانا علي حسن بن علي نواز پرڙو، مدرسه اعزازالعلوم، گول مسجد، سکر.
(62) مولانا ابوبکر بن گل محمد سميجو.
(63) مولانا عطاء الله بن محمد اسحاق تنيو، پير شريف.
(64) مولانا عبدالعزيز بن ولي محمد مغيري، پير شريف.
(65) مولانا عبدالمجيد پنو، ميرپورماٿيلو.
(66) مولانا عبيدالله بن ڊاڪٽر محمد حسن چاچڙ، سکر.
(67) مولانا نذير احمد چاچڙ.
(68) مولانا دوست محمد براهوي، شهدادڪوٽ
(69) مولانا محمد عظيم بن محمد ابراهيم شر، پڪاچانگ.
(70) مولانا اختيار علي لاشاري.
(71) مولانا علي گل بن مراد لاشاري.
(72) مولانا شفيق احمد بن عطا محمد پناڻ، ڳڙهي پناڻ، خيرپور.
(73) مولانا عبداللطيف ملاح، ٽرڙي.
(74) مولانا محمد يحييٰ بن مولانا عبدالقادر الحسيني براهوي.
(75) مولانا محمد زڪريا بن مولانا عبدالقادر براهوئي.
(76) مولانا عبدالخالق بن غلام رسول براهوئي، ڳوٺ ڳڙهي خيرو.
(77) مولانا حافظ منيب سومرو، شڪارپور.
(78) مولانا عبدالباسط سومرو، شڪارپور.
(79) مولانا احمد الدين، پير ڳوٺ.
(80) مولانا عاشق علي، آباد لاڪا، سکر.
(81) مولانا محمد مراد.
(82) مولانا نوراحمد براهوئي دينپور، پيرشريف.
(83) مولانا محمد اسماعيل.
(84) مولانا عبدالله بن حضرت سائين پيروارا.
(85) مولانا عبدالرحمان بن حضرت سائين پيروارا.

***

مولانا صاحب سنا ۽ بهترين حڪيم به هئا، ان کان سواءِ رائيس انجن، درزڪو ڪم، باغباني زراعت وغيره جو ڪم به ڄاڻندا هئا. حڪمت جو علاج مريضن لاءِ هميشه خدا ڪارڻ خيراتي هوندو هو. جي ڪو پيسا ڏيندو هو ته وٺندا هئا. غريبن ۽ اميرن سان نهايت همدردانه ۽ خوش طبع رويو رکندا هئا. غريب ۽ امير ۾ فرق نه رکندا هئا. ڪنهن سان ڪڏهن به تنگ نظري نه ڪيائون. البت ايترو سو ضرور آهي ته دين جي مخالفن، دشمنن، منافقن، دهرين ۽ خداڪارڻ عداوت رکندڙ بلڪ اهڙن بدظن گروهن سان زندگيءَ جي آخري لمحن تائين تحريري ۽ تقريري مقبلو پڻ ڪندا رهيا.

آخر ۾ هي سڄورا مبلغ، عالم، مفتي، مدرس، فقيه ۽ فياض 16 رمضان المبارڪ 1419هه بمطابق 4- جنوري 1999ع ۾ هن فاني جهان کي الوداع چئي راهه رباني ورتائون. سندن جسد خاڪيءَ کي پنهنجي اباڻي ڳوٺ پير شريف ۾ مسجد جي قريب سندن والد جي پر ۾ دفن ڪيو ويو. رب پاڪ کين جوار رحمت ۾ رکين. (آمين)

مددي ماخذ:

(1) ترجمو و تفسير سورة القرآن الڪريم، ڇاپو پهريون، علمي مجلس سنڌ.
(2) خاص نمبر پندره روزة 'نجات' پشاور، شمارو نمبر 19- آڪٽوبر 1999ع
(3) سوانح نمبر سالانه رساله 'الفلاح' شمارو نمبر 12- جنوري 2000ع
(4) ماهوار 'شريعت' سکر مارچ- اپريل 1999ع ذي الحج 1619هه

يونيورسٽي طرز تي نهيل درسگاهه پير شريف، قنبر

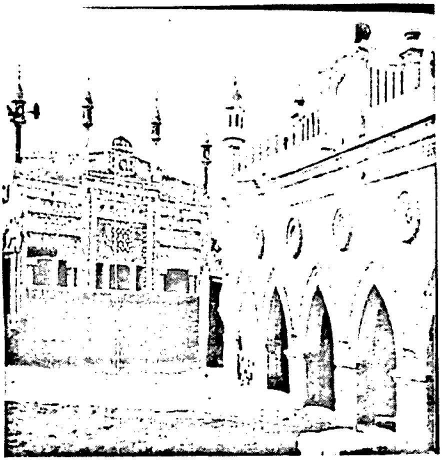

آزاد انور ڪانڌڙو

تحقيق

شاهه پنجو سلطان ۽ عبدالله شاهه گودڙيو

[ڪلهوڙا دور جا ٻه عظيم جرنيل]

سمن جي سنڌ ۾ حڪومت کان پوءِ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جو سنڌ تي قبضو رهيو. سنڌ جي نامياري دانشور محمد ابراهيم جويي هڪ هنڌ لکيو آهي ته:

”سنڌ ۾ سنڌ جا ماڻهو تقريباً پورا ٻه سؤ سال ارغونن، ترخانن ۽ دهليءَ جي مغل حڪومت جي هيٺيي ۽ رت پياڪ تسلط هيٺ پيسبا رهيا. سندن تهذيبي زندگيءَ جو ساهه سندن دشمنن جي مُٺ ۾ گهٽبو ۽ ٻوسٽبو رهيو. سندن ذهني ۽ جسماني صلاحيتون بند هيون، ۽ انهن جي هر سگهاري اظهار تي مٿن هنيليون ۽ ٻيا قياس سنگينون اُپيون ٿي ٿِي ويون. ائين ئي ميان آدم شاهه ڪلهوڙي نئين سياسي فڪر هيٺ ميانوال تحريڪ جي روپ ۾ آزاديءَ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي. جنهن سندس شهادت کان پوءِ اڳتي هلي پنهنجو سفر ڪامياب ڪري سنڌ کي غلاميءَ مان نجات ڏياري“. ڪلهوڙا اقتدار جي سرواڻ ميان نصير محمد ڪلهوڙي خيرپور ناٿن شاهه جي ڪاڇي واري علائقي ۾، ”ڳاڙهي“ نالي ڳوٺ ۾ قيام ڪيو ۽ پنهنجي هڪ انقلابي عبوري حڪومت قائم ڪئي.

مولائي شيدائي ”جنت السنڌ“ ۾ لکيو آهي ته:

”ميان صاحب 25- سالن جي عرصي ۾ فقيرن جي هڪڙي قسم جي حڪومت ڪري ڪئي، ميان صاحب جي پوري زندگيءَ ۾ سنڌ تي مغل راڄ قائم رهيو. پر ان باوجود ميان نصير محمد ڪلهوڙي پنهنجي علائقي ۾ پنهنجي رياست قائم ڪري رکي، جيتوڻيڪ ان کي ڪنهن ٻه عهد نامي تحت ڪنهن ملڪي اعلان تحت ڌار رياستي تشخص ملي نه سگهيو. پر هو مغلن سان مهاڏو اٽڪائيندا رهيا. ميانوال تحريڪ جي جدوجهد جي حوالي سان مغل حڪمرانن سان اٽڪندا رهيا ۽ ڪيتريون ئي جنگيون ٻه ڪيائون.“

ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي ميانوال تحريڪ ۾ ڪيترائي جرنيل، بهادر سپاهي ٿي گذريا، جن ۾ ميهڙ تعلقي جا ٻه بهادر جرنيل: عبدالله شاهه گودڙيو ۽ شاهه پنجو سلطان ڏهوٽ سرفهرست آهن. وقت جي ڪيڏي نه ستم ظريفي آهي، ته سنڌ ۾ توڙي دادو ضلعي يا ميهڙ تعلقي اندر آزاديءَ جي تحريڪ جي انهن پروانن جو ذڪر هڪ عظيم جرنيل طور گهٽ پر هڪ اولياء ۽ بزرگ طور وڌيڪ ڪيو وڃي ٿو. ماڻهو سندن درگاهن تي آسون ۽ اميدون کڻي اچن ٿا ۽ هڪ اولياء جي حوالي سان پيڙائون ڏين ٿا. پر شاهه پنجو سلطان ۽ عبدالله شاهه گودڙيي جي آزاديءَ واري عظيم ڪردار کان اڻ واقف آهن. ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي، ته اهي ٻئي بزرگ آزاديءَ جا پروانا ۽

جرنيل هئڻ سان گڏ ساڳئي وقت وڏا بزرگ ۽ اولياء به هئا. پر انهن سنڌ جي سرحدن ۽ سنڌ جي سرزمين جي آزاديءَ ۽ بقا لاءِ مغل حاڪمن سان سنڌي تحريڪ جي سرواڻ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي اڳواڻيءَ ۾ وڏيون جنگيون ڪيون.

شاهه پنجو سلطان

شاهه پنجو سلطان ڏھوٽ قبيلي سان تعلق رکندڙ ٻڌايو وڃي ٿو. هو ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي وڏن فقيرن/جرنيلن ۾ اهم حيثيت رکي ٿو. ميان نصير محمد جي اسيري وقت شاهه پنجو سلطان، گاجي شاهه سان گڏجي جدوجهد جي اڳواڻي ڪئي. نالي واري محقق پروفيسر عبدالله مگسي لکيو آهي ته:

"شاهه پنجي سلطان جي ڪوشش سان سنڌ جي انهن علائقن ۾، جتي مياڻوال تحريڪ پنهنجي اوج تي هئي. مغلن جي عدالتي سرشتي کي مفلوج ڪيو ويو، چون ٿا ته هن بزرگ دهليءَ جي سٽن قاضين کي عورتون بڻائي ڇڏيو."

بين لفظن ۾ شاهه پنجي سلطان پنهنجي حڪمت ۽ فراست سان مغل قانون کي عورت جيان ڪمزور ۽ نستو ڪري وڌو، جنهن ڪري مغلن جون سٽ عدالتون بند ٿي ويون. تنهن ڪري عوام انصاف حاصل ڪرڻ لاءِ شاهه پنجي جي برپا ڪيل عوامي عدالتن ۾ فيصلي ڪرائڻ کي ترجيح ڏيڻ لڳو. شاهه پنجي سلطان جي حسب نسب، ڄمار، وفات بابت ڪا به وڌيڪ معلومات ناهي ملي سگهي، سندس مقبرو ميهڙ تعلقي جي شاهه پنجو سلطان جي نالي سان ئي قائم ڳوٺ ۾ آهي. جيڪو ان وقت درياءَ جو اهم ۽ مکيه بندر هو. چيو وڃي ٿو ته ميان نصير محمد ڪلهوڙي انهيءَ اهميت جي ڪري ئي شاهه پنجي سلطان کي اتي منتظم مقرر ڪيو، جيڪو علائقو اڄ شاهه پنجو سلطان جي نالي سان سڃجي ٿو. تاريخ جي ڪتابن ۾ لکيو ويو آهي ته ميان نصير محمد ڪلهوڙو جڏهن شاهي قيدخاني مان فرار ٿي سنڌ پهتو هو، ته پاڻ ڳاڙهي ۾ پنهنجي عبوري، انقلابي حڪومت قائم ڪري ڪجهه علائقن تي قبضو ڪيو ۽ ميان صاحب، شاهه پنجي سلطان جي قابليت، انتظامي، عدالتي، سياسي بصيرت ۽ مهارت تي ڪيس "سلطان" جو لقب ڏئي ميهڙ ۽ خيرپورناٿن شاهه جي ميداني، ڪڇي ۽ ڪاڇي واري علائقي تي ڪيس پنهنجو نائب مقرر ڪيو، ته جيئن دريائي پتڻ تي سندن قبضو برقرار رهي ۽ ڪو به رخنو نه پوي. دريائي پتڻ تان محصول وٺڻ جا اختيار به شاهه پنجي سلطان وٽ هئا. سنڌ جي عظيم جرنيل شاهه پنجي سلطان جو ذڪر ميان صاحب جي آزيءَ ۾ به هن ريت ملي ٿو:

بسم الله
الله توآهر!
چئو سائيو! الله توآهر!!
آزي ڪيون ٿا، الله جي در تي:
ان جي پاڪ رسول،
۽ پنجتن پاڪ جي صدقي،
صدقي سيني بزرگن، ولين ۽ شهيدن جي
صدقي شهيد ميان آدم شاهه جي،
صدقي ميان شاهل محمد جي،
صدقي ميان دين محمد جي،
صدقي ميان نصير جي،
صدقي ميان يار محمد جي،
ميان نورمحمد،
ميان غلام شاهه،
ميان سرفراز،
ميان غلام نبي،
ميان عبدالنبي شاهه جي،
صدقي شاهه گودڙيي جي،
شاهه پنجي،
سيني سڳورن، ولين ۽ شهيدن جي،
اڇو ته سائيو آزي ڪريون،
چئو الله توآهر!

ڪلهوڙا تحريڪ ۾ آزي جيتوڻيڪ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي وقت کان شروع ٿي پر ان ۾ تحريڪ جي سرواڻن شهيد ميان آدم شاهه، ميان شاهل محمد، ميان دين محمد، ميان نصير محمد، ميان يار محمد، ميان نورمحمد، ميان غلام شاهه، ميان

سرفراز، ميان غلام نبي، ميان عبدالنبي شاهه ميان الياس محمد سان گڏوگڏ ميانوال تحريڪ جي خاص اهميت وارن فقيرن، جرنيلن جو ذڪر پڻ ملي ٿو. اهي فقير ۽ جرنيل ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ ميانوال تحريڪ جا سرموڙ سپاهي هئا، انهن پنهنجي سرواڻ ميان نصير محمد سان گڏجي دشمن سان نه رڳو جنگيون ڪيون پر انهن جرنيلن ۽ فقيرن ميان نصير محمد جي قيد دوران تحريڪ جون سموريون ذميواريون پنهنجي ڪلهن تي کڻي بهادريءَ سان سرانجام ڏنيون، ان ڪري ئي ميان صاحبن کان پوءِ آزيءَ ۾ سندن ذڪر ملي ٿو. تحريڪ جي ميان الياس محمد جي درگاهه ۽ تحريڪ جي بهادر جرنيل ۽ فقير گاجي شاهه جي درگاهه تي پڙهي ويندڙ آزيءَ ۾ شاهه سلطان جو ذڪر هن ريت ملي ٿو:

يارو ڪرو الله توهار،
ميان شاهل محمد،
ميان الياس محمد،
ميان نصير محمد،

ميان پنجا ڏونڪ دا ڏٽي (شاهه پنجو سلطان)

گاجي گنج بخش لکين دا ڏاتار
سا واليان دي شيءِ ٿيوي،
يارو ڪرو الله توهار.

شاهه پنجو سلطان، تحريڪ جو هڪ بهادر، سچو سپوت فقير ۽ جرنيل هو. سندس شمار تحريڪ جي سرواڻ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي خاص فقيرن ۽ جرنيلن ۾ ٿئي ٿو. ان ڪري سندس ذڪر ميانوال تحريڪ ۾ خاص اهميت سان ڪافي هنڌن تي توڙي مختلف آزين (آزين جا اٽڪل ڏهه کان وڌيڪ مختلف نمونا آهن) ۾ ملي ٿو. سندس ذڪر سرائڪي آزيءَ ۾ هن ريت آهي:

آزي آکيندين هون
مرشدا!..... تون آزي تي راضي ٿي!
شيءِ والين دي شيءِ ٿيوئي
صدقي شاهه گاجي ڏوءِنڪ دا ڏٽي
صدقي شاهه گودڙيا
صدقي شاهه عنايت ڏندو
صدقي شاهه پنجي سلطان دئي، ڪرڪ ڪرير نه ڪرين
ککي دي ڪاري، دي پارت هووئي
چايا بار توڙ نپاوين
ادلي گدلي تيڏ ئي فقير، سنئين!
اسان تيڏئي در عرض ڪرينڌئي هين
تون الله ۽ پاڪ رسول دئي در تي سوال اگهاءِ
مرشدا!... تون هئي ڪامل اهين
صدقي سوا لک فقرا دئي..... راضي ٿي.

ڪلهوڙن جي انهيءَ تحريڪ جا ماڻهو پنهنجين دعائن ۾ ميان وال تحريڪ جي سرواڻ جي نالن کان پوءِ گاجي شاهه ۽ شاهه پنجي سلطان ۽ عبدالله شاهه گودڙيي جا نالا وٺڻ اڄ به ضروري سمجهن ٿا. ميانوال تحريڪ سان وابسته عورتون پنهنجن ٻارڙن تي وڏي کنگهه جي بيماري وقت شفا لاءِ پنهنجي آواز ۾ اڄ به هيءَ دعا پڙهنديون آهن:

کر کنگهه لوڙها لنگهه ميان نصير ٿي دستگير
گاجي شاهه کر نگهه پنجا پير سهٽا وير
عنايت شاهه تيڏا رنگه کر کنگهه لوڙها لنگهه.

عبدالله شاهه گودڙيو:

شاهه گودڙيي جو اصل نالو عبدالله هو، پر ڪيس شاهه گودڙيي جو لقب مليل هو، ان ڪري هو پاڻ کي شاهه گودڙيو سڏائيندو هيو. عبدالله شاهه گودڙيي جي ذات بابت عام راءِ هي آهي، ته پاڻ کوسو هو. پروفيسر عبدالله مگسي پنهنجي ڪتاب "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو" ۾ عبدالله ڪلهوڙي جي روايت جي حوالي سان ڄاڻايو آهي ته شاهه گودڙيو ذات جو ڪلهوڙو هو، جيڪو اصل ۾ لاڙ جي شهر ولهار جو رهواسي هو....(اڄ به ڪيترائي ڪلهوڙا خاندان هن بزرگ کي پنهنجن ابن ڏاڏن کان پنهنجو ڏاڏا پير سڏيندا پيا اچن). سنڌ جو ناميارو محقق ۽ شاعر جوهر بروهي ڄاڻائي ٿو ته: هيءُ درويش سيد هو، سندس مقبرو ميهڙ تعلقي جي ڪاچي جي يونين ڪائونسل فريدآباد جي شاهه گودڙيي جي ڳوٺ ۾ آهي... خيرپور ميرس وارو ادهم سلطان سندس سڳو پاءُ هو. سندس تربت ڏيگهه ۾

33 فوٽ ۽ موڪر ۾ 13 فوٽ آهي، ايڏي وڏي تربت سنڌ ۾ ڪٿي بہ ڪانهي، ايڏي وڏي تربت جي لاءِ ڪجهہ روايتون آهن. ساڳئي وقت ان وڏي تربت جي ڀن پاسن کان قبرون موجود آهن. هڪ قبر تہ اوڀر، اولهہ رکيل آهي. جڏهن تہ سنڌ ۾ قبرون، اتر ڏکڻ هونديون آهن. عام ماڻهن جي روايت آهي تہ اهي قبرون شاهہ گودڙيي جي يارن جون آهن. جوهر بروهي ٻڌائي ٿو، تہ اهي قبرون نہ آهن بلڪ شاهہ گودڙيي جي تربت جي چوڌاري پٿرن جو ڪوٽ ڏنل هو. ان پٿرن واري ڪوٽ جي ٻاهران ان وقت درگاهہ جي سجاده نشين فقير محمد حسن چانڊيئي ڪوٽ ڪٽايو ۽ اهي آثار پراڻي ڪوٽ جا اڃا باقي آهن. نامياري محقق حڪيم عبدالحميد چانڊيئي پنهنجي ڪتاب ”اتر ڪاڇو عرف چانڊڪو ڪاڇو“ ۾ برک محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي حوالي سان ڄاڻايو آهي تہ: قبرن جي ڏکڻائي انهيءَ ڪري آهي تہ هي قبرون پٿر وجهي ڍڪيون ڪيون ويون آهن، پٿرن وجهڻ جو سبب اهو آهي مبادا قبرون گم ٿين يا زمين ۾ پيهي نہ وڃن.“

عبدالله شاهہ گودڙيو ميان وال تحريڪ جي سرواڻ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جو خليفو هو ۽ ميان نصير محمد جي معتبر خليفن، خاص فقيرن ۽ جرنيلن مان هو. ميان صاحب کيس ميهڙ تعلقي جي فريدآباد جي جابلو لڪ جي نظرداريءَ لاءِ مقرر ڪيو هو. شاهہ گودڙيي جي درگاهہ لڳ، اتر ۾ هڪ ٽڪري آهي. جنهن کي چوياري چيو ويندو آهي، ان چوياريءَ کان اڌ ڪلوميٽر اوڀر طرف هڪ ٽل نهيل آهي، جنهن کي نشان چيو ويندو آهي. عقيدتمندن چواڻي: شاهہ گودڙيو پنهنجي يارن سان ان چوياري تي ويهي سامهون جبل جي ٽل تي چڊي سان نشان وٺندو هو. اهڙو گول پٿر شاهہ گودڙيي جي قبر وٽ سيرانديءَ ۾ رکيو ويو آهي. جڏهن تہ کيرٿر جبل ۾ هن وقت اهڙا گول پٿر اڃا بہ ملن ٿا. حقيقت هن ريت آهي تہ: اهي ٻئي جايون ان وقت مورچي جو ڪم ڏينديون هيون جو اتي ويهڻ سان پري پري تائين نگاهہ پوندي هئي ۽ دشمن جي چرپر معلوم ٿيندي هئي. چو تہ ان جڳهہ کان فقط ٻہ ڪلوميٽر اولهہ طرف ڪراچي کان قلات ويندڙ تاريخي رستو آهي، جيڪو سنڌو درياءَ جي اولهہ واري وهڪري کان بہ اولهہ طرف آهي. شاهہ گودڙيو ان رستي جي نگرانيءَ لاءِ ميان نصير محمد پاران سپهہ سالار مقرر هو. شاهہ گودڙيي سان اُنن جو ڏڳ بہ منسوب هو، جيڪو اڄ کان 50 سال اڳ بہ قائم هو ۾ هاڻي اهو ختم ٿي ويو آهي، جتي پاڻ پنهنجا فرض سرانجام ڏيندو رهيو ۽ ڪيترائي فوجي جوان مياںوال تحريڪ ۾ ڀرتي ڪري موڪليندو هو. ميان جي آزيءَ (مياںوال تحريڪ وارن جي دعا) ۾ بہ سندس ذڪر ملي ٿو.

بسم الله
الله تو آهر!
چئو سائيو! الله تو آهر!!
آزي ڪيون ٿا، الله جي در تي:
ان جي پاڪ رسول،
۽ پنجتن پاڪ جي صدقي،
صدقي سيني بزرگن، ولين ۽ شهيدن جي،
صدقي شهيد ميان آدم شاهہ جي،
صدقي ميان شاهل محمد جي،
صدقي ميان دين محمد جي،
صدقي ميان نصير جي،
صدقي ميان يار محمد جي،
ميان نور محمد،
ميان غلام شاهہ،
ميان سرفراز،
ميان غلام نبي،
ميان عبدالنبي شاهہ جي،
صدقي **شاهہ گودڙيي،**
شاهہ پنجي،
سيني سڳورن، ولين ۽ شهيدن جي،
اڄو تہ سائيو آزي ڪريون،
چئو الله تو آهر!

عبدالله شاهہ گودڙيي ميان وال تحريڪ ۾ نهايت بهادريءَ سان پنهنجون ذميواريون نڀايون. هن شاهہ پنجي سلطان، گاجي شاهہ، فوجو فقير، فتو پخالي، يارو ريڊار وانگر ميان نصير محمد ڪلهوڙي سان گڏ ميان وال تحريڪ ۾ مغلن کان سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ڀرپور جدوجهد ڪئي ۽ ميان نصير محمد جي

موجودگي توڙي سندس قيد دوران ميان وال تحريڪ ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. ميان وال تحريڪ ۾ سندس ان تاريخي ڪردار ۽ قرباني سبب ئي ميان وال تحريڪ جا فقير اڄ بہ ڪنهن مصيبت، بيماري، ڏکئي وقت ۾ ميان صاحبن سان گڏ شاهہ گودڙيي ۽ ٻين فقيرن کي سنڌي توڙي سرائڪي ٻوليءَ ۾ ياد ڪن ٿا. ماڻهن جو اڄ بہ عقيدو آهي، تہ شاهہ گودڙي توڙي ميان وال تحريڪ سان وابستہ ٻين سنڌ جي سپوتن کي ياد ڪرڻ سان آيل مصيبت، بيماري ڏکئي وقت مان ڇوٽڪارو ملي ٿو.

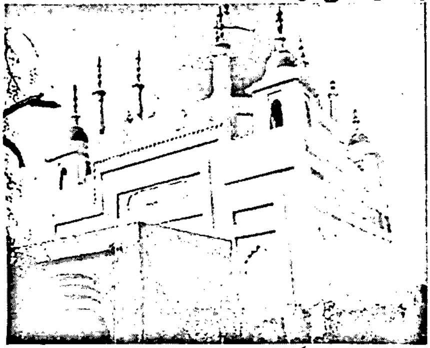

درگاهہ شاهہ پنجو سلطان

ميان وال تحريڪ سان وابستہ ماڻهو اڄ بہ پنهنجن وڏڙن سان گڏ شاهہ گودڙيي ۽ ٻين فقيرن جي نيت ڪري ٻڪرين ماني ورهائين ٿا ۽ ٻارن توڙي وڏڙن کي کارائين ٿا. عبدالله شاهہ گودڙيو ميان وال تحريڪ ۾ ٻين فقيرن ۽ جرنيلن وانگر خاص اهميت جو حامل آهي، ان ڪري ئي ميان وال تحريڪ جي آزي (مختلف هنڌن تي ميان صاحبن جي مزارن ۽ فقيرن جي درگاهن تي پڙهي ويندڙ آزين) ۾ سندس ذڪر ملي ٿو. آزيءَ ۾ ميان صاحبن کان پوءِ سندن خاص وڏن فقيرن ۽ جرنيلن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. عبدالله شاهہ گودڙيو بہ اهڙن فقيرن ۽ جرنيلن ۾ شمار آهي. سرائڪي خطي ۾ ميان عبدالنبيءَ جي درگاهہ تي پڙهي ويندڙ آزيءَ ۾ بہ عبدالله شاهہ گودڙيي جو ذڪر هن ريت ملي ٿو:

آزي آکيندين هون
مرشدا!.... تون آزيٰ تي راضي ٿي!
شيءِ والين دي شيءِ ٿيوئي
صدقي شاهہ گاجي ڏوڻڪ دا ڏٽي
صدقي شاهہ گودڙيا
صدقي شاهہ عنايت ڏندو
صدقي شاهہ پنجي سلطان دئي، ڪرڪ ڪرير نہ ڪرين
ڪڪي دي ڪاري، دي پارت هووئي
چاڻ يار توڙ نپاوين
ادلي گدلي تيڏئي فقير، سنئين!
اسان تيڏئي در عرض ڪرينديئي هين
تون الله ۽ پاڪ رسول دئي در تي سوال اگهاءِ
مرشدا!... تون حئي ڪامل اهين
صدقي سوا لک فقرا دئي.... راضي ٿي.

عبدالله شاهہ گودڙيي جي زندگيءَ ۽ سندس ڪارنامن جو وڌيڪ احوال ملي ناهي سگهيو. سندس مزار تي ڪنهن وقت پيرزاده ذات جا فقير موجود هوندا هئا، هن وقت چانڊيا قبيلي سان تعلق رکندڙ فقير شاهہ گودڙيي جي درگاهہ جي سنڀال ڪن ٿا ۽ متولي سڏائين ٿا.

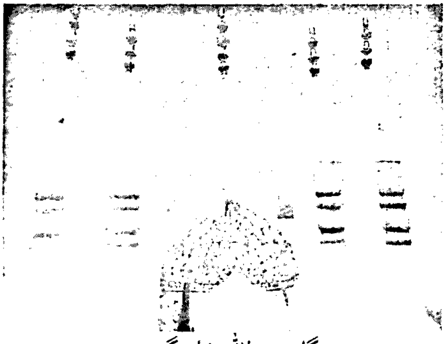

درگاهہ عبدالله شاهہ گودڙيو

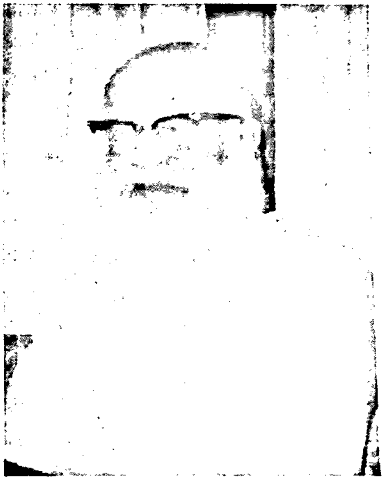

تحقيق

ريحانہ نظير

جمال ابڙو_ بحيثيت افسانہ نگار

ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ادب جي مُرجهايل ٻوٽي کي نئين سر تروتازه ڪرڻ ۾ جن اديبن نمايان ڪردار ادا ڪيو، انهن ۾ جمال ابڙي جي شخصيت نهايت قداور نظر اچي. هن سنڌي ادب جي وسامڻ ڏيئي کي نئين جوت ۽ نئين جوٻن سان روشن ڪري ڪهاڻي ڪيتر ۾ اهڙي جلا بخشي جيڪا اڳتي هلي نون توڙي پراڻن ليکڪن لاءِ مشعل راهہ ثابت ٿي. جديد دور ۾ صرف ٻنهي ڏيڍن سان گهر، گهٽين ۽ روڊ رستا روشن ٿي وڃن ٿا، تيئن جمال ابڙي جي ڪهاڻي لکڻ سان مختصر ڪهاڻي جا سمورا لوازمات پورا ٿيندي نظر اچن ٿا، سندس ڪهاڻين جو مطالعو ڪبو تہ انهن ۾ مختصر ڪهاڻين جون سموريون خوبيون، پوءِ اهي چاهي حقيقت نگاريءَ جون هجن يا ڪردار نگاريءَ جون، منظر نگاريءَ جون هجن يا مقصديت جون، قوميت جون هجن يا ٻوليءَ جون، سڀ ماحول مطابق ٽهڪندڙ نظر اينديون. سندس ڪهاڻين جي خاص خوبي مقصديت، ٻولي، جملا، تشبيهون، استعارا، محاورا ۽ مضبوط ڪردار نگاري آهي. پروفيسر سليم ميمڻ سندس افسانوي فن جي ميجتا هنن لفظن ۾ ڪئي آهي تہ:

”گذريل 36 سالن کان جمال ابڙي جا افسانا يونيورسٽيءَ جي شاگردن کي پڙهائيندو رهيو آهيان، سندس هر ڪردار، هر واقعو ياد اٿم، ايڏا مختصر ۽ جامع افسانا ٻئي ڪنهن سنڌي افسانہ نگار جي جهولي ۾ نظر نٿا اچن، خاص طور تي ’پيراڻي‘ پڙهائيندي اڪثر بي اختيار ڳوڙها نڪري ايندا آهن ۽ سوچيندو آهيان جڏهن پڙهندڙن جي دل پرجي ايندي آهي تہ جمال صاحب انهن کي تخليق ڪندي ڪيترو رنو هوندو!(1).“

جمال ابڙو 1924ع ۾ ميهڙ ۾ ڄائو. سندس والد علي خان ابڙو علمي، ادبي منهبي شخصيت جو مالڪ هو. سندس اعليٰ تربيت ۾ ان جي جهلڪ نمايان نظر اچي ٿي. جمال ابڙي جڏهن ڪهاڻيون لکيون تڏهن ڪهاڻي ڪيتر ۾ ڪهاڻيڪارن جو تعداد تمام گهٽ هو ڇو تہ ورهاڱي کان پوءِ هن صنف جا پارکو پنهنجا اباڻا ڪک ڇڏي نئين نهيل ملڪ (ڀارت) ڏانهن روانا ٿي ويا ۽ اتان کان آيلن کي هن ڌرتيءَ سان ڪوبہ جذباتي يا ثقافتي لڳاءُ نہ هو. هنن کي صرف پنهنجو پاڻ سان مطلب هو.

اهو سبب آهي جو ان وقت جي تخليق ڪيل ادب ۾ گهٽي پاڳي اهڙن مسئلن جو ذڪر ملي ٿو، جيڪي ورهاڱي کان پوءِ سنڌي عوام کي درپيش آيا جن ۾ لٽڦلاڻ، خون ريزي، ڌارين جي سنڌ مٿان وڌندڙ يلغار ۽ سنڌن مال، ملڪيت، گهر، شهر، ٻولي ۽ تهذيب تي

ناجائز قبضا وغيره سِر فهرست شامل آهن. ظاهر آهي تہ گهر کي باھ لڳل هوندي تہ گيت ڪير ڳائيندو، هر ڪو اهو چاهيندو تہ پهريان باھ وسائجي، اهو ئي سبب هو ان دور جو.

ادبہ تلخ حقيقتن تي مشتمل باھ جا گولا وسائيندڙ هو، جنهن مان ان وقت جي قومي توڙي سماجي صورتحال جو جائزو وٺي سگهجي ٿو. غلام رباني آگرو ان دور جي صورتحال کي هن طرح بيان ڪري ٿو تہ:

"ون يونٽ ٺهيو تہ سنڌي اديبن ۾ تاءُ پيدا ٿيو، هوائي جهاز کي اڏامڻ لاءِ مخالف ڌر جي هوا کپي، سنڌ جي ماحول ۾ قوميت جو رنگ آيو. آرٽسٽ کان وڌيڪ حساس ڪير بہ نہ ٿو ٿئي. سنڌ ۾ هر هنڌ جديد سنڌي افساني ۽ شعر و شاعريءَ جن شمعون روشن ٿي ويون. سرڪار سنڌي ٻوليءَ کي ڇٽڻ لاءِ شريف ڪميشن کان غلط سفارشون ڪرايون، جن سنڌ ۾ باھ تي پيٽرول هارڻ جو ڪم ڪيو، مٿ جيترن سنڌي اديبن شاعرن پنهنجي سوين ساٿين ۽ ڪارڪنن جي مدد سان ايوب خان سرڪار کي اهڙو سوڙهو ڪيو جو ايوب خان آرڊيننس جاري ڪري سنڌي ٻوليءَ خلاف پنهنجو آرڊر واپس ورتو. سندس انهيءَ شڪست ون يونٽ ڊاهڻ جي راھ بہ هموار ڪئي. خلق جو آواز خدائي نغارو آهي(2)."

ان وقت سنڌي مختصر ڪهاڻي ۾ ڪهڙا لاڙا هئا، ان جو اندازو ان وقت ليکڪن جي لکيل ڪهاڻين مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو.

جمال ابڙي، سنڌي ڪهاڻي کي نوان موضوع، فڪر، ۽ نئين فهم ۽ فراست پيدا ڪندڙ ڪردار ڏنا، جيتوڻيڪ سندس ڪهاڻيون ڳاڻيٽي جي لحاظ کان ٿورڙيون آهن پر جي انهن جي ادبي تور تڪ ڪبي تہ اهي جديد ادبي فڪر، موضوع، ٻولي ۽ سنڌي سماج جي ڀرپور عڪاسي ڪندي نظر اينديون.

سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ هيءُ پهريون ڪهاڻيڪار آهي، جنهن ادب ۾ حقيقت نگاري واري پهلو کي وڌيڪ روشن ڪيو. سندس ڪهاڻين جا ڪردار عام رواجي ماڻهو جيڪي اسان جي عام سماجي زندگيءَ جو حصو آهن. پاڻ انهن ماڻهن جي ڏکن سکن ۽ مجبورين کي ڪهاڻي جي مختصر ڪئنواس تي اهڙي تہ اثرائتي انداز سان چٽيو اٿس جو اهي ڪردار ادب جي تاريخ جو اٽر حصو بنجي ويا ۽ انهن جو اثر ان کان پوءِ تمام گهڻن ڪهاڻي نويسن تي رهيو. غلام رباني آگرو سندس افسانوي فن جي ميتا هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو تہ:

"جمال ابڙو سنڌي افساني جو امام آهي. جمال کان وڏو افسانہ نگار مون کي نہ ڪانئس اڳ، نہ پوءِ سُجهي ٿو، اهو منهنجو ذاتي رايو آهي(3)."

جمال ابڙي جي ڪهاڻين ۾ پيار، محبت، ميلاپ وڇڙڻ جا عام رواجي ڪردار گهٽ نظر ايندا، ان جي بنسبت، ان جا ڪردار پنهنجي آس پاس جي ماحول ۽ انهن جي رهڻي ڪهڻي، رسم رواج، ٻولي، ڏکن، دردن جي ڀرپور عڪاسي ڪندي نظر ايندا. 'پيراڻي' پڙهي ڏسو تہ انهن ۾ اسان کي جبلن تي رهندڙ ماڻهن جي بک ۽ بدحاليءَ جو اندازو ٿي ويندو تہ ڪيئن اهي ماڻهو پيٽ گذر لاءِ پنهنجي اولاد کي وڪڻن ٿا، بغير اهو سوچڻ جي تہ خريدار ان کي ڪهڙي حالت ۾ رکندو. هن ڪهاڻيءَ ۾ پيءُ ۽ ماءُ جو پنهنجي ابهم ۽ معصوم ٻچڙن کان وڇڙڻ جو بيان اهڙو تہ ڏک رسائيندڙ لفظن ۾ ڪيو اٿس جو ڪهاڻي پڙهڻ واري جي اکين ۾ ازخود ڳوڙها ڀريو اچن. مثال طور هيءُ جملو پڙهي ڏسو:

"پيٽ تي پيل پيراڻي کي لالو جي پيءُ جهليو. پيراڻي جي پيءُ جي نڪ ۽ اکين جو پاڻي سندس ڏاڙهي مان ٿي ٽميو ۽ ڦٽڪندڙ زال کي پئي جهليائين، لڏ رواني ٿي، پيراڻي اوڀاسين ۾! ابا! امان! پڪاريو. ماڻس کي

گهليندا ويا ۽ پري کان آواز ايندو رهيو: او
خدا منهنجو پيراڻي ننڍڙو! او ٺڪر کي ٻاھ
لڳي سنڌ وسي، منهنجو پيراڻي ننڍڙو! هن
وار پئي پٽيا(4).“

شيخ اياز، سندس ان ڪهاڻيءَ لاءِ لکي ٿو ته:

”نه ڄاڻان ڪنهن چيو هو ته- نثر پنڌ ڪندو
آهي ۽ نظم رقص ڪندو آهي پر جمال ابڙي
جي ڪهاڻي پيراڻي، پڙهي مون کي
محسوس ٿيو ته نثر به رقص ڪندو آهي. هن
جي لکيل ڪهاڻي ’پيراڻي‘ شروعات ۾ ڇڻ
ڇم ڇم ڪندي نظر اچي ٿي ۽ گهنگهرو
گونجن ٿا. اوچتو هڪ چيخ فضا کي چيري
ٿي ۽ ڪهاڻي ڪانڊن تانڊن تي رقص ڪندي
نظر اچي ٿي(5).“

پيراڻي سان گڏ سندس ٻيون شاندار
ڪهاڻيون: ’شاھ جو قر‘، ’بدمعاش‘، ’فرشتو‘، ’ملهُ جي
جهولي‘، ’خميسي جو ڪوٽ‘، ’منهن ڪارو‘، ’مهرباني‘،
’ڪارو پاڻي‘، ’پشو پاشا‘ ۽ ’سيند‘ شامل آهن. انهن سڀني
ڪهاڻين ۾ اسان کي پنهنجي سنڌي ماحول، ثقافت، ٻولي
۽ روايتن سان گڏ انهن جي معاشي سماجي حالتن جو پڻ
عڪس نظر اچي ٿو. سندن ڏک ۽ درد پڙهڻ واري کي
پنهنجا ڏک درد لڳن ٿا.

هيٺ سندس ڪهاڻين جو مختصر جائزو پيش
ڪجي ٿو:

مان مرد: هيءَ ڪهاڻي جديد ادبي لاڙي
(فئنٽسي) ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ ڪيترين ئي معصوم
نياڻين جي خواهشن، خوشين ۽ مرڪن جو قتل عام
بيان ٿيل نظر اچي ٿو. اسان جي معاشري ۾ جڏهن ڪو
اتفاق سان ننڍو ڇوڪرو ڪنهن وڏي عمر واري مائيءَ
سان شادي ڪري ٿو ته هر طرف واويلا مچي وڃي ٿي،
جنهن ڪري نه صرف گهر ڀاتي پر ان کي سماج ۾ پڻ
ڌڪار جي نظر سان ڏٺو وڃي ٿو پر ان جي برعڪس
هزارين مرد ننڍين ڇوڪرين سان شادي ڪن ٿا ته اتي
اهو معاشرو انهن تي تنقيد نه ٿو ڪري. هيءَ ڪهاڻي
سنڌي سماج جي ٻٽي تصور جي نشاندهي ڪندي نظر
اچي ٿي.

بدتميز: هن ڪهاڻيءَ اندر طبقاتي ورڇ کي
ظاهر ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر، غريب مريض
کي ته تپاسڻ کان پهرين سندس کيسا جاچي ٿو ۽ ٻئي
پاسي پريل کيسن ۽ پريل گهرن اندر فيس وٺڻ کي
بدتميزي سمجهي ٿو.

شاھ جو قو: هن ڪهاڻيءَ ۾ سماج اندر پيرن
جي هٽ ڌوڪي برتري ۽ سندن اخلاقي معيار جي ڪٽ
ڪئي ويئي آهي ۽ ان سان گڏ معصوم ٻار جي نفيس
جذبن سميت سادي سوچ کي ۽ ٻاتڙي زبان جنهن ۾
هوءَ چوي ٿي ته- ’ماما پشو‘- ان جي عڪاسي ڪهڙي نه
حقيقت پسنديءَ سان ڪئي ويئي آهي، بقول آغا سليم
جي ته:

”جمال جو ٻيو ڪرداري افسانو ’شاھ جو
قر‘ آهي. منهنجي خيال ۾ جمال جو اهو
افسانو سندس شاهڪار افسانو آهي. افساني
جي هيٽرڙي ڪئنواس جنهن تي مريم جي
هيڏي وڏي ڪردار جو ماپڻ ئي محال پيو
ڀاسي، ڪيئن جمال ساري ڳڀٽ جو ويهي
ڪردار چٽيو آهي. اوهين افسانو پڙهو، اوهان
کي افساني ۾ سارو ڳوٺ جيئرو جاڳندو نظر
ايندو(6).“

جمال ابڙو، سماج جي مڪروھ چهري تان نقاب
لاهي انهن جي اصل چهري جو هوبهو عڪس چٽي ٿو.
ادب جو مقصد به اهو آهي ته هو پنهنجي ماحول جو
جائزو وٺي، ان جي چڱاين يا مداين کان پڙهندڙن کي
روشناس ڪرائي. جمال ابڙو جنهن دور جو مجيل
ليکڪ آهي، اهو دور ادب ۾ ترقي پسنديءَ وارو دور
هو، جنهن ۾ اسان کي هر اديب جي لکڻين ۾ ٿورو يا
گهڻو اهو رجحان (ترقي پسند) ضرور نظر ايندو. سنڌي
ادب ۾ اهو دور حقيقت نگاريءَ سان ڀرپور هو. ان دور
۾ ليکڪن، پوءِ اهي چاهي شاعر هجن يا نثرنگار
پنهنجي ذات سان هنن نه صرف انهن براين کي وائکو

كيو پر انهن كان هميشه لاءِ نجات حاصل ڪرڻ جا ذريعا پڻ ٻڌايا. جمال ابڙي جي ڪهاڻين جي خاص خوبي اها آهي ته اهي نه صرف حالات واقعات جي ترجماني ڪن ٿيون پر انهن ۾ ٻوليءَ جو استعمال پڻ منفرد جملن ۾ تشبيهن اندر اهڙي ته رواني سان ملي ٿو جو پڙهڻ وارو ان جي ۾ انگيزيءَ ۾ گم ٿيو وڃي ۽ گهڙي پل لاءِ پاڻ کي ان ماحول جو ئي حصو سمجهي ٿو. سنڌس ڪهاڻي 'سينڌ' جو ئي ڪٿي مثال وٺو، جنهن ۾ سماج جي ناسور- 'ڪارو ڪاري' جي ور چڙهندڙ ناري جي ڪردار ۾ جتي سنڌس لاش رکيل آهي، ان ماحول جو ذڪر ڪيڏي نه دردناڪ انداز ۾ ڪيو اٿس ته:

"ڪپري شهر جي خيراتي اسپتال ۾ لاش، گهر ٻاهران مٽيءَ ۾ ڏڏڙ ۾، ڪارا ڳنڍيل وار، چوٽي سينڌ سميت ڏوڙ ۾ جهڪ ۾ پٽي ليٽڙيا. اندر پنگي ۾ ڊاڪٽر، مکين جي پون پون، ننگو لاش، اگهاڙي ڇاتي، سنڌ جي جائي، ڪنهن جي لڄ، سڀ جو ننگ، ست ڏارين آڏو ننگي پئي هئي، هٽ روندڙا، پير ڦٽيل، اکيون حيرت، حسرت ۽ هيبت کان ڦاٽل، سپاجهي، سلوري، سگهڙ، ڪونئرو، ڪسهڻي، پيار جي راهه ۾ هڪ ٻي قرباني، ڪسڻ قبول ڪيائين سينڌ جي پت نه وڃايائين، ٺهڪڙا ڏيئي چار آگريون سينڌ تي رکي انجام ٻڌائين، پر ٺهڪڙا ڪهاڙين جي ڪڙڪن ۾ ٻدلجي ويا، آگريون ڪيجي ويون، سينڌ ڪوڙجي ويئي(7)."

پڙهڻ واري کي سڄي ڪهاڻي جو تاثر انهن شروعاتي جملن ۾ ماحول جي منظر نگاريءَ مان مليو وڃي. ان کان علاوه هيءَ ڪهاڻي تلخ حقيقتن تان پڻ پردو کڻي ٿي. جنهن ۾ ننڍڙن ننڍڙن جملن، محاورن جي اندر ماحول جي اهڙي ته سحر انگيز عڪاسي ٿيل آهي جو پڙهڻ وارو ان جي سحر ۾ گهڙي پل لاءِ گم ٿيو وڃي. اهڙو اسلوبِ بيان جو هنر شايد ئي ڪنهن پيش ڪيو هجي!

غلام نبي مغل، سنڌس افسانن جي تعريف ڪندي لکي ٿو ته:

"ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ڪهاڻيءَ کي فني توڙي معنوي حيثيت صحيح طور حاصل ٿي. جمال ابڙو انهن سيني جو مهندار آهي، جنهن جديد فني بنياد تي ٻڌل حقيقتن ۾ زندگي جي تلخ واقعن کي پنهنجي اصلي روح سان نهايت اثرائتي نموني پيش ڪيو(8)."

مهرباني: هن ڪهاڻيءَ ۾ شريف ماڻهو جي پوش اندر شيطان کي ٻاهر ڪڍي، سنڌس اصل روپ کان واقف ڪرائي ٿو.

فرشتو: هن ڪهاڻي بابت پاڻ لکي ٿو ته:

"اها مارشل لا جي دور ۾ لکي، جنهن ۾ فوج تي ستو سنئون حملو ٿيل هو(9)."

اسان جو معاشرو شروعات کان وٺي پيرن، مرشدن، فقيرن، درگاهن ۽ اوتارن هٿان تباهه برباد ٿيندو رهيو آهي. هن معاشري ۾ مثل ماڻهو مٿان هميشه جيئرن کي قربان ڪرڻ جي روايت کي عقيدي جو نالو ڏنو وڃي ٿو، 'منهن ڪارو'. اهڙي ئي سماج جي پٽرائي ڪندي نظر اچي ٿي. جنهن ۾ قبر پرستي اجاريل ۽ زندگي جي گل کي مرجهايل ڏيکاريو ويو آهي.

پشو پاشا: هن ڪهاڻيءَ، جمال ابڙي جي ڪهاڻين ۾ تمام گهڻي مقبوليت ماڻي. هن اها ڪهاڻي ڇو لکي؟ ان بابت هو چوي ٿو ته:

"مون "پشو پاشا"، "بلو دادا" ۽ "شيدو ڏاڙيل" کان متاثر ٿي لکي، ڇو ته انسان جو مقام منهنجي نظر ۾ تمام گهڻو بلند آهي. منهنجو پشو نه ڏاڙيل آهي، نه داداگير، پر هڪ ستو سنئون انسان آهي(10)."

'پشو پاشا'، سنڌي سماج جي ڪوڙهه ۾ ورتل ڪردار وڏيرا شاهي جي ظلم جو داستان بيان ڪري ٿو.

بين ڪردارن ۽ پشو جي ڪردار ۾ هيءُ فرق آهي. جو هو انفرادي ڪوشش ڪان اجتماعي جدوجهد تي وڌيڪ زور ڏيئي ٿو، ڪنهن وڏيري، سيٺ يا سرمائيدار کي اڪيلي سر مارڻ سان نظام نه بدلبو. نظام جي تبديليءَ لاءِ انهن ظالم قوتن کي ختم ڪرڻو پوندو. پر اهو اڪيلي سر ممڪن نه ٿيندو بلڪ سڀني کي گڏجي انقلابي جدوجهد ڪرڻي پوندي، تڏهن وڃي اهو نظام تبديل ٿيندو. سندس افسانن ۾ هن افساني تمام گهڻي مقبوليت ماڻي. ليڪن حقيقت نگاريءَ سان گڏ ڪردار نگاريءَ کي به واهه جو اُجاريو آهي! هن ڪهاڻي جي جيتري تعريف ڪئي ويئي اوتري هن تي تنقيد به ٿي. مشهور نقاد رسول بخش پليجو ان تي تنقيد ڪندي لکي ٿو ته:

"'پشو پاشا' مان پڙهندڙن کي اهو تاثر ويهي ٿو ته ملڪ جي نظام بدلائڻ لاءِ صرف هڪ ڇيڳري جهنگلي الهڙ ۽ ضدي پهلوان جي ضرورت آهي جو ڪنهن من موهڻي ناري جي عشق ۾ نوڪر ڪائي بغاوت تي آماده ٿي وڃي ۽ پوءِ زوردار تقريرن سان قوم کي ميدانِ جنگ ۾ آڻي بيهاري، سياسي تنظيم اقتصادي ۽ سياسي نظرين ۽ تحريڪن جي بکيڙي ۾ پوڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي(11)."

ان تنقيد جو جواب جمال ابڙي هن طرح ڏنو ته:

"جا اجا اهو وقت نه آيو آهي جو پيار ۽ محبت پورهيو ۽ محنت، ماڻهو ۽ ماڻهپو اڳتي وڃن ۽ چانئبا وڃن، جي اجا اهو وقت نه آيو آهي ته ڪڏهن ايندو. جڏهن جنازو ڪڄندو. جنازو به حيوانيت جو ڪڄندو. انسانيت زنده رهندي، وقت آيو آهي جڏهن اسان جا ليکڪ ڪردار کي ماحول جو نشانو نه بنائين، انسانيت کي مظلوم ۽ قابلِ رحم نه بنائين، اهي ڪردار چونڊڻ جي ماحول کي مٿائين پير جي ڏونڪي تي بڏائين ته انسانيت ۾ اهي خوبيون لکل آهن جو جوالا بنجي حيوانيت کي جلائي ڇڏين(12)."

ان کان علاوه ڪن ماڻهن جي اها راءِ هئي ته هيءُ ڪهاڻي اسان جي ماحول مطابق نه آهي پر اها روسي، انقلابي ادب جي تصوير پيش ڪري ٿي. جيتوڻيڪ اسان پڙهيو آهي، ادب ته ادب هوندو آهي نه ڪي روسي، انگريزي يا بنگالي! ادب جو فقط هڪ ئي مقصد هوندو آهي ته ماڻهن کي نه رڳو ان دور جي حالات کان باخبر ڪري پر ايندڙ وقت جي خطرن کان به ڪين آگاهه ڪري. بقول شيخ اياز جي ته:

"ادب سماج جي لاءِ کلي هوا ۽ روشنيءَ جو لنگهه آهي جي اهو اڳواٽ اطلاع نٿو ڏيئي ته سماج کي هي خطرا درپيش آهن، جي اهو نبض شناس نه آهي ۽ ان جي صحت جي باري ۾ اٽڪل جو اظهار ۽ خطري جي نشانڌهي نٿو ڪري ته اهي ادبي ڪتاب فقط پنسارين جي ڪم ايندا ۽ انهن مان پڙيون ٻڌيون وينديون(13)."

'پشو پاشا' به هڪ نئين سوچ، هڪ نئين فڪر، هڪ نئين جدوجهد جو مثال قائم ڪيو آهي ۽ جمال ابڙي جي حقيقت پسندي ان کي ڪهاڻيءَ جي تاريخ ۾ امر بنائي ڇڏيو. 'پشو' هڪ مضبوط ارادي جو مالڪ هڪ ارڏو ڪردار آهي، جيڪو همت، بهادري، شجاعت، دليري ۽ بي باڪيءَ جو مظهر آهي، جنهن موت قبوليو پر آڻ نه مڃي. سندس ان جذبي سوين هزارين 'پشو' پيدا ڪيا، جن سندس مقصد کي اڳتي وڌايو.

جمال ابڙي جا ڪردار سنڌي افساني ۾ تمثيلي ڪردارن جي حيثيت رکن ٿا. سندس ڪنهن به ڪردار کي جانچي ڏسو پوءِ اهو چاهي پشو هجي يا خميسو سومر هجي يا مريم. سڀني (ڪردارن) کي پنهنجي ماحول مطابق پيش ڪرڻ سندس نمايان خوبي رهي آهي. مثال: پشو هڪ جابلو ڪردار آهي ته سندس ٻولي،

لهجو ۽ اٿي ويهڻي کي به ان انداز سان پيش ڪيو اٿس. سومر جي ڪردار اندر صبر ۽ تحمل جو اهڙو نقشو چٽيل ملندو، پڙهڻ وارو ان جي تحمل کان متاثر ٿيڻ کان سواءِ رهي نه سگهندو.

پيراڻي: هن ڪهاڻيءَ ۾ بروهي ماڻهن جي مجبورين سان گڏ ان ماءُ ۽ پيءُ جي درد ۽ پيڙا کي بيان ڪيو اٿس، جيڪي مفلسي، بک ۽ بدحاليءَ کان مجبور ٿي پنهنجا ٻچا وڪڻن ٿا.

شاهه جو قبر: هن ۾ مريم جي ڪردار سان گڏ پيرل شاهه جي ڪردار ۽ پيرن جي نفسيات اٿي ويهڻي ۽ روين کي اهڙي نه حقيقت سان بيان ڪيو اٿس جو پڙهڻ واري کي پيرل شاهه جو ڪردار نفرت جوڳو معلوم ٿئي ٿو. هو پنهنجا ڪردار ڪهاڻي کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ڪهاڻي اندر نئون رکي پر هو پنهنجي ڪردارن کي آزاد رکي پڙهڻ واري جي هٿ ۾ انهن جي ڏور رکي ٿو،نه اهي فيصلو ڪن نه اهي ڪيتري قدر پنهنجي ٻولي ۽ ماحول جي ترجماني ڪن ٿا. بقول ڊاڪٽر غلام علي الانا جي ته:

> ”جمال ابڙو پنهنجا ڪردار سنڌي سماج مان چونڊي ٿو، انهن جي روزمره واري ماحول ۾ زندگيءَ جي منظرن کي سادن پلاٽن ذريعي حقيقت نگاريءَ واري فني خوبين جي مدد سان انهن ڪردارن جي ڏک، درد ۽ پيڙا جا نقش اهڙي نه دل جهوريندڙ آواز ۾ چٽيا آهن جو پڙهندڙ پنهنجي دل جي اکين سان اهي درد ۽ پيڙائون ڏسندي ۽ محسوس ڪندي پنهنجو درد ۽ پيڙائون وساري ويهي ٿو(14).“

هيءَ هو جمال ابڙي جي ڪهاڻين جي ڪردارن جو مختصر احوال. هاڻي ڏسون نه اهو ڪهڙو فڪر آهي جيڪو جمال ابڙي جي ڪهاڻين کي پڙهندڙن ۾ مقبول ۽ متاثر ڪري ٿو نه هي نتيجا نڪرندا نه انهن ڪهاڻين ۾ سنڌيت گهڻي پاڳي جهلڪندي نظر اچي ٿي. سنڌي ماڻهن جي اٿي ويهڻي ڳالهائڻ (ٻولي) ماحول جي عڪاسي سندس ڪهاڻين جو اهم حصو رهي آهي. ورهاڱي کان پوءِ سنڌ سان ڪيل نا انصافين هر باشعور فرد کي سجاڳ ڪيو ۽ سندس انهي سجاڳيءَ ۾ سنڌي اديب مڙيوئي گوءِ کڻي ويا. هنن (اديبن) سنڌي قوم، سنڌي ٻولي، رسم رواج، تهذيب تمدن جي ٻڏل ٻيڙي کي ڪناري تي آڻي بيهاريو. ان مزاحمتي ادبي تحريڪ جي قافلي ۾ جمال ابڙي جي حيثيت نمايان آهي. پاڻ پنهنجي ڪهاڻين ذريعي ان فڪر جو اظهار ڪري ٿو، مثال: 'پشو پاشا' جنهن ۾ هو وڏيري جي ظلم کي نشانو بنائي پڙهندڙن ۾ هر ظالم قوت کي هڪ گڏيل ڪوشش سان ختم ڪرڻ جو فڪر ڏيئي ٿو.

ڏنو وڃي نه جمال ابڙي جيڪو فڪر پنهنجي خوبصورت جملن، ماحول ۽ ڪردار جي ذريعي ڏنو، اهو ئي فڪر سڌو سنئون بغاوتي انداز سان پڙهندڙن اڳيان پيش ٿيو، جنهن جو سبب اهو آهي جو اسان جا اهي غريب، مزور، پورهيت ۽ هاري ايترا تعليم يافته نه آهن جو اشارن، تشبيهن ۽ علامتن ذريعي سمجهن، ان ڪري جمال ابڙو سڌو سنئون عام فهم ٻوليءَ ۾ مسئلي کي، پوءِ اهو چاهي طبقاتي سماج جو هجي يا قومي جاڳرتا جو مذهبي مسئلو هجي يا سياسي نوعيت جو. پاڻ هر هنڌ واضح لفظن ۾ ان خلاف بغاوت جو آواز بلند ڪندي نظر ايندو.

جمال ابڙي جي ڪهاڻين جي مختصر تجزيي کان پوءِ اهو نتيجو نڪري ٿو نه جمال جي ڪهاڻين ۾ اونهي فڪر ڳوڙهي اڀياس جو عڪس نمايان آهي. پاڻ سماج جي جنهن به پهلو کي ڪهاڻيءَ جو ويس ڍڪايو، اهو ان ماحول جي تصوير بنجي ويو. هو ڪردارن کي اهڙي طرح جياري ٿو جو اهي اڳتي هلي تاريخي ڪردار بنجي وڃن ٿا.

ڊاڪٽر قاضي خادم سندس افسانن تي راءِ ڏيندي لکي ٿو نه:

"جمال ابڙي جا افسانا هيئت توڙي مواد جي لحاظ کان مختصر افسانا آهن. هن جي حيثيت همعصر ليکڪن ۾ نهايت مٿانهين آهي. هن جا موضوع هن ڌرتيءَ تي وکريل هزارين موضوعن منجهان آهن. هن جا ڪردار عام سنڌي ڪردار آهن. هن پنهنجي ڪردارن تي جيڪو نفسياتي تجربو ڪيو آهي، سو بي مثال آهي(15)."

جمال ابڙو انصاف جي ڪرسيءَ تي ويٺل جج هو، ان ڪري سندس ڪهاڻين جا ڪردار عدالت ۾ حالات واقعات کان متعارف ڪرائين ٿا. هو پاڻ ڪوبه فيصلو ڪونه ٿا ڏين پر عدالت کان انصاف جي تقاضا ڪن ٿا. جمال ابڙو پنهنجي ڪردارن کي صفائي پيش ڪرڻ جو ڀرپور موقعو ڏيئي ٿو ۽ فيصلو پاڻ نٿو ڪري پر پڙهندڙن تي ڇڏي ٿو ته اهي انصاف ڪن.

شمس الدين عرساڻي سندس ڪهاڻين بابت لکي ٿو ته:

"جمال ابڙو سنگين حقيقتن، ڪرخت واقعن ۽ ڪريهه منظرن کي پنهنجي ڪهاڻين جو موضوع بنائي ٿو. هو پنهنجي ڪردارن جي اندر کي چڱي طرح ٽٽولي ٿو، سندس اکيون من ۾ متل مانڌاڻ به ڏسن ٿيون ۽ ان کان سواءِ ڏاڍ ڌڪاڌ جي لڪل قوتن کي به تاڙي وٺن ٿيون. سنڌي ماحول جا عام واقعا سر زمين سنڌ تي هنتين ماڳين پکڙيل آهن. ان ماحول تي جمال ابڙو قبضو ڪري انهن کي پنهنجي ڪهاڻين جا موضوع بنائي ٿو(16)."

حوالا

(1) ابڙو جمال، "آءٌ به جاڳي پوندس"، سهيڙيندڙ: بدر ابڙو، ص 10، ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي.
(2) حوالو ساڳيو، ص 675
(3) حوالو ساڳيو، ص 672
(4) ابڙو جمال، ڪهاڻيون، مضمون ۽ شخصيت، ص 35، ڇپائيندڙ: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ ڪراچي، سال 1992ع
(5) حوالو ساڳيو، ص
(6) سليم آغا، جمال ابڙي جا ڪرداري افسانا، ماهوار نئين زندگي، ص 58، مارچ 1963ع
(7) ابڙو جمال، ڪهاڻيون، مضمون، شخصيت، ص 101، ڇپائيندڙ: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ 1992ع
(8) مغل غلام نبي، سهڻي نسيم کرل نمبر، سال 1974ع
(9) ابڙو جمال، "آءٌ به جاڳي پوندس"، سهيڙيندڙ: بدر ابڙو، ص 227، ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي.
(10) ابڙو جمال، ڪهاڻيون، مضمون ۽ شخصيت، ص 185، ڇپائيندڙ: ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ، سال 1992ع
(11) حوالو ساڳيو
(12) حوالو ساڳيو، ص 196
(13) ماهوار "سهڻي شيخ اياز نمبر"، ص 41
(14) الانا غلام علي ڊاڪٽر، "جمال ابڙو- سنڌي ڪهاڻيءَ جو هڪ نمائندو ڪهاڻيڪار، ص 15 ڪينجهر تحقيقي جرنل-II،
(15) قاضي خادم، ڊاڪٽر، " ادب ۽ روايتون، سنڌي مختصر ڪهاڻي جي اوسر"، ص ، ڇپائيندڙ: سنڌي ساهت گهر حيدرآباد سنڌ، سال 1992ع
(16) ابڙو جمال، "آزادي کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر"، ص 369، ڇپائيندڙ: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، سال 1974ع

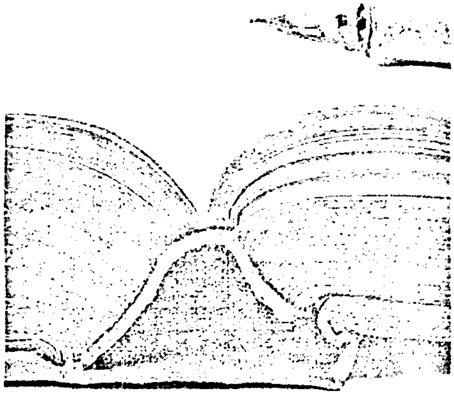

جوڻ ۾ هئا. ننڍي کنڊ جي قومن وچ ۾ ڪلچر ۽ ثقافت جو ڪوئي ڪلئش ڪونہ هو. بر صغير جون سڀ قومون پنهنجي پنهنجي رخ سان ثقافتي جشن ملهائي رهيون هيون. هتي رهندڙن ڪي هوا، موسمن، ميون ۽ درياهن تي هڪ جيترو اڌيڪار هو. اختلاف ڪي جي ڪنهن سان ڪنو بہ هو تہ ادب ۽ ڏيرج سان. ها! نفرت هئي تہ صرف انگريزن سان، ڪو سياسي سلوگن قومپرستن وٽ هو تہ فقط هيءُ "انگريزو! هندستان خالي ڪريو". پيار ۽ همدردي هئي تہ ان طبقي سان جنهن سان انگريز بهادر ويل وهائي رهيو هو. چوڪريون ان وقت جون اديبن ۽ شاعرن ڪي وڻنديون هيون تہ صرف عامل هندن ۽ پارسين جون. دانشورن ۽ مذهبي اڳواڻن وٽ ڪا، فڪري يڌ هئي تہ صرف مذهب ۽ سائنس جي وچ ۾. المختصر تہ ماحول ۾ هر طرف آنند شانتي ۽ ڪلياڻ جو راڄ هو. نہ جهيڙا، نہ جنجال. نہ ڦيٽا جام هڙتالون، نہ

تحقيق

ورهاڱي کان اڳ جو سنڌي افسانو

مرزا نادر بيگ

(آخري حصو)

اوهان جڏهن مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻين جو مطالعو بغور فرمائيندؤ تہ نادر بيگ کي اوهان موضوع جي چونڊ، پلاٽ، ڪردار نگاريءَ ۽ ٽريٽمينٽ جي سطح تي هڪ پرفيڪٽ افسانہ نگار ڏسندؤ. ان کان علاوه هن جي ڪٿا سنسار ۾ اوهان جو ان وقت جي مسلم، هندو ۽ پارسي سوسائٽيءَ جي عجب عجب ڪردار سان پڻ مڪا ميلو ٿيندو. پڙهيل لکيل بي. اي، ايم. اي ايم.بي.بي.ايس ۽ بار ايٽ لا ڪردارن کي چڏي پورهيت، هاري، زميندار، وياج خور واڻيا، ڪانگريس جا ميمبر، محبت ڪندڙ مائون، وضعدار پيئر، وفادار دوست ۽ ٻيا ڪيئي اهڙا ڪردار پنهنجي پنهنجي گيٽ اپ ۾ پلاٽ سان گڏ پنهنجي سماجي صورتحال کان بہ اوهان کي متعارف ڪرائيندا نظر ايندا. اهو صحيح آهي، تہ مرزا نادر بيگ جي اسلوب ۾ رومانويت وڌيڪ آهي ۽ ان جو بہ هڪ جواز آهي. جنهن سماج ۾ هو موجود هو، اهو هر لحاظ کان، هڪ مڪمل ۽ رليڪسڊ سوسائٽي هو. ان يگ جي ماحول ۽ ڪلچر جو عمراني جائزو وٺو تہ اڻويهين صديءَ جي آخر ۽ ويهين صديءَ جي ٻئي، ٽوڙي ٽئين ڏهي ۾ ماڻهو پنهنجي

احتجاجي جلوس، نہ بينرس، نہ پوسٽرس، نہ پٽين تي چاڪنگ، نہ پٿراءُ نہ ڳوڙها گئس جو آواز، نہ ڪلاشنڪوف جا سٽا برسٽ. وڏي ڳالهہ تہ با اختيار انگريز سرڪار جي دهشت جي باوجود عام شهريءَ کي تحفظ ميسر هو. حد اها آهي تہ سياست بہ شرافت سان ڊيل ڪئي وينڌي هئي. ان وقت جي ماڻهوءَ جو تصور اڄ جي ماڻهوءَ کان يقين ڪريو تہ بلڪل مختلف هو. ان وقت جو عام ماڻهو، گهٽي حد تائين غير سياسي هو. اڄ جي ماڻهوءَ جو تصور، مڪمل سياسي ماڻهوءَ جو تصور آهي— پر ياد رکو، مرزا نادر بيگ پنهنجي ان زماني کي پر سڪون ۽ تنباڪرين سان قطعي ڪونہ پيش ڏنو. هن پنهنجي زماني جي انهن روحاني ۽ رومانوي ولرتائن کي هڪ نفيس ۽ نازڪ خيال، مفڪر ۽ ذهين ڪهاڻيڪار جي اکين سان نہ فقط ڏنو پئي پر ساڳي وقت پنهنجي ڪهاڻين ۾ ان جو ثبوت بہ پيش ڪيو پئي. "سنڌي نثر جي تاريخ" جو ليکڪ، منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو تہ " مرزا نادر بيگ پنهنجي لائق والد مرزا قليچ بيگ جو قابل فرزند هو. جنهن مشهور سنڌي مخزن "سنڌو" ۾ 1932ع کان 1936ع

تائين درجن کن نئين زماني جون سٽريل بناوت واريون سماجي لوڏائين بابت آکاڻيون ڇپيون هيون.- هتي راقم الحروف کان پڇجي ته ان کان پوءِ هن ڇا لکيو؟ ۽ جي لکيو ته ڪٿي ڇپيو؟ جواب ان جو نهايت آسان آهي ته ان کان پوءِ هن صرف پنهنجي ڪيسن جا دليل پئي لکيا، يا ذاتي ڊائري ائين لکي ٿو ته 1936ع کان پوءِ ڪن انتهائي ذاتي اهنجن سبب، ڪهاڻيون لکڻ ڇڏي مزاحيہ شاعريءَ ۾ پاڻ کي وائينڊ اپ ڪري رهيو هو ۽ ڪيڏي نہ عجيب ڳالھ آهي تہ 1936ع ۾ جڏهن دنيا جي ٻئي ادب سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جي ادب ۾ ترقي پسنديءَ جي اثر هيٺ ايڪٽوٽي شروع ٿي ٿي ڪئي تڏهن مرزا نادر بيگ پنهنجي زندگيءَ جي ان آخري ڏاڪي تي هو، جتي هن کي السر جي بيماريءَ ۽ هٿ جي تنگيءَ گهٽو گهيري ورتو هو. هيڏانهن نئين ڪنڌ جي ادب، آرٽ ۽ تنقيد تي، اشتراڪي تحريڪن جو اثر پئجي رهيو هو ۽ هوڏانهن نادر بيگ ترقي پسند تحريڪ جو اثر قبول ڪرڻ کان اڳ ئي پنهنجي ڪهاڻين کي توڙ تائين پهچائي چڪو هو. مون کي تہ ائين ٿو ڀاسي تہ 18 آڪٽوبر 1936ع تي هوڏانهن اردو ڪهاڻيءَ جي امام، پريمچند اکيون ٻوٽيون، هيڏانهن نادر بيگ جي هٿ مان بہ قلم ڪِري ٽيبل جي هيٺان گم ٿي ويو (1).

مرزا نادر بيگ جو پهريون افسانو جو "سنڌو" ۾ شايع ٿيو هو، سو آهي "موهنيءَ جي ڊائري" افساني جي ٻين طرزن سان گڏ ان وقت اردو ادب ۾ ڊائريءَ جي طرز بہ مقبول ٿي رهي هئي. ڊائري شخصي انداز ۾ لکي ويجي ٿي، تنهنڪري پڙهندڙ ان مان وڌيڪ لطف اندوز ۽ متاثر ٿئي ٿو، ان جي ڪردارن سان ڪيس سڌي ريت پنهنجائپ محسوس ٿئي ٿي. مرزا صاحب "موهنيءَ جي ڊائري" کي اهڙي پيرايي ۾ قلمبند ڪيو آهي جو ائين پيو محسوس ٿئي، جڻ "موهني" خود پنهنجي زندگيءَ جا پوشيده واقعات پيش ڪري رهي آهي. هن ڊائريءَ جو مضمون هڪ نئين ڪنوار جي زندگيءَ جو ورق آهي، جا شاديءَ کان پوءِ ان پنهنجي گهر کي ڇڏي آئي آهي جنهن سان سندس ننڍپڻ ۽ جوانيءَ جو وڏو تعلق رهيو آهي. سرتين ۽ ساهيڙين سان گهاريل گهڙيون، پيءُ، ماءُ ۽ سڄي ڪٽنب جي بي لوث محبت، اهڙيون شيون آهن، جن کي وساري ڇڏڻ لاءِ وڏي دل ۽ همت کپي. مرزا نادر بيگ ڏيکاري ٿو تہ ڪهڙي ريت موهني ساهرن ۾ آئي، ۽ ان نئين دنيا کي ڪهڙي ريت هن آباد ڪيو؛ ڪيئن هوءَ آهستي آهستي پرائن ماڻهن سان مانوس ٿي، انهن کي پنهنجي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين؛ ڪيئن گهريلو زندگيءَ ۾ اهڙا اتفاق پيدا ٿين ٿا، جن جو وجود بدگمانين تي ٻڌل ٿئي ٿو، ۽ اهي بدگمانيون جيڪڏهن بہ وقت سلجهايون نہ ٿيون وڃن تہ انهن مان ڪهڙا خوفناڪ نتيجا نڪري سگهن ٿا، ۽ انهن کي سمجهڻ لاءِ ڪيتري قدر نہ تحمل ۽ ضبط جي ضرورت آهي. سندس ٻيو افسانو "موهنيءَ جي دل جو داغ" بہ اهڙو ئي اهم آهي، جهڙو سندس پهريون افسانو. هن افساني ۾ مرزا صاحب هڪ ناڪام محبت جو ذڪر ڪري ٿو. ان افساني جي اندر جا ترتيب ڏني اٿس، سا تعريف جي لائق آهي. هندو سوسائٽيءَ جي پابندين کي هن نهايت ئي عمدي نموني سان بيان ڪيو آهي. هندو سماج جي اندر جي ٻڌڻ ٿين ٿا، انهن مان ڏيتي ليتيءَ کي وڏي اهميت حاصل آهي. انهيءَ ڏيتي ليتيءَ جي ڪري، ڪيترائي جوڙا پنهنجي محبت کي وڃائي ويهن ٿا. جيڪڏهن ڪنوار ڪنهن غريب گهر جي آهي ۽ گهوٽ شاهوڪار گهر جو، تہ ڏيتي ليتيءَ جي پابندي انهن کي پاڻ ۾ ملڻ کان هميشہ لاءِ روڪيو ڇڏي. "موهني" ۽ "هيري" جي محبت جو بہ اهڙيءَ ريت خاتمو ٿئي ٿو. "هيرو" هڪ شاهوڪار گهر جو جوان آهي. جيتوڻيڪ هو چاهي ٿو تہ پنهنجن ارادن کي عملي جامو پهرائي، پر سندس مائٽ ۽ عزيز ڇوڪريءَ کي غريب سمجهي، انهيءَ رشتي کان نابري وارين ٿا، جنهن جو نتيجو اهو ٿو نڪري جو هنن جي پاڻ ۾ شادي نہ ٿي سگهي. تعجب هن حقيقت تي ٿئي ٿو تہ هڪ مسلمان افسانہ نگار، ڪهڙيءَ ريت هندن جي اندروني معاملن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، هيءَ سندس وڏي ڪاميابي آهي(2).

سنڌي ادب جي نامور محقق ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي مرزا نادر بيگ جي افساني "ماءُ جو قهر" تي تبصرو ڪندي چوي ٿو تہ "ماءُ هڪ محبت ڀري ۽ شفيق هستي آهي، ليڪن جڏهن منجهس عورتپڻو جاڳي ٿو تہ پوءِ لذت پويان ديواني ٿي پوي ٿي ۽ اولاد جهڙي مٺي ميوي کي بہ قربان ڪري ڇڏي ٿي. ليڪن سندس دل جي ڪنڊ ۾ وري بہ ڪنهن ڪنهن وقت محبت لڳي پوي ٿي، ليڪن پوءِ هوءَ حالت کان مجبور ٿي، پنهنجي اولاد

ڪي سيني سان ٻ لڳائي نہ ٿي سگهي. ماءُ جي ڏيل خواهش ۽ پٽ جي شفقت لاءِ تڙپ ۽ درد، ٻنهي ڇڙن ۾ نفسياتي ڪشمڪش جي هڪ هلڪي جهلڪ پسائي وئي آهي. جيتوڻيڪ سندس ڪهاڻين ۾ اڇوتو انداز فڪر ۽ هڪ سليس اسلوب بيان ملي ٿو، تاهم اهي فني نقصن کان آجيون ڪونهن(3).“

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، مرزا نادر بيگ جي افساني ”پاڪ محبت“ تي تبصرو ڪندي چوي ٿو تہ، افساني جو هيرو هڪ پارسي ڇوڪريءَ سان محبت ڪري ٿو. ان محبت ۾ جيڪي ڪيفيتون پيدا ٿين ٿيون، تن کي افسانہ نگار فنڪارانا انداز ۾ ظاهر ڪيو آهي. افساني ۾ منظر نگاريءَ جا بهترين مثال موجود آهن. مرزا نادر بيگ جا افسانا ”موهني“ جي نالي آهن. انهن ۾ جيڪا جذباتي ڪيفيت لڪيل آهي سا محبت جي ڪنهن نہ ڪنهن عنوان هيٺ آهي(4).“

مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻين جي پرک جي حوالي سان هڪ ڳالهہ ذهن ۾ رکڻ ضروري آهي. اسان عام طرح شين کي سنڌن نسبت کان سواءِ پرکيندا آهيون، ۽ نتيجي ۾ انهن جي صحيح پرک ۽ ڇنڊ ڇاڻ نہ ٿي سگهندي آهي. هر شيءِ جي نسبت ۽ ان جو ڪارج پنهنجي دور، يعني زمان ۽ مڪان جي حوالي سان ٿئي ٿو. مثلاً جي اسان اڄ هومر جي شاعري ۽ فڪر جي ڇنڊ ڇاڻ اڄوڪي جديد فڪر ۽ معيارن سان ڪنداسين تہ هو اسان کي نہ رڳو ذهني طرح ناپختو پر هڪ ڇسو شاعر لڳندو، پر هومر جنهن دور سان تعلق رکي ٿو ۽ ان دور جا جيڪي مروج قدر ۽ فڪر هئا، ان لحاظ سان سندس پرک ڪبي تہ هو يقينن وڏو شاعر نظر ايندو. سقراط يا افلاطون پنهنجي دور جا وڏا فلسفي هئا پر جي هنن کي اڄوڪي ”فريتجاف ڪيپرا“ (Fritj Of Capra) ”دي ٽرننگ پوائنٽ اينڊ دي ٽو آف فزڪس“ (The Terning Point and The Tao of Physics) جي ليڪ جي دور سان پيٽينداسين تہ هو اسان کي بلڪل اڻجاڻ لڳندا. جيئن بوعلي سينا جي پيٽ اڄوڪي ڪيمسٽريءَ ۽ نيوٽن جي پرک اڄوڪي ماڊرن ۽ نيوڪليئر فزڪس سان نہ ٿي ڪري سگهجي، تيئن اسان پنهنجن شاعرن، اديبن ۽ فنڪارن جي فڪر ۽ فن جي ڪارج جي پرک ٻ اڄوڪي دور سان نہ ٿا ڪري سگهون. سنڌن بنيادي اهميت پنهنجي دور جي نسبت سان آهي. انڪري جڏهن بہ ڪنهن اديب، شاعر يا فنڪارن جي پرک ڪجي تڏهن ان ڳالهہ جو خيال رکڻ ضروري آهي. مرزا نادر بيگ جي ويچارن ۽ ڪهاڻيءَ ڪلا جي اهميت بہ اسان کي حقيقت ۾ تڏهن معلوم ٿيندي، جڏهن اسان کي سندس دور جي مروج سماجي، فڪري ۽ فني قدرن جي چڱيءَ طرح خبر هوندي. ٻي صورت جي فقط رسمي طرح سندس ڪهاڻين کي پڙهيو ۽ پرکيو ويو، تہ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هن جي صحيح حيثيت جو تعين ٿي نہ سگهندو. مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻين جي مجموعي تاثر، ڪردار ۽ ڪارج تي مختصر راءِ ڏجي ٿي.

(الف) مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻين جي پهرين خوبي، سندس ٻولي ۽ سندس ڪهاڻيءَ جو فارميٽ آهي. مرزا نادر بيگ جون ڪهاڻيون 1930ع واري ڏهاڪي ۾ ملن ٿيون، ۽ ان دور جي مسلمان سنڌي ليکڪن جي ٻولي اسان کي گهڻي ڀاڱي فارسي کان سخت متاثر لڳي ٿي. مرزا نادر بيگ نہ رڳو سنڌي ڪهاڻيءَ کي زندگيءَ جي حقيقتن سان سلهاڙيو پر ان کي پنهنجو هڪ اسلوب بہ ڏنو. هن جي ڪهاڻين ۾ ٻوليءَ کان ويندي ڪردارن، موضوع توڙي ڪهاڻيءَ جي پلاٽ ۽ واقعن جي اٿت تائين، ڪا بہ مونجهہ ۽ تجريد ناهي. هن وٽ پنهنجي ڳالهہ ڪرڻ جو پختو فن آهي.

(ب) مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻين جي ٻي خوبي سندس ڪهاڻين جا موضوع آهن. جيئن مون اڳ چيو تہ سنڌي ڪهاڻيءَ حقيقت نگاريءَ ۾ هڪ وڏو ڪم اهو ڪيو، تہ ان سنڌي افسانوي ادب کي زندگيءَ سان روشناس ڪرايو. اڳ جيڪا ڪهاڻي، زندگيءَ سان گهري تعلق نہ هجڻ ڪري پنهنجو ڪو مضبوط سماجي ڪارج نہ رکندي هئي، اها حقيقت نگاريءَ سبب سماجي زندگيءَ ۾ هڪ اثرائتو ڪردار ادا ڪرڻ لڳي. ان لحاظ سان مرزا نادر بيگ جون ڪهاڻيون پنهنجي دور جي ٻين سيني ڪهاڻيڪارن کان مختلف ۽ منفرد آهن. هن جي ڪهاڻين جا موضوع بظاهر سادا ۽ عام، پر حقيقت ۾ وڏي اهميت رکندڙ ۽ پنهنجي دور جي سماجي قدرن

جي لحاظ سان بنيادي نوعيت جا آهن. مرزا نادر بيگ پنهنجي ذاتي زندگيءَ کان وٺي، ويندي پنهنجي ڪهاڻين تائين، پنهنجي دور جي مروج سماجي، ثقافتي ۽ ادبي معيارن ۽ روايتن کان بغاوت ڪئي. ان جا ڪجهه مثال ئي ڪافي آهن: هن جو تعلق هڪ اهڙي خاندان سان هو، جيڪو سماجي ۽ ثقافتي طرح پنهنجن روايتن جو سخت پابند هو، پر مرزا نادر بيگ پهرين بغاوت پنهنجي گهر کان ڪئي. هن پنهنجي پريميڪا گريسيءَ سان بغاوت اسان کي هن جي ڪهاڻين ۾ به نظر اچي ٿي. هن جي ڪهاڻي "انقلاب" ان جو هڪ چٽو مثال آهي.

(ت) مرزا نادر بيگ ذهني طرح تنگ نظري ۽ هر قسم جي تعصب کان پاڪ، هڪ آزاد خيال ۽ انساني قدرن ۾ ويساهه رکندڙ شخص هو. چئي سگهجي ٿو ته اها خوبي ڪيس پنهنجي والد مرزا قليچ بيگ کان ورثي ۾ ملي هئي. پر پوءِ به ان جو ڪريڊٽ ڏانهس ئي ويندو. اها ئي خوبي اسان کي هن جي ڪهاڻين ۾ به نظر ايندي. اهو دور سياسي ۽ سماجي طرح ڏاڍو حساس هو. سڄي هندستان ۾ هڪ طرف انگريزن خلاف آزاديءَ جي تحريڪ جو چوٻول پيدا ٿي رهيو هو، ته ساڳي وقت هندستان اندر سياسي طرح هندو ۽ مسلم مفاد پاڻ ۾ ٽڪرائجي رهيا هئا. ان دور ۾ هندن ۽ مسلمانن کي فقط سياسي مفادن خاطر مذهب جي بنياد تي ورهايو پئي ويو، ۽ ان دور ۾ اڪثر هندو ليکڪ مسلمانن کي ڇٽ ڪري لکندا هئا، ته ساڳي وقت مسلمان ليکڪ هندن کي نيچ ڪري ڏيکاريندا هئا. پر مرزا نادر بيگ، جيڪو هڪ انسان دوست ۽ آزاد خيال (Theosophist) هو. ان وڏي هوشياريءَ سان پنهنجين ڪهاڻين جي ذريعي ان مذهبي فرق کي ثانوي ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي.

(ج) مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻين جي هڪ خاص خوبي منجهن رومانويت آهي. مرزا نادر بيگ هڪ اهل دل ماڻهو هو. پيار ۽ محبت هن جي اڪثر ڪهاڻين جا خاص موضوع آهن. پيار جو هن وٽ فقط جسماني ۽ رسمي تصور ناهي. هو پيار کي هڪ روحاني تشنگي، پاڻ ارپيندڙ جذبو ۽ هر قسم جي طمع کان بي نياز، لطيف احساس سمجهي ٿو. "موهني" هن جي پريم ڪهاڻين جو خاص ڪردار آهي. رڳو موهنيءَ جي نالي سان ئي هن جون ست ڪهاڻيون ۽ هڪ ايڪانڪي ڊرامو شامل آهي. مرزا نادر بيگ جي زندگيءَ ۾ موهني نالي ڪنهن ڪردار جي تصديق، سندس ڏيءُ شيرين فيروز نانا پڻ ڪئي آهي."

مرزا نادر بيگ جون ڪهاڻيون ۽ ڊراما هيٺ ڏجن ٿا.

ڪهاڻيون:1- موهني 2- موهنيءَ جي آهه 3- موهنيءَ جي ڊائري 4- موهنيءَ جي دل جو داغ 5- منهنجي خوش قسمتي 6- معشوق موهني 7- موهنيءَ جو گهر 8- موهنيءَ جي فتح 9- ڏني مڪياري 10- مس ملابلين 11- مس رستمجي 12- عينڪ جو آواز 13- ملهُ جي محبت 14- ملهُ جو قهر 15- ياجلئيءَ جي مضمون نويسي 16- ياجلئيءَ جي اڳ 17- انقلاب (خط) 18- محبت جو معجزو 19- پاڪ محبت 20- بيگم جو خواب 21- اسان جي دعا. ايڪانڪي ڊرامو: "موهنيءَ جي غلطي(5).

جيڪڏهن اسان مرزا نادر بيگ جي سمورن ڪهاڻين تي تبصرو ڪيون ها ته ڏار ڪتاب نه ته ڏار هڪ باب ضرور بڻجي وڃي ها. ان ڪري مرزا نادر بيگ جي افسانن تي تبصرو به مختصر ڪيو.

آسانند مامتو راءِ

آسانند مامتو راءِ جنسي مسئلن جي منو وگيانڪ (نفسياتي) چنڊ ڇاڻ ڪندو هو. سندس پهرين ببيلڪ سماجڪ ڪهاڻي "هيءُ پريم" 1932ع ۾ "سنتو" مخزن ۾ شايع ٿي هئي. مٿيون خوبيون سندس مجموعي "جيوت پريم ۽ پاپ جون ڪهاڻيون" مان ظاهر آهن، جو "ڪهاڻي ساهت منڊل" 1939ع ۾ ڇپايو هو. ان مان مکيه آکاڻيون هيون: "ڳنوارڻ" عرف "ڪڪي" جا من- ڇيد وارين ڪهاڻين ۾ شاهڪار مڃي وڃي ٿي، ۽ ٻي "وڏيرو رمضان." مامتوراءِ صاحب جي ڪهاڻين جو ٻيو ڪتاب "آرسي ۽ ٻيون آکاڻيون" "آشا ساهت منڊل" 1943ع ۾ ڇپايو هو. جنهن مان "جا آگيا" خاص سٺي هئي. مامتو راءِ به امر لعل وانگر لعل چند امر ڏني مل جي اثر هيٺ آيو هو، پر سندس عبارت استاد جي اصطلاحي عبارت کان نرالي، سنسڪرت ۽ فارسيءَ جي ميلاپ واري ۽ ڳوري هئي(6).

جنسيلي رغبت به انسان جي من جو هڪ قدرتي انگ آهي. ليڪن ماڻهوءَ جي وقت سر اها فطري تقاضا پوري نه ٿي ٿئي، ته پوءِ لاشعور ۾ هو پنهنجي لرج (Urge) جي پورائيءَ لاءِ ڪوشش وٺي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو سندس روزمره جي دستوري عملن ۽ فعلن مان ڪي عجيب ۽ غريب حرڪتون نمايان ٿيڻ لڳن ٿيون، جن مان سندس جنسيلي نا آسودگيءَ جو اظهار ٿيندو آهي، اهو صرف جنسيلي نفسيات جا ڄاڻو ئي پرکي سگهن ٿا. اهڙن ڪهاڻيڪارن جو مقصد ڪو ننڍي واقع نگاري ڪرڻ نه هوندو آهي ۽ نه وري هروڀرو ڪو جنسيلي لذت بخشڻ چاهيندا آهن. مگر تنهن هوندي به سندن پرڪاريءَ کان به انڪار ڪري نه ٿو سگهجي. آسانند مامتو راءِ به ساڳيو ئي افسانوي انداز اختيار ڪيو آهي. ڪڪيءَ جي جنسيلي غير مطمئن حلت جو هن من- چيد ذريعي اظهار ڪيو آهي. "ڪڪي" اهڙو ڪردار آهي جيڪا پنهنجي ترمي سڪيا ۽ سملجي جو ابدارين سان ڏاڍي سچي آهي. ايتريقدر جو ڪيس نظري لسگ ۽ نفسياتي خواهش جي به پوري ڄاڻ نه هئي. ليڪن طبعيت ۾ جڏهن عجيب فرق محسوس ڪرڻ لڳي ٿي. تڏهن هوءَ پٽي شيوا ۾ ڌيان ڏئي پنهنجي جذبن کي دٻائي ڇڏي ٿي. ڪهاڻيڪار ڪهاڻيءَ ۾ ڪڪيءَ جي غير جنسيلي Disturb هجڻ جو به اظهار ڪيو آهي. مثال طور: ڪيس ڪئين ستائيندا رهن ٿا. هڪ دفعي هوءَ شو جو لنگ ڏسي ٿي، پوڄا لاءِ هٿ ٻڌي ڪنڌ نمائي ٿي، ليڪن ان مان گهٽي آسيس اچڻ لڳيس ٿي ۽ پوءِ يڪايڪ اهو لنگ ڦري پرل ٿي پوي ٿو! ۽ نه ستت ۾ ني چرڪ پري اٿي ٿي، ڪنهن وري هوءَ خيالن ۾ پنهنجو ڳل ڪنهن وڻ جي ٿڙ سان لڳائي ڇڏي ٿي ۽ ٿڙ تي آهستي آهستي هٿ ڦيرڻ سان لطف اندوز ٿئي ٿي. يا وري جوان عورتن کي خوش پوش مردن سان گهمندي ڏسي، سندس بيچين گهڙين کي راحت اچي ٿي. مطلب ته ڪهاڻيڪار ڪڪيءَ ۾ خوبصورتيءَ سان ڪردار جي خواهش ۽ عملن جو نقش چٽيو آهي ۽ ڪافي مشاهدي ۽ ڄاڻ کان ڪم ورتو اٿس. سندس ٻيون به ڪهاڻيون "وڏيرو رمضان" ۽ "در گناس جو پراڇت" به انهيءَ نوعيت جون آهن(7).

سنڌي ٻوليءَ جو ناميارو محقق ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي آسانند مامتو راءِ جي ڪهاڻي "آرسي" تي هن طرح تبصرو ڪري ٿو:

"آرسيءَ" جو پلاٽ هڪ قسم جو مرڪب پلاٽ آهي. جنهن ۾ گفتگو ۽ بيان جي سهاري سان پلاٽ جي تعمير ٿئي ٿي. شروعات ۾ ضمني واقعا دهرائي، آخر ۾ خط رستي مکيه واقعي تي روشني وڌي وئي آهي، جنهن ۾ ڪهاڻيءَ جو سمورو تاثير سموهيو ويو آهي. ڪهاڻيڪار اهو احساس پيدا ڪيو آهي ته انسان جي سونهن رڳو سفيد رنگت ۾ نه آهي، بلڪ سانوري ڇهري يا مهانڊي جي لطافت به قابلِ ديد شيءِ آهي. ان کان به زياده حسن انسان جو اخلاق آهي.پيار ۽ قربت جو ڳانڍاپو حقيقي طور جسم بدران روح سان آهي. ان ڪري مرد کي عورت جي ظاهري حسن تي فريفته (مفتون) ٿيڻ بدران هن جي نرم ۽ نازڪ جذبن جي پاسداري ڪرڻ گهرجي. ان ڪهاڻيءَ جو پلاٽ ڪي قدر پيچيدو معلوم ٿئي ٿو، تاهم ان کي هڪ ڪامياب فنڪارانه ڪوشش شمار ڪري سگهجي ٿو. انهن سڀني خوبين ۽ فني پابندين هوندي به آسانند مامتو راءِ جي مختصر ڪهاڻين جو دائرو نهايت ئي محدود آهي، جنهن ڪري ڪيس صرف هڪ سٺو ڪهاڻيڪار چئي سگهبو ۽ نه ڪي عظيم فنڪار(8)."

آسانند مامتو راءِ جي ڪهاڻي "ڪڪي" هندي، انگريزي ۽ اطالوي زبانن ۾ ترجمو ٿي داد حاصل ڪري چڪي آهي (9).

آسانند مامتو راءِ جي افسانن تي به گهڻو تبصرو ڪيو ويو آهي. ڪن اديبن ته پنهنجن ڪتابن ۾ ذڪر ڪرڻ ئي مناسب نه سمجهيو آهي. مثال: ميمڻ رانجهن خان پنهنجي ڪتاب "سنڌي افسانو" (آزاديءَ کان اڳ)، ڊاڪٽر عبد الجبار جوڻيجي "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، اڪبر لغاريءَ "سنڌي ادب جو مختصر جائزو" ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا "چوند سنڌي افسانا" ۾ آسانند مامتو راءِ جو ذڪر ئي نه ڪيو آهي.

عثمان علي انصاري

منگهارام ملڪاڻي ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ لکي ٿو ته عثمان علي انصاريءَ جديد ڪهاڻي نويسيءَ جو هنر پرايو، ۽ 1937ع ۾ ڳوٺاڻي مسلم زندگيءَ تي ٻڌل پنجن عمدن ۽ نازڪ خياليءَ سان پرُيل آکاڻين جو ڪتاب ڇپرايو، جنهن جو عنوان رکيائين ”پنج“، جنهن مان ”ململ جو چولو“ ۽ ”مقام“ داد لائق هيون(10). باقي ٽي افسانا هي آهن: 3- بخيل 4- عجيب نسخو 5- نيلوفر سلطانه. پهريان چار افسانا سماجي مسئلن سان واسطو رکن ٿا، ۽ پويون تاريخي افسانو آهي.

”ململ جو چولو“ جو پلاٽ انوکو ۽ انداز بيان اثرائتو آهي. ڪهاڻي هن ريت آهي:

انور جي شادي زبيده سان ٿي، پر منجهن محبت پيدا ٿي نه سگهي. آخرڪار، زبيده مڙس جي گهر مان نڪري وڃي پنهنجي پيءُ وٽ رهڻ لڳي. انور جي دوستن ڪوشش ڪئي ته هو زبيده کي وري پنهنجي گهر وٺي اچن، پر انور اها ڳالهه قبول نه ڪئي. زبيده اندر ئي اندر ڳرندي رهي، ۽ سندس صحت ڏينهون ڏينهن خراب ٿيندي وئي. ناداريءَ جي ڪري، سندس حالت اڃا به ابتر ٿي وئي، ۽ هوءَ بستري تان اٿڻ جهڙي به نه رهي هئي. هوڏانهن انور ٻي شادي ڪري ڇڏي هئي. جيتوڻيڪ زبيده کيس گهڻيون ئي منٿون ڪيون، پر هو نه مڙيو. زبيده پنهنجي پورهئي مان بچايل پئسن مان ململ جو ڪپڙو خريد ڪري، چولو بنائي انور کي تحفو ڪري موڪليو. انور جي نئين زال ان ڳالهه تي ايتري قدر ته ناراض ٿي، جو انور نيٺ اهو چولو ٻاهه ۾ ساڙي پيرن سان لتاڙي ڇڏيو. انهيءَ ڏينهن ئي کيس اطلاع مليو ته زبيده مري وئي. زبيده جي مرڻ کان پنج سال پوءِ، اوچتو ئي اوچتو، انور جي پيرن ۾ سوزش پيدا ٿي. هن گهڻائي علاج ڪرايا، پر فائدو ڪونه ٿيو ۽ سندس حالت خراب ٿيندي وئي، آخر انهيءَ ساڳيءَ تاريخ تي، جنهن تاريخ تي هن زبيده جو چولو پيرن سان لتاڙيو هو انور وفات ڪري ويو(11).

ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، عثمان علي انصاريءَ جي افساني ”ململ جو چولو“ تي تبصرو ڪندي چوي ٿو ته ”ململ جو چولو“ هڪ باوفا عورت جي هڪ انتهائي رقت آميز ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ محبت ۽ بي لوث رفاقت به هڪ جرمِ وفا بڻجي وڃي ٿي. هڪ وفادار عورت تي بي گناهه پنهنجي شوهر جو قهر نازل ٿئي ٿو ۽ ساڻس هر طرح جي سنگدل ۽ بي التفاتي (بي حسي) اختيار ڪئي وڃي ٿي. هو هر قسم جا شب و ستم ۽ جور وجفا خاموشيءَ سان سهندي، سيئي سور دل ۾ سانڍيندي رهي ٿي ۽ آخر تائين به لبن تي ڪا به شڪوه شڪايت نه ٿي آڻي. ليڪن قدرت نيٺ پنهنجو ڪم ڪري ٿي ۽ سندس خاوند کان سنگدليءَ جو انتقام وٺي ٿي.

عثمان علي انصاريءَ جو افسانو ”نيلوفر“ هڪ تاريخي افسانو آهي. ان جو اختصار هن ريت آهي:

شهزادي نيلوفر، ترڪيءَ جي مشهور سلطان مراد جي ڌيءُ هئي. جهڙي صورت سهڻي هيس، تهڙي ئي سيرت هيس. سلطان مراد جي ساڻس ڏاڍي دل هوندي هيس. سلطان يورپ تي قابض ٿيندو پئي ويو ۽ سندس مقابلي ۾ سڄي يورپ جون فوجون هيون. ان وقت، جڏهن سڄي بلقان جون فوجون ڊينيوب جي ڪناري تي سلطان جي مقابلي لاءِ تيار ٿي بيٺيون هيون، سلطان جي پياري ڌيءُ نيلوفر بيمار ٿي پئي. سلطان هن کان اڳ يورپ جي فوجن سان مقابلا ڪري چڪو هو ۽ کيس انهن جي ڪا به پرواهه ڪانه هئي، پر نيلوفر جي بيماريءَ کيس مايوس ڪري وڌو. سلطان بهرحال جنگ جي ميدان ۾ پهچي ويو. لڙائي جي دوران کيس نيلوفر جو ڪو به خط وغيره نه پهتو، ان ڪري سندس ڳڻتيءَ ۾ اضافو ٿي ويو. پويان شهزاديءَ جي طبيعت سڌرڻ لڳي، ته هن سلطان سان جنگ جي ميدان ۾ وڃي ملاقات ڪرڻ جو ارادو ڏيکاريو. منع ڪرڻ جي باوجود به باز نه آئي، ۽ اوڏانهن رواني ٿي. سلطان ڏانهن ويندي، اتفاقاً، شهزادي دشمنن جي هٿن ۾ گرفتار ٿي پئي. کيس گرفتار ڪندڙ فوجي سردار، هن خوبصورت شهزاديءَ کي هميشه لاءِ پاڻ وٽ رکڻ جو خيال ڪيو. ليڪن فوج جي ڪمانڊر کيس هن شرط تي نيلوفر ڏيڻي ڪئي ته هو سلطان مراد کي قتل ڪري. فوجي سردار جنهن جو نالو ”پراگو“ هو، نيلوفر کان هڪ خط وٺڻ ۾ ڪامياب ٿيو ۽ ان سان کيس سلطان مراد سان ملڻ ۾ ڪا به تڪليف ڪانه ٿي. ملاقات وقت، وجهه وٺي، هن سلطان کي سيني ۾ خنجر وهائي ڪڍيو، جنهن ڪري هو زخمي ٿي پيو. اهڙي

حالت ۾ ٻه هو ٻارهن ڪلاڪ سانده لڙائي ڪندو رهيو. آخرڪار مخالف بادشاهه ۽ ڪمانڊر ٻئي گرفتار ٿيا، ۽ سلطان فوت ٿي ويو. هوڏانهن نيلوفر کي جڏهن پنهنجي پيءُ جي موت جي خبر پيئي، تڏهن پراڳو سان دوبدو مقابلو ڪيائين، جنهن ۾ پراڳو مارجي ويو. نيلوفر پيءُ جي موت ڪانپوءِ زندگيءَ مان تنگ ٿي پئي هئي، سو نيٺ پاڻ کي به ماري ڇڏيائين(12).

مخدوم محمد صالح ڀٽي

مخدوم محمد صالح ڀٽي هالائي به ورهاڱي کان اڳ جي افسانا نگارن ۾ شمار ٿئي ٿو. ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي ڪتاب "چونڊ سنڌي افسانا" ۾ حسام الدين راشدي، عثمان علي انصاريءَ سان گڏ محمد صالح ڀٽيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. سن يا تاريخ ته ڪونه لکي اٿائين باقي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته 1928ع کان 1940ع تائين جو دور ٿي سگهي ٿو، جنهن ۾ مخدوم محمد صالح ڀٽيءَ افسانا لکيا آهن. سنڌس افسانن جو جيڪو ڪتاب "واندڪائيءَ جي وندر" موجود آهي، ان ۾ تازو سن 1995ع (نئين ڇاپي جو ٻهريون ايڊيشن) لکيل آهي. "حسرت ناڪ زندگي ۽ مرڪ جو معجزو" هن ڪتاب جو افسانو آهي. ان افساني ۾ 25 ڊسمبر 1945ع جو سال لکيل آهي. باقي اهو پتو ناهي ته ورهاڱي کان اڳ اهو ڪتابي صورت ۾ ڇپيو هو يا افسانا ڌار ڌار ڇپيا هئا. مخدوم محمد صالح ڀٽي پنهنجي ڪتاب "واندڪائيءَ جي وندر" بابت لکي ٿو ته "هيءُ ڪتاب جنهن مقصد سان لکيو ويو آهي سو ان جي نالي مان ئي ظاهر آهي. داستان امير حمزه، الف ليليٰ، حاتم طائي، گل بڪاولي، چار درويش، ممتاز ۽ دمساز وغيره به ساڳيو ئي غرض پورو ڪري سگهن ٿا. پر اهي ضخيم ڪتاب ٿوري فرصت وارن لاءِ موزون نه سمجهي هيءُ ننڍڙو تحفو پيش ڪيو وڃي ٿو."

مخدوم محمد صالح ڀٽيءَ کي ادبي ڪتابن ۾ بالڪل نظر انداز ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن ائين نظر انداز ڪنداسين ته پوءِ ته جهونن ڪتابن جا نشان مٽجي ويندا. سو اها ننڍڙي ڪوشش حاضر آهي. اهڙو ڪتاب جنهن جو ڪنهن به ذڪر (سواءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو جي ڪتاب "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا جي "چونڊ سنڌي افسانا" جي) نه ڪيو آهي ۽ نه ئي سنڌس ڪو افسانو تبصري هيٺ آيو آهي. منگهارام ملڪاڻي (سنڌي نثر جي تاريخ)، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي (سنڌي ادب جو تاريخي جائزو)، محمد اسماعيل عرساڻي (چار مقالا)، ميمڻ رانجهن خان (سنڌي افسانو "آزادي کان اڳ") به پنهنجن ڪتابن ۾ ذڪر نه ڪيو آهي. اچو ته هن ڪتاب جي هڪ افساني "بيڪاريءَ جا گل" ڏانهن هلون:

هن افساني ۾ هڪ بيروزگار ۽ شادي شده نوجوان جي ڪٿا بيان ٿيل آهي جيڪو نوڪريءَ لاءِ ڏاڍو پريشان رهي ٿو. روزانو ڪنهن نه ڪنهن آفيس جو چڪر ڏيندو آهي ته من ڪا جاءِ خالي هجي. نيٺ هڪ آفيس ۾ اميد جو ڪرڻو ڏسڻ ۾ ايندو اٿس. روزانو ان آفيس ڏانهن ويندو آهي جنهن ۾ اهو ڪراڙو منشي ديوٽي ڪندي ڏسڻ ۾ ايندو اٿس. ان Post لاءِ خواب ڏسندو آهي ۽ اندازا لڳائيندو آهي ته جهونو اڄ نه ته سڀاڻي هيءَ دنيا ضرور ڇڏيندو ۽ اها جاءِ خالي ٿيندي ته مان Apply ڪندس ته نوڪري ملي ويندي. هيءُ افسانو ڏاڍو دلچسپ آهي. اسان کي ان دور (جنهن ۾ سنڌي افسانو پنهنجون شروعاتي وکون کڻي رهيو هو) وارين حالتن کي به مدِ نظر رکڻو آهي جن حالتن ۾ افسانو لکڻ وڏي غنيمت سمجهيو ويندو هو. سو اچون ٿا وري افساني ڏانهن. "سو اهو نوجوان هڪ ڏينهن آفيس ويو ته ان ڪراڙي منشيءَ کي نه ڏٺائين، ڏاڍو خوش ٿيو. جاچ ڪيائين ته جيئن ان ڪراڙي جو ڏس پتو مليس ته هو آفيس ڇو ڪونه آيو آهي. آفيس ۾ پڇا ڪندي، اتفاق سان ڪراڙي منشيءَ جو نياڻو ملي ويس. جنهن چيس ته منهنجو سهرو منشي بيمار آهي، تون جو هن جي پڇا ڪرين ٿو سو مان گهر ڏانهن وڃان ٿو، تون به هلي ان کان طبيعت پڇ. هيءُ اچي ڦاٿو ۽ سوچن ۾ پئجي ويو ته جند ڪيئن آجي ڪرايان، ڪراڙو منشي مون کي سڃاڻي به ڪونه. هوڏانهن وري هيءُ سنڌس نياڻو ٻڌائيندس ته هيءُ نوجوان روزانو تنهنجي لاءِ آفيس ۾ ايندو آهي ته مان ڪهڙو جواب ڏيندو مانس. نيٺ ڪراڙي جو نياڻو ان بيروزگار نوجوان کي وٺي گهر ڏانهن هلڻ لڳي ٿو ته هنن اڳيان هڪ نوجوان تيز ڀوڙندو گذري ويو. بيروزگار نوجوان ڪراڙي

منشيءَ جي نياڻي کي چيو، ڏس ته سهي هاڻي مون کي سجاڻي ٿي ڪونه ٿو، ته سائس گڏ هلندڙ نياڻي پڇيس ته ڇا تون هن کي سڃاڻين؟ اڃو ته ڪهاڻيءَ اندر جهاتي پايون ته ان بيروزگار نوجوان جون ان وقت ڪيفيتون ڪهڙيون هيون.........؟

”چونه؟ ڇهن مهينن کان سندس ڳولا ۾ زمين آسمان هڪ ڪري وڌا اٿم. منهنجي سوني واچ ڪٽي ائين ته گم ٿي ويو جو ڄڻ ته ڄائو ئي ڪو نه هو ...... ۽ ٿورو تڪڙو وڏي چيو مانس ته، يار معاف ڪجو. وجهه وڃائڻ چڱو ناهي، وري ڪنهن ٻئي وقت ملنداسين. ائين چئي پنهنجي فرضي چور پٺيان اڙي يار، اڙي يار، چوندو ڊوڙڻ لڳس؛ پر پنهنجي رفيق کان جند نه ڇٽيم، ۽ هو بنا ٽڪيٽ مفت تماشو ڏسڻ لاءِ منهنجي پٺيان وڪون وڌائيندو وڌائيندو ايندو رهيو. منهنجن سڏن ۽ ڪوڪن نيٺ به اثر ڪيو، ۽ هو باد رفتار شخص ڪجهه ڍرو ٿي، مڙي مون ڏانهن نهارڻ لڳو، ۽ هٿ سان اشارو ڪيو مانس ته بيهي رهيو. پوءِ ته پنهنجي پٺيان ايندڙ رفيق ڏي، (جيڪو سائس نياڻو، (ڪراڙي جو) گڏ هيس، اشارو ڪري ڏاڍي پريشانيءَ سان چيو مانس ته: هن وٽ ٻه گولو آهي. خدا جي نالي بچائينم. بس، منهنجو ايترو چوڻ ۽ سندس ريس هارس جيان پير مٽي تي رکي واءُ ٿي وڃڻ؛ ۽ آنءُ به پٺيانئس ائين ڊوڙڻ لڳس جو ڄڻ سندس پيڇو ڪري رهيو هئس. ٻن اڍائي فرلانگن بعد ڏسان ته نه منهنجي رفيق جو پوئتان پتو آهي، ۽ نه فرضي چور جو اڳيان(13).“

افساني ۾ وڏيڪ هيئن ٿيو جو هڪ پيري اهو بيروزگار نوجوان ڪراڙي جي گهر جي ٻاهران روئڻ ۽ پٽڻ جو آواز ٻڌي ٿو. هن کي پڪ ٿئي ٿي ته هاڻي ڪراڙو مري ويو. نوڪري منهنجي پڪي آهي. ڇا ڪيائين جو ڪاغذ پٽ، سرٽيفڪيٽ کڻي، درخواست لکي سڌو آفيس آيو ۽ آفيس جي صاحب کي چيائين ته سائين هاڻي منشي مري ويو آهي، هاڻي ئي مان هن کي ڏسي پيو اچان. پوءِ ته صاحب سوڌو آفيس جي عملي مٿان ڏک جي لهر ڊوڙي وئي. صاحب چيو ته ماٺهو ڀلو هو اسان کي موڪل ڪرڻي پوندي. ايتري ۾ ڇا ٿيو؟ اچو ته وري ڪهاڻيءَ ڏانهن هلون:

”ٿورڙي ئي دير بعد چڪ هٽي، ۽ مرحوم منشيءَ جو ناٺي اندر لنگهي آيو. ڪيس ڏسي ٿورو ڇرڪ ڀري، ڪيسي مان رومال ڪڍي، پيشاني سڪائڻ لڳس. هو اڃان وينو ئي مس، ته چڪ مٿي ڪري اهو شخص اندر گهڙي آيو، جنهن کي ڏسي ”هان“ چئي بي اختيار ڪرسيءَ تي ڦان ٿي ڪري پيس. هاءِ نصيب! هيءُ ته ساڳيو پوڙهيو منشي هو جنهن کي مئل سمجهيون وينو هئس(14).“

افسانو پڙهندي توهان کي ڪٿي به بوريت محسوس نه ٿيندي. سندس ٻيا به افسانا آهن. جيئن: عاقبت باالخير، حسرتناڪ زندگي ۽ مرڪ جو معجزو، ڪامل اطمينان ڪٿي؟، حلوي کائڻ لاءِ مهانبو گهرجي. هن افساني جي ڪتاب ”وانڪائيءَ جي ونڊر“ جي ٻئي ڀاڱي ادبي نقطا ۾ هيٺيان موضوع اٿس: ماءُ جي دل، غلط آرزو، قسمت، ماءُ جو منهن، شريف ۽ شرير ڇوڪر، وقت جي پابندي، خوابگاهه، پويان لفظ، التجا، بيوهه جو فرياد. مان محمد صالح ڀٽيءَ جي هڪ افساني تي مختصر تبصرو ڪيو آهي جيڪڏهن ٻين تي ڪريان ها ته هوند هيءُ به ڏار باب ٺهجي وڃي ها.

شيخ اياز

اياز جي ڪهاڻين جي مطالعي وقت ان دور جي ويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي کان ورهاڱي تائين، سنڌ ۾ هندستان جي سياسي، سماجي ۽ فڪري حالتن جو جائزو وٺڻ انتهائي ضروري آهي. خاص ڪري جو هڪ طرف 1919ع واري روسي پرولتاري انقلاب ۽ پهرين جنگِ عظيم جا اثرات هن علائقي تي فڪري توڙي جسماني طرح تمام گهرا پيا هئا. ترقي پسند تحريڪ پنهنجا قدم ڄمائي ورتا هئا ۽ نوجوانن لاءِ ان ۾ تمام وڏي ڪشش هئي. روايت کان بغاوت جو دور جاري هو ته ٻئي طرف هندستان ۾ انگريزن جا پويان پساهه هئا. آزاديءَ جي تحريڪ ورهاڱي جي صورت اختيار ڪري رهي هئي. هن خطي ۾ رهندڙ انسانن جا مذهب جي بنياد تي فرقا ٺهجي ورهائجي چڪا هئا. دلين ۾ ڦوٽ پئجي رهي هئي ۽ جسماني عليحدگيءَ جا آثار به ظاهر ٿي چڪا هئا(15). بقول شيخ اياز جي، سنڌي اديب ۽ شاعر، ساهتڪار ۽ ڪلاڪار ڄڻ ته غير سنڌي آهن. هو سنڌي

وايو منڊل، تهذيب، رهڻي ڪرڻي، ٻول چال، اٿ ويهه، ريتن رسمن، خامين خوبين کان به غير واقف آهن يا نه نفرت ڪن ٿا. ڪا به سنڌي ڪهاڻي ڪٿو، لکنئو ۽ مهاراشٽرا ۽ بنگال جي پس منظر ۾ نظر ايندي. ايتري قدر جو اداڪارن جا نالا به سنڌي ناهن. مون اها ڪمي پوري ڪئي آهي. منهنجي نظر ۾ سنڌي، هڪ جدا قوم آهن. سنڌن زندگي، سڀيتا، روايتون، ٻولي، نالا، مطلب ته سڀ ڪجهه هندستان جي ٻين پرڳڻن کان علحدو آهي. جي ساهتيه تي اثر آهي ٻاهرئين ماحول جو، ليڪ جي اندرين جذبن ۽ احساسن تي، ته سنڌ جو ادب به هڪ خاص اهميت رکندو. هڪ خاص رنگ ۽ ادا جو مالڪ ٿيندو ۽ جي اها خصوصيت ۽ رنگ ڪنهن ڪهاڻيءَ ۾ نه هوندي، ڪانوَ جيئن مور جي رفتار ڏسي پنهنجي چال وساري ويهڻ جي مثال ٿيندي. مون کي افسوس سان لکڻو ٿو پوي ته منهنجا هندو دوست، مسلمانن جي زندگي، سنڌن مقامي مسئلن سنڌن سماجي پستي، سنڌن اوٿاين، اوچاين، ڏک سک کي ڪهاڻين ۾ نه ٿا آڻين. مون ته جيڪا ڪهاڻي ڏني آهي، سا هندن جي ڏيتي ليتي جي مسئلي تي هوندي آهي. آسانند مامتو راءِ ان لاءِ ڪيرون لهڻيون، هن جي ڪهاڻي ”ڪاري“ سنڌي ساهتيه ۾ هڪ نئين ڳالهه هئي (16).“

گوبند مالهيءَ پنهنجي آتم ڪٿا جي ٻئي ڀاڱي ”سنڌڙي منهنجي جنڊڙي“ ۾ شيخ اياز جو ذڪر هنن جملن سان ڪيو آهي:

”شيخ اياز، مبارڪ علي شيخ جي نالي سان پهرين کان شڪارپور ۾ لکندو هو. شعر، مون هن جو ”ساورڪر“ تي به شعر پڙهيو هو. ”ريگستاني ڦول“ ۾ شايع ٿيڻ کان پوءِ، اياز ۽ هن جي دوست عبدالرزاق ”راز“ جو به شيخ هو. مون وٽ آيا. عبدالستار جي نالي شايد رنگ ڏيکاريو. اياز پنهنجا انقلابي شعر، وزن کان مٿي پڙهي ٻڌايا. مان ڪافي متاثر ٿيس. هن مون کي مسلني ٽائيپ اصلوڪين ڪهاڻين، مضمونن ۽ شعرن ڇپڻ جي صلاح ڏني. سويو، اياز جا شعر ٻڌي ڪيڏن ۾ نه پيو ماپي، هن به اياز جي صلاح جي تائيد ڪئي مان پانيان ٿو ”پرهه ڦٽي“ مجموعي جي شروعات ئي اياز جي انقلابي گيتن سان ٿي. اياز ادبي ڪلاسن جو به مک انگ بڻجي ويو، شيخ عبدالرزاق ”راز“ جا شعر به ڇپيا، شايد ”ارجن شاد“ جا به شاد به ان زماني ۾ اسان جي ويجهو آيو. هو ۽ اياز، سوڀي ۽ ابراهيم جويو جي صحبت ۾ باشعور ٿيندا ويا. جويو، ايم. اين. راءِ جي ويچارن جو هو. اياز خاص طور انهن ويچارن سان همراهه ٿيندو ويو (17).“

بقول ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو جي، ”ان دور ۾ ادب ۾ نوان لاڙا رونما ٿيا. حقيقت نگاري، جنت پسندي ۽ ترقي پسنديءَ جي روپ ۾ سامهون اچڻ لڳي ۽ ليڪ ادب براءِ ادب جي نظريي کان بغاوت ڪري ادب کي زندگيءَ جو آئينو چاهڻ هڪ تحريڪ ٿي اڀريا ۽ اٿيا جو ادب جي افق تي سج جيان چمڪڻ لڳا(18).“

شيخ اياز جي ڪهاڻين تي راءِ ڏيندي، جديد سنڌي ڪهاڻي جو افسانو نگار جمال ابڙو چوي ٿو ته، ”مون کي موجوده دور جي ڪهاڻيءَ جو ابو سمجهيو يا سڏيو وڃي ٿو. حقيقت ۾ اهو سهرو به شيخ اياز تي آهي. مون ڪاليج واري ڏهاڙن ۾ 1941ع کان 1947ع دوران سندس ڪهاڻيون، ”سفيد وحشي“، ”ڪلٺي“ وغيره پڙهيون جن مون تي اهڙا اڻ مٽ نقش ڇڏيا جو اڄ تائين، اڌ صدي گذرڻ بعد به نه مٽيا آهن. منهنجون سڀ ڪهاڻيون، اياز جو هڪڙو ”مشير نامو“ (ڪهاڻيءَ جو نالو) (19).

اياز جي ڪهاڻين جي خاص خوبي اها به آهي ته هن جون ڪهاڻيون هڪ جهڙيون نه آهن، ۾ ڪهاڻي مختلف وزن ۽ رفتار جي آهي. ”پاڙيسريءَ“ وارو اياز، ”سفيد وحشيءَ“ ۾ مختلف آهي. ”رولو“ وارو اياز، ”ڪلٺي“ واري اياز کان مختلف آهي. ”ڪارو رنگ“ وارو اياز، ”نظيران“ واري اياز کان مختلف آهي. انهن ۾ جيڪا هڪ جهڙائي آهي ته اها آهي اياز جي رومانوي ٻولي، جيڪا هن جي اندر ۾ وينل شاعر جو عڪس ڇئجي، ته بهتر ٿيندو. ان طرح شيخ اياز سنڌ جي جديد مختصر ڪهاڻيءَ جو هڪ اهم ڪردار بڻجي اڀري ٿو. خاص ڪري ان صورت ۾، جو هن جون ڪهاڻيون اصلوڪيون آهن، ته نج سنڌي ماحول جي عڪاسي به ڪن ٿيون، هن جي ڪهاڻين جا موضوع، ڪردار، ٻولي ۽ فڪر نج سنڌي آهن ۽ پنهنجي دور جي لاڙن ۽ نظرين کي پيش ڪندا نظر اچن ٿا. نه فقط ايترو، ۾ هر ماحول کي نئون رخ ڏيڻ ۽ اصلاح ڪرڻ جو ڏس به

ڏيندو نظر اچي ٿو. هڪ طرف هو انقلابي آهي، باغي آهي ته ٻئي طرف هو حساس انسان، هو انسان جي جسم نه پر هن جي روح ۾ نهاري ٿو (20).“

شيخ اياز جي ڪهاڻي ”ڪلٽي“ تي راءِ ڏيندي منگهارام ملڪاڻي چوي ٿو ته ”هيءَ هڪ نهايت نفيس سيرت نگاريءَ جي آکاڻي هئي ۽ سنڌ ۾ نڪتل اصلوڪين ڪهاڻين مان آخري شاهڪار هئي (21).“ اچو ته ”ڪلٽي“ ڪهاڻيءَ جو دروازو کڙڪايون:

”هوءَ هميشه کلندي هئي ۽ سندس کل ۾ ڄڻ سڄي دنيا جي سنگيت سمائجي ويندي هئي. سندس ٽهڪ ۾ ڄڻ معصوميت ۽ شرارت هٿ ۾ هٿ ڏئي، نچنديون غائب ٿي وينديون هيون.“ اچو ته وري ڪهاڻيءَ جي پڇاڙيءَ ڏانهن هلون:

”اڄ شايد پهريون ڀيرو هو، جو ٽهڪ ۽ لڙڪ دوستي ڇني جدا ٿيا هئا. زندگي کل جو سهارو وٺي نه سگهي هئي ۽ ڳوڙها ان تي قابو پائي ويا هئا. خوشي غم کي چميون ڏئي الوداع ڪئي هئي (22).“

اياز جي ڪهاڻي ”شانتا“ تي ستار پيرزادو تبصرو ڪندي چوي ٿو ته ”شانتا“ حقيقت ۾ هڪ وئشيا جي ڪهاڻي آهي. وئشيا هن مهذب سماج جي ناسورن مان هڪ ناسور آهي. معاشري جي اڻ برابري ۽ انياءَ جو هڪ جيئرو جاڳندو مثال آهي. هيءُ معاشرو ڪيترو به ڪٿي مهذب سڏائي پر هو پاڻ وئشيا کي ڪڏهن به جوڳي جاءِ ڏئي نه سگهيو آهي. هن کي ڪڏهن به عزت جي نظر سان ڏسڻ لاءِ تيار ناهي. چالاڪ جو هيءُ معاشرو مردن جو معاشرو آهي، هو عورت کي مجبور ڪري ۽ وئشيا بڻائي ٿو ۽ پوءِ پاڻ کان نفرت ڪرڻ بجاءِ ان عورت سان نفرت ڪرڻ لڳي ٿو. جنهن کي ڪالهه هن پاڻ ڪي، اهڙيون حالتون پيدا ڪري، ان جاءِ تي پهچايو هو (23).“

شيخ اياز جي ڪهاڻي ”رفيق“ تي تبصرو ڪندي ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي چوي ٿو ته:

”ان وقت جا ذهني رجحان ۽ تحريڪون سڀئي شيخ اياز جي ڪهاڻين ۾ نمايان طور نظر اچن ٿا. مثال طور سندس هڪ ڪهاڻي، ”رفيق“ ۾ مزدورن جي اتحاد جو ذڪر آهي ۽ خود رفيق جو لفظ ڪامريڊ طور استعمال ڪيو ويو آهي. هندو مسلم اتحاد جو خاڪو به ان ۾ ڏسجي ٿو، جنهن جو نهايت ئي بيباڪ ۽ جرئتمندانه اظهار ڪيل آهي. ازانسواءِ سنڌي قوميت جي به هڪ موهوم شڪل ان ۾ نظر اچي ٿي(24).“

شيخ اياز جون مڪمل ڪهاڻيون هيٺ ڏجن ٿيون:

1- شانتا 2- رفيق 3- ڪلٽي 4 - ڪارو رنگ 5- سهڻي سير ۾ 6- نوران 7- پهريون ۽ پويون خط 8- پروڇڪي رت 9- هڪ شمع ٻه پروانا 10- هي هاري 11- جي تند برابر توريان 12- چار ايڪڙ ٻني 13- رولو 14- شرابي 15- نظيران 16- سفيد وحشي 17- واڄ جا ڪانٽا 18- پاڙيسري 19- هي شاعر 20- مسافر مڪراني 21- پنهل ڪانپوءِ 22- مشير نامو 23- موٽي آءُ 24- اسان جي سنڌ (25).

1940ع کان ورهاڱي تائين (1947ع) جو دور

بقول شمس الدين عرساڻيءَ جي، ”1940ع کان وٺي ورهاڱي تائين ڪهاڻين جو ٽيون ۽ انگريزي راڄ جو آخرين دور آهي. هيءُ سڄو زمانو هنگامن سان پريو پيو هيو. گانڌيءَ جي ڪئٽ انڊيا ۽ ترڪ موالات جي هلچل ۾ جتي ڪٿي سول نافرماني ٿي رهي هئي ۽ هر هنڌ زندگي مفلوج بڻجي وئي هئي. ازانسواءِ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهريون ڀيرو سوشلسٽ تحريڪون منظر ٽيڻ لڳيون، جيڪي روس جي ڪميونسٽ انقلاب کي پنهنجو نشانبر بنائي ڪم ڪرڻ لڳيون. ان ڪري سرمائيدارن، جاگيردارن ۽ پورهيتن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ وڌي وئي. هتي به سنڌ سماجوادي پارٽي ۽ هاري پارٽي وجود ۾ آيون ۽ ڪن هنڌن تي پهريون ڀيرو زميندارن ۽ هارين جي وچ ۾ تصادم جا واقعات رونما ٿيا.“

هتي هڪ وضاحت ڪرڻ گهران ٿو ته اسان جي سنڌي افسانن ۽ شاعريءَ تي جتي گانڌيءَ جي تحريڪ، روس جي ڪميونسٽ تحريڪ جا اثر پيا آهن ته ڇا اتي اسان

جي محققن سنڌ جي اندر هلندڙ تحريڪن جو ذڪر نه ڪيو. ڇا خارجي اثر ئي ڪنهن به تبديليءَ جا محرڪ اڪيلي سر هوندا آهن؟ ڇا روس ۾ تبديلي آئي، ڇا ٻي مهاڀاري لڙائي ڇڙي وئي، ڇا گانڌيءَ تحريڪ هلائي. انهن تحريڪن جا اثر ڇا اڪيلي سر سبب بڻيا؟ ڇا اسان جي سنڌ اندر ڪوبه مانڌاڻ متل نه هو. ڇا سنڌ اندر ڪا به تحريڪ / تنظيم ڪونه هئي / ڪونه هيون جيڪي داخلي طور تي سنڌ جي شعور کي تبديليءَ جي ڏس ڏانهن ڪٺي تي ويون؟ ڇا رڳو اڪيلي سر ٻاهرين ملڪن جا اثر اسان جي سنڌي ادب تي پيا ته هن پنهنجي شاعري يا افساني ۾ جيئن جو تيئن آندا؟ ڇا داخلي طور تي سنڌي افساني يا شاعريءَ تي سنڌ جي تحريڪ پنهنجا اثر نه ڇڏيا؟ اهو ڪيئن ممڪن آهي جو ڪو به سماج داخلي طور تي تبديليءَ جو سبب بڻجي؟ حيدر بخش جتوئي، جي.ايم.سيد، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جون سنڌ هاري پارٽيءَ لاءِ ڪيل خدمتون، ڇا سنڌ کي ڪنهن به تبديليءَ ۾ ڪردار ادا نه ڪيو؟ ڇا سورهيه بادشاهه شهيد صبغت الله راشديءَ جي ”ڪفن يا وطن“ واري هلايل تحريڪ، سنڌ کي داخلي طور تي اهڙو ماحول فراهم نه ڪيو جو هيءَ تحريڪ به داخلي طور تي، سنڌ جي شعور کي ڪنهن به تبديليءَ ڏانهن ويندڙ واٽ ۾ مددگار نه بڻي؟ مان سمجهان ٿو ته اهو ممڪن ئي ناهي ته اسان جي ادب تي ”داخلي اثر“ (سنڌ هاري پارٽي، جي.ايم.سيد ۽ سنڌس ساٿي ۽ شهيد صبغت الله راشديءَ جون تحريڪون) اثر انداز ئي نه ٿيا هجن ۽ اهو خارجي (ٻين ملڪن ۾ ٿيندڙ تبديليون) اثر ڪري ئي اثر قبول ڪري جيستائين اندر منجهه آنڌ مانڌ متل نه هوندي جيستائين پنهنجو اندر ايذائن / تڪليفن جي ساگر ۾ ٻڏل نه هوندو جيستائين پنهنجي سماج ۾ ناانصافيءَ جو راڪاس لامارا ڏيندو نه هوندو تيستائين اهو سماج اڪيلي طور تي، خارجي اثرن ڪري تبديليءَ جو محرڪ بڻجي، ممڪن ئي ناهي.

مان وري موٽ ڪاوان ٿو ان راءِ ڏانهن ته اسان جي محققن جتي افساني يا شاعريءَ ۾ ”باغيانا خيال يا انقلابي خيال“ داخل ڪيا تن جو ڪارڻ خارجي تبديلين جا اثر ڄاڻايو آهي. اهو درست به آهي پر داخلي اثر ڪجهه حد تائين نظر انداز ڪن ٿا، اهو درست ناهي. مثال طور: ادريس جتوئي پنهنجي ڪتاب ”جمال ابڙو ۽ جديد سنڌي ڪهاڻي“ ۾ 1936ع ۾ ترقي پسند تحريڪ جو ذڪر ڪري ٿو ته ان جي شروعات لکنؤ کان ٿي. ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي ڪانفرنس جو ذڪر ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته سنڌي زبان به ان تحريڪ جو اثر قبول ڪري ٿي. ته اتي سنڌ جي ڪلاسيڪي ۽ صوفي شاعرن جو به ذڪر ڪري ٿو ته انهن ملائيت، بنياد پرستيءَ ۽ جاگيرداريءَ جي خلاف جيڪا شاعريءَ ۾ مزاحمت ڪئي، ان مزاحمت به سنڌي ادب تي گهرا اثر ڇڏيا(26).
اهو به درست آهي پر سنڌ اندر مزاحمتي تحريڪن جو ادريس جتوئي به ذڪر نه ٿو ڪري. منگهارام ملڪاڻي صاحب به پنهنجي ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ سنڌ جي اندر مزاحمتي تحريڪن (سنڌ هاري پارٽي، ”وطن يا ڪفن“ واري نعري واري تحريڪ) جو ذڪر نه ٿو ڪري. نصير مرزا پنهنجي ڪتاب ”نادر بيگ مرزا جون ڪهاڻيون“ ۾ لکي ٿو ته ”ٽئين ڏهي (ويهين صدي) ۾ ماڻهو پنهنجي جوڙ ۾ هئا. ننڍي کنڊ جي قومن وچ ۾ ڪلچر ۽ ثقافت جو ڪو ڪلاش ڪونه هو. برِ صغير جون سڀ قومون پنهنجي پنهنجي رخ سان ثقافتي جشن ملهائي رهيون هيون. هتي رهندڙن کي هوا، موسمن، ميون ۽ دريائن تي هڪ جيترو اڌيڪار هو. اختلاف ڪو جي ڪنهن سان ڪندو به هو، ته ادب ۽ ڌيرج سان. ها! نفرت هئي ته صرف انگريز سان. ڪو سياسي سلوگن قومپرستن وٽ هو ته فقط هيءُ ”انگريزو! هندستان خالي ڪريو.“ پيار ۽ همدردي هئي ته ان طبقي سان جنهن سان انگريز بهادر ويل وهائي رهيو هو(27).“

هاڻي هن جاءِ تي نصير مرزا ذڪر ڪري ٿو ته انگريزن خلاف تحريڪون زور شور سان جاري هيون، اها ڳالهه بلڪل درست آهي پر جيڪڏهن نصير مرزا ٿورڙو به اهو ذڪر (وضاحت) ڪري ها ته شهيد صبغت الله شاهه راشديءَ جي تحريڪ ”وطن يا ڪفن“ يا حيدر بخش جتوئيءَ جي ”سنڌ هاري پارٽي“ به ڪردار ادا ڪري رهيون هيون، ته بهتر ٿئي ها.

ڊاڪٽر شمس الدين عرسانيءَ پنهنجي ڪتاب

”آزاديءَ کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر“ ۾ لکن ٿا ته آزاديءَ جي تحريڪ ننڍي کنڊ ۾ عروج تي پهچي چڪي هئي. گانڌيءَ جي ڪئٽ انڊيا ۽ ترڪ موالات جي هلچل ۾ جتي ڪٿي سول نافرماني ٿي رهي هئي ۽ هر هنڌ زندگي مفلوج بڻجي وئي هئي. ازانسواءِ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهريون ڀيرو سوشلسٽ تحريڪون منظر ٿيڻ لڳيون، جيڪي روس جي ڪميونسٽ انقلاب کي پنهنجو نشانبر بڻائي ڪم ڪرڻ لڳيون، ان ڪري سرمائيدارن، جاگيردارن ۽ پورهيتن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ وڌي وئي. هتي به سنڌ سماجوادي پارٽي ۽ هاري پارٽي وجود ۾ آيون ۽ ڪن هنڌن تي پهريون ڀيرو زميندارن ۽ هارين جي وچ ۾ تصادم جا واقعات رونما ٿيا، ازانسواءِ ٻي عالمي جنگ به لڳي، جنهن جا اثرات به ساري دنيا سان گڏ هندستان تي به پوڻ لڳا(28).“ وڌيڪ لکن ٿا ته ”هن دور ۾ نوي سيڪڙو ڪهاڻين ۾ آزاديءَ جو جذبو ڪارفرما آهي، جن ۾ ڌاريءَ حڪومت خلاف باغيانه خيالات ملن ٿا. هنن ڪهاڻين جو موضوع سياسي، سماجي، معاشي ۽ اخلاقي مسئلن مان ڪنيل آهي. ڌاريءَ حڪومت خلاف نفرت، هندو مسلم ايڪتا، شاهوڪار شاهي ظلم، غريبن جي بدحالي ۽ اقتصادي ڦرلٽ وغيره اهي ئي مسئلا اسان جي ڪهاڻين جو موضوع بڻيل هئا(29).“

هاڻي ڏسو ته شمس الدين عرساڻي گانڌيءَ جو ذڪر ۽ روس جو ذڪر ڪري ٿو جيڪو درست به آهي پر اتي هاري پارٽي ۽ سنڌ سماجوادي پارٽي (”سنڌ هاري پارٽي“ لفظ درست آهن ۽ ”سنڌ سماجوادي پارٽي“ جو تاريخ ۾ ڪٿي به ذڪر ڪونهي، ها باقي ”انڊين سوشلسٽ ريڊيڪل پارٽي“ جو ذڪر اچي ٿو.) جو به ذڪر ڪري ڪنهن حد تائين تاريخ سان انصاف ضرور ڪري ٿو پر جي انهن پارٽين جي اهم اڳواڻن جو ذڪر ڪري ها (جيئن گانڌيءَ جو ڪيائين) ته گهٽ ۾ گهٽ تاريخ سان مڪمل انصاف ٿئي ها. ڇاڪاڻ ته تاريخي حوالن ۾ جتي پارٽين جا نالا هجن ۽ اڳواڻن جا نالا نه هجن ته اها ناانصافي چئبي. پارٽيون گهڻي قدر اڳواڻن جي نالن سان ئي سڃاتيون وينديون آهن ۽ ڪٿي ڪٿي ته اڳواڻ جي گرفتار ٿيڻ يا قتل ٿيڻ يا طبي موت ڪارڻ به پارٽيون غير سرگرم بڻجي وينديون آهن. جيئن: سائين جي.ايم.سيد ورهاڱي کان اڳ مسلم ليگ ۾ هيو ته اها پارٽي ”عوامي پارٽي“ ليڪبي هئي. جيئن ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي لاڏاڻي کانپوءِ ”هاري پارٽي“ پنهنجو اثر رسوخ وڃائي ويٺي. هڪ ٻي ڳالهه به تاريخ جي درستگيءَ لاءِ لازمي سمجهان ٿو جنهن جو اڳ ۾ به ذڪر ڪري ويو آهيان ته سائين شهيد صبغت الله راشديءَ جو ذڪر نه ڪرڻ، اها ته تاريخ سان ناانصافي آهي. جتي اسان ٻاهرين تحريڪن جو ذڪر ڪريون ته انهن جا اثر پيا ته اتي ”وطن يا ڪفن“ وارو نعرو ڏيندڙ تحريڪ جو ذڪر نه ڪريون ته ادب سان به نا انصافي ٿيندي ان ڪري منهنجي گذارش اها آهي ته اسان جتي پنهنجن ادبي ڪتابن ۾ انهن تحريڪن (وطن يا ڪفن ۽ هارين لاءِ ”سنڌ هاري پارٽي“) جو ذڪر مڪمل طور تي نه ٿا ڪريون اتي ٻين ملڪن جا اديب پنهنجي ڪتابن يا مقالن ۾ ڪن ته اها اسان لئه شرمندگيءَ جو باعث آهي. جيئن روس جي (جنهن وقت سوويت يونين هو) محقق وي.ايف.اگئيف چيو آهي ته ”هاري تحريڪ ۾ (اٺويهينءَ صديءَ کان ئي) حُرن سرگرميءَ سان حصو ورتو، جن جي اڪثريت اتر اوڀر سنڌ ۾ رهندي هئي. هتي حالتون اهميت اختيار ڪري ويون هيون. پير پاڳارو (ڇهون)، جيڪو 1922ع ۾ حُرن جو روحاني پيشوا بڻيو ۽ هن جي سالتين برطانيا خلاف سخت ترين موقف اختيار ڪيو. جنهن قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ جمهوري طرز جي اڳواڻن جي نظر ۾ هنن جو قدڪاٺ مٿي ڪيو. هارين جي جدوجهد کي ڪچلڻ جي خيال سان نو آبادڪارن (قبضي ڪندڙن) حساس علائقن ۾ فوج ۽ پوليس جي راڄ قائم ڪيو ۽ جاگيردارن تي انحصار ڪندي خفيه پوليس جو نظام رائج ڪيو. تحريڪ جي سوين ڪارڪنن کي جيلن ۾ واڙيو ويو ۽ انهن کي اخلاقي ڏوهاري نهرايو ويو. ٽئين ڏهاڪي جي ٻئي اڌ ۾، مختلف برادريءَ جي اڳواڻن جاسوسي ڪندڙن ۽ غدارن کي ڦاسيون ڏئي جوابي حملو ڪيو. حڪمرانن سنڌ جي ساڄي ڪناري جي ڪيترن تعلقن جو ڪنٽرول وڃائي ڇڏيو. 1930ع ۾ تحريڪ تي وار ڪندي

انهن پير پاڳارو تي فوجداري جا سخت الزام لڳايا ۽ ائين سالن جي قيد جي سزا ٻڌائي. هاري اڳواڻن تي ظلم ۽ تشدد جا نتيجا ان جي ابتڙ نڪتا، جنهن جي توقع قابض حڪمرانن کي هئي. پير پاڳاري جي مقبوليت ۾ اضافو ٿيندو ويو ۽ جيلن جي سازشن جي باوجود هو تحريڪ جي رهنمائي ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو. حُرن جا ننڍا ننڍا ٽولا لوچنو پوليس ۽ فوج جي ٽولن تي حملو ڪندا هئا، سنڌ جي ڪمشنر جي ڪلٽي کي دٻاءُ هيٺ رکندا هئا، ۽ برطانيہ سرڪار سان تعاون ڪندڙن تي خوف حاوي رهندو هو. حُرن جي اڳواڻ جو سياسي قد ايترو قدر عظيم هو جو جڏهن قابض حڪمران سنڌ کي خودمختياريءَ ڏيڻ تي مجبور ٿيو ۽ قانون ساز اسيمبليءَ جي اليڪشن جو اعلان ٿيو تہ مقامي سياسي رهنمائن پير پاڳاري جي حمايت حاصل ڪرڻ جون ڀرپور ڪوششون ڪيون. اليڪشن جي نتيجن جو دارومدار گهڻي حد تائين هن جي اڪثريتي تعداد جي حمايتن جي موقف تي هو. اهي پاڻ خودمختياري ڏيڻ کي اڌ قدم سمجهندا هئا ۽ قانون ساز اسيمبليءَ، جنهن جا اختيار گهڻين پابندين ڪري نہ هئڻ جي برابر هئا، کي سنجيده اهميت نہ ڏيندا هئا. سنڌي آباديءَ جي مختلف طبقن (حصن) جي دٻاءُ هيٺ نومبر 1936ع ۾ حُرن جي نہ جهڪندڙ قائد کي آزاد ڪرڻ تي مجبور ٿي پيا.

برادريءَ جي روحاني امامن (اڳواڻن) ۽ فوجي رهنمائن جي هن خيال ۾ تہ برطانيہ جنگ ۾ قاتل آهي ۽ ڏکڻ ايشيا ۾ هن جي معاشي حالت ڪمزور ٿي چڪي آهي ۽ انڊين نيشنل ڪانگريس سنہ 1940ع کان سول نافرمانيءَ جي تحريڪ شروع ڪئي آهي، تنهنڪري آزاد رياست جي مقصد پوري ٿيڻ هٿياربند جدوجهد جاري رکڻ جو فيصلو ڪيو.

پنهنجن پوئلڳن کي خطاب ڪندي هن (پير پاڳاري) چيو تہ ”توهان پنهنجون زندگيون مون کي ارپي رهيا آهيو انهن جي جلدئي مون کي ضرورت پوندي. برطانيہ سرڪار لڙائيءَ ۾ مصروف آهي، جدوجهد ڪرڻ جو وقت اچي ويو آهي. توهان کي ياد آهي تہ انگريزن جي بزرگ گانڌيءَ کي جيل ۾ گرفتار ڪرڻ واري خبر تي ماڻهن ڪيئن هل هنگامو ڪيو هو! توهان کي ياد آهي تہ اهي ڪيئن هڪ جسم ٿيجي اٿيا هئا ۽ گانڌيءَ جي آزاديءَ جو مطالبو ڪيو هئائون؟ مان خود انگريزن هٿان اذيتون برداشت ڪيون آهن...... جيڪڏهن ٻيهر ائين ٿيو ۽ مون کي پڪڙيو ويو تہ پوءِ مان توهان کي سڏ ڏيندس...... تہ ريل گاڏين کي پٽڙين تان ڪيرايو، مواصلات جا وسيلا ۽ آبپاشيءَ جو پليون ۽ بئراج تباهہ ڪيو.“ 1941ع جي پڇاڙيءَ ۾ پير پاڳاري (ڇهين) کي گرفتار ڪيائون ۽ ان کي ڪراچيءَ جي گهر ۾ نظر بند ڪيو ويو ۽ مٿن فوجي ڏوهن جي تياري ڪرڻ جو الزام لڳايو ويو. پير پاڳاري جي گرفتاري ۽ جلاوطني عام بغاوت جو سبب بڻجي وئي. جنهن جي معروضي جاگيردار دشمن، سامراج دشمن ۽ قومپرستي واري ڪردار باغين جي صفن ۾ ڪيترن ئي سنڌي هندن کي شامل ڪيو، هنن جي مذهبي جذبن جو احساس ڪندي باغين جي اڳواڻن ڳئون جي ذبح تي پابندي لڳائي ڇڏي. جيتوڻيڪ بغاوت گهڻي قدر خيرپور ۽ جيسلمير جي رياست سميت سنڌو درياهہ جي کابي ڪناري جي ڀراڙيءَ وارن علائقن تائين ڦهليل هئي. حُرن جا هم خيال شهرن ۾ بہ هئا. جن وٽان هو انگريز حڪومت جي منصوبن، فوج ۽ پوليس جي نقل ۽ حُرڪت جي باري ۾ معلومات حاصل ڪندا هئا.

پير پاڳاري جي گرفتاريءَ کان پوءِ رحيم هگورو بغاوت جو فوجي ۽ فڪري اڳواڻ بڻيو. هن برطانوي قبضي خورن ۽ سنڌ ۾ هنن جي ايجنٽن خلاف ۽ سماجي انصاف تي ٻڌل رياست جي قيام تائين ڪنهن بہ سمجهوتي بازيءَ کان مٿانهين جدوجهد جي اپيل ڪئي. ملڪي ۽ غير ملڪي حڪمرانن خلاف جدوجهد ڇاپا مار جنگ جو ڪردار ادا ڪيو. حُر باقاعدي فوج ۽ پوليس جي آفيسرن ۽ سپاهين، حڪمرانن ۽ جاگيردارن سان تعاون ڪندڙ سرڪاري يا عدالتي ملازمن کي اغوا يا قتل ڪندا هئا. اڪثر باغين جا فوجي دستا محفوظ جاين،

هٿيارن ۽ اناج سان ڀريل گدامن تي اوچتو حملو ڪندا هئا. ٽيليفون جون تارون ڪٽي ڇڏيندا هئا. پٽڙيون ٽوڙي ۽ ريل گاڏيون تباهه ڪري ڇڏيندا هئا. ڊسمبر 1941ع ۾ هنن رابطي (مواصلات) جو سمورو نظام تباهه ڪري ڇڏيو. جلدئي باغين سنڌ جي 15 سيڪڙو حصي تي ڪنٽرول حاصل ڪري ورتو. هن جي تقريباً پنجين حصي تي پنهنجي نموني جو به حڪومتي نظام قائم ڪيو.

بغاوت جي ڦهلاءَ برطانيه جي حڪومت کي سخت پريشانيءَ ۾ وجهي ڇڏيو. هنن کي خطرو هو ته هندستان جي مختلف علائقن ۾ باهه جي شعلن وانگر اُٿندڙ فساد ۽ هڙتالون عام سامراج دشمن تحريڪ ۾ ضم ٿي سگهن ٿيون. ان ڳالهه کان ڊڄندي ته سنڌ جي عوامي بغاوت جي اثرن هيٺ سامراج دشمن تحريڪ عام هٿياربند جدوجهد ۾ تبديل ٿي سگهي ٿي(30).

هتي مون کي حوالي ڏيڻ جو مقصد اهو هو ته جتي اسان جي ادب (شاعري يا ڪهاڻي) تي ٻين سياسي، سماجي، ادبي يا مذهبي تنظيمن جو اثر ٿيو ته اتي ڇا هيڏي ساري تحريڪ جو اثر نه ٿيو هوندو، مان اُنڪري حوالو ڏنو ته جيئن تاريخي طور تي پروڙ پوي ته انگريزن تي جتي دٻاءُ ٻين ترين طرفان به هو ته اتي شهيد صبغت الله راشديءَ جو دٻاءُ به هرگز وسارڻ ۽ نظرانداز ڪرڻ جوڳو نه هو. مان سوال ٿو پڇان ته اسان جي محققن سورهيه جي قربانيءَ ۽ تحريڪ کي ڇو نظرانداز ڪيو. سوچڻ جهڙي ڳالهه ناهي ته جتي اسان جا محقق ان دور (ورهاڱي کان اڳ) ۾ سرجندڙ انقلابي/ مزاحمتي شاعريءَ کي ۽ ڪهاڻين يا ناولن (جن ۾ آزاديءَ جو درس ڏنل آهي) کي به هڪ ڪارڻ سمجهن ٿا، انقلاب ڏانهن وٺي ويندڙ واٽ ڏانهن ته اتي حيرت نه ٿيڻ گهرجي! يا حيرت ٿئي ته هڪ پارٽي هڪ تحريڪ آزاد وطن لاءِ مزاحمت ڪري رهي آهي. هڪ پاسي انقلابي شاعري آهي، انقلابي ڪهاڻيون ۽ ناول آهن جيڪي ساراهه جوڳا ۽ انقلاب ۾ مدد ڪندڙ ساٿيءَ جيان آهن ۽ اها ٿي شاعري آهي يا ڪهاڻي يا ناول آهن جن ۾ انقلاب لاءِ پيغام ڏنل آهي. هڪ پاسي پيغام آهي، ٻئي پاسي ان پيغام تي عمل ڪندڙ ڪردار آهن. فيصلو توهان ڪيو، فيصلو تاريخ ڪري، ۾ محقق ته ڪي پيرَ، ڪي نشان ته ڇڏين. شهيد صبغت الله تي به ڪوڙ سارو مواد موجود آهي. مثال: H.T.Lambrick جو انگريزي ڪتاب آهي جنهن جو نالو آهي "Terrorist" هن ڪتاب جو ترجمو "حُر گوريلا جنگ" جي نالي سان عطا محمد ڀنڀرو صاحب ڪيو آهي. جيڪو نيو فيلڊ پبليڪيشن طرفان 2000ع ۾ ڇپيو هو. يا ان موضوع تي محمد عثمان ڏيپلائيءَ "سانگهڙ" ناول 1963ع ۾ لکيو هو. شيخ غلام علي اينڊ سنز طرفان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو هو. هن ناول جا 1998ع تائين چار ايڊيشن ڇپجي پڌرا ٿي چڪا آهن، هاڻي تازو روشني پبليڪيشن سال 2010ع ۾ نئون ڇاپو ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

ان موضوع تي سنڌي ٻوليءَ جي مشهور اديب ۽ سنڌي ادبي سنگت جي پهرئين سيڪريٽري "گوبند مالهي" ڪتاب ناول جي صورت ۾ "جن سورت پلٽئين سيج" لکيو آهي جيڪو انڊيا ۾ ڇپيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي عظيم ڪهاڻيڪار امر جليل به "حُرن" جو ذڪر پنهنجي ناول "نيٽ گونگي ڳالهيو" ۽ پنهنجي ڪهاڻي "رني ڪوٽ جو خزانو" ۾ ڪيو آهي ۽ ٻئي ڪهاڻي مجموعي "جنهن ملن نه هونئس" ۾ به ذڪر ڪيو آهي. آغا سليم به ناول "اونداهي ڌرتي روشن هٿ" ۾ حُرن جو ذڪر ڪيو آهي(31).

هن دور جو پهريون ڪهاڻين جو مجموعو هو "سرد آهون" جو سال 1942ع ۾ "نئين دنيا" ڪتاب گهر (شڪارپور) پاران ڇپيو هو جنهن ۾ آکاڻيون ان منڊل جي بانيڪار "گوبند پنجابيءَ" جون لکيل هيون. منجهن پورهيتن ۽ عام ماڻهن جي سرد آهن جو ذڪر بيان ڪيل هو ۽ سرمائيدارن سماج ۾ انقلاب آڻڻ جي للڪار ڪيل هئي. جيوت جي سنهن پرزن واقعن جي جاچ سيني ڪهاڻين ۾ برابر پريل هئي، پر پيش ڪرڻ ۾ حقيقت نگاري وڌيڪ ۽ ڪلاڪاري گهٽ هئي ۽ ٻوليءَ جي پختگي به ڪانه هئي. هن ڪتاب ۾ "پنجابيءَ" جون سنيون آکاڻيون هيون. "بي.اي. ايل.ايل.بي"، "چور"، "سرد آهون"، "ڪفن". سنڌي ڪهاڻي

نويسيءَ ۾ انقلاب آڻيندڙ پهريون ڪتاب هو ”ريگستاني ڦول“ (1944ع) جو بہ ”نئين دنيا“ پاران گوبند مالهيءَ ڇپايو هو. هن ڪتاب ۾ جنهن صداقت سان، بنهہ نونهال ليکڪن، ساهت وسيلي سماجي ۽ اقتصادي جيون جي علحده پهلوئن جو ڇيد ڪري، ان کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي سا ڪنهن بہ ساهت پريميءَ جو من امنگ ۽ فخر سان پريو ڇڏي. منجهس بہ عليشان آکاڻيون هيون: ”ڀڳوان لعلواڻيءَ“ جي ”ساڙهي“، جنهن ۾ ڪپڙي جي اڻاٺ واري مسئلي جي درد ڀري تصوير چٽي وئي هئي ۽ خواجہ احمد عباس جي هڪ اردو آکاڻيءَ سان ڪجهہ مشابهت ٿي رکيائين؛ ۽ ”شيخ عبدالستار“ جي ”رحيمان“ (بقول ستار پيرزادو ڪتاب ”جي تند برابر توريان“ صفحو نمبر 27 جي تہ ”رحيمان“ ڪهاڻي سوپوگيانچندڻيءَ جي لکيل هئي، جا ٻي جوڙ شاديءَ ۽ بي‌قاعدي محبت جي اگرن نتيجن تي زبردست جُلهہ هئي. ٽئين زوردار آکاڻي هئي ”آنند گولاڻيءَ“ جي ”سگ“، جا بہ پيار ۽ شاديءَ جي مسئلي تي مسلم زندگيءَ ۾ بيهاريل هئي پر هندو سماج سان بہ لاڳو ٿي سگهي ٿي. هن مجموعي ۾ نارائڻ ڏيواڻيءَ جي ”ڏاڙيل“ پڻ چڱي آکاڻي هئي. جنهن ۾ زميندار ظلم جي برخلاف آواز اُٿاريل هو. جيوت نرياڻيءَ جي ”مڇن واري دادي“ بہ هڪ اثرائتي آکاڻي هئي: تہ ڪيئن قدرت جي هڪ خسيس چُڪ ڪري هڪ هونهار عورت جي حياتي برباد ٿيو وڃي. رام امرلعل جي ”جعفر بيلدار“ ۽ سوپي گيانچنداڻيءَ جي ”آکيري جو ننڍ“ پڻ هن ڳنڪي جون ڳوناڻي زندگيءَ بابت چڱيون دکدائڪ مختصر آکاڻيون هيون (32).

سرڪاري صلاحڪار بورڊ جي ”مهراڻ“ مخزن ۾ لعلچند امرڏني مل جي ايڊيٽريءَ هيٺ، وقت بہ وقت تازن نڪرندڙ ڪتابن تي تنقيد ٿيندي هئي. جنوري 1946ع واري عدد ۾ ”آسانند مامتوراڻيءَ“، ”نئون ادب“ جي عنوان سان، ترقي پسند آکاڻين جي مجموعي ”ريگستاني ڦول“ تي تنقيد ڪندي لکيو هو:

”ڪهاڻين جا سڀ لکندڙ ابا ڳڀرو جوان آهن، ۽ منجهن اُسري ڪنهن ڪماليت کي رسڻ جا آثار چٽا پيا ڏسجن. ڪٿي ڪٿي رتا جو ٿورڙو نقص يا ميلو ڊراما (سنسني) جو رنگ، يا پرچار جي مقصد ڪري مبالغو نظر اچي ٿو...... پر سمي پئي...... استعمال ۽ فن جي بهتر ڄاڻ سان، اهي سقم پاڻ ئي الوپ ٿي ويندا...... سنڌ جي جيوت ۾ نئين دور جي ويچارن ۽ اُمنگن مانڊاڻي وڌي آهي ۽ اسان جي اقتصادي ۽ معاشرتي زندگيءَ ۾ تبديليون ٿين پيون. انهيءَ الٽ پلٽ جي زماني ۾ ڪيترائي نوجوان، نون ويچارن جي اجهل اثر ڪان، نئين ساهت (جڙواد جي لحاظ کان حقيقت شناسيءَ تي ٻڌل ادب) جي پلٽ پيا پلٽين... جي انهن ۾ مشاهدي جي وسعت، نئين زندگيءَ جي رتا ۽ سندرتا جي موزون ميلاپ هوندو تہ پوءِ اهي رچنائون نہ رڳو دل ۽ دماغ ۾ انقلاب آڻيندڙيون، پر روح کي راحت رسائي، اُن ۾ پائيدار جاءِ جوڙي ويهنديون(33).“

1943ع ۾ ايم آر مائيداساڻيءَ جي ڪهاڻين جو مجموعو ”مائيداساڻيءَ جون آکاڻيون ڇپيون(34).“

1945ع ۾ ”پرهہ ڦٽي“ مجموعو نڪتو جو بہ ”نئين دنيا“ وارن ڇپايو هو جنهن ۾ ذڪر قابل ڪهاڻيون هيون: گوبند پنجابيءَ جي ”نيلو“، گوبند مالهيءَ جي ”هاري حقدار“، رام امر لعل جي ”انساني مرغي“، ڀڳوان بيچين جي ”رام راڄ“، جيوت نرياڻيءَ جي ”ٻي نڪو“ ۽ ڪرشن کٽواڻيءَ جي ”ڪتي جو موت“، جن مڙني ۾ گهڻو ڪري غريب طبقي وارن انسانن جي زندگي سان همدردي ڏيکاريل هئي، جيئن سندن سرن مان ظاهر آهي. تنهن کان پوءِ آيو ”آنند گولاڻيءَ“ جو ڪٺيل ڪتاب ”ڦڙڪ“، جنهن ۾ بهترين آکاڻي وري بہ ”ڀڳوان لعلواڻيءَ“ جي ”ليلا“ هئي، جا پيار، پاپ ۽ ملاپ جي نازڪ موضوع تي هڪ ڪلا ڪلا ۾ سچائيءَ واري ڪهاڻي هئي. هن ڪتاب ۾ خود ”آنند گولاڻيءَ“ جون بہ ڪي چڱيون آکاڻيون ڇپيل هيون، جن سڀني مان، هن زيادہ ترين ڪهاڻي نويس جي دستور موجب، زندگيءَ جي تفصيلن کي نوس نوس ڪري پيش ڪرڻ جي خوبي ظاهر ڪئي. هنن شروعاتي حقيقت پسند ڪهاڻين جي خاص خامي اها ٿي ڏسڻ ۾ اچي تہ جيتوڻيڪ منجهن جديد زماني جا سماجي، اقتصادي ۽ قومي مسئلا پيش ڪيل آهن تنهن هوندي بہ گهڻين ڪهاڻين ۾ انهن

مسئلن جو حل ڏسيو نہ ويو آهي. ”آشا“ ماهوار رسالي ۾ نانڪي گنواڻيءَ جي ”اڳورو پريم“، ايم. آر ملڪاڻيءَ جي ”دل جي تڙپ“، ”ڀارت جيوت“ رسالي (1943ع) ۾ پروفيسر خوشيرام واسواڻيءَ جي ”اڌوري ڪهاڻي“ ۽ سندس ٻي ڪهاڻي ”سچو ڏوهي ڪير“، ”ڦليلي“ مخزن ۾ اتن جون ”شڪست“ (1944ع) ۽ ”ترقيءَ جي راهہ تي“ (1946ع) ڇپيون هيون. سندس ٻي ”آخر ڪيستائين“ ڪهاڻي ”جيون ڪلا“ مخزن ۾ هيس ايشوري جوتواڻيءَ جي ”اٽ ڀارت جي سنتان“، ”ڦليلي“ (1945ع) ۾ ڇپي هئي. 1946ع ۾ ”گهرون“ رسالي ۾ پروفيسر ٻي.ڪي منشارامڻيءَ جي ”گهوٽ راجا“ ڪهاڻي ڇپي هئي. ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻيءَ جي ”پيموتري“، ”ڪهاڻي“ رسالي ۾ ڇپي هئي. ”هندواسي“ اخبار ۾ حشوڪيولرامڻيءَ جي ”پدما“، ڀڳونتي ديلاڻيءَ جي ”ڀارتي“، ۽ ڪرشنا ڪيولرامڻيءَ جي ”ديش دروهي“ 1945ع ۽ 1946ع ۾ ڇپيون هيون. ”سنتو“ رسالي ۾ تيرٿ وسنت جي ”نيلم“ (اڻ ڇپيل ناول مراد- ملن فيبروري 1945ع) حشو ڪيولرامڻيءَ جي ”هڪ ۾- ٽي...“ (جون 1945ع) حبيب پڻي جي ”غلط فهمي“ (سيپٽمبر 1945ع) ۽ امر لعل هگوراڻيءَ جي ”لالي“ (سيپٽمبر 1946ع) ڇپيون.

سرڪاري صلاحڪار بورڊ جي مخزن ”مهراڻ“ (جنوري- فيبروري 1947ع) ۾ محمد حسن ڪروڙ پتيءَ جي مزاحيہ آڪاڻي ”عاشق معشوق“ ۽ جولاءِ 1947ع واري پرچي ۾ ڪروڙ پتيءَ جي ”بخشيش“ ۽ نجم عباسيءَ جي ”همت ۽ ڪوشش“ ڇپي هئي. نومبر- ڊسمبر 1947ع واري نمبر ۾ سنڌياڻي سولنگيءَ جي ”ملاقات“ نجم عباسيءَ جي ”ڪنڌ جي چوري“ ۽ دلبر ڪوسي جي ”بيڪاري“ ڇپيون.

1947ع ۾ زندگي پبليڪيشن ”سنڌي ڪهاڻيون“ مجموعو ڇپيو هو جنهن ۾ ليکو تلسياڻيءَ جي ”منجري ڪولهڻ“ ڇپي هئي(35).

ڊاڪٽر شمس الدين عرسائيءَ چواڻي: ”منجري ڪولهڻ“ ۾ هڪ ساده فطرت ڇوڪريءَ جو بي خوف اظهار ڪيل آهي. معاشري ۾ امن ۽ اخلاقي قدرن جو تحفظ ڪرڻ لاءِ قانون گهڙيا ويا آهن. ليڪن ڪٿهن ڪٿهن اهي قانون انسان جي فطري آزاديءَ کي بہ سلب ڪري ڇڏين ٿا. انسان پيدائشي طور آزاد ڄمي ٿو، پر اهو ڪيڏو نہ المناڪ آهي، جو سماج جا ٺهيل قانون جون زنجيرون ٻنهي سندس خوشين ۾ حائل ٿي وڃن ٿا. ڇا هن دنيا ۾ فطري امنگن مطابق جيئڻ جو ڪنهن کي حق ناهي؟ منجري ڪولهڻ پنهنجي نوجوان عاشق لاءِ چوي ٿي: ”هن مون کي ڪونہ ورغلايو آهي، پر مون ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪي ڪڍيو آهي؟“ منجري پنهنجي عاشق کي بچائڻ گهري ٿي، پر قانون جي نگاهہ ۾ مرد وري بہ ڏوهاري آهي ۽ جج ڪيس ٽن مهينن جي ٽيپ ڏئي جيل ڏانهن اماڻي ڇڏي ٿو! جج کي جيتوڻيڪ ٻنهي جوابدارن جي رغبت ۽ مرضيءَ جي ڄاڻ پوي ٿي، پر هو قانون جي تشريح جو محتاج بڻجي پوي ٿو، جنهن تي عمل ڪرائڻ لاءِ ڪيس فائل ڪيو ويو آهي. قانون دان، سماجي اخلاقيات جي اوسر جا ماهر، انساني معاشري کي خوش ڏسڻ جي چاهنا رکندڙ مفڪر، سڀئي انهن قانونن جي سرشت ۾ لڪل خامين تي خاموش آهن، پر منجري ڪولهڻ جو دليرانا اقرار نہ رڳو، انهن قانونن جي کوکلائپ جو هڪ واضح دليل آهي، پر انهن تي وار بہ آهي(36).“

”سنڌي ڪهاڻي“ مجموعي ۾ پون پنجواڻيءَ جي ”پيڙ“ ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي ”هوءَ“، لڇمڻ راجپال جي ”نئون زمانو“ بہ ڇپيون هيون. ساڳئي سال 1947ع ۾ ساڳئي عنوان ”سنڌي ڪهاڻيون“ سان ”باغي“ منڊل جي باني ڪار شيخ اياز هڪ مجموعو ڪڍيو هو. جنهن ۾ آنند گولاڻيءَ جي ”سومان“ ڇپي هئي. ”باغي“ منڊل طرفان سال ۾ ٻيو رسالو ”سوشلسٽ پاڪستان“ نڪتو. جنهن ۾ جيوت نرياڻيءَ جي ”هٽ نہ لاءِ“ ڪهاڻي شايع ٿي (37).

مددي ڪتاب ۽ رسالا

1. نصير مرزا ”نادر بيگ مرزا جون ڪهاڻيون“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي يونيورسٽي آف سنڌ

پهريون ايڊيشن، 1992ع ص 26، 27، 28

2. رانجهن خان ميمڻ، "سنڌي افسانو (آزاديءَ کان اڳ) "انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ چاپو پهريون ڊسمبر 1966ع ص 21 کان 24
3. عرساڻي، شمس الدين ڊاڪٽر، "آزاديءَ کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، چاپو پهريون سيپٽمبر 1982ع ص 195، 196
4. جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ٽيون ايڊيشن، 1994ع ص 168، 169
5. چانڊيو جامي، "نادر بيگ مرزا جون ڪهاڻيون- هڪ اڀياس" "ماهوار ڪينجهر" سنڌي ساهت گهر نمبر-3، نظام لاج، گاڏي کاتو حيدرآباد، آگسٽ 1994ع ص 42 کان 46.
6. ملڪاڻي، منگهارام، "سنڌي نثر جي تاريخ" روشني پبليڪيشن حيدرآباد/ ڪنڊيارو، ٽيون ايڊيشن اپريل 1993ع ص 60.
7. ڏسو حوالو-55، ص 196، 197.
8. ڏسو حوالو-55، ص 212
9. عرساڻي، محمد اسماعيل، "چار مقالا" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ ٻيو ايڊيشن 1983ع ص 69.
10. ڏسو حوالو-58، ص 60.
11. ڏسو حوالو-54، ص 54، 55.
12. ڏسو حوالو-55، ص 197.
13. ڏسو حوالو-54، ص 56، 57.
14. ٽيٽي، محمد صالح مخدوم، "وانڪائيءَ جي ونڊر" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، پهريون ايڊيشن، 1995ع ص 7
15. ڏسو حوالو-66، ص 13
16. شيخ اياز "جي تند برابر توريان" سنڌي ادبي اڪيڊمي ڪراچي، 1998ع ص 53
17. ڏسو حوالو-66، ص 11، 12
18. ڏسو حوالو-66، ص 26، 27
19. ڏسو حوالو-66، ص 8
20. ڏسو حوالو-66، ص 10
21. ڏسو حوالو-66، ص 54، 55
22. ڏسو حوالو-58، ص 66
23. ڏسو حوالو-66، ص 17، 16
24. ڏسو حوالو-66، ص 27
25. ڏسو حوالو-55، ص 203
26. ڏسو حوالو-66، ص 5، 6
27. جتوئي ادريس، "جمال ابڙو ۽ جديد سنڌي ڪهاڻي" ڪويتا پبليڪيشن، حيدرآباد سنڌي ادبي سنگت، نوان جتوئي چاپو پهريون، جون 2005ع ص 40
28. ڏسو حوالو-53، ص 27
29. ڏسو حوالو- 55، ص 198
30. ڏسو حوالو-55، ص 200
31. وي.ايف.آگئيف، پروفيسر، ڊاڪٽر محمود صادق (مترجم) "سندھ تاریخ کے آئینے میں" حوري نوراني، مڪتبه دانيال، وڪٽوريه چيمبرز ڪراچي، پهريون چاپو 1989ع ص 103 کان 106 تائين.
32. نظاماڻي، استاد، حافظ يوسف پنيرو "جهونگار" نارا پبليڪيشن سانگهڙ ڪتاب نمبر6 نومبر 2001ع ص 50 کان 53 تائين (سنڌي ناول ۽ ڪهاڻي حُر تحريڪ جي عڪاسي)
33. ڏسو حوالو-58، ص 62
34. ڏسو حوالو-58، ص 324، 325
35. ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر، "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو". عجائب اسٽورز فريئر روڊ سکر، چاپو پنجون، 1992ع ص 122
36. ڏسو حوالو-58، ص 62 کان 65 تائين.
37. ڏسو حوالو-55، ص 201، 202

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهه گذارشون

1. "مهراڻ" جي مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري نميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سندن راين کي "سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نہ سمجهڻ کپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اِها خاطري ڄاڻائڻ لازمي آهي تہ اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن بہ رسالي يا اخبار کي نہ موڪليل آهن.
3. ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڄاڻائجي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.
4. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن بہ صورت ۾ قبول ڪونہ ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانہ ڪئي ويندي.
5. مانوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي تہ هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ بہ کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشہ قائم رکن.
6. مواد سمجهہ ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نہ وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي تہ اُهو بہ لکجي. (نئون نڪور فوٽو موڪلڻ نہ وسارجي).
7. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ ٻَڌل نہ رهندو.
8. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهہ جو خيال رکيو ويندو تہ جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.
9. نظرثاني کان سواءِ ۽ تڙ تڪڙ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو تہ ٻئي طرف درستين لاءِ بنهہ گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي تہ مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
10. اهو ضروري ڪونهي تہ ڪوبہ مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. ڇونتہ ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نہ ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر ٻَڌل نہ رهندو.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو۔

TASSCO
The Shining Star Of Private Seed Sector In Pakistan
The First Research Based Seed Company In Pakistan
One Of The Biggest Seed Company In Pakistan
The Name Of Trust In Pakistan
Tassco seed farm
Tassco Seed Focused on a Common Goal of Reliable, Productive, Highqualiety, High Yielding Seeds of Cotton, Wheat, Cauliflower, Barassica And Rice Crops.
BRASSICA
TSB - 202
TASSCO SEED CORPORATION
TASSCO
PADDY SEED
TASSCO SEED CORPORATION
Classic
COTTON SEED
FH-1000
TASSCO SEED CORPORATION
Nett: 50 Kg.
WHEAT SEED
KIRAN-95 - کرن
TASSCO SEED CORPORATION
® TASSCO SEED CORPORATION
PH: 022-3890422 MOBILE: 0300-3086370
E-mail: tasscoseeds@yahoo.com web: www.tasscoseeds.itgo.com